

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Биљана Љ. Стојић

**ФРАНЦУСКА И БАЛКАНСКИ РАТОВИ
(1912–1913)**

докторска дисертација

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Biljana Lj. Stojić

**FRANCE AND THE BALKAN WARS
(1912–1913)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Ментор:

др Милош Ковић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Славенко Терзић, научни саветник, Историјски институт Београд,

др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Станислав Сретеновић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју

Датум одбране: _____

Француска и Балкански ратови (1912–1913)

Резиме:

Рад је заснован на необјављеној грађи Дипломатског архива Министарства спољних послова Француске, Архива Србије, Војног архива, Архива Југославије, Државног архива Бугарске, Националног архива Румуније, Архива Српске академије наука и уметности, као и на основу објављених докумената, мемоара, релевантне историографске литературе и периодике. Сходно теми, највећи значај за израду рада имала су документа француске провенијенције која су нам омогућила да што је могуће боље разумемо и објаснимо потезе француске дипломатије током Балканских ратова.

Наш основни циљ био је да свеобухватно реконструишемо дипломатску активност Француске од пролећа 1912. године када је стваран Балкански савез до лета 1913. године када је конференцијом у Букурешту стављена тачка на Балканске ратове. Сама проблематика је наметнула хронолошко-тематски истраживачки приступ теми, јер Француска није спадала у ред најзаинтересованијих великих сила за простор Балканског полуострва, из тог разлога смо интересе Француске тематски смештали у већ утврђени хронолошки оквир догађаја 1912. и 1913. године. Међутим, иако Француска није била најзаинтересованија за балканска дешавања, закључак произашао из нашег истраживања је да је она у једнакој мери са осталим силама учествовала у разрешењу свих криза и проблема Балканских ратова. Посредством својих дипломата била је упућена у генезу Балканског савеза, касније и у сам ток ратова. Њени дипломатски представници су уживали значајно поверење зараћених држава, али се упркос тиме Француска није директно уплитала у рат, већ је са позиције неутралне и објективне државе надзирала ратове и кроз преговарачке механизме заједно са другим великим силама радила на спречавању ширења рата на остатак Европе.

Упркос жељи и саветима француских дипломата Балкански савез се распао, након чега је уследио обрачун бивших савезника, али чак ни нови, Други балкански рат није уздрмао позицију Француске на Балкану, већ је отворио нову перспективу њеном спољнополитичком утицају. По окончању мировне конференције у Букурешту све балканске државе су користиле новац француских банака за санирање последица ратова и економски опоравак својих држава. Даље учвршћење француског утицаја зауставило је избијање Првог светског рата.

Кључне речи: Француска, Балкан, Први балкански рат, Други балкански рат, мировни преговори, Лондонска конференција, Букурешка конференција, Ремон Поенкаре.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Модерна историја

УДК 94(44:497)"1912/1913"

France and the Balkan Wars (1912–1913)

Summary:

The thesis is based on the unpublished documents from several archives. Among them: the Diplomatic archive of the French Ministry of Foreign Affairs, the Archive of Serbia, the Serbian Military Archive, the Archive of Yugoslavia, the Bulgarian Central State Archive, the National Archive of Romania and the Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts. The thesis also took into account published materials, such as collections of diplomatic documents, memoirs and newspapers, and the existing historiographical literature related to the Balkan Wars.

The most important goal of the thesis is to describe France's policy toward the Balkan Wars, since the establishment of the Balkan Alliance, in the spring of 1912, until the Conference of Bucharest, in the summer of 1913. The French documents were essential to understand the attitude of the French Government and they are therefore the most important documentary base of the thesis. At the time, the Balkans were not the most important area for the French foreign policy. For this reason, we preferred a thematic approach to the topic, rather than a strictly chronological one. However, although France's interests in the Balkans are by far inferior than those of other Great Powers, Paris played a key-role in the resolution of the problems and crises aroused by the Balkan Wars. Through its diplomatic representatives, France was informed thoroughly about the creation of the alliance among the Balkan states, and afterwards about the course of the war. Although the French diplomats enjoyed the trust of the warring countries, France did not get involved in the war. It rather oversaw the development of the situation on the fronts and, along with other Great Powers, sought to prevent the spreading of war to the rest of Europe through the negotiation mechanisms.

Contrary to the wish and counsels of the French diplomats, the Balkan alliance broke apart, which was followed by the clash between the former allies. Nevertheless, even the new, Second Balkan War had not shaken the position of France in the Balkans, but it opened a new perspective for its political influence. After the conclusion of the peace conference in Bucharest, all of the Balkan countries used the money from French banks to alleviate the consequences of the wars, and to recover the economy of their states. The further consolidation of the French influence was impeded by the outbreak of the First World War.

Key Words: France, The Balkans, the First Balkan War, the Second Balkan War, peace negotiations, London Conference, Bucharest Conference, Raymond Poincaré

Scientific field: History

Specialized scientific field: Modern History

UDK 94(44:497)"1912/1913"

САДРЖАЈ:

РЕЗИМЕ	
SUMMARY	
САДРЖАЈ	
ПРЕДГОВОР	1
1. УВОД	12
1.1. Француска у систему европских савеза	12
1.2. Балкан у спољнополитичким плановима Француске (1893–1912)	30
2. ФРАНЦУСКА И ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ	50
2.1. Француска и стварање Балканског савеза	50
2.2. Умешаност осталих великих сила у стварање Балканског савеза	67
2.3. На путу ка рату. Припреме за рат и ратне прокламције	77
2.4. Реакције великих сила на ратне успехе Балканског савеза	92
2.5. Победе балканских држава у француској и штампи осталих великих сила	113
2.6. Француска дипломатија према питању Цариграда и изласку Србије на Јадранско море	121
2.6.1. Прохаскина афера	148
2.7. Проглашење Албаније	151
2.8. Преговори и потписивање примирја	161
2.9. Француске војне мисије на Балкану	178
3. ЛОНДОНСКА МИРОВНА КОНФЕРЕНЦИЈА	189
3.1. Рад на припреми мировне конференције. Париз или Лондон?	189
3.2. Ток преговора у Лондону	209
3.3. Наставак рата и повратак за преговарачки сто	231
3.4. Француска и Скадарска криза	244
3.5. Лондонски мировни уговор	271
3.6. Финансијска комисија у Паризу	290

3.7. Конференција у Петрограду.....	301
4. ФРАНЦУСКА И ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ	313
4.1. Рад француске дипломатије на одржању Балканског савеза	313
4.2. Неуспех руске арбитраже и распад Балканског савеза	321
4.3. Међусавезнички рат.....	332
4.4. Француска и Мировна конференција у Букурешту	343
4.5. Црвени крст и католичке мисије под француском заштитом у вртлогу ратова	366
4.6. Француска и питање ратних злочина. Формирање и рад Карнегијеве комисије	379
ЗАКЉУЧАК	393
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	399
БИОГРАФИЈА АУТОРА	420

ПРЕДГОВОР

Балкански ратови, вођени од октобра 1912. до августа 1913. године, били су догађај од пресудне важности за историју и национални развитак балканских народа. Балканске државе Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора по први пут у својој историји ујединиле су се око заједничког циља – потпуног и трајног истискивања Османског царства из Европе. Успеле су да за свега неколико месеци војне и дипломатске кампање заокруже своје националне револуције, ослободе своје сународнике у Тракији, Македонији, Епиру, на Косову и Метохији и у Рашкој области и да се, макар за тренутак, наметну европским силама као равноправни партнери на међународној дипломатској и политичкој сцени.

Два балканска рата су за констелацију снага међу великим силама и њихове међусобне односе били мање судбоносни, али без сумње важни догађаји. Држали су Европу на ивици рата пуних десет месеци, затегли до тачке пуцања односе унутар и између два блока великих сила, увели Европу у завршну фазу трке за наоружањем и, у неку руку, најавили тотални сукоб великих сила за превласт и престиж. Савременик ових ратова француски државник и историчар Габријел Аното пророчки је предвидео у јесен 1912. године да ће „догађаји који се тренутно одигравају на тлу Османског царства бити важне дипломатске, војне и друштвене лекције за све европске народе и њихове владе”.¹ Заиста, велике силе су имале много шта да науче из Балканских ратова те последње, како их описао Жан Жорес, „генералне пробе за свеопшти сукоб”.²

Рат је вођен оружјем пет зараћених држава, али са становишта европских сила, бројне кризе које су избијале током 1912. и 1913. године биле су сузбијене и разрешене захваљујући њиховом заједничким ангажовању. Са изузетком Аустроугарске, све остале велике силе показале су спремност да своје државничке интересе оставе по страни и зарад општег мира учине уступке за своје „ривале”. Исто је приметио већ поменути Аното истакавши да су „ратови вођени главом великих, али руком малих сила”.³ Балканске државе су у ратовима 1912. и 1913. године заокружиле свој политички и национални развитак, али уколико посматрамо из угла Европе Балкански ратови су били

¹ G. Hanotaux, *La guerre des Balkans et l'Europe 1912–1913*, Paris 1914, 145-149.

² V. Duclert, *La République imaginée 1870–1914*, Paris 2010, 526.

³ G. Hanotaux, *nav. delo*, 365-371.

успех великих сила које су, уместо на бојном пољу, излаз из свих проблема пронашле за преговарачким столом кроз механизме старог Концрта великих сила.

У дипломатском посредовању и мировним преговорима који су разрешавали проблеме Балканских ратова, важно место имала је Француска, чија дипломатска активност у то време представља главни предмет истраживања овог рада. Одлучили смо да наше истраживање ограничимо на домете француске дипломатије, на конкретне кораке које је она предузимала према конкретним догађајима. Међутим, како деловање француске Републике током Балканских ратова није било једносмерно и није било ограничено само на домен „високе” дипломатије, област истраживања смо проширивали у складу са променама и „скретањима” у француској политици. Економија и култура била су два најзначајнија поља утицаја Француске на Балкану у периоду пре Првог светског рата, а у великој мери и након њега. Због тога смо се трудили да не занемаримо ни ова два аспекта француског деловања, али, узевши у обзир да је због ванредних ратних околности већина пројеката из ових области била суспендована, питања економске и културне природе су била заступљена у мањој мери и готово увек испреплетена са општим контекстом француске дипломатске активности.

У вези са економским развојем стајао је и развој француске војне индустрије која је неколико деценија пре Првог балканског рата, заједно са финансијским продором, пронашла свој пут до армија балканских земаља. Победи балканских држава омогућиле су француској војној индустрији да демонстрира своју надмоћ над артиљеријским наоружањем ривалске немачке војне индустрије, због чега су успеси балканских армија у војним круговима Француске били пригрљени као да су успеси француске војске. Та околност привукла је на балканска ратишта мноштво француских војних стручњака и официра, који су о својим запажањима оставили белешке и извештаје. До једног броја тих забелешки смо успели доћи и оне су нашем истраживању пружиле значајан увид у војни аспект Балканских ратова из француског угла.

Француска није спадала у ред најзаинтересованијих држава за простор Балканског полуострва. Кроз читав XIX и на почетку XX века њено интересовање за простор Балкана развијало се постепено и споро. При таквим околностима понекад је било тешко одвојити француску државну политику од заједничке политике савеза сила чији је члан била. Због тога, али и ради свеобухватнијег сагледавања теме, било је неопходно да се узме у обзир да је Француска своје одлуке и своју политику на Балкану усаглашавала са политиком својих савезница – Русијом и Великом Британијом. У складу

са расположивом архивском грађом, објављеним документима и релевантном литератуrom настојали смо да улогу Француске осветлимо из угла њеног чланства у Тројном споразуму (Антанти). За контекст нашег истраживања најважнији је однос Француске са Русијом. Руска империја, као традиционални заштитник држава на Балкану, пре свега словенских, сматрала је да су балканска дешавања део њених виталних националних интереса што ју је сврставало, заједно са Аустроугарском, у ред најзаинтересованијих држава за балканска питања. Имајући на уму ову околност трудили смо се да сваки сегмент Балканских ратова сагледамо кроз призму француско-руског савезништва, што нам је омогућило да целовитије истражимо и разумемо колико саме ратове, толико природу и суштину савеза Француске и Русије.

За контекст балканских дешавања однос Француске са другом савезницом Великом Британијом био је од мањег значаја, али никако занемарљив. Колико су променили карактер француско-руског савезништва Балкански ратови су изменили однос Француске и Велике Британије. Догађаји из 1912. и 1913. године су уверили Париз и Лондон у неопходност њихове ближе и чвршће сарадње од оне која је била дефинисана „Срдачном антантом” из 1904. године. То уверење је добило потврду колико кроз две мароканске кризе, толико и у Првом светском рату.

Заштита општег мира као и околност да француски витални интереси нису били угрожени Балканским ратовима омогућили су Француској да делује као објективни арбитар, кохезиона сила унутар Тројног споразума, али и као мост између два супротстављена блока великих сила. На овај начин су француски државници, активни током Балканских ратова, разумели и поставили главни задатак Француске током 1912. и 1913. године. Други задатак Француске у решавању криза 1912. и 1913. године произлазио је из првог – требало је по сваку цену спречити ескалацију сукоба ван Балканског полуострва и одложити општи сукоб великих сила до тренутка када Француска буде потпуно спремна за њега. За Француску и Велику Британију то је значило да држе Русију на одређеној дистанци од балканског сукоба и не дозволе јој директну конфронтацију са Аустроугарском и Тројним савезом. Као трећи крупан задатак француске државе 1912. и 1913. године издвојили бисмо очување равнотеже снага у источном делу Средоземног мора, а ништа мање важан задатак била је и заштита верско-образовних институција под француским протекторатом као и уложеног капитала француских банака у мрежу железничких пруга и државни дуг Османског царства.

Осим спољнополитичких чинилаца важног утицаја на деловање Француске у Балканским ратовима имао је и њен буран унутрашњи политички живот током 1912. и 1913. године. Несталност влада била је једна од главних карактеристика политичког живота Треће републике. За мање од годину дана трајања Балканских ратова, у Француској су се на позицији председника Републике сменили Арман Фалијер и Ремон Поенкаре, на месту председника владе Ремон Поенкаре, Аристид Бријан и Луј Барту и на месту министра спољних послова Ремон Поенкаре, Шарл Селистен Жонар и Стефан Пишон. Сваки од ових државника дао је лични печат потезима француске државе у односу на Балканске ратове, стога је један од циљева рада да истражимо улогу и утицај истакнутих појединаца, првенствено Ремона Поенкареа на креирање француске политике током 1912. и 1913. године.

Балкански ратови нису непозната тема у српској и страниј историографији. По свом географском одређењу тема је више привлачила пажњу балканских него европских или ваневропских истраживача. Тематски, знатижељу истраживача углавном су заокупљала два аспекта ратова: војне операције и анализирање догађаја са позиција појединачних држава-учесница. Са друге стране, малобројни истраживачи ван Балканског полуострва који су се дотицали историје Балканских ратова најчешће су их разматрали у контексту криза које су послужиле као увод у Први светски рат, углавном без дубље анализе и разумевања околности и догађаја. У погледу разматрања удела великих сила, до данас су највише истражене улога Русије и Аустроугарске које су неоспорно имале највише утицаја на ток оба рата. Удео осталих сила је мање привлачио пажњу истраживача, па је тако улога Француске, можемо рећи, разматрана успутно, у оквиру општег контекста међународних односа. Како Француска није била сила прворазредно уплетена у ратове, сматрали смо да је најцелисходније да њену политику разматрамо у већ утврђеном хронолошком оквиру Балканских ратова у који смо политику Француске тематски уклапали према расположивој архивској грађи. Самостално или у садејству са другим силама, француска дипломатија била је активна за све време трајања Балканских ратова, али није за сва питања показивала једнак интерес. Док је сва питања економске природе сматрала проблемима од највишег приоритета, дотле је проблему прерасподеле ослобођене територије придавала мањи значај. Имајући ово на уму, зарад целовитости теме трудили смо се да дамо изнијансирану слику француске политике у свим фазама Балканских ратова, укључујући ту и она питања у којима је Француска била пасивна или по страни догађаја.

Окосницу истраживања представља архивска грађа иностраних и српских архива. Најважнији документи за нашу тему похрањени су у Дипломатском архиву (Les Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères) у Паризу. Документи за период који смо истраживали смештени су у фонд *Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série 1896–1918*, док се документи о самим Балканским ратовима налазе у оквиру потфонда *Turquie*. Досијеа из овог потфонда углавном се састоје од извештаја и депеша које су француски посланици из балканских престоница и Цариграда (Леон Деко, Андре Панафије, Габријел Девил, Ремон Ајнар, Камил Блондел, Морис Бомпар) слали Министарству спољних послова, допуњени значајним извештајима амбасадора из Лондона, Берлина, Петрограда, Беча и Рима. Осим потфонда *Турска*, у истраживању смо користили и друге потфондове – *Србија, Бугарска, Црна Гора, Грчка, Русија, Албанија, Румунија*, итд., који су нам помогли у разумевању појединачних питања у којима су интереси Француске били уплетени. Исто тако од великог значаја су нам била досијеа о војним и медицинским мисијама које је Француска слала на Балкан, као и протоколи и материјал који је коришћен током заседања финансијске комисије у Паризу похрањени у библиотеци Дипломатског архива.

Осим фонда *Correspondance politique et commerciale* од непроцењиве важности за наше истраживање били су документи из фонда *Personnel, dossiers individuels de carrière, deuxième série, fin XIXe–1939* који садржи лична досијеа француских државника и дипломата. Највећи значај за наше истраживање имали су досијеи Пола и Жила Камбона који су током Балканских ратова били на кључним дипломатским позицијама, први на месту амбасадора у Лондону а други у Берлину, и учествовали у доношењу свих битних државних одлука. То посебно важи за Пола Камбона, који је заступао Француску на Амбасадорској конференцији у Лондону и међу својим личним хартијама сачувао богату документацију везану за рад конференције. Преписка његовог брата Жила била је од изузетне важности за разумевање деликатних односа Француске и Немачке током Балканских ратова. Такође, досије Жила Камбона садржи његову личну преписку са братом Полом и другим француским државницима.

Француске дипломатске документе допунили смо архивском грађом из архива балканских држава. Најзначајнији документи за нашу тему похрањени су у фондovima Архива Србије у оквиру Министарства иностраних дела (Политичко одељење). Такође, у Архиву Србије смо користили стране серије које се чувају на микрофилмовима, као што је случај са документима француског посланства у Београду и документима пос-

ланства Велике Британије. Свакако треба споменути личне фондове Николе Пашића, Стојана Новаковића и хартије Милована Миловановића, који су нам, такође, били од велике помоћи при изради овог рада.

Иако војни аспект ратова није примарно био у фокусу нашег истраживања, архивска грађа Војног архива у Београду, нарочито Пописник бр. 2 који чува документе ратних архива Првог и Другог балканског рата, допунили су истраживање о страним војним мисијама које су боравиле на балканским ратиштима 1912. и 1913. године. Користили смо и документе Архива Југославије у Београду, а као драгоцену издвојили бисмо збирку Јована Јовановића Пиждона. Архив српске академије наука и уметности пружио нам је обиље докумената похрањених у заоставштинама Николе Пашића, Војислава Маринковића, Шарла Лоазоа и Луја Војновића.

Документе прикупљене у архивима Француске и Србије допунили смо грађом Државног архива Бугарске (Централен државен архив) у Софији. Овде смо користили документе из фонда Министарства спољних послова и вера (Министерство на външните работи и изповеданията), као и документе посланстава Краљевине Бугарске у Паризу и Бечу.

Значајне документе о Балканским ратовима, првенствено о односу Румуније и Бугарске током 1912. и 1913. године пронашли смо у Националном архиву Румуније (Arhivele Naționale ale României) у Букурешту, нарочито у оквиру фонда двора (Casa Regală) где се чува сва преписка краља Карола са румунским државницима и страним посланицима који су службовали у Румунији.

Осим у дипломатским и државним архивским институцијама, наше истраживање смо употпунили документима из архива специјалне намене као што је архив католичких конгрегација (Archives de la Maison-Mère à Paris) у Паризу који чува документе монашких заједница (конгрегација) које су деловале на простору Балкана (Лазаристи, Милосрдне кћери, Сестре милосрднице итд.) и које је Француска као једна од заштитница католика на Истоку штитила и помагала за време Балканских ратова.

Осим необјављене архивске грађе од великог значаја за нашу тему биле су домаће и стране збирке објављених докумената. Готово све државе, учеснице ратова, као и велике силе, објавиле су збирке докумената посвећене историји Балканских ратова. На првом месту споменули бисмо збирку француских докумената *Documents*

*diplomatiques français (1871–1914)*⁴ која је од значаја за нас јер су приређивачи, осим дипломатских, публиковали и документе из Министарства трговине, Министарства рата и Министарства морнарице, која су знатно употпунила слику француске политике у периоду 1912. и 1913. године. Такође, за наше истраживање велики значај имала је британска збирка докумената под називом *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*,⁵ као и збирка српских докумената *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*.⁶ Поред поменутих, овде бисмо још додали и збирку коју је 1913. године објавило Министарство спољних послова Румуније⁷, као и недавно објављену турску збирку докумената о политици Османског царства током Балканских ратова.⁸ У случају две последње збирке приметна је потреба издавача да прикажу своју државну политику у најбољем светлу, стога документа публикована у овим двама збиркама нису увек комплементарна са онима објављеним у другим збиркама. То се нарочито односи на збирку *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One* где су поједини документи изван сваке сумње редиговани са циљем да се створи слика Османског царства – жртве националистичких побуда балканских држава.

Битан допринос разумевању периода Балканских ратова дала је и мемоарска литература – дневници и успомене савременика ових догађаја. Многи значајни актери из периода Балканских ратова оставили су за собом писани траг у спомен на тај турбулентни период. За нашу тему најзначајније су вишетомне успомене које је иза себе оставио председник владе, министар спољних послова и председник Републике Ремон Поенкаре.⁹ Своје успомене Поенкаре је писао 20-их година XX века и имао је на располагању аутентичне документе из личне и државне архиве. Писао је детаљно и аргументовано, али не увек и објективно јер је са сваком страницом његових мемоара уоч-

⁴ Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914*, Première série: 1871–1900, 16 volumes; Deuxième série: 1901–1911, 14 volumes; Troisième série: 1911–1914, 11 volumes, Paris, 1929–1959.

⁵ *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*, Vol. IX, part I-II, (Edited by G. P. Gooch, H. Temperley), London 1933.

⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 5. св. 3 (5/18. октобар–31. децембар/13. јануар 1913), (приредио М. Војводић); књ. 6, св. 1 (1/14. јануар–31. март/13. април 1913), (прир. Д. Лукач); књ. 6, св. 2 (1/14. април–30. јуни/13. јули 1913), (прир. Д. Лукач); књ. 6, св. 3 (1/14 јули–31. децембар 1913/13. јануар 1914.), (прир. К. Џамбазовски), Београд 1981–1986.

⁷ Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques. Les événements de la péninsule balkanique. L'action de la Roumanie (septembre 1912–août 1913)*, Bucarest 1913.

⁸ *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One; The Balkan Wars 1912–1913*, part I-II, (edited by S. Kunalp and G. Tokay), Istanbul 2012.

⁹ R. Poincaré, *Au service de la France–Neuf années de souvenirs*. Tome II: *Balkan en feu: 1912*; Tome III: *L'Europe sous les armes: 1913*, Paris 1926.

љива потреба да се обрачуна са бројним критичарима који су га по окончању Првог светског рата сматрали главним кривцем за његово избијање.¹⁰

Од великог значаја за нас био је дневник Поенкареовог првог сарадника у Министарству спољних послова Мориса Палеолога, који је током Балканских ратова обављао дужност шефа Политичког одељења.¹¹ Палеолог није био детаљан у својим белешкама попут Поенкареа, али његов дневник за наше истраживање има подједнак значај јер је његов аутор био један од најутицајнијих личности Министарства спољних послова и особа од највишег поверења за Ремона Поенкареа. Када је реч о дипломатском кору, објављена преписка и мемоари Пола Камбона незаобилазан су извор за расветљавање француске дипломатске активности током Балканских ратова.¹²

Од радова српске историографије, који су представљали полазну основу нашег истраживања, издвојили бисмо дела Димитрија Ђорђевића, Владимира Ђоровића, Михаила Војводића, Љиљане Алексић-Пејковић и других, који су нам били значајан путоказ за сагледавање улога Србије и Црне Горе у различитим сегментима Балканских ратова. Од посебног значаја за наше истраживање издвојили бисмо рад Димитрија Ђорђевића *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912. године*¹³ који и данас, након више од пола века пружа обиље корисних и још увек валидних закључака. Ништа мањи значај за нашу тему имала је студија Михаила Војводића *Скадарска криза 1913. године*¹⁴, као и монографије *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку* и *Србија и Балканско питање (1875–1914)*.¹⁵ Велики значај за нашу тему имала је монографија Љиљане Алексић-Пејковић *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*¹⁶ у којој је дат детаљан преглед економско-политичких односа Србије са Француском и Великом Британијом од Мајског преврата до избијања Првог светског рата. Будући да се нисмо примарно занимали за односе Аустроугарске и Србије, монографија Владимира Ђоровића *Одно-*

¹⁰ J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997, 140.

¹¹ M. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913–1914 (1er Janvier 1913–28 Juin 1914)*, Paris 1947.

¹² P. Cambon, *Correspondance 1870–1924, tome troisième (1912–1914)*, Paris 1946; P. Cambon, *Un diplomate*, Paris 1937.

¹³ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912. године*, Београд 1956.

¹⁴ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1969.

¹⁵ М. Војводић, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999; Исти, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000.

¹⁶ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965.

си између Србије и Аустро-Угарске у XX веку¹⁷ била нам је од велике помоћи за боље разумевање аустроугарске политике током 1912. и 1913. године.

Најзад, у оквиру радова српске историографије ваља нам споменути да се последњих година у оквиру обележавања стогодишњице од избијања Балканских ратова појавило неколико зборника радова који су проучавању Балканских ратова приступили са другачијег методолошког и тематског аспекта. Издвојили бисмо два таква тематска зборника. Први, *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* настао је као продукт рада међународне научне конференције одржане у Београду 2012. године. Зборник је објављен наредне 2013. године у издању Историјског института и Института за стратегијска истраживања. Други зборник је, такође, настао као резултат рада научне конференције са међународним учешћем која је одржана у јуну 2012. године у манастирском комплексу Свети Прохор Пчињски. Радови изложени на конференцији публиковани су под покровитељством Филозофског факултета у Нишу у оквиру зборника *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*.¹⁸ Овде бисмо још споменули и конференцију *Први балкански рат 1912/12: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства* организовану октобра 2012. године од стране Српске академије наука и уметности, Матице српске и Академије наука и умјетности Републике Српске. У ишчекивању публикованих саопштења са ове конференције, ми смо у изради овог рада користили неколико радова у рукопису.

Нажалост, француска историографија, нарочито савремена, није се у већој мери занимала за историју Балканских ратова, стога се они углавном само успутно спомињу у општим историјским прегледима или у оквиру студија које се баве изучавањем Првог светског рата. Изузетак чине студије савременика ратова попут Огиста Говена, Габријела Анотоа, Рене Пинона и других, који су оставили вредна сведочанства о Балканским ратовима и, за нас још важније своја размишљања и виђења Балкана и француске балканске политике у предвечерје Великог рата. Од радова англосаксонске историографије као најзначајнију издвојили бисмо студију Ернста Кристијана Хелмрајха *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*.¹⁹ Премда је настала пре више од седамдесет година ова студија је и данас полазна основа у свим истраживањима која имају за тему

¹⁷ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936.

¹⁸ *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013; *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, (прир. А. Раствојић), Ниш 2013.

¹⁹ E. Ch. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, Oxford University Press 1938.

Балканске ратове. Хелмрајх је у свом раду прегледно и свеобухватно презентовао активност свих шест великих сила током Балканских ратова користећи не само документе већ и лична искуства учесника и савременика ратова (Стојана Данева, Стефана Бобчева, Милоша Богићевића итд.) које је током 20-их година упознао и интервјуисао. Уз Хелмрајха, споменули бисмо радове новијег датума историчара Едварда Ериксона²⁰ и Ричарда Хола²¹, који уз извесна тенденциозна тумачења ипак пружају користан увид у ставове савремене иностране историографије.²²

Поред докумената, мемоарских студија и литературе трудили смо се да не запоставимо ни француску јавност, чији се ставови нису нужно поклапали са званичном политиком. Анализирање новинских чланака пружило је нашем раду већу разноврсност погледа на тему Балканских ратова. За потребе овог рада анализирали смо неколико најутицајнијих француских листова, као и изванредан број домаћих дневних новина. Трудили смо се да не запоставимо ни чланке који су се на тему Балканских ратова појављивали у недељним и месечним ревијама током 1912. и 1913. године. Значајан увид у то како је размишљала јавност у Француској и које ставове је подржавала пружиле су нам хартије Гргура Јакшића, похрањене на одељењу Посебних фондова Народне библиотеке Србије. Јакшић је током 1912. и 1913. године био ангажован од стране Србије да заступа српске интересе у француском јавном мњењу и одржава добре односе са тамошњим интелектуалним круговима са којима је развио добре везе од времена својих студија. Од француских дневних листова и часописа пратили смо писање листова *Le Temps*, *Le Figaro*, *Le Petit Journal*, *Journal des Débats*, *Revue des deux Mondes*, *Revue d'artillerie* итд. За преглед остале иностране штампе ослонили смо се на новинске исечке секције Пресбиро која је функционисала у оквиру српског Министарства иностраних дела, и која се данас чува у Архиву Србије. Осим страних, пратили смо писање српских листова *Политике*, *Пијемонта* и *Самоуправе*. Званични радикалски лист *Самоуправа* се није убрајао у ред најчитанијих листова у Србији, али је за нас био од значаја јер му је француско посланство у Београду поклањало велику пажњу. Посланик Деко је *Самоуправу* сматрао званичним владиним листом, и на основу њеног писања често је током 1912. и 1913. године изводио закључке о политици Николе Пашића и његове владе, писао своје извештаје, чак је и преводио поједине чланке и у

²⁰ E. J. Erickson, *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans 1912–1913*, London 2003.

²¹ R. C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, London 2000.

²² М. Ковић, „Историографија о Балканским ратовима”, у: *Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства* (у штампи).

интегралном облику их достављао Министарству спољних послова Француске. Осим листова из Србије за потребе рада пратили смо писање и црногорског листа *Глас Црногорца*.

Теми каква је *Француска и Балкански ратови* истраживачки се може приступити са различитих методолошких аспеката. Бирајући методолошки приступ ми смо имали на уму речи француског историчара Жан-Батиста Дирозела да „историчар није обични сакупљач чињеница: већ је његова улога да бира између важног и мање важног”.²³ У средишту нашег истраживања је Француска, стога је наш примарни задатак био да сместимо интересе француске државе у контекст самих Балканских ратова, али и ширих политичких дешавања на Балкану и у Европи током 1912. и 1913. године. Утицају и политици осталих великих сила посвећена је онолика пажња колику им је у датом тренутку придавала Француска. Но, будући да је свеукупна активност Француске током Балканских ратова била тесно повезана и испреплетена са делатношћу других сила, наше истраживање је превазишло границе једностраног виђења догађаја од стране само једне државе.

Методолошки смо се придржавали хронолошко-тематског принципа, који нам је омогућио да на најбољи начин сагледамо колико се заправо француска политика изменила од почетка Првог до краја Другог балканског рата. Користећи се овим приступом могли смо да одговоримо на питање у коликој мери су околности Балканских ратова приморале Француску да одступи од својих прокламованих ставова и задатака с почетка рата, какав утицај су ратови имали на развој унутрашњег политичког живота Француске, њен однос са Русијом и другим великим силама, и на крају какве последице су ратови 1912. и 1913. године оставили по односе унутар два блока великих сила и на општу равнотежу снага у Европи.

²³ J.-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales*, Paris 1964, 5, 10.

1. УВОД

1.1. Француска у систему европских савеза

Француска Трећа република, иако створена као последица околности проузрокованих тешким поразом код Седана (проглашена фебруара 1871. од стране монархистичке скупштинске већине), била је најстабилнији политички поредак у Француској још од Револуције 1789. године.²⁴ Новорођена Република, међутим, имала је много мањкавости, почевши од чињенице да није имала устав, већ је свој легитимитет заснивала на корпусу уставотворних закона који су били усвојени 1875–1876. године.²⁵ У европским оквирима пруска победа из 1870. године значила је победу новоствореног Немачког царства и успостављање система моћи и доминацију дипломатије канцелара Ота фон Бизмарка. Све до 90-их година XIX века Француска је, услед пораза код Седана, била изолована у Бизмарковом систему сила и сведена на државу другог реда.²⁶ Њена другоразредна позиција међу великим силама посебно је дошла до изражаја у време тзв. Великоисточне кризе 1875–1878. године. Конгрес у Берлину је био врхунац моћи немачког „гвозденог” канцелара, који је заједно са британским премијером Бенџамином Дизраелијем био главни актер Конгреса, док је француски представник Анри-Гијом Вадингтон био тек један од делегата чије мишљење није консултовано ни око једног главног питања које је било на дневном реду.²⁷

Осим „прекрајања” карте Европе, Конгрес у Берлину поставио је основу за изградњу новог политичког поретка међу великим силама. Страхујући од француског реваншизма, немачки канцелар Бизмарк је, током заседања у Берлину, покренуо иницијативу за стварањем постојаног савеза између две германске силе – Немачке и Аустроугарске. Савез између њих званично је потписан 7. октобра 1879. године и периодично је обнављан све до распада два царства. Осовини германских сила се 1882. године прикључила Италија, пре свега да би добила подршку за ширење свог утицаја на севе-

²⁴ D. Barjot, J-P. Chaline, A. Encrevé, *La France au XIXe siècle 1814–1914*, Paris 1995, 331-340.

²⁵ V. Duclert, *La République imaginée 1870–1914*, Paris 2010, 121-124.

²⁶ J.-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours*, 140-145; Н. Kisindžer, *Diplomatija*, I, Beograd 1999, 112-138.

²⁷ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 341.

ру Африке. Наредне, 1883. године савезу Немачке, Аустроугарске и Италије прикључила се и Румунија, али је она фигурирала као тајни партнер, будући да је, осим краља Карола I, за савез знала неколицина румунских политичара.²⁸ Тајновитост није била једина одлика закљученог савеза, који је пун противуречности проузрокованих супротстављеним интересима, који су задирали у само државно тело неких савезница. Италија је ушла у савез са Аустроугарском иако је претендовала на Трентино и Трст, док је Румунија од своје савезнице потраживала Буковину, Банат и Трансваивију.²⁹

Гурнута у други план, млада француска Република је почетком 80-их година XIX века фокус интересовања у спољној политици усмерила на ширење колонијалног царства у северној и централној Африци, Индокини и другде широм света. Ширење политичког, економског и културног утицаја ван европског континента убрзо је постао општеприхваћен тренд од стране свих великих сила. Изузетак је била Аустроугарска која је правац своје експанзије усмерила на Балкан. Тај период у историографији познат је као епоха „новог империјализма”, или пежоративније „светска грабеж за колонијама”.³⁰ Француска је у ширењу утицаја ван Европе видела могућност да поврати свој изгубљени престиж на континенту, стога се у овај подухват упустила под паролом „цивилизацијске мисије” (*mission civilisatrice*).³¹ Држава се након 1871. године суочила са јаким таласом национализма који је произашао као последица пораза код Седана. Компоненте национализма и повређеног поноса давали су француској колонијалној експанзији одређену специфичност. На темељу ове посебности Алан Тејлор је сматрао да „француска колонијална експанзија није била доказ државне снаге, као што је био случај код других сила, већ је настала као резултат слабости, својеврсни одбрамбени механизам”.³²

Нова ваневропска тржишта и пораст трговинске размене ојачали су економску позицију Француске, што је помогло у смиривању унутрашњих прилика. Још увек нестабилна, Трећа република је успела да преживи ударе у виду афере генерала Буланжера

²⁸ J.-B. Duroselle, *La Grande guerre des Français*, Paris 1994, 41.

²⁹ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 2007, 40.

³⁰ Нови империјализам је дефинисало неколико фактора. Свака од сила која се упуштала у колонијалну трку желела је на тај начин да подигне углед своје државе. Ипак, важније од престижа било је да се пре осталих такмаца дође до економски богатих, неискоришћених територија и над њима успостави политичка и економска супремација која је гарантовала дугорочни приступ јефтиним сировинама и тржиште за пласман привредних производа из државе-матице (А. Дž. П. Тејлор, *Borba za prevlast*, 248-249).

³¹ Више о томе W. Baumgart, *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion, 1880–1914*, Oxford University Press 1982; D. Harvey, *The New Imperialism*, Oxford University Press 2003; E. Said, *Kultura i imperijalizam*, Beograd 2002.

³² А. Дž. П. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968, 271; W. Baumgart, *nav. delo*, 55-59.

и Драјфусове афере, које су оставиле дубок траг на политички живот државе, али је нису оборили. Насупрот сталним унутрашњополитичким кризама, спољнополитичка позиција Француске почела се поправљати, нарочито од 1890. године и пада са власти „гвозденог канцелара” у Немачкој. На видуку је био излаз из изолације и у европским оквирима. Оријентација на колонијалну политику упућивала је Француску да у Европи обезбеди заштитни систем који ће јој бити гаранција да је Немачка неће напасти с леђа док је она заузета својим прекоморским подухватима. Страх од Немачке приближио ју је Руском царству. Са друге стране, Русију је привукла идеја да би приближавањем Француској добила приступ њеном моћном финансијском тржишту.³³

Савез Француске и Русије био је на помолу након што је Русија у октобру 1888. године закључила свој први зајам са француским банкама. Већ у јануару наредне године поднела је захтев за куповину француских пушака, уз обећање да их никада неће употребити против Француза.³⁴ Посета француске ескадре Кронштату јула 1891. године била је срдечно дочекана, а цар Александар III је гологлав поздравио интонацију *Марсеље*. У августу исте године је дошло до размене писама између влада двеју земаља, а француски министар спољних послова Александар Рибо је овај чин пропра-тио речима: „дрво је посађено”. Иако то још увек није био формалан савез, био је добар почетак и прави пут за његово закључење. Наредни догађаји одвијали су се брзо и јасно указали да је склапање савеза само питање тренутка. У августу 1892. склопљена је тајна војна конвенција, а наредне, 1893. године, Русија је узвратила посету пославши своју ескадру у седиште француске медитеранске флоте у Тулон. Приликом те посете утаначени су детаљи савеза који је руски цар ратификовао у децембру. Француска скупштина је то учинила почетком 1894. године. Склапајући савез Француска и Русија су у текст о савезништву унеле клаузулу „да ће савез трајати онолико дуго колико буде трајао Тројни савез”, имплицирајући тиме шта је за обе стране био главни мотив за његово закључење.³⁵ Колико је било значајно за Париз склопљено савезништво је и за Петроград било најлогичнији потез при новој констелацији снага према којој је на европском континенту јасно била уочљива моћ Немачког царства. Посматрано из руског угла савезништво са Француском је био најзначајнији потез руске спољне политике у дугом временском периоду од уједињења Немачке до Првог светског рата.³⁶

³³ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд 2008, 245.

³⁴ А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast*, 307.

³⁵ Isti, 308-323.

³⁶ D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, New York 1983, 24-25.

Склопљени савез био је велико изненађење за све европске државе. Државници су му давали мале шансе за опстанак. Француска као република, колевка националних и либералних идеја се удружила са монархистичком и, према мишљењу савременика, у многим сферама назадном Руском царевином. Упркос лошим прогнозама, успонима и падовима републиканско-царистички савез је преживео сва искушења. Поетично, на двадесетогодишњицу од склапања савеза лист *Le Petit Journal* писао је: „Два велика народа, који су попут носећих стубова Европе, смештени, један на Истоку, други на Западу, са циљем одбране од заједничких непријатеља ујединила су се у један дуговечан и плодан савез.”³⁷

У први мах савезнички уговор није донео очекиване резултате ни једној ни другој страни. Руски интереси у Источном питању и на Балкану нису били узети у обзир при закључењу савеза. Са друге стране, склопљени савез не само да није обухватао питање Алзаса и Лорене, већ је фактички учврстио одредбе Франкфуртског мировног уговора. Уласком у савез са Руском империјом Француска се на изванредан начин обавезала да ће прекинути са пустоловинама и да више неће „сањати” да изгубљене области поврати оружјем. Од тренутка када је ушла у савез са Русијом започела је политику „достојанственог чекања” на прави тренутак обнављања територијалног јединства земље. По први пут од рата са Пруском једна француска ескадра је јуна 1895. године присуствовала немачкој свечаности отварања Килског канала.³⁸

Политика „достојанственог чекања” није спречавала Француску да у потаји покушава да расформира, или бар ослаби Тројни савез. Постојала је јака струја унутар Француске која је сматрала да је најслабија карика Тројног савеза Италија и да се управо ту савез може најлакше прекинути. Пошто је Италија зависила од француског банкарског система где је добијала зајмове и кредите, Француска је сматрала да ће мало јачи финансијски притисак бити довољан да Италија прекине политичке везе са Немачком и Аустроугарском. Француско-италијанско приближавање започело је 1896. године италијанским признањем француског протектората над Тунисом, а две године касније уследило је склапање споразума о трговинским олакшицама. Одлучујући потез предузео је 1900. године министар спољних послова Теофил Делкасе отворено поручивши Италији да, ако жели да и даље добија новац од француских банкара мора проме-

³⁷ *Le Petit Journal*, № 18426, „Chez nos Allies: Avant l'Alliance Franco-Russe”, le 8 juin 1913, 1.

³⁸ Ж. Лефевр, Ш. Х. Путас, М. Бомон, *Историја Француске*, II, Београд 1961, 447-448.

нити савезнички уговор који је има са Немачком, тако да оштрица тог савеза не буде више уперена против Француске.³⁹

Чинило се да је Француска надамак успеха јер је исте године потписан француско-италијански споразум који се односио на поделу Медитеранског басена на зоне утицаја, а 1902. године уследио је споразум који је у будућности знатно ограничио снагу Тројног савеза. Наиме, Италија је споразумом из 1902. године дала обећање Француској да ће остати неутрална у случају да нека трећа држава нападне Француску или Немачку.⁴⁰ Споразум је био резултат дугогодишње дипломатске активности француског амбасадора у Риму Камила Барера,⁴¹ који је склопљени споразум видео као своју личну заслугу. Барер се није зауставио на постојећем уговору већ је наредне године настојао да домете споразума прошири, али у томе није имао успеха, као ни претерану подршку Париза јер су званичне власти увиделе да се неутрализовањем Италије неће нанети никаква штета Тројном савезу, који је већински почивао на моћи Немачког царства, док је Италија била партнер без много утицаја.⁴²

Пресудан корак у креирању новог политичког правца поново је предузео министар Делкасе, који је увидео да је Француској уместо слабљења позиција противничког блока потребније да још више ојача свој положај у односу на Немачку. Делкасе је имао на уму унутрашњу и спољашњу реорганизацију Француске. На унутрашњем плану ослонац је нашао у тројници најутицајнијих амбасадора у дипломатској служби браћи Полу и Жилу Камбону и већ поменутом Камилу Бареру. Пол Камбон⁴³ и Барер су на положају амбасадора у Великој Британији и Италији боравили од средине 90-их година XIX века, захваљујући звањима и својим изузетним способностима, с година су изгра-

³⁹ D. Barjot, J-P. Chaline, A. Encrevé, *nav. delo*, 559-560.

⁴⁰ E. Weber, *The nationalist revival in France, 1905–1914*, Vol. 60, Berkeley and Los Angeles 1959, 26-27.

⁴¹ Камил Барер (Camille Barrère, 1851–1940), публициста и дипломата. Прве две деценије живота провео је у Великој Британији, домовини његове мајке, где се породица склонила након државног удара Наполеона III. Године 1870. вратио се у Француску. Био је уплетен у Париску комуни, писао је за лист екстремне левнице *La Sociale*. Након пропасти Париске комуне вратио се у Велику Британију где је писао за листове *Manchester Guardian* и *Fortnightly Review*. Као специјални дописник листа *Times* извештавао је о Руско-турском рату 1877. На позив Леона Гамбете вратио се у Француску и од 1880. ступио у дипломатску службу. Био је генерални конзул у Каиру, Стокхолму, Минхену и Берну. За амбасадора у Риму је именован 1897, где је остао све до 1924 (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, Nouvelle série, tome XXXII, Paris 1914, 161-162; M. B. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, Oxford University Press 1993, 88-89).

⁴² J. F. V. Keiger, *France and the Origins of the First World War*, London 1983, 56-58.

⁴³ Пол Камбон (Paul Cambon, 1843–1924), дипломата. Био је први министар-резидент у Тунису у периоду 1882–1886. У периоду 1886. до 1891. био је француски амбасадор у Мадриду, одатле је премештен у Цариград где је службовао до 1898. Исте године је именован за амбасадора у Лондону где је боравио наредне 22 године, до 1920. Имао је запажену улогу у приближавању Француске и Велике Британије и склапању *Entente cordiale* (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, 180; M. B. Hayne, *nav. delo*, 79-80).

дили велики углед и утицај у британском и италијанском политичком животу. Управо од времена Делкасеа почео је да расте и њихов утицај не само на спољну, већ и на унутрашњу политику. Њих тројица су постали Делкасеови саветници за сва политичка питања, што је само по себи био преседан. Публициста и аутор једне историје Треће републике Ремон Рекули сматрао је да су Пол и Жил Камбон⁴⁴ и Камил Барер у деценији пред избијање Првог светског рата представљали „арматуру дипломатије Треће републике”.⁴⁵

Стварањем јаког упоришта на унутрашњем плану, који му је омогућио да на положају министра спољних послова остане пуних седам година, Делкасе је могао да се посвети јачању француског спољнополитичког положаја. У првом реду Делкасе је променио однос према Русији. За разлику од свог политичког узора Леона Гамбете, који је био подозрив према Русији Делкасе је, као германофоб, веровао да је једини спас за Француску јачање савезништва са Русијом.⁴⁶ Управо је он најодговорнији за почетак темељне трансформације француско-руског савезништва која је окончана деценију касније за време премијерског мандата његовог политичког следбеника и пријатеља Ремона Поенкареа.⁴⁷

Први корак у трансформацији савезништва било је увођење трећег партнера. Делкасе је дошао до закључка да Француска мора да закопа ратне секире на свим другим странама јер је њен једини непријатељ у Европи Немачко царство. Већ првих месеци на новој дужности Делкасе је користио сваку прилику да увери британског амбасадора сер Едмунда Монсона у Паризу да је неопходно да Француска, Русија и Велика Британија постигну споразум о сарадњи и неком облику „срдачног споразумевања” за она питања где имају истоветне интересе.⁴⁸ Након разрешења британско-француског инцидента у Фашоди, околности за остварење Делкасеовог наума постале су повољније. Још једна околност ишла је на руку Делкасеовом плану. На почетку новог века Велика Британија је својим потезима у спољној политици јасно ставила до

⁴⁴ Жил Камбон (Jules Cambon, 1845–1935), дипломата. Пре дипломатске каријере радио је као адвокат, учествовао је у рату против Пруске. У периоду од 1875. до 1879. радио је у канцеларији за цивилне послове у Алжиру. Године 1891. поново се вратио у Алжир као гувернер, одатле је премештен у амбасаду у Вашингтон 1897. Узео је активног учешћа у дипломатским преговорима између Шпаније и Сједињених америчких држава након рата 1898. Године 1902. премештен је у Мадрид, где је боравио до 1907. Из Шпаније је премештен на место амбасадора у Немачкој, где је остао до почетка рата 1914 (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, 180; М. В. Најне, *nav. delo*, 86).

⁴⁵ R. Recouly, *La troisième République*, Paris 1927, 204.

⁴⁶ М. В. Најне, *nav. delo*, 96-97.

⁴⁷ J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 24; J. Chastenet, *Raymond Poincaré*, Paris 1948, 126.

⁴⁸ Ch. Andrew, *Théophile Delcassé and the making of the Entente Cordiale*, New York 1968, 91.

знања континенталним силама да је напустила своју политику „сјајне изолованости” (splendid isolation), и да оне убудуће морају рачунати на њен суд.⁴⁹ Први доказ да је ова политика напуштена био је савез са Јапаном, склопљен 1902. године. Други показатељ било је смањење анимозитета у британској јавности у односу на Француску. Британија је почела веровати да Француска искрено жели изградњу пријатељских односа са њом, веровало се „да је мали човек⁵⁰ [Делкасе, прим. Б. С.] искрен у ономе што говори” како је то сер Монсон, амбасадор у Паризу, написао у једном од својих извештаја лорду Солзберију.⁵¹

Споразум о пријатељству између Велике Британије и Француске познат као *Entente cordiale* потписан је 8. априла 1904. године. „Срдачним споразумом” са Британијом Француска је остварила двоструку добит. С једне стране окончала је ривалитет у колонијалној политици што јој је омогућило да сву пажњу усмери на европске послове, а са друге, што је још важније могла је са трећом страном да подели терет савезништва са Русијом и финансирање њених скувих државних зајмова и инфраструктурних пројеката.⁵² Иако се склопљени споразум Француске и Британије, уско посматрано, није односио на Европу и њене проблеме, ипак је дугорочно наговештавао да ће државе потписнице водити политику компромиса у европским и ваневропским пословима.⁵³

У тренутку склапања „Срдачног споразума” Француска је више страховала од последица склопљеног савеза по Русију, имајући у виду руско-британски антагонизам у средњој Азији. Осим тога, односи Британије и Русије били су заоштрени услед руског пораза 1905. године у рату са Јапаном, када се Британија ставила на јапанску страну. Француској је више од свега било потребно да има функционалне и стабилне везе са обе партнерске стране, стога се одмах након склапања Срдачне антанте дипломатски ангажовала да разреши несугласице на релацији Лондон–Петроград. Добри, или барем подношљиви, односи између Британије и Русије гарантовали су Француској већу безбедност и отварали могућност да једнога дана три државе изграде чврст трилатерални савез који ће парирати Тројном савезу. Залагањем Француске и уз искрену жељу Русије и Британије да разреше део несугласица три године касније, 31. августа 1907. године

⁴⁹ А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Спорена и сагласности*, Београд 2013, 10-11.

⁵⁰ Делкасе је био познат по свом малом расту, што су особито користили његови противници који су га у јавним дебатама погрдно називали „гномом Фашоде” или „лилипутанцем који халуцинира” (М. В. Науе, *nav. delo*, 58).

⁵¹ Ch. Andrew, *nav. delo*, 91.

⁵² М. Ковић, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)”, у: *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић и С. Г. Марковић), Београд 2013, 145-159.

⁵³ Р. Cambon, *Un diplomate*, Paris 1937, 186, 214-216; J.-В. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours*, 156-157.

склопљен је споразум између Русије и Велике Британије који се суштински односио само на поделу интересних сфера у Персији и Авганистану, али с обзиром на догађаје који су се ређали у међународним односима, био је најприближнија верзија француској замисли о тројном савезништву.⁵⁴ Постојање два савеза који је шест великих сила поделио у супротстављене таборе, био је јединствен преседан у модерној историји Европе. Из тог разлога је Жан-Баптист Дирозел тај период називао добом „оружаног мира”.⁵⁵

У тренутку када је Француска склапала „Срдачни споразум” са Великом Британијом није ни слутила да ће њиме изазвати немачки противудар у Африци. Када је немачки цар Вилхелм II упловио у луку Тангер 31. марта 1905. године Немачка је желела да покаже да она не може бити игнорисана ни у ком делу света.⁵⁶ Француска је била неспремна за такав удар, што је Делкасеа принудило да води двоструку политику. С једне стране морао је да задовољи интересе присталица колонијалне политике, који су претили да ће отказати подршку савезу са Британијом, а са друге морао је умирити Немачку али на такав начин да не унизи понос француске нације. О оружаном отпору се није ни размишљало јер је француска армија била у врло лошем стању, а руска војска јој није могла помоћи јер се опорављала од последица великих пораза код Мукдена и Цушима на Далеком истоку.⁵⁷

Уместо директних преговора са Француском, Немачка је захтевала да се питање Марока изнесе пред међународну конференцију где је очекивала подршку Аустроугарске и Италије, док је за остале силе које буду узеле учешће у раду конференције очекивала да ће остати по страни. Конференција је више требала да послужи као демонстрација немачке силе, а не средство за решење мароканског питања.⁵⁸ Међутим, од избијања афере до организације конференције прошло је неколико месеци, те је криза изгубила своју јачину и поенту. Конференција је одржана у Алгесирасу јануара 1906. године, а споразум је закључен тачно годину дана од избијања афере 31. марта. Француска је споразумом задржала контролу над полицијом, заједно са Шпанијом као партнером,

⁵⁴ А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast*, 405-406.

⁵⁵ Ј.-В. Дурозеле, *L'Europe: Histoire de ses peuples*, Paris 1990, 504; Ј. В. Романова, „Балкан у међублоковским противуречностима великих сила”, у: *Први светски рат и балкански чвор*, (ур. М. Павловић), Београд 2014, 71-82.

⁵⁶ Ј.-В. Дурозеле, *L'Europe de 1815 à nos jours*, 158.

⁵⁷ М. В. Хајне, *nav. delo*, 58.

⁵⁸ А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast*, 391-393.

што је значило да су јој врата Марока и даље остала отворена. Немачки план да Француску раздвоји од Британије, и без рата је баци на колена, је пропао.⁵⁹

Имајући у виду да је исход конференције био далеко повољнији него што се могло очекивати у јеку саме кризе и повлачења Делкасеа са власти, Француска је била спремна да заборави на марокански инцидент. Године 1907. у Берлин је као нови амбасадор послат Жил Камбон, присталица француско-немачког приближавања. Жил Камбон је био експонент јаке струје у Француској коју су предводили економски експерт Шарл Амбер и Морис Ажо, директор Друштва за трговинску сарадњу Француске и Немачке, који су, уместо заостравања односа и политике „реваншизма”, заговарали тешњу сарадњу са Немачком.⁶⁰ Међутим, поновно отварање Источног питања анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске 1908, као и изазивањем још једне мароканске кризе 1911. године изгледа да ће између Француске и Немачке доћи до мирне коегзистенције сасвим су ишчезли.

Француска је искрено желела темељно реформисање Османског царства. Била је спремна на све потезе који ће спречити избијање још једне Великоисточне кризе и директне аустро-руске конфронтације. У наредном поглављу ћемо се детаљније бавити интересима Француске на Балканском полуострву, стога ћемо само истаћи да су од 1878. године до почетка XX века француски интереси на Балкану и Османском царству вишеструко повећани. Са повећањем интереса увећавао се удео француске дипломатије у разрешавању проблема који су искрсавали у оквиру Османског царства. У вези са тим Француска је 1902. године израдила план за сузбијање корупције међу османским чиновницима и правилније располагање вилајетским приходима.⁶¹ Била је укључена, али у мањој мери, и у израду програма реформи из октобра 1903. године у Мирцштегу, који је између осталог предвидео реорганизацију жандармерије, увео надзор великих сила и поделу Македоније⁶² на секторе.⁶³ Надзор великих сила је требало да гарантује

⁵⁹ Isti, 400-401; Ch. Andrew, *nav. delo*, 302-303.

⁶⁰ E. Malcolm Carroll, *French public opinion and Foreign affairs 1870-1914*, London 1931, 256.

⁶¹ J. M. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Београд 1938, 11.

⁶² Историјско-географски појам *Македонија* знатно је шири од савременог државно-политичког појма БЈР Македонија. Са географског гледишта Македонију на западу оивичавају планине Јабланица, Мокрањска Војнова и Пиндос, на северу и североистоку њене границе допиру до Осогова и Родоба, а на југу и југоистоку до Олимпа у Тесалији и Егејског мора. Од ове простране територије Србија је миром у Букурешту добила њен северозападни део – њевђелијски, дорјански, радовишки и струмички крај. За Француску појам Македоније, нарочито његово географско одређење био је посве магловит. Више од државе за Македонију су се интересовали путописци, путници, интелектуалци. Ови знатижељници су већи интерес показивали за становништво и његово етничко порекло. У односу на етничко одређење Македоније међу француским интелектуалцима постојала је сагласност у мишљењу да је то територија са врло измешаним етничким саставом, где народ није имао изграђену националну свест, већ да се

да ће у европском делу Царства бити спроведене темељне реформе које ће поправити положај хришћанског становништва. Ипак то није био случај. Младотурска револуција из јула 1908. године окончала је комитске акције Србије, Бугарске и Грчке на простору Македоније, али и међународни надзор над три вилајета (Скопски, Битољски и Солунски).⁶⁴

У јесен 1908. године је уследила нова криза на Балкану, коју је изазвала Аустроугарска одлуком да анектира Босну и Херцеговину, коју је добила на управу одлукама Берлинског конгреса. Символично, чин анексије био је прокламован 7. октобра на шездесету годишњицу ступања на престо цара Франца Јозефа. Кад је избила Анексиона криза је из основа уздрмала европски мир и оставила за собом крупне последице.⁶⁵ По њеном окончању марта 1909. године подвојеност између два блока сила била је продубљена. Већ је у политичким разматрањима из времена Првог светског рата Анексиона криза била означена као прекретница у међународном политичком животу, као и да је са њоме почео развој догађаја који је довео до ратног разрешења несугласица које су постојале између два блока сила.⁶⁶ Чак је и убеђени аустрофил, попут Владана Ђорђевића, сматрао анексију Босне и Херцеговине „судбоносном погрешком аустроугар-

„становништво назива Србима или Бугарима” (У. Шешум, „Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско-одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902”, *Српске студије*, Београд 2013/4, 73-105)

⁶³ D. Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki 1966, 115; Colonel Lamouche, *Quinze ans d'histoire balkanique (1904–1918)*, Paris 1928, 48-66. Главни творци програма реформи који је направљен у пољском граду Мирцштегу октобра 1903. били су Русија и Аустроугарска. Мирцтешки реформни план је садржао одредбе о преуређењу жандармерије са страним официрима и прегруписавању административних јединица по начелу народности. Исто тако, план је подразумевао преустројење административних и судских власти у сарадњи са локалним самоуправама, обнављање опустошених крајева, као и распуштање башибозука. Главни надзор над спровођењем реформи био је препуштен Русији и Аустроугарској (Архив Југославије (АЈ), збирка Јована Јовановића Пижона, бр. 80, фас. 43, арх. јед. 255-256).

⁶⁴ P. A. Argyropoulo, „La Grèce et la situation internationale du Moyen-Orient”, *Politique étrangère*, № 4/1948, 305-314; Ch. Fragistas, „The Balkan Wars. Their meaning in the history of Greece”, *Balkan Studies*, vol. 3/1962, 247-257; A. Otetea, D. Berindei, E. Campus, N. Fotino, C. Mureşan, „La situation internationale et la politique étrangère de l'Autriche-Hongrie pendant les premières vingt années du XXe siècle”, у: *La désagrégation de la Monarchie Austro-Hongroise 1900–1918*, (éd. C. Daicoviciu et M. Constantinescu), Bucarest 1964, 213-243.

⁶⁵ О томе више у Р. Грујић, *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији*, Београд 1989; А. Ц. П. Тејлор, *Хазбуршка Монархија 1809–1918, историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 247-250; *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине* (ур. Р. Кузмановић, Д. Живојиновић и Р. Михалчић), Бања Лука 2009; S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope: Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat, Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914)*, Beograd 2005, 128.

⁶⁶ D. Dakin, *nav. delo*, 426; Д. Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997, 194; А. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981, 61; J. В. Романова, „Балкан у међублоковским противуречностима великих сила”, 71-82.

ске политике”.⁶⁷ Сличну констатацију изрекао је аустроугарски министар спољних послова гроф Леополд Берхтолд октобра 1912. године, непосредно пред почетак Првог балканског рата рекавши: „Заваравамо се ако нећемо да се суочимо са чињеницом да је начин на који смо анектирали Босну и Херцеговину дао први подстрек стварању Балканског савеза...”⁶⁸

Француска је одмах по избијању кризе увидела опасност коју је она унела у међународне односе, али је за разлику од Русије која је реаговала импулсивно сматрала да су околности далеко комплексније од повређеног националног поноса Србије и да читавом проблему треба приступити далеко обазривије.⁶⁹ Дан пре објаве анексије Бугарска је прогласила пуну независност у односу на Цариград, а два дана касније, Крићани су прокламовали уједињење са Грчком. Османска власт се рушила као кула од карта. Све је упућивало на закључак да су ова три догађаја тесно повезана и међусобно условљена, стога је Француска проценила да је у датом тренутку најбоље да остане суздржана. На првом месту ту је било питање приоритета, како је француски амбасадор у Бечу Крозије објаснио тамошњем руском војном аташеу „било би изузетно компликовано објаснити француском грађанину да треба да маршира за тамо неку Босну и Херцеговину, а не за Алзас и Лорену.”⁷⁰ Све ако би Француска занемарила чињеницу да анексија две балканске провинције не угрожава њене виталне државотворне интересе, није могла занемарити своју неспремност за рат, као што за рат није била спремна ни Русија, која се још увек опорављала од последица пораза 1905. године.

Међутим, суздржаност Француске и на крају отворено ускраћивање подршке Русија је тумачила не као обазривост, већ као издају савезништва. Када је Анексиона криза избила, француски министар спољних послова Стефан Пишон ставио је до знања руском министру Александру Извољском да неће дозволити да Француска буде увучена у оружани сукоб због овог проблема.⁷¹ Иако је Извољски у више наврата претио да ће раскинути савезништво, уз подршку председника Републике Жоржа Клемансоа

⁶⁷ В. Ђорђевић, *Куда си се упутила Аустрија?*, Београд 1913, 3-4.

⁶⁸ L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005, 506-507; V. Duclert, *nav. delo*, 516.

⁶⁹ Покушавајући да заинтересује британску владу за проблем анексије српском посланику у Лондону Славку Грујућу је речено да су Босна и Херцеговина биле изгубљене за Србију и пре него што су формално анектиране и да Србија ту више ништа не може учинити (B. Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806-1914*, Cambridge University Press 1991, 242).

⁷⁰ M. Nintchitch, *La crise bosniaque (1908-1909) et les puissances européennes*, I, Paris 1937, 361-363.

⁷¹ У. Татић, „Француска у анексионој кризи 1908-1909.”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 81/2010, 23-42.

Пишон је остао истрајан.⁷² Суштински, Пишон је знао да ће Анексиона криза оставити последице по француско-руске односе, али исто тако је био сигуран да Русија неће без француске подршке загазити сама у рат, чак ни по цену одбране свог престижа на Балкану.⁷³

Анексиона криза је била заједнички аустроугарско-немачки дипломатски успех, али краткотрајан. Свега три године касније Пол Камбон ће истаћи да је Анексиона криза најодговорнија за избијање рата 1912. године. Главни актери дешавања били су исти, приметио је Камбон, с тим што је криза 1908–1909. године у Србији, Русији и Аустроугарској оставила осећај међусобног неповерења, који је оптерећивао њихове преговоре у циљу мирног разрешења кризе у Првом балканском рату.⁷⁴ Такође, Анексиона криза је отворила ново поглавље у покрету Јужних Словена унутар Аустроугарске, са њом је термин „југословенско питање” први пут ушао у језик француских дипломата.⁷⁵

Како је Пишон проценио, француско-руско савезништво је са мноштвом последица ипак преживело буру Анексионе кризе. Русија је била понижена ултиматумом Немачке и већ 1909. године започела је реконструкцију својих оружаних снага.⁷⁶ Непосредна последица раскорака у односима две савезнице током 1908–1909. године био је руско-италијански споразум склопљен у Ракониђију у јесен 1909. године.⁷⁷ Споразум је био тајан, а Русија својој француској савезници никада није признала његово постојање. Споразумом у Ракониђију почеле су се оцртавати нове контуре у разрешењу Источног питања, пошто је њиме Русија признала трећој сили, у овом случају Италији, право да одлучује у балканским питањима, право које је до тада било резервисано за њу и Аустроугарску.⁷⁸ Овај састанак и споразум иза леђа Француској био је јасан показатељ кризе у односима Русије и Француске, а на Француској је било да поново задобије поверење своје савезнице.⁷⁹

Споразум из Ракониђија био је један од последњих подухвата министра Извољског, кога је 1910. године сменио његов дотадашњи заменик Сергеј Сазонов. Нови

⁷² R. Girault, „Les Balkans dans les relations franco-russes en 1912”, *Revue historiques*, № 513/1975, 155-185.

⁷³ B. Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge University Press 1991, 242.

⁷⁴ Archives des Ministère des affaires étrangères (АМАЕ), Nouvelles série 1896–1914 (NS), su-série Turquie, doss. 244, № 133-144, Londres, le 13 novembre 1912.

⁷⁵ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008, 43.

⁷⁶ J.-C. Caron, M. Vernus, *L'Europe au 19e siècle. Des nations aux nationalismes (1815–1914)*, Paris 2011, 386-387; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 414.

⁷⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 229, № 36, Saint-Pétersbourg, le 1er février 1912.

⁷⁸ В. Ђоровић, *Наше победе*, Београд 1929, 12-13.

⁷⁹ J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 88.

министар је био живог темперамента, говорио је тринаест језика, али је за разлику од свог претходника у политици био далеко опрезнији и обазривији. Политичко наслеђе које је примио од Извољског било је врло сложено, понајвише јер је супарништво Русије и Аустроугарске на Балкану постало вишеструко опасније од када су „аустријске замисли добиле покровитељство Немачке”. У стању опште војне неспремности, Сазонов је сматрао да је Русији неопходан дуготрајан мир, што га је упућивало да, упркос претрпљеном понижењу, са Немачком тражи *modus vivendi* који би омогућио да две државе одржавају добросуседске односе за дуги низ година. За ту политику Сазонов је добио подршку двора, владе, политичких и војних кругова.⁸⁰

У пратњи новог министра, цар Николај II је новембра 1910. године посетио немачког кајзера у Потсдаму. Том приликом двојица суверена потписала су споразум о Багдадској железници и Персији.⁸¹ Споразум је био без већег значаја за руско-немачке односе, али је за Француску био сигнал да њена савезница води двоструку игру. Ако је било наговештаја да ће промена министра спољних послова у Русији допринети смањењу напетости у руско-немачким односима, то никако није значило и враћање француско-руских односа на период пре Анексионе кризе. Неповерење се продубило, а Француска је након овог руско-немачког сусрета почела да сумња у руску оданост њој и савезу. Избијање нове кризе у Мароку у лето 1911. године још једном је француско-руско савезништво ставило на проверу.

У мају 1911. године Французи су под своју контролу ставили град Фез у Мароку, што је уплашило немачког секретара спољних послова Алфреда фон Кидерлен-Вехтера да ће Француска заузети цео Мароко пре него Немачкој плати компензацију договорену на конференцији у Алгесирасу. У духу Бизмаркове политике Кидерлен-Вехтер је сматрао да ће Французи попустити једино под претњом. Немачка топовњача *Пантер* која је 1. јула 1911. године упловила у луку Агадир била је Кидерленово „дипломатско средство” да примора Француску на преговарање. Присуство топовњаче у агадирском пристаништу супротно очекивањима Немачке није изазвало велико узбуђење у Француској. Истога дана Жозеф Кајо је изабран за премијера и уместо да подигне узбуну у јавности, одлучио је да се упусти у тајне преговоре са Немачком који су требали довести до прихватљивог компромиса за обе стране.⁸²

⁸⁰ С. Живанов, „Русија у међународним кризама (1908–1914)”, *Зборник Матице српске за историју*, св. 73/ 2006, 89-141.

⁸¹ J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 88.

⁸² J.-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours*, 159-160; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 422-423.

До септембра је попустила и Кидерленова одлучност и он је, под притиском финансијске кризе која је захватила Немачку, показивао спремност да се нагоди. Немачка је признала право Француској на протекторат у Мароку, а у замену је добила део територије у француском Конгу и концесију у изградњи Багдадске железнице. Добијена концесија била је наставак улагања Немачке у железничке пројекте широм Османског царства.⁸³ Споразум који је потписан 4. новембра значио је малу победу Немачке јер је Француска, којој је исто колико и Британији сметао немачки капитал у Османском царству, била приморана да призна Немачку као кооперанта и равноправног економског такмаца. Међутим, јавност обе државе је очекивала више од склопљеног споразума који је одмах наишао на осуду националних струја у обема државама. У Француској је влада Жозефа Кајао била кажњена губитком поверења бирачког тела.⁸⁴ Кајао је смењен већ на изборима у децембру, а на његово место јануара 1912. године дошло је министарство „националног буђења” (*réveil national*) предвођено Ремоном Поенкареом.⁸⁵ Поенкаре је за кандидата предложен од стране радикалног крила Републиканске странке. Нова влада чинило се да неће бити ишта другачија од свих претходних, осим што је нови премијер најавио да ће заступати интересе тзв. Колонијалне партије. Но, одмах на почетку Поенкаре је направио преседан када је поред премијерске функције уместо ресора унутрашњих послова или правде, што је била пракса, преузео Министарство спољних послова, иако није имао никакво пређашње искуство у тој сфери.⁸⁶

Такође, његов долазак на власт јануара 1912. године значио је велику победу ратне индустрије. Индустријска струја је ојачала током Делкасеовог мандата, али је са

⁸³ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 4-5, 253-256.

⁸⁴ А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast*, 427.

⁸⁵ Ремон Поенкаре (*Raymond Poincaré*, 1860–1934), француски државник. У политику је ушао током студија. Прву министарску службу је обављао 1894. у звању министра финансија у влади Шарла Дипија (мај 1894–јун 1894). Након тога се повукао из извршне власти ради дужности потпредседника Народне скупштине. У кабинету Жана Саријана 1906. поново је добио портфељ финансија. Прву владу оформио је 1912. а наредне 1913. премијерску дужност заменио је председничком. На месту председника Републике остао је до 1920. У време министарске кризе 1922. председник Републике Александар Милеран га је позвао да поново преузме дужност председника владе и министра спољних послова. У том својству је 1923. донео одлуку да Француска окупира Рурску област јер је Немачка престала са исплатом ратних репарација. Са власти је оборен заједно са Милераном наредне 1924., али се на исту функцију вратио 1926–1929. Његове послератне године биле су обележене борбом против бројних оптужби пласираних од стране француских, руских и совјетских ревизиониста да је одговоран за изазивање Првог светског рата. У тим оптужбама француска политика на Балкану током Балканских ратова и Јулске кризе имала је врло важно место. Осим државничке каријере био је и плодан писац. Објавио је следеће радове: *Questions et figures politiques* (1921); *Les Origines de la guerre* (1921); *Histoire politique, chroniques de quinze ans* (IV volume, 1921-1922); *Au service de la France: Neuf années de souvenirs*, (X volume, 1926–1934) (*Larousse du XXe siècle*, (dir. P. Augé), V, Paris 1932, 661; J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997).

⁸⁶ J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 127-129.

Поенкареом, који је радио као адвокат фирме *Шнајдер* из Крезоза која се бавила производњом артиљеријског наоружања, освојила потпуну превласт у политичком животу Француске. Осим што је био правни саветник за *Шнајдер*, био је и заступник интереса лоренске филијале фирме *Comité des Forges*. Министар рата у Поенкареовој влади Александар Милеран је такође радио као адвокат за *Шнајдер* и сам је био истакнути протагониста већег утицаја војне индустрије на политику.⁸⁷

Свака промена у државном врху једне или друге савезнице била је праћена упознавањем са будућим плановима новог државника. То је био случај и са Поенкареом. За две државе се усклађивање ставова наметало као алармантно будући да се од септембра 1911. године на простору Триполиса водио рат између Италије и Османског царства. Иако Балкан у првом тренутку није био погођен ратом било је питање тренутка када ће се последице рата прелити на Полуострво и активирати Источно питање. Нарочито је Русија са забринутошћу посматрала расплет и премештање ратних дешавања из Африке у Европу почетком 1912. године, бојећи се да рат не захвати и државе Балкана. Руски министар спољних послова Сергеј Сазонов сматрао је да Русија у садејству са савезницом Француском треба што хитније да се укључи у посредовање око окончања рата. Сазонова је, нарочито, забрињавала помисао да би Италија могла у Албанији да испровоцира побуне против османске власти, све у циљу да што је пре могуће натера Османско царство на потписивање мира у складу са италијанским интересима.

Због Италијанско-турског рата и погоршања опште спољнополитичке ситуације, Сазонов је био вољан да попусти и смањи напетост у односима између Петрограда и Париза која није ишчезла од времена Анексионе кризе. С тим у вези, Сазонов је 14. фебруара, посредством амбасадора у Петрограду Жоржа Луја, проследио Поенкареу списак питања од интереса за обе државе. Кључна тема која је интересовала руског министра била је источна политика две савезнице. Прецизније, Сазонов је желео да зна како би Француска поступила у случају продубљивања унутрашње кризе у Османском царству или у случају да Аустроугарска поведе офанзивнију политику на Балкану, сличну оној коју је водила у Анексионој кризи. О овим питањима Сазонов је желео

⁸⁷ С. Todorova, „La politique d'emprunts de la Bulgarie 1911–1912”, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат* (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 371–386.

„академски” да разговара само као о „евентуалностима” да би био уверен да су две савезнице вољне да воде комплементарну политику.⁸⁸

У каснијим нацртима листе, из марта месеца, придодато је још једно питање: „како би Француска реаговала у случају оружаног конфликта између Османског царства и балканских држава Црне Горе, Грчке и Бугарске?”⁸⁹ Поенкаре је био узнемирен због питања које је добио од свог руског колеге, тражио је да о њима добро промисли и разговара са својим министрима пре него што на њих одговори.⁹⁰ Листу тема од интереса за односе две државе Поенкаре је изнео пред свим министрима владе који су заједнички констатовали да је примарни интерес Француске одржање мира у Европи, а самим тим и на Балкану. Чланови владе су се оградиле да, иако је Француска непоколебљиво за то да се одржи status quo, она мора водити рачуна о интересима своје савезнице којој, сматрали су, треба обећати садејство деловања и условну дипломатску потпору.⁹¹ Француски амбасадор Луј је, преносећи став своје владе о листи питања, додао да француска јавност никада не би одобрила да Француска подржи Русију у неком питању које није примарно њен национални интерес.⁹² Приликом сусрета са царем Николајем Луј је још једном поновио став своје владе, а од цара је добио уверење да Русија има намеру да води мудру политику која ће бити у интересу обе државе. С тим у вези Русија нема намеру да подстиче немире на Балкану и додао да је из Бугарске и Србије добио обећања да неће предузети никакве исхитрене потезе.⁹³

Ако бисмо судили стриктно по форми одговора из Париза порука Русији је била јасна: у случају нове балканске кризе Француска би задржала исти став и водила исту политику као у време Анексионе кризе, али би се потрудила да покаже више разумевања за руске интересе него 1909. године. Било је то магловито обећање које није Француску обавезивало ни у ком погледу. Међутим, оно што је Поенкаре разликовало од Пишона и 1909. године било је уверење да је таква политика нашкодила не само Русији, већ и Француској и да је једина победница кризе била Немачка. Немачка је након 1909. године била самоуверенија више него раније, а доказ за то је био Агадир-

⁸⁸ *Documents diplomatiques français (1871–1914)* (DDF), 3e série (1911–1914), II, Paris 1931, № 37, Saint-Petersbourg, le 15 février 1912, 32-33.

⁸⁹ DDF, 3e série, II, № 202, Paris, le 14 mars 1912, 198-199.

⁹⁰ E. C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, Pennsylvania State University 1965, 115.

⁹¹ Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње 1971, 349.

⁹² E. C. Thaden, *nav. delo*, 115.

⁹³ *Международные отношения в эпоху империализма (МО). Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917. Серия вторая (1900–1913): Т. XX. Ч. I. (14 мая – 13 августа 1912)*, 1939, № 243, Петербург, 29/16 июня 1912 г., 235-236.

ски инцидент. Као ученик Делкасеа и његов близак пријатељ и Поенкаре је веровао да политика помирења коју су водиле све француске владе после 1905. године и Делкасеовог пада са власти није Француској донела никакву корист. Он сам није био германофоб попут Делкасеа, али је сматрао да Француска не сме више да узмиче пред Немачком.⁹⁴

Након размене мишљења посредством амбасадора Жоржа Луја и Александра Извољског, а под наговором у првом реду министара Аристиде Бријана и Леона Буржоа, Поенкаре је преложио Сазонову званични сусрет и разговор „у четири ока”. Поенкареови сарадници су сматрали да у односима Француске и Русије недостаје поверења са обе стране и да је на новој француској влади да поправи „пукотине” у савезништву јер их она и створила.⁹⁵ Такав приступ годдио је и Сазонову који је важио за „отвореног, поштеног и правог човека који је увек ишао правим путем и није волео тајне кривудавае путеве ни код других”.⁹⁶ Сусрет двојице државника заказан је за август 1912. године.

Пре сусрета у Петрограду генералштабови Русије и Француске потписали су Поморску конвенцију у Паризу 16. јула која је представљала допуну војне конвенције и уговора о савезништву из 1893. године. Поморска конвенција је била први споразум такве врсте потписан између две државе.⁹⁷ Руска јавност је придавала велики значај склапању Поморске конвенције очекујући да ће она додатно учврстити односе две државе који су током две деценија прошли кроз низ успона и падова. „У првим годинама постојања опстанак и карактер француско-руског савезништва много је више био условљен емоцијама, а много мање разумом”, писао је почетком августа 1912. године руски лист *Новое время*. Међутим, изазови попут Руско-јапанског рата и две кризе у Мароку распршили су илузије и емоције у обе државе и омогућили да савезништво опстане и очврсне на темељима рационалности, био је закључак овог листа.⁹⁸

Подстицај за потписивање Конвенције дало је непрестано јачање немачке поморске моћи. Рајхстаг је средином марта усвојио два закона, од којих је први повећавао број ефективних војних јединица са 720.000 на 860.000, а други је предвиђао интензивирање поморског програма са већим издвајањима и бржом изградњом бродо-

⁹⁴ М. В. Хауне, *nav. delo*, 266.

⁹⁵ R. Poincaré, *Au service de la France—Neuf années de souvenirs; Les Balkans en feu 1912*, II, Paris 1926, 99.

⁹⁶ Д. Поповић, *Балкански ратови 1912–1913* (прир. Д. Т. Батаковић), Београд 1993, 62–63.

⁹⁷ АМАЕ, NS, su-série Russie, Microfilm (MF) P 10933, doss. 41, № 217, Saint-Petersbourg, le 15 août 1912; МО, Серия вторая 1900–1913, часть I (14 мая–13 августа 1912 г.), № 299, Проект франко-русской морской конвенции, 16/3 июля 1912 г., 297–302.

⁹⁸ АМАЕ, NS, Russie, MF P 14494, doss. 22, № 5-9, Saint-Petersbourg, le 4 août 1912.

ва.⁹⁹ Процене су говориле да, уколико настави са изградњом ратних бродова и подморница, Немачка ће бити спремна за велики обрачун до 1915. године. Управо због тога руско-француски циљ било је удруживање снага и бржа изградња флоте која би до 1917. године требало да буде приправна за поморски сукоб. Велики проблем савезника била је велика географска удаљеност између две државе и чињеница да се између флота двеју савезника налазила немачка. Да би извршиле спајање својих снага на мору, Француска и Русија су прво морале да елиминишу немачку балтичку флоту.¹⁰⁰

Обрачун са немачком поморском силом у лето 1912. године био је проблем будућности, у међувремену двома државама није преостајало ништа друго него да раде на јачању савезништва. Сусрет двојице министара спољних послова који је одржан 5–20. августа у Петрограду био је својеврсна манифестација јединства. Сусрет званичника, као и потписана Поморска конвенција били су јасан показатељ да се реорганизација савезништва одвијала независно од догађаја на Балкану.¹⁰¹ Реорганизација је довршена годину дана касније потписивањем војне конвенције која је изменила карактер савеза из дефанзивног у офанзивни, што су Поенкаре, тада у својству председника Републике, и Сазонов потврдили и усмено приликом свог другог сусрета у Петрограду у јулу 1914. године.¹⁰²

Пут за јачање спољнополитичке позиције Француске Поенкаре је видео и у јачању пријатељских веза и са Великом Британијом. У време док су Париз и Петроград „академски” размењивали мишљења о питањима од обостраног интереса, Поенкаре је иницирао разговоре између Француске и Велике Британије о будућности њиховог савеза. За такав поступак имао је подстицај британске јавности. Поједини британски листови као што су: *Morning Post*, *Daily Chronicle*, *Observer*, *Manchester Guardian* писали су о потреби дефинисања односа две државе. Конзервативни *Morning Post* заступао је гледиште да је неопходно да се *Entente cordiale* трансформише у формални савез

⁹⁹ *Documents diplomatiques 1914. La guerre européenne. Pièces relatives aux négociations qui ont précédé les déclarations de guerre de l'Allemagne à la Russie (1er août 1914) et à la France (3 août)*, Paris 1915, № 1, Berlin, le 17 mars 1913, 1-2; Anexe II, Berlin, le 15 mars 1913, 5-6.

¹⁰⁰ AMAE, NS, Russie, MF P 14494, doss. 22, № 9-11, Saint-Petersbourg, le 5 août 1912.

¹⁰¹ R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 166-167.

¹⁰² У лето 1913, начелници руског и француског генералштаба Жилински и Жофр састали су се и 13. јула потписали конвенцију која је касније послужила као основа ратног плана на почетку Првог светског рата. Конвенција је била склопљена под претпоставком да ће Немци истовремено дејствовати против Француске и против Русије. С тим у вези начелници генералштабова су се сагласили да клаузулу о дефанзивном рату треба изменити, јер су догађаји наметали обавезу обема државама да буду припремне за вођење офанзивног рата (AMAE, NS, Russie, MF P 10933, doss. 41, № 134-137, 3ème Conference entre les Chefs d'Etat-Major des armées française et russe, le 13 juillet 1913; P. Томас, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 1973, 41).

Француске и Британије.¹⁰³ Преговори са Британијом око дефинисања савеза одвијали су се кроз читаву 1912. годину, независно од односа Француске и Русије и кризе на Балкану. Новембра 1912. дошло је до почетка преговора између француског и британског Адмиралитета који су резултирали потписивањем споразума о поморској сарадњи 22. и 23. новембра.¹⁰⁴ Овим споразумом Велика Британија је препустила француској флоти контролу и заштиту њених интереса у западним делу Медитерана да би највећи део своје флоте пребацила у Северно море, јер је главна претња долазила од Немачке. Овај споразум је крајем јануара 1913. године допуњен још једном поморском конвенцијом која је регулисала поморску сарадњу Француске и Британије на Далеком истоку. Конвенција је симболично закључена на територији француске колоније Кочинчине (јужног Вијетнама).¹⁰⁵ Према ова два споразума нису имали чврсте гаранције за потписнике нити су били обавезујућег карактера, имали су велики значај за Француску и Велику Британију. Чињеница да је до њиховог потписивања дошло у жеку рата на Балкану тим више им дала на значају и показала заједничку решеност Француске и њених савезника да буду активно укључени у сва европска и ваневропска дешавања.

1.2. Балкан у спољнополитичким плановима Француске (1893–1912)

Са своје прве званичне посете Руској империји лета 1912. године Ремон Поенкаре се вратио онеспокојен, али спреман да се дипломатски ангажује у корист интереса француско-руског савезништа и општег мира. Разговори са министром Сазоновим јасно су му нагостили да на Балкану треба очекивати скоре немире. Међутим, у ишчекивању нових изазова Француска и остале велике силе су морале да се посвете већ постојећем сукобу који се десет месеци водио између Османског царства и Италије. У размени мишљења са својим дипломатама Поенкаре је усвојио гледиште амбасадора у

¹⁰³ A. Gauvain, *L'Europe au jour le jour, La première guerre balkanique*, IV, Paris 1918, 35-36.

¹⁰⁴ P. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965, 155.

¹⁰⁵ DDF, 3e série, t. V, № 303, Saïgon, le 31 janvier 1913, 385-390.

Берлину Жила Камбона који је сматрао да Италија и Османско царство никада неће сами склопити мир, већ да „остале силе морају на то да их присиле”.¹⁰⁶

Поенкаре и Француска су усвојили двојак приступ догађајима на Истоку, ситуација на Балкану се пажљиво пратила, док су истовремено Османско царство и Италија наговарани да отпочну мировне преговоре у циљу окончања рата. У ишчекивању нове кризе на Истоку, која је према мишљењу француског државног врха била неминовна, Поенкаре се трудио да се што више упозна са предисторијом тзв. Источног питања и интересима које је француска држава имала на простору Балкана и Османског царства.

Прво питање које се наметало било је шта је уопште Источно питање? За француског амбасадора у Лондону Пола Камбона није било сумње да је „Источно питање старо колико и сама историја Балкана”.¹⁰⁷ Сличан закључак је имао и Станоје Станојевић истакавши: „оно [Источно питање, прим. Б.С.] постојало је још у старом веку, није скидано са дневног реда кроз цео средњи век, а задавало је једну од најозбиљнијих брига државницима свих држава и народа у модерно доба”¹⁰⁸ Васиљ Поповић је заступник теорије да је Источно питање старо колико и присуство исламске религије на европском континенту, односно од продора Турака у Европу.¹⁰⁹ Продор ислама у Европу чини један део овог проблема, сматра Милорад Екмечић, док би његов други део била стална прерасподела моћи између западноевропских држава и Русије. Имајући ово на уму Екмечић Источно питање дефинише као: „питање прерасподеле утицаја, моћи и територија између консолидоване западне Европе и Русије, на рачун Османлијског царства у време његовог историјског назадовања од 1683. до 1923. године”.¹¹⁰ Сам термин је искован на конгресу Свете алијансе у Верони 1822. године када се решавало о судбини грчке револуције. Пре него је на Веронском конгресу искристалисан назив Источно питање, европске државе су се од средине XVIII века суочавале са питањима попут грчког, грчко-турског, египатског која су углавном имала исходиште у кризама унутар Османског царства. У позадини овог у првом тренутку политичког појма налазило се уверење европских дипломата да ће једнога тренутка подела султанове земље бити неминовност.¹¹¹ Од конгреса у Верони до периода који је предмет нашег истра-

¹⁰⁶ АМАЕ, Fonds nominatifs (FN), Jules Cambon (J.Cambon), doss. 49, № 53-57, Berlin, le 30 juin 1912.

¹⁰⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 176-178, Londres, le 30 octobre 1912.

¹⁰⁸ С. Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928, 1.

¹⁰⁹ В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996, 8.

¹¹⁰ В. Поповић, *нав. дело*, 26.

¹¹¹ В. Поповић, *нав. дело*, 6-7, 27.

живања Источно питање се мењало под утицајем политичких околности и измењеног односа снага у Европи. Током Велике источне кризе дотадашњи проблем примарно политичког карактера, добија и културну димензију која је подразумевала сусрет поданика Османског царства са новом индустријском, европском цивилизацијом.¹¹²

У вези са Источним питањем и судбином Османског царства, чије су се територије непрестано осипале, почетком XIX века појавила се идеја да онога тренутка када Османско царство не буде више могло да се одржи самостално треба по сваку цену спречити Русију и Хабзбуршку монархију да територију Царства поделе између себе. Да би се то спречило треба допустити народима Османског царства да на његовом тлу оснују своје самосталне државе. Идеју је први формулисао војвода Виктор де Брољи, министар спољних послова Јулске монархије у говору који је одржао у Народној скупштини маја 1833. године. Ова, за тај тренутак необична мисао је током шездесетих година XIX века искристалисана у паролу *Балкан-балканским народима* и као таква варијала је у политичким комбинацијама европских и балканских држава све до 1912. године, када је коначно остварена у Првом балканском рату.¹¹³

Као колевка модерне националне идеје Француска није била имуна према националним покретима осталих европских народа. Подржала је буђење грчке нације и стварање Италије, али, како смо већ нагласили, пораз у рату са Пруском и национално уједињење Немачке на рушевинама француског Другог царства одредили су другачији развојни пут националном идентитету француске државе у Трећој републици.¹¹⁴ Све до Агадирске кризе 1911. године национализам је у Француској више био стање духа него стварни покрет, уз то и ограничен само на Париз и његову околину.¹¹⁵ Од државе која је помагала националне покрете европских народа, Француска се претворила у државу која „достојанствено чека” на тренутак свог својеврсног националног реванша. Поразом и падом Другог царства, била је угрожена и француска „цивилизацијска улога” коју је традиционално баштинила између осталог и на Балкану. Огист Говен је међу последице пораза код Седана убрајао и „заустављено ширење франкофилског покрета

¹¹² М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 13.

¹¹³ Љ. Алексић-Пејковић, „Балкан балканским народима – Између легитимистичког и националног принципа”, у: *Ислам, Балкан и Велике силе (XIV–XX век)*, (ур. С. Терзић), Београд 1997, 139-159.

¹¹⁴ А-М. Thiesse, *La création des identités nationales. Europe XVIIIe–XXe siècle*, Paris 2001.

¹¹⁵ E. Weber, *nav. delo*, 107-108.

у земљама Балкана, које су своје политичке узоре почеле да траже у Немачкој и Швајцарској”.¹¹⁶

Потиснута из сфере културних утицаја, током Треће републике Француска се окренула јачању економије, а када је финансијски сектор довољно изнутра ојачао, капитал француског порекла почео је да се шири Европом. До 1914. године Француска је израсла у најважнијег европског зајмодавца и повериоца, што је утицало да банкарски сектор донекле одређује правац француској спољној политици. Француски капитал у разним облицима продрео је у финансијске системе балканских држава где је, такође, за неколико деценија обезбедио доминантну позицију.¹¹⁷

Одлукама Берлинског конгреса политичку и економску независност добиле су Србија, Црна Гора и Румунија.¹¹⁸ Бугарска је остала под влашћу султана подељена на Кнежевину Бугарску и Источну Румелију која је добила статус аутономне области. Аустроугарска је у знатнијој мери продрла на Балкан добивши на управу од Османског царства Босну и Херцеговину и право да држи стратешке позиције на простору некадашњег Новопазарског санцака, уском земљоузу који је раздвајао Србију и Црну Гору. На основу одлуке донете у Берлину, Аустроугарска је наредне 1879. године поставила гарнизоне у Прибоју, Пријеполју и Пљевљима.¹¹⁹

¹¹⁶ А. Gauvain, *nav. delo*, IV, 3; Д. Вуксановић-Анић, „Француске војне мисије у Србији 1853–1886. године и питање народне војске”, у: *Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (Rapports franco-yougoslaves, A l’occasion des 150 ans de l’ouverture du premier consulat français en Serbie)*, (ур. С. Терзић), Београд 1990, 120-130.

¹¹⁷ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 15.

¹¹⁸ Независност Румуније је *de facto* од стране великих сила призната тек 1880. За Француску и Велику Британију је био споран 7. члан румунског Устава из 1866. који није признавао нехришћане за равноправне грађане. Ова уставна одредба је нарочито погађала јеврејско становништво које се од краја XIX века масовно досељавало из Русије и које је у градовима чинило око 2/5 укупног становништва. Адолф Кремијо, председник *L’Alliance israélite universelle*, је током заседања Конгреса у Берлину скренуо пажњу великим силама на овај члан у румунском уставу и затражио његово брисање. Велике силе су 44. чланом наметнуле Румунији обавезу да призна све конфесије које живе у Румунији за пуноправне грађане. Влада Јонела Братијануа Старијег се противила примени ове одредбе Берлинског конгреса, што је довело до дипломатског спора на релацији Букурешт-Париз-Лондон који је окончан октобра 1879. када је Братијануова влада усвојила амандман да Јевреји, али само они рођени у Румунији или натурализовани, имају право власништва над земљом. Амандман је био компромисно решење које је делимично задовољило Француску и Велику Британију јер је велики део јеврејског становништва и даље био обесправљен. У знак добре воље оне су фебруара 1880. званично признале независност румунске државе (G. Castellan, *Histoire des Balkans (XIVe–XXe siècle)*, Paris 1991, 337-338; L. Stavrijanos, *nav. delo*, 461-462).

¹¹⁹ *Une histoire de monde au XIXe siècle*, (dir. Th. Zeldin), Paris 2008, 398; G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 322. Одлуке Берлинског конгреса утицале су на нову административну организацију санцака на Балкану. Порта је 1880. одлучила да издвоји подручје где су биле стациониране аустроугарске трупе у посебан Пљеваљски санцак са казама Пљевља и Пријеполје (у оквиру које је била нахија Прибој). Овом новом поделом Порта је желела да ограничи аустроугарска права само на област новоствореног Пљеваљског санцака. Остатак старог Новопазарског санцака је задржао име, али је његов центар из Новог Пазара премештен у Сјеницу. Граница између Пљеваљског и Новопазарског санцака ишла је Лимом од Прибоја

Државе које су добиле политичку и економску самосталност на Берлинском конгресу желеле су да одмах отпочну са модернизацијом и увођењем својих држава у развијене европске индустријске оквире. За спровођење опсежних модернизацијских мера балканским државницима требао је новац. Да ухвате корак са временом балканске државе су новац потраживале од европских банака. Из угла великих сила, новац који су банке позајмљивале балканским државама био је много више од модернизацијске потпоре, превасходно је био корисно средство за империјални продор. За разлику од Африке, где су између великих сила дељене територије, на Балкану се супарништво великих сила изражавало у економском и политичком ривалитету. Јефтине и приступачне сировине из балканских држава (свиње из Србије, дуван из Бугарске, жито из Румуније, суво грожђе из Грчке итд.) биле су општеприсутне на европском тржишту. Заузврат, балканске државе су добијале политичке идеје за моделе грађанских држава, државне кредите и зајмове како би убрзале индустријски развој, изградиле железнице и модернизовале војску.¹²⁰

Јачину свог финансијског сектора Француска је доказала када је ратну одштету од пет милиона златних франака исплатила Немачкој шест месеци пре задатог рока. Упркос богатим ресурсима, млада Трећа република није желела да срља у непознато тржиште какво је било балканско, стога је своју финансијску превласт над Балканом стицала споро и опрезно, избегавајући конфронтације са другим силама. Неколико покушаја српске и црногорске државе током 80-их и 90-их година XIX века да добију зајам у Паризу били су неуспешни јер их је Француска сматрала сувише рискантним.¹²¹ Уместо самосталног финансирања, француски банкар су се удруживали са банкарима Аустроугарске и Немачке и са њима делили ризик балканских зајмова.¹²²

до Бродарева код Пријепоља, отуда се спуштала ка југозападу до црногорске границе. Овако организован Новопазарски санџак је 1901. по жељи становника Новог Пазара преименован у Сјенички санџак, из кога је Новопазарска каза издвојена и присаједињена Приштинском санџаку. Таквом реорганизацијом Рашка област је ослобођење 1912. дочекала подељена у 4 санџака: Пљеваљски (Пљеваљака и Пријепољска каза и нахија Прибој), Сјенички (Сјеничка, Бјелопољска, Нововарошка и Колашинска каза), Пећки (Беранска, Гусињска и Трговишка каза) и Приштински (Новопазарска каза). Суштински, у времену које је предмет нашег истраживања Новопазарски санџак није постојао као посебна административна јединица. Термин Новопазарски санџак користимо када се он као такав помиње у извештајима француских и других страних посланика на Балкану. Тако употребљен термин подразумева територију старог Новопазарског санџака пре издвајања Пљеваљског и Сјеничког санџака из његовог састава (М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 4-15; С. Терзић, *Стара Србија (19–20. век)*, 34-44).

¹²⁰ G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 341.

¹²¹ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 45-52.

¹²² М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд 2014, 37-38.

До промене и већег поверења Француске према балканским државама дошло је након 1893. године и склапања савеза са Русијом. Француске банке су постале пријемчивије за зајмове балканским државама. Од 90-их година XIX века сваки потенцијални балкански позајмљивач се у Паризу подвргавао процени не само француског већ и руског Министарства спољних послова.¹²³ Од овог времена, политика француске државе у погледу одобравања кредита и зајмова балканским државама била је таква да они нису сматрани само простим финансијским операцијама, већ пречицама за политичко везивање примаоца зајма за Француску као кредитора.¹²⁴

Две деценије пред избијање Првог светског рата Француска је извозила шестину свог укупног националног богатства, односно око 45 милијарди франака.¹²⁵ У склопу ових замашних инвестиција Балкан је заузимао важну ставку. Удео француског капитала у балканским државама и Османском царству непрестано је био у порасту све до почетка Првог светског рата. На почетку XX века укупни француски капитал у балканским државама износио је 0,97 милијарди франака, да би до 1913. године порастао на око 3 милијарде франака. Због тога је то подручје било друго на листи области у које је продирао француски капитал, одмах после Русије где је до Првог светског рата било уложено између 12 и 13 милијарди франака.¹²⁶

Учешћем у зајмовима и државним кредитима Француска је отварао тржиште Балкана за своје производе, а најзначајнији производ који су балканске државе куповале на тржишту Француске било је артиљеријско наоружање.¹²⁷ Једна околност ишла је на руку француској војној индустрији. Француско наоружање, као и организација војске према француском моделу добили су већи углед у балканским државама након 1905. године и пораза који је Русија претрпела у рату са Јапаном, а који се одразио на њен престиж у балканским државама, првенствено словенским, које су до тог времена војни систем организовале према руском моделу. Након 1905. године све више питомаца балканских држава је уместо у Русију одлазило у Француску на обуку.¹²⁸

¹²³ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 42-43.

¹²⁴ С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова—сукобљени светови*, Београд 2011, 203.

¹²⁵ L. Stavrijanos, *nav. дело*, 396-397.

¹²⁶ Д. Вујовић, *нав. дело*, 345-346.

¹²⁷ Детаљеније о развоју војне индустрије у Француској (F. Crouzet, „Recherches sur la production d'armements en France (1815–1913)”, *Revue historique*, № 509/1974, 45-84; F. Crouzet, „Remarques sur l'industrie des armements en France (du milieu du XIXe siècle à 1914)”, *Revue historique*, № 510/1974, 409-422).

¹²⁸ E. J. Erickson, *Defeat in Detail*, 68.

До 1912. године све будуће чланице Балканског савеза су набавку новог, савременог наоружања стављале на прво место у оквиру модернизације војске. Отприлике су све са процесом модернизације отпочеле у исто време. Бугарска је темељну реорганизацију војске започела након уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије 1885. године. Од свих балканских држава, Бугарска је прва отпочела са увођењем модерног наоружања, један део је куповала из француске фабрике *Шнајдер* а други од немачког *Крупа*. Само у периоду од новембра 1904. до новембра 1907. године од поменутих фабрика Бугарска је извршила поруџбине артиљеријског наоружања у вредности од 26 и 23,4 милиона франака. Новац за поруџбине добијен је из два зајма од 100 и 145 милиона франака са већинским учешћем француског капитала.¹²⁹

За разлику од Бугарске, у Србији се почетком XX века питање модернизације армије од војнотехничког и финансијског питања, претворило у трогодишњу политичку кризу која је довела до сукоба, а убрзо и до расцепа, најјаче политичке партије у земљи. Након много обрта, тзв. топовско питање разрешено је у јесен 1906. године добијањем зајма са већинским француским капиталом који је омогућио поруџбину 60 брзометних и 25 брдских батерија од фабрике *Шнајдер*.¹³⁰

Разрешење тзв. топовског питања било је увод у Царински рат са Аустроугарском (1906–1911), који је раскинуо последњу и најјачу нит која је везивала Србију са суседном Монархијом.¹³¹ Истискивање аустроугарског капитала отворило је простор осталим европским државама да пласирају свој капитал на српско тржиште. Србија је у јесен 1909. године закључила још један кредит са француским банкарима у вредности од 150 милиона динара како би санирала последице Анексионе кризе.¹³² Кредит је закључен под неповољним условима, али је омогућио Србији да изврши нове војне поруџбине и темељно реорганизује своју војску. Новцем од овог кредита Србија је 1910. године извршила набавке ратног материјала поново од француске фабрике *Шнајдер* у вредности од 50 милиона франака. У исто време, за набавку муниције, највише шрапнела, утрошено је око 35 милиона франака. Једна француска трикотажна фабрика *Sévil-*

¹²⁹ С. Дамянов, *България във френската политика 1878–1918*, София 1985, 335.

¹³⁰ Детаљеније о наоружању српске војске, набавкама пушака, митраљеза, топова итд (Н. Ђокић, Р. В. Радовановић, „Наоружање Српске војске пред Први балкански рат”, *Записи*, бр. 1/2012, 118-132; Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, Београд 2014, 53; D. Stevenson, *Armaments and the coming of War. Europe, 1904–1914*, Oxford University Press 2004, 132).

¹³¹ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 75; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.

¹³² Д. Боаров, *Апостоли српских финансија*, Београд 1997, 133.

le et Demarchy била је ангажована за шивење војничких униформи за српску војску.¹³³ Захваљујући улагањима из 1909–1910. године, као и другим системским мерама за непуне три године српска војска се трансформисала у једну од најопремљенијих армија на Балкану.¹³⁴

Француски капитал је пре 1914. године у мањој мери био присутан и у Црној Гори, где је углавном доминирао утицај Италије. Италијански капитал је контролисао прехранбену и дуванску индустрију, а од 1905. године једна италијанска фирма је уговорно остварила право коришћења пристаништа у Бару.¹³⁵ Док су остале балканске државе предност давале француском моделу организације армија, Црна Гора је у области војне сарадње учвршћивала односе са Русијом. Реорганизација црногорске војске је од 1903. године стављена под надлежност руске војне мисије на челу са генералом Николајем Михаиловичем Потаповим. Децембра 1910. године Црна Гора је са Русијом склопила уговор којим је руским инструкторима препуштала војну спремност црногорске војске. Овим уговором Русија се обавезала да помогне Црној Гори слањем инструктора за обуку, док се Црна Гора обавезала да неће предузимати никакве војне операције без претходног споразума са царском владом.¹³⁶

Француска није стајала на путу интересима своје савезнице у Црној Гори, а осим тога, отежавајућа околност за успостављање било каквих ближих односа са најмањом балканском државом била је та да Француска није имала резиденцијалног посланика у Црној Гори. Све до 1910. године представници Француске задужени за Црну Гору боравили су у Дубровнику јер им „рурална црногорска престоница није пружала адекватне услове за живот”.¹³⁷ Тек са изградњом зграде посланства 1910. године Цетиње је постало њихово стално седиште, али ипак до почетка Првог балканског рата Француска није успела да развије значајнији утицај на владарску кућу Петровић-Његош и црногорску политику.

¹³³ Архив Србије (АС), Француско посланство у Београду (S/F), Микрофилм (MF) 61, № 236-238, Paris, le 15 novembre 1911.

¹³⁴ D. T. Bataković, „Le modèle français en Serbie avant 1914”, u: *La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. D. T. Bataković), Belgrade 2010, 13-101.

¹³⁵ *Историја српског народа* (ИСН), књ. VI, т. 1, *Од Берлинског конгреса до Уједињења 1878–1918*, Београд 1994, 235; Р. Распоповић, „Црна Гора и Русија на почетку XX вијека”, у: *Црна Гора и Русија. Огледи и есеји*, Београд–Подгорица 2005, 275-299.

¹³⁶ ИСН, VI/1, 217-218; Р. Распоповић, „Династије Романових и Петровића у спољнополитичком животу Црне Горе у другој половини XIX и почетком XX вијека”, у: *Црна Гора и Русија*, 175-187.

¹³⁷ Д. Вујовић, *нав. дело*, 271-278.

За разлику од Црне Горе, Грчка је била важан део економског и политичког система француске спољне политике. Њен посебан међународни положај под заштитом великих сила, независност коју је добила на почетку XIX века, али пре свега излазак на море чинили су је врло привлачном за ширење француског економског и политичког утицаја. Као и у копненом делу Балкана, и овде су преовлађивали интереси финансијске природе али је још важније било то да је Грчка била део француских геостратешких планова одржања равнотеже снага у источном Медитерану. Грчка је увиђала колико је њен географски положај предност у односу на балканске суседе, те је и сама врло интензивно радила током лета 1907. године да заинтересује Француску за склапање политичке и поморске конвенције.¹³⁸ Међутим, Француска није желела никакав формални уговор који јој не би донео већу корист и утицај од оног који је већ имала у Грчкој захваљујући свом капиталу.¹³⁹ Још важније, француски интереси у источном делу Средоземља оцењени су као „осредњи”, како је писало у извештајима француских посланика са Балкана, и недовољни да би склопила конвенцију са државом која је била „политички нестабилна и са невеликим економским потенцијалом”. На другом месту било је уверење истих дипломата да, уколико би Француска склапањем уговора издвојила Грчку од осталих балканских држава, њен положај на Балкану би могао бити нарушен јер је тиме могла јаче гурнути Румунију у загрљај Тројног савеза, а Србију поново вратити под окриље Аустроугарске.¹⁴⁰ Уместо политичког везивања Француска је охрабривала Грчку да попут осталих балканских држава улаже у модернизацију војске.

Грчка је са процесом војне модернизације отпочела након пораза у рату са Османским царством 1897. године. У периоду 1908. до 1911. године старије поруцбине артиљеријских оруђа од немачког *Круп*-а биле су допуњене поруцбинама брзометних топова система француског *Шнајдера*. Захваљујући томе, процењивало се да је Грчка 1911. године располагала са 144 брзометна пољска и брдска артиљеријска оруђа.¹⁴¹ У наредне две године Грчка је на модернизацију војске потрошила додатних 58,2 милиона франака, из тог разлога је на почетку Првог балканског рат њена војска важила за најумељанију и најсавременије опремљену.¹⁴² Реорганизација грчке војске посе-

¹³⁸ AMAE, NS, su-série Grèce, vol.7, Relations avec la France (1906–1913), MF P18566, № 114-116, Madrid, le 20 juillet 1907.

¹³⁹ AMAE, NS, Grèce, vol.7, MF P18566, № 126-127, Saint-Petersbourg, le 20 juillet 1907.

¹⁴⁰ AMAE, NS, Grèce, vol.7, MF P18566, № 130-131, Thérapia, le 17 août 1907.

¹⁴¹ С. Скоко, *Други балкански рат 1913: Узроци и припреме рата*, књ. 1, Београд 1968, 261.

¹⁴² R. Girault, „Les Balkans dans les relations franco-russes en 1912”, 155-185.

бно је интензивирана од доласка на чело владе и Министарства спољних послова Елефтериоса Венизелоса октобра 1910. године. Венизелос је инсистирао да се обука војске и морнарице повери француским и британским мисијама. Предлог је изазвао противљење престолонаследника Константина и војних кругова блиских њему који су хтели да се за тај посао ангажују немачки инструктори. Ипак, Венизелос је остао истрајан у свом науму, јер је у ангажовању француских и британских мисија видео корист не само за модернизацију војске, већ и могућност да преокрене спољнополитичку оријентацију земље ка овим двома западноевропским државама.¹⁴³ Две мисије које су дошле у Грчку исте године значајно су допринеле организацији и обуци војске и морнарице. Обука копнене војске биле је поверена француском генералу Евру, док је за обуку грчке морнарице био задужен британски адмирал Тафнел.¹⁴⁴

За разлику од балканских држава, Француска није имала значајног утицаја на војни систем Османског царства које је своје војне поруцбине већински узимало од немачких војних фабрика. Немачка се у реорганизацију османске војске укључила већ 1882. године када је у Цариград послала прву војну мисију под заповедништвом генерала фон Кехлера. У наредним деценијама, од мисије генерала фон Кехлера до маршала фон Голца, утицај Немачке на османски армијски систем се само повећавао.¹⁴⁵ Османско царство је по препоруци главног инструктора маршала фон Голца у своје наоружање уводило најсавременије брзопотезне топове, као и друге врсте брдске и пољске артиљерије. Осим увођења у употребу модерних војних оруђа, 1910. године османски Генералштаб је започео темељну реорганизацију свих родова војске која је имала за циљ да коренито промени војну структуру армије. Међутим, није било времена да се реформе спроведу до краја, пошто је у септембру 1911. године Италија напала Триполис, а годину дана касније избио је рат на Балкану.¹⁴⁶ У области финансија Француска је задржала водећу позицију у Османском царству, пошто је имала највећи удео у капиталу *Отоманске банке* као и у државном дугу Царства.¹⁴⁷

Иако је била део немачке зоне утицаја, Француска је од краја XIX века покушавала да Румунију преведе под утицај свог банкарског система. Из француског угла

¹⁴³ Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, Београд 2009, 57-58.

¹⁴⁴ В. Петковић, „Грчке ратне операције у Првом балканском рату”, *Лесковачки зборник*, № 53/2013, 151-169.

¹⁴⁵ Е. Ј. Erickson, *Defeat in Detail*, 10.

¹⁴⁶ *Isti*, 51-53.

¹⁴⁷ Е. Ј. Erickson, *Ordered to Die: a History of the Ottoman Army in the First World War*, London 2001, 231-235.

погодности за инвестирање у Румунију биле су веће и боље него у осталим балканским државама јер је она била солвентнија и велике силе нису надзирале њене финансије. Захваљујући томе, ризик инвестирања је био мањи, а Румунија је као поверилац могла добијати повољније кредите са мањим каматним стопама. Ипак, за разлику од Србије, Бугарске и Грчке, у Румунији је немачки капитал имао доминантнију улогу, док је француски минимално учествовао у финансирању румунских зајмова и кредита.¹⁴⁸

Упркос погодностима и уложеним напорима, Француска је имала мало успеха, до избијања рата 1914. године односи између ове државе више су почивали на узајамним „симпатијама” и културним везама, него на конкретној основи. До Првог светског рата све своје државне кредите и зајмове Румунија је добијала од немачких банака уз мањинско учешће француског капитала. Немачка је имала највећи удео у спољнополитичком дугу Румуније са 52%, док је француски удео износио 32%. Између Француске и Румуније су постојале две трговинске конвенције (једна из 1893, а друга из 1907. године) које су регулисале увоз и извоз добара. Трговинске прописе и царинске олакшице контролисала је трговинска агенција, по једна у обе државе. Румунија је у Француску највише извозила житарице, првенствено пшеницу, петролеј, поврће и дрво.¹⁴⁹ Са друге стране, на листи добара које је Румунија увозила производи из Француске били су тек на седмом месту. Године 1911. са француске стране спроведено је једно истраживање о могућностима проширења економске сарадње две државе, али је резултат као и сви претходни указивао да је Румунија веран партнер Тројног савеза, а самим тим непоуздано тржиште за француску привреду.¹⁵⁰

И у погледу модернизације румунске војске немачка војна индустрија је предњачила у односу на француску. Први уговор о набавци наоружања из француске фабрике *Шнајдер* Румунија је склопила фебруара 1912. године. Радило се о набавци артиљеријских батерија у вредности од око 2,5 милиона франака. Уговор је имао више политички, него војни и економски значај јер је представљао победу присталица француско-румунског зближавања предвођених либералом Јоном Братијануом Млађим.

¹⁴⁸ L. Stavrijanos, *nav. delo*, 469. Процењивало се да је пре Првог балканског рата немачка привреда годишње извозила у Румунију производе у висини од 138 милиона франака је, док се увоз производа француске привреде процењивао на скромних 25 милиона франака.

¹⁴⁹ G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 341.

¹⁵⁰ V. Vesa, *Les relations politiques roumano-françaises au début du XXe siècle (1900–1916)*, București 1986, 19-20.

Посматрано из угла обима индустријске размене са Немачком, вредност овог склопљеног посла са Француском била је готово безначајна.¹⁵¹

Са порастом профранцуских присталица на челу са Братијануом Румунија је мењала и свој однос према Русији. Све гласније се у руској јавности говорило да Трансилванија треба да буде присаједињена Румунији, што је био добар пут да се придобије румунска политичка елита, али и јавност. Истовремено, незадовољство Румуније према Аустроугарској све више је расло. Анексија Босне и Херцеговине изазвала је отворене критике аустроугарске политике широм Румуније. Током трајања Анексионе кризе румунски лидери су у више наврата осуђивали политику своје савезнице и изражавали симпатије према Русији и Србији, док је савез са Аустроугарском посматран као лични савез краља Карола I.¹⁵² Конкретан показатељ приближавања Русији била је званична посета румунских официра Русији 1910. године коју је руски војни врх узвратио већ наредне године. Током ових сусрета се разговарало о потписивању једне војне конвенције између Русије и Румуније, али ништа није било конкретно предузето у том правцу.¹⁵³

Међутим, један догађај је повукао Русију са пута приближавања Румунији и успорио процес њеног уласка у сферу руско-француског утицаја. Јула 1910. године у посету Букурешту је дошла војна мисија из Османског царства. Током те посете размењени су изрази пријатељства, истакнути заједнички интереси двеју држава, а широм Европе су се пронели гласови да је том приликом дошло и до потписивања војне конвенције између Румуније и Османског царства којом су постављене основе будуће војне сарадње између две државе, а можда и уласка Османског царства у Тројни савез. Вест о потписаној конвенцији никада није потврђена, али је унела велику узнемиреност у све европске државе. Свакако највећу забринутост показивали су балкански суседи Румуније, пре свих Бугарска. Грчка је сматрала да је иза Румуније стајала Немачка која ју је користила као посредника за стварање чвршћих односа са Османским царством.¹⁵⁴ Заједно са Бугарском и Грчком и Француска је до краја 1913. године остала дубоко у уверењу да је конвенција склопљена, што је утицало да буде додатно обазрива према Румунији током Балканских ратова. Осим тога, посета османске деле-

¹⁵¹ V. Vesa, *nav. delo*, 22; A. Karvar, „La formation des élèves Roumains dans les écoles militaires françaises: Un enjeu de politique extérieure dans les Balkans?“, *Anuarul Institutului de Istorie „G. Bariț”*, t. XLV/2006, 71-83.

¹⁵² G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 340.

¹⁵³ V. Vesa, *nav. delo*, 32-33.

¹⁵⁴ AMAE, NS, su-série Roumanie, MF P 18711, doss. 5, № 267, Budapest, le 29 septembre 1910.

гације је била јасан показатељ Француској и Русији да Румунија тежи другачијој, независнијој спољној политици у односу на Аустроугарску и Немачку.¹⁵⁵

За разлику од Бугарске, Србије и Грчке где су током 1910. и 1911. године власт преузеле политичке странке које су се залагале за бољу сарадњу са другим балканским државама, у Румунији је 1910. године Либералну партију Јон Братијануа сменила Конзервативна партија која се залагала за учвршћење односа са Тројним савезом, пре свега са Аустроугарском.¹⁵⁶ За разлику Братијануа који је сматрао да Румунија треба да буде више укључена у „балкански проблем” из два разлога: са становишта одржања политичке равнотеже и због румунског становништва у Македонији, конзервативна влада није делила такво мишљење. Високо на листи приоритета конзервативних лидера Титу Мајурескуа и Таке Јонескуа било је избегавање сукоба и конфликта, односно одржање постојећег стања по сваку цену.¹⁵⁷

Осим јачања војних потенцијала балканских држава, Француска је имала значајан удео и систему тзв. источних железница, од којих је, заједно са осталим великим силама, убирала приходе.¹⁵⁸ Осим ове највеће и најзначајније железничке мреже у Османском царству, француска предузећа су самостално, или у сарадњи са другим страним друштвима, учествовала у трасирању локалних железничких пруга на Балкану. Француски капитал је био врло отворен за инвестиције у железничку инфраструктуру јер се радило о сигурном послу са ниским ризиком. У круговима француских

¹⁵⁵ AMAE, NS, Roumanie, MF P 18711, doss. 5, № 376, Thérapia, le 27 septembre 1910.

¹⁵⁶ Од 29. децембра 1910. на власти је конзервативни кабинет Петера Карпа, кога је 28. марта 1912. године сменио други конзервативни кабинет Титу Мајорескуа. Коначно, непосредно пред почетак Првог балканског рата 14. октобра формирана је коалициона влада Титу Мајорескуа и Таке Јонескуа, које је потрајала до 29. децембра 1913. године (A. Iordache, *Criza politică din România și războaiele balcanice (1911–1913)*, București 1998, 162-280).

¹⁵⁷ *La Roumanie et la question balkanique. Opinions nationales-libérales*, Bucarest 1913, 7.

¹⁵⁸ Под источним железницама подразумевају се оне железнице које је градио барон Хирш у Османском царству. То су железнице: Солун-Митровица, Скопље-Ристовац, Белова-Цариград са огранком за Дедеагач. Барон Хирш је уз помоћ Аустроугарске 1869. закључио конвенцију са Портом о изградњи пруга у Османском царству. Конвенција је имала два дела. Први је обавезивао барона Хирша да сагради главне пруге: Цариград-Једрене-Пловдив-Софија-Ниш-Приштина-Митровица-Сарајево-аустријска граница. По другом делу барон Хирш је био у обавези да изгради огранке главних пруга: Једрене-Дедеагач, Солун-Приштина и Пловдив-Бургас. Србија је у првом тренутку била изузета из трасе источних железница, али је 1874. од Порте добила везу са источним железницама код Ниша. Након Берлинског конгреса Србија је преузела обавезу да на својој територији изгради железнице које ће везати Исток са Западом, односно османске железнице код Ристовца са аустроугарским код Земуна. Спајањем српских са бугарским железницама код Цариброда 1888. веза Запада и Истока била је остварена, а читав железнички систем је добио међународни значај (П. Миленковић, *Историја грађења железница и железника политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936, 24-25, 34, 60).

финансијера још од краја XIX века била је позната анегдота да су српски железнички папири „прослављени као сигурни и захваљујући којима се остварују велике зараде.”¹⁵⁹

Најзамашнији железнички пројекат с почетка XX века у коме је Француска узела учешће била је Јадранска железница.¹⁶⁰ Пројектована железничка траса требала је да омогући Србији самостални економски и политички излаз на Јадранско море, док би преко Дунава и српско-румунског моста код Кладова Србија остварила везу са румунским и даље руским железницама.¹⁶¹ Русија је била иницијатор овог пројекта који датира из 1908. године. Пројекат је био замишљен као контрапредлог аустроугарском пројекту тзв. Санџачке железнице која је била пројектована као најкраћа веза Беча са Солуном. Према руској замисли, концесију за изградњу Јадранске железнице, која је аустроугарски пројекат пресекала и омогућавала Србији излазак на море преко једне албанске луке, требало је да, са већинским уделом од 55%, добије француско предузеће које је већ радило на изградњи пруге Солун-Цариград. Француски амбасадор у Цариграду Морис Бомпар¹⁶² се ангажовао и успео да са представницима Порте и француске фирме *Jonction Salonique-Constantinople* потпише споразум о проширењу концесије и за изградњу Јадранске железнице.¹⁶³ Бомпар и Француска су подстицали реализацију овог пројекта јер пројектована линија која би повезала Дунав са Јадранским морем није имала само локални карактер. Њоме би Француска добила нови улаз за увоз својих производа на балканско, а преко њега и на руско тржиште.¹⁶⁴ Потписаним споразумом фирма *Jonction Salonique-Constantinople* је добила концесију за изградњу дела пруге од Мердара, односно српско-османске границе до Светог Јована Медовског на Јадрану,

¹⁵⁹ Д. Боаров, *нав. дело*, 126.

¹⁶⁰ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804–1914)*, Београд 1995, 113–114; М. Милићевић, *Рат за море, дејства српских трупа у северној Албанији и на приморју од 23. октобра до 30. априла 1913. године*, Београд 2011, 11–38.

¹⁶¹ Д. Арнаутовић, *Историја Српских железница 1850–1918*, Београд 1934, 324.

¹⁶² Морис Бомпар (Maurice Bompard, 1854–1935), дипломата. У дипломатску службу је ступио 1880., две године касније Пол Камбон га је именовоао за шефа кабинета у време када је он био префект у Тунису. По повратку у Министарство спољних послова управљао је тзв. Афричком секцијом. У периоду 1895–1902. управљао је Секцијом за трговину у кабинету министра спољних послова Теофила Делкасеа. Важио је за великог економског стручњака. Године 1902. именован је на дужност амбасадора у Русији, одакле је 1909. премештен на положај амбасадора у Османском царству. Током његове службе у Петрограду било је доста контроверзи, као један од разлога за његову смену навођено је да био анатемисан у руском високом друштву јер је био у блиском односу са Павелом Миљуковим. У Цариграду је остао све до 1919. када се повукао из дипломатске службе. Остатак живота је посветио унапређењу односа Француске и Ватикана (М. В. Науе, *нав. дело*, 68–70; Д. Поповић, *нав. дело*, 81–82).

¹⁶³ *La Campagne du Chemin de fer Ottoman Jonction Salonique-Constantinople* је грађевинско предузеће, основано 1893. капиталом *Banques Impériale Ottomane* и *Banque de Paris et des Pays-Bas*. Седиште компаније било је у Цариграду, док је у Паризу заседао административни одбор. Капитал предузећа се у 1913. години процењивао на 15 милиона франака (АМАЕ, *Commission financière des affaires balkaniques, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers commités*, Paris 1913, 138–140).

¹⁶⁴ Д. Арнаутовић, *нав. дело*, 327.

као и за пругу која би повезала Скадар са Дебром и Призреном. Задатак Србије је био да изгради пругу преко своје територије, односно од Ниша до Мердара. Србија је новац за овај пројекат требало да добије кроз зајам *Француско-српске банке* која је, иако је постојала тек од 1910, до краја 1911. године контролисала већи део српског финансијског сектора.¹⁶⁵ Међутим, Париз је убрзо добио информације о потешкоћама са којима се пројекат могао суочити на неприступачном терену, као и о могућим проблемима са албанским племенима која су могла да ометају изградњу пруге.¹⁶⁶

Пројекат је поново оживљен три године касније када је у пролеће 1912. године барон де Маргарит, инжењер Управе француских железница (*Régie Générale Française des Chemines des fer*) заједно са својим сарадницима стигао у Приштину са циљем да започне трасирање договореног дела Јадранске железнице. Крак који је поверен за трасирање барону де Маргариту требало је да повеже Мердаре на српској граници, преко Скадра, са Љешом на обали Јадранског мора. Друга група француских инжењера требало је да трасира пругу Битољ-Охрид-Дебар, која би се на северу била повезала са пругом Призрен-Ђаковица. Трећа група француских инжењера започела је трасирање пруге од бугарске границе у правцу Кочана и Штипа где је требало да пресече пругу Скопље-Солун и стигне до коначног одредишта—Прилепа.¹⁶⁷ Исто предузеће је добило концесију за трасирање три железничке пруге унутар Србије. То су биле пруге Крушевац-Тулари, Ваљево-Осечина и Краљево-Рашка. Радовима је координирала канцеларија овог друштва из Београда, а отпочели су, такође, у пролеће 1912. године.¹⁶⁸ Инжењери су прекинули посао у јесен 1912. године због почетка Балканског рата. На кратко, пројекат је поново оживљен у децембру 1912. године као компензација Србији за ускраћени територијални приступ Јадранском мору, али као и претходних пута до реализације пројекта није дошло.

У погледу модернизације своје железничке инфраструктуре и Црна Гора је рачунала на француски капитал. Намеравала је да заинтересује један француски конзорцијум да изгради пругу која би повезала Цетиње са Скадром. Идеју за ову трасу краљ Никола I је саопштио руском цару Николају I током посете Петрограду у јануару 1912. године. Цар је идеју прихватио, те је задужио своју владу да посредује у Паризу

¹⁶⁵ АС, S/F, № 236-238, Paris, le 15 novembre 1911.

¹⁶⁶ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 56-57.

¹⁶⁷ АС, Министарство иностраних дела-Политичко одељење (МИД-ПО), ролна 367, Пов. Бр. 873, Скопље 29. март/11. април 1912.

¹⁶⁸ П. Миленковић, *нав. дело*, 168.

да се пројекат реализује. У пролеће исте године су у Црну Гору дошла три француска инжењера који су проучавали терен неколико недеља. Даље од овога пројекат није отишао јер се Италија, која је већ градила пругу Бар-Вирпазар, успротивила и обуставила даљу сондажу терена.¹⁶⁹

Експлоатација богатог рудног богатства балканских држава била је, такође, сфера од великог интереса за Француску и њене предузетнике. До 1912. године француска или мешовита француско-белгијска друштва контролисала су највећи део експлоатације руда на територији Србије, нарочито када је реч о налазиштима бакра. Друштво под називом *La Société anonyme Française des Mines de cuivre de Valiévo* основано је крајем XIX века са француским капиталом у вредности од 2 милиона франка. Његова основна делатност била је експлоатација руде бакра у Ребелу и Вису у близини Ваљева.¹⁷⁰ Осим код Ваљева, Француска је експлоатисала рудник бакра Студена код Ниша, Рипањ код Голупца, а недалеко од Бора било је налазиште бакра Марков камен. Најзначајнија француска инвестиција је била у Борском руднику где је француска група *Mirabaud* имала уложених седам милиона франка.¹⁷¹ Експлоатацију рудног богатства Француска није запостављала ни током ратних операција 1912. и 1913. године, чак је спроводила истраживања у циљу проналажења нових рудних налазишта. Тако су у првој половини 1913. године два неименована Француза стигла и до Пештерске висоравни. Ту их је довела информација из „једне стручне књиге на француском“ да у селу Мелаје, недалеко од Тутина, има трагова сребра. О овом, за ратне прилике, необичном подухвату двојице Француза Врховну команду је известио начелник новопазарског округа Миливој Ј. Петровић маја 1913. године. У свом извештају Петровић не говори какав је био исход подухвата, односно да ли је двојици Француза пошло за руком да у селу Мелаје пронађу трагове сребрне руде.¹⁷² Осим Србије и Грчка је била позната по свом богатом рудном богатству. Једна француско-италијанска

¹⁶⁹ Д. Вујовић, *нав. дело*, 384-386.

¹⁷⁰ АС, S/F, MF 61, № 265-268, Paris, le 2 juin 1910.

¹⁷¹ АС, S/F, MF 61, № 236-238, Paris, le 15 novembre 1911. Главни одбор акционара Борских рудника био је врло активан у пружању хуманитарне помоћи током Балканских ратова. Акционари су 16-ог новембра од прикупљених 100.000 динара у Београду основали индивидуални фонд за помоћ „породицама и нејачи најсиромашнијих инвалида српских“ (*Самоуправа*, № 282, „Највећи прилог за српске ратнике“, 7/20. новембар 1912, 3).

¹⁷² С. Терзић, „Пештер и околина у огледалу историјске демографије: истраживачки проблеми“, *Милешевски записи*, бр. 9/2012, 183-199. Овај случај нам више од упитног рудног потенцијала Рашке области илустративно показује предузетнички дух Француза, који су свега неколико месеци након ослобођења пожурили да поставе какве-такве темеље пословне активности коју ће развијати по окончању рата.

компанија је од 1874. године експлоатисала руду сребра у познатом басену Лаурион на Атици.¹⁷³

Стварањем упоришта у индустријским предузећима и експлоатацији руда, француски капитал је у деценији пред почетак Првог балканског рата био довољно јак да одговори противуспехом на сваки успех који би немачки капитал остварио на Балкану. Доминантни француски банкари су осујетили покушај немачких банака да у Атини оснују *Banque d'Orient*. Одмах пошто је немачким капиталом отворена *Кредитна банка* у Софији, француски банкари су одговорили отварањем *Опште бугарске банке* (*Banque Générale de Bulgarie*). У *Banca Marmorosch, Blanc e Co* из Букурешта је после неколико месеци као члан конзорцијума ушла банка *Pariba* са већинским француским капиталом. Противудар није изостао ни у Србији. На претварање *Банке Андрејевић* у акционарско друштво априла 1908. уз помоћ немачког капитала, одговорено је противударом у јулу 1910. године када је створена *Француско-српска банка* (*Banque Franco-Serbe*) са номиналним капиталом од 12 милиона (стварно 4 милиона) франака. Седиште новоосноване банке је било у Паризу, док је у Београду радила филијала. Новостворена банка је, према проценама тадашњих банкара, бар три пута била јача од мађарско-немачке *Банке Андрејевић*. Такође, пошто је уложени капитал био искључиво француски, новооснована банка је била најснажнија испостава француског капитала на читавом Балкану.¹⁷⁴

Понајвише захваљујући економском јачању франкофилија је доживела нови узлет у земљама Балкана почетком XX века.¹⁷⁵ Као и у сфери финансија и у овој облас-

¹⁷³ G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 343.

¹⁷⁴ R. Poidevin, „Les intérêts financiers français et allemands en Serbie de 1895 à 1914.”, *Revue historique*, № 232/1964, 49-67; А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914: политика, прогрес, европски оквири*, Београд 2004, 66-67, 92-93.

¹⁷⁵ У Србији је утицај Француске на културу био нарочито приметан у делатности српске елите. Због опсежности ове теме, као и њене невезаности стриктно за проблематику Балканских ратова ово питање нисмо укључили у опсег нашег истраживања. Више о томе (Ј. Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003; М. Павловић, *У двоструком огледалу француско–српске културне и књижевне везе*, Београд 1996; М. Павловић, *Од Есклавије ка Југославији*, Сремски Карловци - Нови Сад 1994; Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације Паризлија“, *Зборник Матице српске за историју*, № 57/1997, 73–95; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику” 1901–1914*, Београд 2003. (магистарски рад у рукопису); М. Ковић, „La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)”, у: *La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. D. T. Bataković), Belgrade 2010, 186-204; М. Ковић, „Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и Српски књижевни гласник 1901–1911”, у: *Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизаторске промене*, (ур. С. Терзић), Београд 2001, 595-625; А. Kolaković, „L'Élite serbe et le modèle culturel français dans la revue *Delo* (L'Œuvre) de 1894 à 1915)”, у: *La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. D. T. Bataković), Belgrade 2010, 205-216; А. Колаковић, „Француски интелектуалци и Балкански ратови (1912–1913)”, у: *Први балкански*

ти утицај Француске се тесно повезао са повећаним интересовањем балканских држава за руску културу и језик.¹⁷⁶ Непосредно пред почетак Првог балканског рата, директор француске школе у Пловдиву посредством посланства у Београду предложио је отварање сличне школе у Србији. Постојање такве школе омогућило би лакше и брже ширење француског језика и културе. Замисао предлагача била је да школа буде приватна и да има иста права као верско-школске установе у Бугарској. Међутим, у Србији није постојала ниједна приватна страна средња школа, док су од основних постојале по једна немачка и лутеранска, као и једна француско-хрватска која је радила у капели католичке цркве у Београду и која се од 1909. године налазила под заштитом француског посланства у Србији. Било је бојазни да би верски, а нарочито католички карактер школе, изазвао велики отпор у српској јавности. Француски посланик Леон Деко¹⁷⁷ је сматрао да су Срби ревноснији православци од осталих балканских народа јер „своју вероисповест поистовећују са нацијом, док католичанство поистовећују са Аустроугарском”, стога узевши све у обзир Деко је одговорио директору пловдивске школе да тренутак за оснивање такве школе није најпогоднији.¹⁷⁸

Упркос овом неуспеху утицај Француске у сфери образовања није био нимало занемарљив. Почев од 1909. године на Београдском универзитету је као лектор за француски језик радио Гастон Гравије, а француски језик је у престоници и унутрашњости Србије готово у потпуности потиснуо немачки. Гравије је дошао у Београд на препоруку Емила Омана, и за кратко време постао је омиљен и поштован у српској средини. Имао је одлучујућу улогу у оснивању *Société littéraire de Belgrade*, друштва са

рат. Друштвени и цивилизацијски смисао, I, (ур. А. Раствојић), Ниш 2013, 413-429; А. Колаковић, *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*, (докторска теза у изради).

¹⁷⁶ С. Рајић, „Краљевина Србија између сопствених и европских противуречности: политички и културни узори (1882–1903), *Београдски историјски гласник/Belgrade Historical Review*, № 3/2012, 192-220.

¹⁷⁷ Леон Кулар Деко (Léon Coullard-Descos, 1863–1931), дипломата и књижевник. Дипломатску каријеру је започео као аташе за штампу при посланствима у Атини (1885) и Цариграду (1886). Као секретар треће класе био је у дипломатским мисијама у Каракасу, Пекингу, Бечу, Каиру и Мадриду. Као секретар прве класе службовао је у француском посланству у Букурешту (1898). Прву службу као опуномоћени посланик добио је у Србији. Акредитивна писма српској влади предао је 16. јула 1907. Из дипломатске службе се повукао добровољно, услед нервне растројености и хроничне депресије, у јулу 1914. године. Повукавши се из дипломатије посветио се писању. Аутор је неколико књига, од којих се две односе на Велику Британију и њену управу у Индији и Египту. Британски посланик у Београду сер Ралф Пеџет је за Декоа истицао да „се он пре може описати као писац или политиколог него као прави дипломата”, док га је османски посланик у Београду Норадунгијан називао „писцем емеритусом”. Исти посланик је за њега записао у својим успоменама да је у сфери дипломатије једино веће интересовање показивао за борбу панславизма и пангерманизма на Балкану што је био чест мотив и у његовим романима (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1913*, t. XXXI, 196-197; AC, серија Great Britain (GB), MF 220, № 31, Belgrade, May 9, 1913; Н. Noradounghian, *Vers la guerre balkanique*, Istanbul 1950, 14; R. Poincaré, *Au service de la France. L'Union sacrée 1914*, IV, Paris 1929, 302).

¹⁷⁸ AC, S/F, MF 66, № 22-24, Belgrade, le 4 septembre 1912.

примарним задатком да ради на промовисању француског језика и културе. Друштво је основано 1911. године, за његовог председника био је изабран бивши министар и члан Српске краљевске академије Јован Жујовић, док је Гравије именован на дужност секретара. Друштво се врло брзо проширило ван Београда и основало своје читаонице у Шапцу, Ваљевоу и Нишу.¹⁷⁹ За кратко време свог боравка у Србији Гравије је успоставио блиске и срдачне контакте са свим виђенијим и ученијим људима Србије. О степеноу срдачности довољно говори једно писмо Богдана Поповића писано Министарству иностраних дела почетком маја 1915. године. Поповић је из Лондона, тражио да Министарство интервенише и врати Гравијеа у Београд да би као „Француз од утицаја” наставио да ради на ојачавању француско-српских веза и током Првог светског рата. Но, Министарство није имало прилике да размотри Поповићев предлог јер је свега неколико недеља касније, 30. маја, Гравије погинуо у борби на северу Француске.¹⁸⁰

Велики број професора Универзитета и политичара школовани су у Француској или Белгији и они су доста заслужни за популаризацију како француског језика, тако и француских интелектуалаца и писаца. Краљ Петар I, који је један део свог прогонства провео у Француској, уз коју се борио у рату против Пруске, подстицао је јачање политичких, економских и интелектуалних веза између Србије и Француске.¹⁸¹ У личности краља Петра I који је дошао на престо 1903. године, Француска је добила оданог савезника. Као бивши ученик артиљеријске школе Сен-Сир у Мецу и носилац Легије части за заслуге у рату 1870. године краљ Петар I је у Србију донео чврсте везе у француским друштвеним круговима, које је након 1903. године настојао да прошири и учврсти. У склопу ојачавања пријатељских односа била је уприличена посета његових другова из Сен-Сира Београду у октобру 1904, као и краљева посета француској престоници новембра 1911. године.¹⁸²

Још једна од сфера утицаја Француске на политику балканских држава Балкану остваривана је кроз масонске ложе. Анексиона криза проузроковала је сукоб, убрзо и раскид сарадње између српске масонске ложе *Побратимство* и Велике симболичке

¹⁷⁹ A. Demangeon, „Nécrologie: Gravier (Gaston)”, *Annales de Géographie*, t. 23/1915, 454-458.

¹⁸⁰ А. Лаиновић, „Богдан Поповић и Гастон Гравје”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XLI, св. 1-2/1975, 108-111.

¹⁸¹ AC, S/F, MF 66, № 236-238, Paris, le 15 novembre 1911.

¹⁸² Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић у отаџбини 1903–1914. године*, Београд 2003, 440-443; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 40; Р. Веснић млађи, *Др Миленко Веснић: грансењер српске дипломатије*, Београд 2008, 273-283; V. Pavlović, „La Serbie dans le système des Alliances Françaises lors des guerres Balkaniques 1912–1913”, у: *Први светски рат и балкански чвор*, (ур. М. Павловић), Београд 2014, 109-142.

ложе Мађарске под чијим покровитељством је она била од оснивања 1891. године.¹⁸³ Током 1910. године ложа *Побратимство* је раскинула све везе са Будимпештом и наставила да функционише као самостална. Од новембра 1908. године једна група угледних привредника и интелектуалца предузела је иницијативу да се оснује нова масонска ложа под патронатом једне „латинске државе”.¹⁸⁴ Захваљујући интелектуалцима који су школовани у Француској, у Србији је, под патронатом Велике ложе Француске, 1909. године организована нова масонска ложа *Уједињење*. За председника је изабран познати српски индустријалац Васа Јовановић¹⁸⁵, а чланови су били француски посланик у Београду Леон Деко, који је помогао њено оснивање, као и начелник Пресбириа Светислав Стефановић.¹⁸⁶ Ложа је на почетку имала свега двадесетак чланова, углавном бивших француских ђака, али је Деко предвиђао пораст њеног утицаја не само у Србији, већ и да ће се проширити на суседне државе.¹⁸⁷

Међутим, рат који је септембра 1911. године избио између Италије и Османског царства, а у наредној години се проширио до самих капија Цариграда, по страни је оставио домен културних утицаја и изградњу железничких пруга и подстакао балканске државе да се спремају за рат.

¹⁸³ Ложа *Побратимство* била је четврта по реду масонска ложа основана у Србији. Пре ње, 1876. под покровитељством Италијанске велике ложе основана је ложа *Светлост Балкана*, радила је до 1882. када је према масонским одредбама и терминологији донета одлука да се ложа „успава”. Друга масонска ложа под именом *Српска задруга* основана је 1881. На њеном челу био је професор Велике школе Емилијан Јосимовић, а као чланови помињали су се Светомир Николајевић, Михајло Вујић, Лазар Пачу. Рад ложе био је краткотрајан, и она је „успавана” већ наредне 1882. Ложа *Слога, Рад и Постојаност*, трећа по реду основана је 1883. и за разлику од претходне две ова ложа ће опстати до 1939/1940. када је под притиском нацистичке Немачке њен рад био суспендован. Истовремено када је угашен рад ложе *Слога, Рад и Постојаност* престала је са радом и ложа *Побратимство*. Годину дана касније у Нишу је основана ложа *Немања* која је окупила велики број нишких чланова ложе *Побратимство*. На чело нишке ложе био је изабран угледни трговац и банкар Ђорђе Нешић (А. Раденић, „О масонерији и масонима у Србији”, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII/1995–1995, 169-226).

¹⁸⁴ АС, S/F, MF 83, № 148, Belgrade, le 1 novembre 1908.

¹⁸⁵ Пре него је постао старешина ложе Уједињење, Васа Јовановић је по свему судећи био члан најмање једне претходно основаних ложа, али је, исто тако био познат и као четник. Касније је постао један од првака организације *Уједињење или смрт*, уредник листа *Пијемонт*, а током Првог светског рата био је један од главних саветника Николе Пашића и владе у избеглиштву (А. Раденић, „О масонерији и масонима у Србији”, 169-226).

¹⁸⁶ АС, S/F, MF 83, № 30, Belgrade, le 4 mars 1912.

¹⁸⁷ АС, S/F, MF 79, № 53, Belgrade, le 5 mai 1909.

2. ФРАНЦУСКА И ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ

2.1. Француска и стварање Балканског савеза

Идеја о балканском савезу стара је колико и сама борба хришћанских народа на Балканском полуострву против власти Османског царства.¹⁸⁸ Ипак, интензивније и реалније се на остварењу ове идеје могло радити тек од друге половине XIX века када је дошло до буђења националне свести у свим балканским државама.¹⁸⁹ Балкански уговори склопљени у периоду од 1866. до 1868. године који су чинили основу тзв. првог савеза балканских држава, представљали су израз тежњи националне, друштвене и економске еманципације балканских држава.¹⁹⁰

Основу овог споразума чинио је савез Србије и Грчке, а његова намена је била да уз помоћ осталих балканских ослободилачких покрета, пре свих бугарских и румунских, побуде све балканске народе на заједничку националну револуцију која би уништила османску власт на читавом полуострву.¹⁹¹ Као што је случај са савезом из 1912. године и овај први настао је као потреба балканских држава да се удружењем сопствених снага одбране од растућег притиска ванбалканских снага, и доврше процес свог националног уједињења. Мањкавост овог савеза била је у несразмери између тежњи и зацртаних националних циљева и стварних снага да се ти циљеви реализују. Устанак на Криту 1866–1868. и још више смрт главног идејног творца савеза кнеза Михаила Обреновића изнели су на површину раздор између жеља и могућности, те је као такав овај пројекат савезништва остао само мртво слово на папиру. Иако неостварена, идеја окупљања балканских држава временом је постала важан чинилац колективне политике свести свих балканских држава, те је савез 1866–1868, ипак, постао идејна потка за балкански савез из 1912. године.¹⁹² Балкански савез онакав какав је створен 1912. годи-

¹⁸⁸ С. Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928, 35.

¹⁸⁹ Исти, 37.

¹⁹⁰ О томе више у Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за време кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963.

¹⁹¹ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа*, 57-75.

¹⁹² С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903)–Борба за Балкан*, Београд 1992, 136-137.

не произашао је и обликован приликама колико на самом Балкану, толико и у Европи.¹⁹³

Да је савез са Бугарском као највећом балканском државом неопходност слагали су се, без изузетка, сви водећи политичари у Србији. Предуслов за развој ове идеје дао је нови облик национализма који је пред балканске ратове настајао у Србији. Национални покрет је из елитног прерастао у масовни, и попримио нове форме.¹⁹⁴ Јован Скерлић је писао да овај „национализам новог нараштаја не треба узети у уском смислу једнога политичког правца, ни у смислу оног романтичарског, антизападњачког, и више вербалног национализма од пре пола века”. Нови национализам који је „био вишег реда и ширих видика, није био онај стари, традиционалистички и фаталистички који је веровао да ће спас доћи од састанака царева и конгреса дипломата већ је он значао веру у себе, ослањање на сопствену снагу”.¹⁹⁵

Стојан Новаковић, вођа Напредне странке још је 90-их година XIX века изнео мишљење да се српско питање „може решити искључиво у оквиру свеукупног балканског питања, јер се односи Србије са српским и осталим народима, не могу издвојити из целине тих односа”. Новаковић је био уверења да је излаз Србије из аустроугарске зоне утицаја лежао у ближој сарадњи са западноевропским државама, у првом реду са Француском. Сматрао је да би Француска могла да одигра улогу значајног чиниоца у пружању економске и дипломатске подршке Србији. Настојећи да заинтересује Француску за српско извозно тржиште 1895–1896. године, Новаковић је хтео да с тим у вези реши финансијске проблеме и обезбеди наоружавање српске војске. Овај први покушај привредног повезивања са Француском није донео жељене резултате.¹⁹⁶ Године 1900. као посланик у Цариграду записао је да стварност упућује Србе и Бугаре на споразумевање и да се они не смеју свађати јер ће Европа, самостално, без њих, наћи решење за Македонију.¹⁹⁷ Новаковић је био уверен да се сарадња балканских народа не сме

¹⁹³ Ј. Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913, 47.

¹⁹⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд 2010, 341–342; Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 56–57.

¹⁹⁵ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 78–79.

¹⁹⁶ М. Војводић, „Финансије Србије и наоружавање војске: два значајна питања из програма владе Стојана Новаковића (1895–1896)”, 79–89; Исти, „О политичим и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године”, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999, 217–230.

¹⁹⁷ Исти, „Научници и Први балкански рат”, у: *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987*, Београд 1991, 33–53.

остварити на основи „етногеографског сентиментализма”, него на принципу „равнотеже снага”.¹⁹⁸

Око неопходности стварања савеза балканских држава, чија би основа био савез две најзначајније државе Балкана – Србије и Бугарске – била је окупљена и српска интелигенција, шира јавност као и екстремна национална струја у српској војсци коју су предводили завереници из 1903. године. Једино у чему није било консензуса између поменутих струја је у начину како доћи до савеза и на којим принципима тај споразум треба да буде заснован. Два најзначајнија такмаца и идеолога у том питању били су Милован Миловановић и Никола Пашић. Пашић је у основи прихватао и подржавао идеју приближавања две државе, али насупрот Миловановићу није био спреман да „зарад несигурне подршке плати сувише високу цену”. За разлику од Миловановића који је хтео закључење савеза пошто-пото јер га је сматрао средством за борбу против Аустроугарске, Пашић је био мање спреман на попуштање јер је, према његовом мишљењу, савез требало да буде средство за продирање на југ у Македонију. Миловановићева уверавања и обећања великих добитака на западу, у правцу Јадранског мора, нису му била довољна компензација за територијалне уступке које је Србија требало да да Бугарској у Македонији.¹⁹⁹ У суштини, Пашић је сматрао да је Македонија кључна географска тачка на Балкану. Сматрао је да онај ко држи Македонију, тај држи кључеве највећег балканског утицаја и због тога није тако олако те кључеве хтео да преда Бугарској у руке.²⁰⁰

Пре 1912. године, иза Србије и Бугарске већ су била два пропала савеза. Српско-бугарски уговори из 1897. и 1904. године нису испунили свој задатак из више разлога. Потписивању уговора, односно Угодбе из 1897. године „није претходила обилна, свестрана исцрпна дискусија у којој би се јасно одредила становишта једне и друге стране, те да се после издвоје, ако би било могућности, додирне тачке на којима би се везали српски и бугарски интереси.”²⁰¹ Из ових разлога потписана Угодба никада није заживела у пракси. Здравнице два владара, краља Александра Обреновића и бугарског кнеза Фердинанда, њихово позивање на „братство” и „заједничку будућност” два народа

¹⁹⁸ М. Ковић, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)”, 145-159.

¹⁹⁹ Д. Ђорђевић, „Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године”, *Историјски часопис*, књ. IX–X/1959, 466-487.

²⁰⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 35.

²⁰¹ АС, лични фонд Милована Миловановића, ММ-33, „Историк преговора за закључење Српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912.”, преписао начелник МИД-а Ј. Јовановић, Београд, 31. март/13. април 1912.

били су само маска испод које су се прикривали ривалство и суревњивост две државе.²⁰² Договор из 1904. на који је Србију и Бугарску охрабрила Италија, у начелу је предвиђао да се очува status quo. Такође, давао је подршку спровођењу реформи из Мирцтешког програма реформи усвојеног октобра 1903. године. У пратећем протоколу овог споразума Бугарска је обећала Србији подршку у правцу Новопазарског санцака. Осим тога, споразум је предвиђао економску сарадњу две државе у виду склапања једне царинске уније.²⁰³

Међутим, ни овај споразум није заживео у пракси највише због противљења Аустроугарске која је преговоре и склопљени споразум искористила за почетак Царинског рата против Србије. Тиме је споразум био стављен ван снаге. Иако је овај покушај пропао, искуство је указало српским и бугарским државницима да ниједан српско-бугарски уговор неће бити ефикасан и остварљив без заштите једне велике силе. Сматрало се да, колико год балканске државе имале добру вољу да сарађују, њихови планови ће увек бити осујећени од стране великих сила. За патрона савеза словенских држава као логичан избор наметала се Русија, која је сматрана традиционалном пријатељском државом како у Србији тако и у Бугарској. Једино је она својим ауторитетом имала способност да помири супротстављене интересе две државе.²⁰⁴

Заузета делекоисточном политиком, Русија није показивала интерес да учествује у стварању балканског савеза 1904. године. Међутим, након пораза у рату са Јапаном и понижења из Анексионе кризе била је спремна да из основа реорганизује своју балканску политику и самим тим подржи балканске државе у међусобном приближавању.²⁰⁵ Највећу предузимљивост у том погледу показао је руски министар спољних послова Александар Извољски, који је Анексиону кризу доживео као свој лични пораз. Киван на Аустроугарску, а ништа мање и на своју савезницу Француску, Извољски је прижељкивао освету, а најкраћи пут да до ње дође водио је преко савеза балканских држава.²⁰⁶ Да би подстакао такав развој догађаја, Извољски је с јесени 1909. за посланика у Београду послао некадашњег руског посланика у Техерану Николаја Хартвина

²⁰² С. Рајић, *Александар Обреновић*, 216.

²⁰³ D. Dakin, *nav. delo*, 422.

²⁰⁴ АС, лични фонд М. Миловановића, ММ-33, „Историк преговора за закључење Српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912.“, Београд, 31. март/13. април 1912.

²⁰⁵ ИСН, књ. VI/ 1, 183.

²⁰⁶ L. Albertini, *The Origins of the War of 1914*, I, (trans. by I. M. Massey), Oxford University Press 1952, 364-365.

га²⁰⁷, а почетком 1911. године његов наследник Сергеј Сазонов је за посланика у Софији именовано Анатолија Некљудова.²⁰⁸ Наименовање Хартвига био је један од последњих потеза Извољског као министра спољних послова. Компромитован догађајима из Анексионе кризе, он је већ 1909. године припремао свог заменика Сазонова да га замени на министарској дужности. Наредне године смрћу Александра Нелидова, упразнило се место амбасадора у Француској, довољно угледна служба за бившег министра спољних послова. Извољски се склонио у Париз, а свог наследника оставио је да се носи са последицама његове политике и предузетих потеза.

За кратко време обојица посланика придобила су поверење влада и водећих државника у Србији и Бугарској. Бугарски краљ Фердинанд²⁰⁹ и влада Ивана Гешова (формирана марта 1911. године) су у личности Некљудова нашли верног савезника за своје планове. Француски посланик у Софији Андре Панафије²¹⁰ у својим извештајима истицао је да су и краљ и влада беспоговорно следили савете Некљудова, не преиспитујући да ли су они одражавали истинску вољу руског Министарства спољних послова. Истина, сматрао је Панафије, таква слепа вера довела их је до савеза са Србијом и

²⁰⁷ Николај Херникович Хартвиг (Николай Генрихович Гартвиг, 1853–1914), русификовани Немац пореклом са Кавказа. Након што је стекао диплому на Новоросијском универзитету у Одеси 1874., наредне године је ступио у дипломатску службу. У дипломатским мисијама боравио је на Цетињу (1876), а од 1881. до 1884. службовао је у руском конзулату у Варни. Као директор Првог департамана у Министарству спољних послова учествовао је 1906. у мировним преговорима са Јапаном, за шта је био и награђен. Био је конкурент Извољском 1906. за место министра спољних послова, након неуспеха послат је у Техеран, одакле је опозван већ 1907. због инцидента са британским послаником. Дужност посланика у Србији је преузео 15. септембра 1909. Помогло је рестаурацији угледа Русије након Анексионе кризе, а 1912. имао је кључну улогу у стварању Балканског савеза. Умро је у жеку Јулске кризе 10. јула 1914. у аустроугарском посланству у Београду (Ђ. Ђурић, „Никола Хартвиг–Портрет руског дипломате у Србији 1909–1914”, у: *Први светски рат и балкански чвор*, (ур. М. Павловић), Београд 2014, 267-276).

²⁰⁸ Анатолиј Васиљевич Некљудов (Анатолий Васильевич Неклюдов, 1856–1934), руски дипломата. У дипломатску службу је ступио одмах по завршетку Московског универзитета 1881. Прво именовано добио је у руском конзулату у Призрену, одакле је премештен за другог секретара руског посланства у Бугарској. Године 1900. постао је први секретар посланства у Београду. У Софију је 1911. дошао са места саветника руске амбасаде у Француској (<http://www.rusdiplomats.narod.ru/neklyudov-av.html> новембар 2014).

²⁰⁹ Фердинанд I Кобуршки владар Бугарске од 1887. се 1908. након прогласа бугарске независности прогласио за цара Бугара. Царска титула му није била призната ван граница државе, нити је Бугарска била царевина. Из тог разлога ми смо се у даљем тексту одлучили да га ословљавамо титулом краља како се наводи у француским и другим документима која смо користили у изради рада.

²¹⁰ Хектор Андре Панафије (Hector-André de Panafieu, 1865–1926), дипломата. Дипломатску службу је започео је 1888. Био је у дипломатским мисијама у Цариграду 1892, Софији 1896, Банкоку, Токију, Пекингу. Прву службу као опуномоћени посланик је добио у Петрограду 1907, одакле је фебруара 1912. премештен за посланик у Бугарску. На тој дужности је остао до 1920. (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, t. XXXII, Paris 1914, 272).

победа у Првом балканском рату, али их је у Другом балканском рату одвела право у пораз.²¹¹

Миловановић је у Хартвигу добио савезника и снажну подршку за развој својих идеја о стварању „савеза солидарности” између Србије и Бугарске на чијем остварењу је радио од завршетка Анексионе кризе. Хартвиг је био довољно утицајан на руском двору, још важније сам је себи дао слободу да у Београду води политику која је била на граници службене и личне. Амбициозан и славољубив, Хартвиг је у Миловановићевом пројекту српско-бугарског савеза видео акцију која је премашивала локалне балканске оквире.²¹² За кратко време је постао убеђени србофил и управо на тој чињеници се заснивала његова велика популарност у Србији.²¹³

Управо је то био исход којем се Миловановић надао. Србија није добила обећане компензације 1909. године али је Миловановић успео да „српски програм убаци у политику сила које су се противиле немачком продору на исток.” У пројекту стварања балканског савеза пошло му је за руком оно што није три године раније да Русију толико веже за српске интересе, да се питање части Србије изједначавало са руским престижом.²¹⁴ Међутим, Миловановић није имао на уму само ослонац на Русију, већ на Русију у савезништву са Француском „јер нас историја учи да је на Истоку Русија са својим плановима имала само онда успеха, када је уз њу стајала Француска”, написао је Миловановић у једној расправи објављеној 1894. године.²¹⁵ Миловановићева идеја водила била је како се сам једном приликом изразио „да српску барку чвршће привеже за велики брод Антанте”.²¹⁶ Још један наук је Миловановић извукао из горког искуства Анексионе кризе – уместо ка западу, он је тежиште српске спољне политике окренуо ка југу, ка Македонији, где су се интереси Србије сукобљавали са претензијама Грчке и Бугарске.²¹⁷ Уместо сукоба, Миловановић је имао на уму поделу интересних сфера између три заинтересоване стране, те је након Анексионе кризе све своје активности подредио стварању српско-бугарског савеза који је постао његова опсесија.²¹⁸

²¹¹ АМАЕ, NS, su-série Bulgarie, doss. 9, № 150-152, Sofia, le 12 janvier 1914.

²¹² Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 143.

²¹³ Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994, 35.

²¹⁴ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 126.

²¹⁵ *Српски књижевни гласник* (СКГ), књ. LI, св. 3, С. Јовановић, „Милован Миловановић (II)”, јуни 1937, 172-180.

²¹⁶ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, II, Београд 1984, 18.

²¹⁷ G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 366.

²¹⁸ Д. Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, 215.

Несумњиво да је нови руски министар спољних послова могао бити задовољан предузимљивошћу својих посланика у Србији и Бугарској, који су за краatak временски период обновили углед Русије у двама значајним државама Балкана, али је њихова самовоља нанела доста штете положају Русије међу европским силама.²¹⁹ Сазонов се често жалио да је Хартвиг „званичну политику тумачио на свој начин”.²²⁰ Управо у време када се у Београду и Софији потписивао уговор о савезу, руски лист *Воља* пренео је следеће речи Сазонова: „Мене је Хартвиг стално варао. Његова болесна амбиција ради неуморно да увуче Русију у најсмелије балканске комбинације. То ме је натерало да више не отварам рапорте из Београда, који је најинтригантскији град на свету”.²²¹

Деко је описивао Хартвига као „интелигентног, енергичног и немилосрдног”, посланика коме је пошло за руком да „своју позицију и српску ствар употреби као средство против своје Владе”.²²² Но, не можемо да се не запитамо уколико се није слагао са политиком свог подређеног зашто га није сменио? У својим успоменама, Сазонов је признао да је „Русија знала да њено уплитање у балканске послове неће добити здрушну подршку Француске, али да Русија није могла да одбије да морално подржи Србију и Бугарску у одсудном тренутку борбе за словенску ствар у Турској”. Русија то није могла да учини из разлога јер је „сваки аустро-немачки напад на балканске Словене у стварности био напад усмерен ка Русији”.²²³

Спремност Бугарске и Србије да склопе савезништво, уз сву подршку Русије не би били довољни да није било спољнополитичких околности које су процес приближавања балканских држава убрзале. Охрабрење балканским државама, првенствено Србији, да отпочну смелију политику сигурно је дала и смена у државном врху Аустроугарске. Прво је почетком децембра 1911. године дошло до промене у војном врху, дотадашњи начелник Генералштаба Конрад фон Хецендорф смењен је фелдмаршалом Блазијусом Шемуом. Будући да је генерал Хецендорф сматран једним од главних лидера тзв. ратне странке ова чињеница је тумачена као пораз агресивне политике, и можда заокрет аустроугарске државне политике.²²⁴

²¹⁹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912.године*, Београд 1956, 62.

²²⁰ S. Sazonov, *Les années fatales, Souvenirs des Ancien Ministre des Affaires étrangères de Russie (1910–1916)*, Paris 1927, 87.

²²¹ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 5, јануар-јуни 1912, преглед штампе за 23. март/4. април 1912.

²²² DDF, tome X, № 511, Belgrade, le 14 juillet 1914, 734-735.

²²³ S. Sazonov, *nav. delo*, 58-59.

²²⁴ A. Gauvain, *nav. delo*, IV, 6-7.

Друга коренита промена у аустроугарском руководству уследила је почетком наредне, 1912. године када је са политичке сцене нестало главни иницијатор анексије Босне и Херцегодине, министар спољних послова гроф Ерентал. Његова смрт, жаљена широм Аустроугарске, у историји приближавања балканских држава била је значајан датум. Са Еренталом, кога је Карло Сфорца називао „последњим слугом Аустроугарске”, нестало је последњи аустријски државник који се усудио да води независну политику у односу на Берлин.²²⁵ Његов наследник није имао снаге ни воље да истраје на његовом путу. Гроф Ерентал је умро од леукемије 17. фебруара, а на месту министра спољних послова заменио га је гроф Леополд Берхтолд, који је зарад овог наименовања био опозван са положаја амбасадора у Петрограду.²²⁶ За разлику од грофа Ерентала, који је углавном радио сам, Берхтолд се ослањао на армију подсекретара који су решавали проблеме за њега, због чега је лако потпадао под туђи утицај и мишљење.²²⁷

Септембра 1911. године отпочео је рат између Италије и Османског царства који је отворио ново поглавље у историји Источног питања. Дајући својој савезници Италији зелено светло за окупацију Триполитаније, Аустроугарска је имала само један услов: да Италија локализује рат на простору Северне Африке, односно да сукоб неће изазвати било какве турбуленције на Балкану.²²⁸ Аустроугарски министар спољних послова гроф Ерентал није имао много избора у овом случају, јер га је Сан Ђулијано о намерама своје владе обавестио свега дан раније пре него је дошло до предаје ултиматума. Рим је 27. септембра предао ултиматум Порти, а инвазија на Триполис је отпочела два дана касније.²²⁹ Аустроугарска није била једина која се плашила утицаја Италијанско-турског рата на увек нестабилно Балканско полуострво. И Француска је страхо-

²²⁵ К. Сфорца, *Неумари савремене Европе*, Загреб 1932, 59-71.

²²⁶ Dž. D. Tredveј, *Soko i oraо: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005, 109. Према неким мишљењима Берхтолдово службовање у Русији је било пресудно за избор за министра спољних послова, јер је Аустроугарској, након искуства са Анексионом кризом, на челу дипломатије био потребан човек добро упознат са политичком ситуацијом у Русији. Са друге стране, има тумачења према којима је овај племић чешког порекла био избор Немачке која је желела министра „без сопствених погледа и без правог познавања ствари”, како би био њен „бриљантни секундант”. Италијански председник владе Ђовани Ђолити није много ценио Берхтолда ни његове способности. Сматрао је да нема ауторитета, ни утицаја у Министарству спољних послова, што је омогућило војној странци да преузме главну реч у држави (A. Gauvain, *nav. delo*, IV, 10-11; Д. Ђорђевић, „Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице”, *Историјски часопис*, књ. VII/1957, 213-248; E. Ch. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, Oxford University Press 1938, 176; Д. Поповић, *нав. дело*, 98-100; G. Giolitti, *Mémoires de ma vie*, (trad. par J. Carrère), Paris 1923, 303).

²²⁷ L. Albertini, *nav. delo*, 383.

²²⁸ G. Giolitti, *nav. delo*, 219; В. Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937, 150. Аустроугарска није била једина сила која се сагласила са планом Италије да окупира Триполитанију и Киренаику. Исту сагласност Италија је добила од Русије 1909. и Француске 1910 (S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 95-96).

²²⁹ Dž. D. Tredveј, *nav. delo*, 97-106.

вала да би Италија могла да подигне балканске државе на устанак и у своју корист. Бојазни нису биле сасвим неутемељене, будући да је имала поуздане информације да је Италија имала покушаје такве природе. Француски амбасадор у Берлину Жил Камбон је из добро обавештених извора дознао да италијанска влада агитује у балканским престоницама, подстичући их на рат против Османског царства. Сама Италија је запала у многобројне потешкоће у свом рату против Османског царства на простору Северне Африке и овим потезом желела је да себи обезбеди савезнике, а Порти донесе још непријатеља, како је то извештавао Камбон. Исти маневар Италија је покушала и са великим силама, али ниједна није желела да уђе у рат зарад „сумњивих италијанских интереса”.²³⁰

Италија је агитовала на Балкану против османске власти, али није желела да буде директно повезана у случају да њен план уроди плодом. Из тог разлога одбила је отворени предлог грчког премијера Елефтериоса Венизелоса²³¹ који је председнику италијанске владе Ђованију Ђолитију предлагао да се Грчка удружи са Италијом и да заједно прошире рат на простор Македоније где би Грчка ангажовала 50.000 војника. Ђолити је одбио Венизелосову понуду, и саветовао му да не нарушава мир.²³² Пошто није успео да интересе Грчке веже за Италију, Венизелос је за свој наум пронашао савезнике међу својим балканским суседима, што је био сценарио који је Италији потајно прижељкивала.

Састанци и разговори између балканских лидера вођени током Италијанско-турског рата нису остали непримећени од стране Османског царства. Француски амбасадор у Цариграду Бомпар новембра 1911. године је извештавао о забринутости Порте да ће рат у Триполису балканске државе схватити као подстицај да створе савез уперен против Османског царства, који ће се темељити на старој девизи *Балкан балканским народима*. Руски посланик у Цариграду Николај Чариков током свог мандата амбасадора 1909–1912. године у више наврата је покушао да иницира стварање балканске конфедерације (под руским покровитељством) која би обухватила Османско царство и балканске државе Србију, Бугарску, Грчку и Црну Гору. Ипак, овај пројекат нико, осим

²³⁰ АМАЕ, FN, J.Cambon, doss. 49, № 13, Berlin, le 15 mai 1913.

²³¹ Елефтериос Венизелос (1864–1936), адвокат и државник. Пореклом из угледне трговачке породице са Крита, име које у преводу значи Слободан дао му је игуман манастира Хрисопиги у нади да ће ослободити Крит од османске власти. Као главни политички вођа учествовао је у свим устаничким борбама за ослобођење Крита од 1896/7. па надаље. Године 1910. постао је председник владе, на тој дужности је непрекидно био до 1915 (Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, Београд 2009).

²³² G. Giolitti, *nav. delo*, 301.

Чарикова, није узимао за озбиљно ни у Русији ни на Балкану.²³³ Порта је знала, истиче Бомпар, да су Бугарска и Србија почеле преговоре о стварању савеза још пре две године, када се новембра 1909. године бугарски краљ Фердинанд на повратку из Беча задржао у посети Србији.²³⁴ Миловановић је узвратио посетом у пролеће 1910. године када се по повратку из Цариграда задржао у Софији да би разговарао са краљем Фердинандом.²³⁵ Од тада, према Бомпаровим сазнањима, преговори нису много одмакли, али су се османски државници прибојавали да ће умешаност Царства у постојећи рат бити значајан подстицај балканским државама да доврше започете преговоре.²³⁶

Стрепње амбасадора Бомпара и Порте показале су се као оправдане. Управо је Италијанско-турски рат био пресудан догађај који је коначно преломио држање бугарског краља и покренуо преговоре са мртве тачке из пролећа 1910. године. Бугарска влада је крајем септембра 1911. године у својству специјалног преговарача послала Димитра Ризова, бившег посланика Бугарске у Србији и великог приврженика бугарско-српског приближавања, да започне озбиљне преговоре са српском страном.²³⁷ У име српске владе преговоре су водили Миловановић, Пашић и Љубомир Стојановић. Док је Миловановић питање разграничења у Македонији хтео да остави за касније, Ризов и Пашић су инсистирали да се то питање одмах реши.

Даље преговоре наставили су председници влада Миловановић и Гешов.²³⁸ Приликом тајног разговора који су водили у железничком вагону на прузи Београд-Лапово, двојица државника су се сложила по питању улоге Русије и закључили да „циљ и смисао нашега наслона на Русију и јесте управо у томе, да, везујући наше интересе с интересима њеним и њене групе Сила, осигурамо да оне, у моменту када ми будемо створили нашу судбоносну акцију противу Турске, приволе Аустро-Угарску и њену групу да остану неутралне и не ометају нас у послу”. У Миловановићевим плановима Русија је у Србији требало да одигра исту улогу коју је имала Француска у проце-

²³³ E. Ch. Helmreich, *nav.delo*, 25, 51-52. Почетком италијанско-турског рата Чариков је самоиницијативно ступио у преговоре са Портом и понудио да Русије војно помогне у рату са Италијом, а да Мореузи остану отворени за пролаз руских бродова. Руско министарство спољних послова није одобрило овај самовољни чин свог дипломате, тако да је он фебруара 1912. опозван из Цариграда.

²³⁴ DDF, 3e série, t. I, № 47, *Thérapia*, le 7 novembre 1911, 50-52.

²³⁵ ИСН, књ. VI/1, 184.

²³⁶ DDF, 3e série, I, № 47, *Thérapia*, le 7 novembre 1911, 50-52.

²³⁷ О улози Димитра Ризова у стварању савеза између Бугарске и Србије (С. А. Радоева, „Допринос Димитра Ризова заједничкој акцији на Балкану (1904–1913)”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 17-30).

²³⁸ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 164-166.

су италијанског уједињења.²³⁹ Миловановић је у новембру 1911. године пратио краља Петра I у посети Француској. Председник Републике Арман Фалијер и председник владе Жозеф Кајо, поздравили су пацифизам и добро држање Србије у односу на османско-италијански сукоб и охрабрили политичко приближавање Србије са другим балканским државама, а у првом реду са Бугарском.²⁴⁰

Преговори између Србије и Бугарске настављени су почетком фебруара 1912. године у Софији на свечаности поводом пунолетства принца Бориса. Свечаност у Софији је окупила све будуће творце Савеза, а британски посланик Хенри Бакс-Ајронсајд је сматрао да „од краља Фердинанда нема нико умешнији да искористи присуство угледнијих личности у својој престоници за званични почетак преговора”. Према сазнањима британског посланика краљ Фердинанд је управо на тој прослави успео да убеди грчког престолонаследника Константина да се Грчка прикључи преговорима Бугарске и Србије.²⁴¹

Преговори између Србије и Бугарске вођени су у строгој тајности, за њих су знали само неколицина људи блиских Миловановићу и Гешову. Када је слао инструкције посланику Спалајковићу у Софију, после Миловановића најупућенијем у детаље преговора, Миловановић их је слао по специјалном куриру који је инструкције писане руком предавао директно Спалајковићу.²⁴² Разговори између Србије и Бугарске окончани су 13. марта потписивањем уговора о савезу који је, према Миловановићевим речима, постао „велики дан за Србију и Бугарску и за сав Балкански Полуострв”.²⁴³

Уговор се састојао из јавног и тајног дела. Тајни део уговора био је директно уперен против Османског царства, а предвиђао је поделу Македоније на три дела. Србија је признала Бугарској неоспорно право на територију која се простирала источно од Родопа и реке Струме, а Бугарска Србији територију северно и западно од Шар-планине. У односу на територију која се налазила између Шар-планине, Родопа, Архипелага и Охридског језера, Србија се обавезала да неће тражити ништа северно од линије Крива Паланка–Струга на обали Охридског језера. Територија између две обла-

²³⁹ Исти, 130.

²⁴⁰ R. Girault, „Les Balkans dans les relations franco-russes en 1912”, 155-185; Д. Вујовић, *нав. дело*, 348.

²⁴¹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, Београд 2009, 113.

²⁴² МО, Серия вторая 1900–1913, часть I (14 мая–13 августа 1912 г.), № 137, Белград, 4 июня/22 мая 1912 г., 126-128.

²⁴³ АС, лични фонд М. Миловановића, ММ-33, „Историк преговора за закључење Српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912.”, Београд, 31. март/13. април 1912; Архив Српске Академије наука и уметности (АСАНУ), Заоставштина Николе Пашића, бр. 14924/56, Уговор Србије и Бугарске са тајним додатком.

сти сматрана је спорном и за њену поделу била је предвиђена арбитража руског цара Николаја.²⁴⁴ Војна конвенција између Србије и Бугарске потписана је 12. маја, док су споразуми између два Генералштаба закључени 1. и 2. јула и 28. септембра.²⁴⁵

Други део Балканског савеза чинио је савез Бугарске и Грчке. О преговорима који су вођени између Грчке и Бугарске био је обавештен и француски посланик у Атини Габријел Девил²⁴⁶ који је почетком априла обавестио Министарство да стварање Балканског савеза није окончано и да Србија и Бугарска преговарају са грчком владом да се она прикључи споразуму.²⁴⁷ Девил је информације, како је сам истакао, скупљао дуго са разних страна, а у томе су му највише помогли бивши министар спољних послова у грчкој влади Димитриос Калергис (јануар–октобар 1910.) и српски посланик у Атини Матеја Бошковић. Девил је истакао да је управо министар Калергис у лето 1910. године први покренуо побољшање односа између Грчке и Бугарске. Његов први корак је био да побољша сарадњу са тадашњим бугарским представником у Атини Добревим, који је и сам био присталица приближавања двеју држава. До размене личних писама између две владе дошло је у септембру 1910. године. Кабинет Елефтериоса Венизелоса, који је на власт дошао октобра исте године, наставио је започете размене писама са Бугарском и тада је почела да се разматра идеја склапања формалног савеза, али се и даље остало у домену приватних контаката. Иницијативу да преговори званично отпочну дао је дописник листа *Times* за Балкан Ирац Џејмс Баучер, Венизелосов лични пријатељ.²⁴⁸

²⁴⁴ Војни архив (ВА), Пописник бр. 2, Ратне архиве Првог и Другог балканског рата 1912. и 1913. године, кутија бр. 8, група докумената 004, Пов. Бр. 24138; *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama I* (1876–1918), (прir. М. Стојковић), Београд 1998, № 104-106, 285-293.

²⁴⁵ DDF, 3e série, III, № 235, Sofia, le 1er août 1912, 312; Iv. E. Guéchoff, *La genèse de la guerre mondiale, La débâcle de l'alliance balkanique*, Berne 1919, 31-36; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 108, 109, 114, 295-301, 309-310.

²⁴⁶ Габријел Пјер Девил (Gabriel-Pierre Deville, 1854-1940), дипломата. Био је секретар комисије која је спроводила одвајање цркве од државе (јун 1903–јул 1905). Као делегат Француске учествовао је у раду Европске дунавске комисије априла 1907. Дипломатску каријеру је започео као опуномоћени министар у Етиопији, а у Атини је именован за опуномоћеног министра јуна 1909, где је остао до 1915. Објавио је неколико дела из историје права, и био је познат као истакнути теоретичар социјализма (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1913*, t. XXXI, Paris 1913, 196).

²⁴⁷ DDF, 3e série, II, № 311, Sofia, le 9 avril 1912, 323.

²⁴⁸ Током своје каријере дуге преко тридесет година Баучер је постао велики бугарофил. У знак захвалности за све што је учинио за бугарски народ, проглашен је националним херојем и Бугарска му је 1920. године приредила државну сахрану у Рилском манастиру (J. Zametica, „The Macedonian question among British contemporaries: Serbophiles and Bugarophiles (1897–1920)”, у: *Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, (ур. С. Терзић), Београд 2001, 321-337; D. Dakin, *nav. delo*, 436-437).

Када је крајем априла 1911. године једна група бугарских студената посетила Атину свима је постало јасно да се између Бугарске и Грчке развија интензивнија сарадња. У мају 1912. године Бугарска је послала мајора Самарзијева да присуствује војним маневрима грчке војске. Током боравка у Грчкој мајор Самарзијев је обилазио касарне и војне магацине, што је Девила и остале стране посланике у Атини упутило на закључак да су две државе у преговорима око склапања савеза и да Бугарска жели да се увери у војну способност грчке војске. Коначно, споразум између Грчке и Бугарске закључен је 29. маја, али је по својој садржини био ужи од српско-бугарског.²⁴⁹

Према Девилевим сазнањима склопљени савез је био строго дефанзиван и ниједном клаузулом није предвиђао заједнички рат Грчке и Бугарске против Османског царства.²⁵⁰ У име Грчке потписао га је грчки посланик у Софији Панас, а у име Бугарске Иван Гешов. Сва питања разграничења две државе су оставиле за решавање након завршетка рата, због чега је дошло до многобројних несугласица између Бугарске и Грчке још током трајања ратне кампање.²⁵¹ Војна конвенција потписана је непосредно пред почетак ратних операција, 5. октобра.²⁵² Иако су уговори о савезу били потписани још у пролеће 1912. године, велики број питања остао је неразрађен. Резимирајући догађаје који су уследили Девил није могао да се отме утиску да је „главна одлика највећег догађаја у историји Балкана била општа забуна и пометеност код балканских држава које су главни актери”. Девил је нарочито био забринут због будућих потеза грчког министра спољних послова Ламброса Коромиласа коме, сматрао је Девил, амбициозности није недостајало, али су га изнад свега одликовали ускогрудост и „зеленашки шовинизам”.²⁵³

У својим плановима о стварању савеза балканских држава Миловановић је увек истицао да у те планове треба укључити и Румунију јер би она могла користити Србији као противтежа „у њеној игри са Бугарском”. У погледу држања Румуније, Миловановић се није слагао са „мрачним” Гешовљевим прогнозама да она са Османским царством има војну конвенцију из 1910. године која ју је обавезивала да ратује на његовој страни.²⁵⁴ Миловановић је са сигурношћу сматрао да је Румунији „пријатнији програм

²⁴⁹ ИСН, књ. VI/1, 187.

²⁵⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 272-277, Athènes, le 5 novembre 1912.

²⁵¹ *British Documents on the Origins of the War 1898-1914* (BD), vol. IX, part II, (ed. by G. P. Gooch and H. Temperley), London, 1934, № 461, Sofia, January 6, 1913, 360-368.

²⁵² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 230, № 266-273, Sofia, le 22 septembre 1912.

²⁵³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 272-277, Athènes, le 5 novembre 1912.

²⁵⁴ АС, лични фонд М. Миловановића, арх. јед. ММ-14, Београд, 14/27. септембар 1910.

Балкан-балканским народима, него ли аустроугарски освајачки поход на Солун” и да при разрешењу балканског проблема Румунија не би тражила ништа више од „просте исправке границе у Добруци, искључиво у чисто стратегијском интересу”.²⁵⁵

Добро упућен у политичку ситуацију у Румунији, Миловановић је знао да од актуелног тренутка никада није била погоднија прилика за њено приближавање балканским државама. Упркос Миловановићевој жељи да буде део савеза, Румунија је сматрала да њен државни просперитет лежи у окриљу савеза великих сила. У тренутку када се склапао српско-бугарски савез, марта 1912. године, румунска влада на челу са председником и министром спољних послова Титу Мајорескуом тек је била реформирана у коалициону владу у коју је као коалициони партнер и министар унутрашњих послова ушао други лидер Конзервативно-демократске странке Таке Јонеску.²⁵⁶ Упркос мрачним слутњама бугарског председника владе, и Бугарска је у два наврата нудила Румунији улазак у балкански савез. Румунија је у савезу са Бугарском и Србијом била гаранција да се неће удружити са Османским царством против балканског савеза. Први позив из Бугарске је дошао крајем септембра, али се и тада румунска страна изјаснила за неутралност. Други позив дошао је 18. октобра. Бугарски посланик у Букурешту Калинков предао је Мајорескуу вербалну ноту тражећи да се још једном изјасни о држању Румуније у предстојећем рату. Калинкову је одговорено 29. октобра да ће Румунија „природно” задржати неутралност у односу на актуелна дешавања на Балкану.²⁵⁷ Посланик Калинков је о држању Румуније разговарао и са краљем Каролом који је изнео исти став као и румунска влада, али је нагласио да његова држава може променити своје држање у наставку рата, нарочито у случају било каквих територијалних промена на Балкану.²⁵⁸

Попут балканских држава и Османско царство је покушавало да придобије наклоност румунске владе. Османски посланик у Букурешту Сефа-бег интезивно је разговарао са Мајорескуом током сепетмбра 1912. године да Румунија не остане неутрална већ да у случају рата зарати уз Османско царство, као „*amie de la Turquie*”. Сефа-

²⁵⁵ АС, лични фонд М. Миловановића, ММ-33, „Историк преговора за закључење Српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912.”, 31. март/13. април 1912.

²⁵⁶ Arhivele Naționale ale României (ANR), Casa Regală, Inventare 725, dosar 16/1912, № 25-26, Sâmbăta, 2/15 februarie 1913; G. Zbucnea, *România și războaiele balcanice 1912–1913, pagini de istorie sud-est europeană*, Bucarești 1999, 78; Ч. Ц. Волицка, *Тажне Балкана. Седам година дипломатског службовања у епицентру европске олује*, (превео и прир. О. Потезица), Београд 2009, 113.

²⁵⁷ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 16/1912, № 7, Bucarest, 16/29 octombrie 1912.

²⁵⁸ *Documents diplomatiques, Les événements de la péninsule balkanique, L'action de la Roumanie (septembre 1912–août 1913)*, Bucarest 1913, № 7, Bucarest, le 16/29 octobre 1912, 6.

бег се позивао на конвенцију коју су две државе потписале 1910. године. Али, као што је рекао Калинкову, Мајореску је и османском посланику саопштио да је Румунија одлучна да чува своју неутралност.²⁵⁹

Да би био сигуран да румунски краљ неће прекршити дато обећање и поклекнути пред обећањима Османског царства и позивима Бугарске, цар Франц Јозеф је октобра 1912. године послао у Синају, где се налазио летњи двор краља Карола, генерала фон Хецендорфа да са румунским краљем још једном размотри позицију Румуније. Краљ Карол је одговорио да ће се Румунија понашати као лојалан савезник Аустроугарске и Тројног савеза.²⁶⁰ Но, преокрет у рату и неочекивани исход утицали су на Румунију да почне да преиспитује исправност своје одлуке о неутралности.

Последње савезничке уговоре склопила је Црна Гора. Током посете Петрограду почетком 1912. године црногорски краљ Никола I је добио савет да је пут просперитета Балкана могућ само кроз сарадњу са другим балканским државама. Црногорски краљ је од Руске империје тражио гаранције за добијање једног зајма у Француској, али уместо помоћи саветовано му је „да престане са интригама”.²⁶¹ Уместо што подстиче албанске устанке и подржава их оружано и новчано, краљу Николи је саветовано да побољша своје односе са Србијом уместо „што ровари против Османског царства и Аустроугарске”.²⁶²

Према оцени француског посланика на Цетињу Пјера Етијена Гандеракса краљ Никола I се из посете Русији вратио „бесан”, очигледно незадовољан исходом посете. Међутим, догађаји који су уследили уверили су нас да је црногорски краљ озбиљно размишљао о савету који је добио у Петрограду. На тај закључак нас упућује један симболички догађај који је био увод у савез двеју држава. Тај симболички догађај била је церемонија преноса посмртних остатака кнегиње Зорке, кћерке краља Николе и супруге краља Петра, са Цетиња у Србију. Церемонија је обављена 26. марта уз све религијске и државничке почести.²⁶³ Према мишљењу француског посланика овај догађај је био један у низу показатеља блискости и њихове будуће успешне сарадње у рату против Османског царства.

²⁵⁹ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 16/1912, № 1-2, Sinaia, le 20 septembre/3 octobre 1912.

²⁶⁰ V. Maciu, „La Roumanie et la politique des grandes puissances à l'égard de la Serbie (Octobre 1912–Août 1914)“, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат* (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 265-283.

²⁶¹ AMAE, NS, su-série Monténégro, doss. 4, № 94-96 Cettigné, le 18 février; Isto, № 100-101, Budapest, le 28 février; Isto, № 109-111, Cettigné, le 5 mars 1912.

²⁶² DDF, 3e série, II, № 154, Cettigné, le 4 mars 1912, 144-149.

²⁶³ AMAE, NS, Monténégro, doss. 4, № 115-117, Cettigné, le 26 mars 1912.

Међутим, посланик Гандеракс, као ни други странци, није био у довољној мери упознат са трвењима између краљева Николе и Петра. Управо су ову епизоду поједини аутори сматрали најнижом тачком у односима две државе од доласка краља Петра на власт. Џон Тридвеј наводи да је краљ Никола био огорчен због захтева да се посмртни остаци пренесу у Србију, описавши то као „неучтиво понашање Србијанца”.²⁶⁴ Исто наводи и Драгољуб Живојиновић, који истиче да је због осетљивости српско-црногорских односа првобитно било најављено да ће лично краљ Петар присуствовати церемонији на Цетињу, али је због мањег можданог удара отказао долазак. Краљ Никола је због отказивања био бесан на свог зета, тим пре јер није присуствовао његовој инаугурацији за краља две године раније. Специјална комисија је ковчег са посмртним остацима донела до Земуна и предала српским властима, али је, упркос позиву руског посланика Хартвига, одбила да пређе у Србију и присуствује њиховом сахрањивању на Опленцу. Све до повлачења краља Петра са власти, односи двојице владара се након овог догађаја, упркос повременој размени писама нису поправили.²⁶⁵ Без обзира ком се тумачењу приклонимо чињеница је да рђави лични односи двојице суверена нису били препрека сарадњи Србије и Црне Горе током преговора о склапању савеза, као ни током самог рата.

Односи са Србијом били су исувише сложени, стога је Црна Гора прву додирну тачку за сарадњу пронашла са Бугарском. Са њом је разменила предлоге споразума током августа и септембра 1912. године, али без формалног обавезивања. Две стране су усмено постигле договор о заједничкој акцији против Османског царства, почетку операција, општим условима за мир, као и о начину решавања евентуалних спорова.²⁶⁶ Чести сусрети и разговори у другој половини 1912. године између бугарског војног аташеа на Цетињу Колушева и црногорског краља Николе и чланова владе нису остали непримећени од стране тамошњег француског посланика Ремона Ајнара, и наводили су га на закључак да су по среди преговори о ближој сарадњи две државе. Током лета 1912. године бугарски посланик доста је путовао до Софије и назад, али ни сво дипломатско умеће посланика Ајнара није било довољно да наведе једну и другу страну да причају о детаљима разговора које су водили.²⁶⁷ Преговори Србије и Црне Горе вођени су у Луцерну, како не би изазивали сумњу код Порте и европских сила. Две државе су

²⁶⁴ Dž. D. Tredveј, *nav. delo*, 111.

²⁶⁵ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић у отаџбини*, 419.

²⁶⁶ *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 111, 301-305.

²⁶⁷ АМАЕ, NS, Monténégro, doss. 4, № 225, Cettigné, le 1er septembre 1912.

27. септембра закључиле политичку, а војну конвенцију 6. октобра 1912. године. Размена ратификовних конвенција извршена је на Цетињу 4. новембра.²⁶⁸

Слика 1: *У слози је спас Балканског савеза* – разгледница из Првог балканског рата (Дигитална збирка фотографија Народне библиотеке Србије)

Стварањем Балканског савеза 1912. године балканско питање, отворено ослободилачким револуцијама на почетку XIX века, ушло је у своју завршну фазу. Балканске државе су стварајући овај савез успеле коначно да постигну војно-политичку снагу, која је недостајала у првом савезу балканских држава, који је био довољан да сруши османску власт у неослобођеном делу Балкана или како је записао Милутин Лазаревић „да се најзад догодило оно чега су се највише бојали: Бог је сјединио ђауре”.²⁶⁹

²⁶⁸ Ж. Г. Павловић, *Опсада Скадра 1912–1913*, Београд 1926, 29-35; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, 16-17; S. Štedimlija, „Rusija i Balkanski savez 1912.”, *Anali*, № 2, februar 1937, 39-48.

²⁶⁹ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа*, 138; М. Д. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године*, I, Београд 1929, 3.

2.2. Умешаност осталих великих сила у стварање Балканског савеза

У време када су Црна Гора, Србија, Бугарска и Грчка у октобру 1912. године отпочели ратну кампању против Османског царства главно питање европских политичара било је да ли су могли спречити рат. Већина европских државника, савременика Балканских ратова, у својим потоњим успоменама и мемоарима здушно се трудила да оправда своју улогу у догађајима 1912. и 1913. године, углавном бацајући кривицу на Русију или истичући самовољно деловање балканских држава. Убеђење да је од свих великих сила једино Русија била упозната са намерама балканских држава, а да су остале биле лоше информисане, не стоји. Чињеница је да су све велике силе знале за постојање бугарско-српског, бугарско-грчког и српско-црногорског савеза, у већој или мањој мери. Сусрети балканских државника и споразуми које су међу собом склопили нису остали непознати представницима великих сила у балканским престоницама. Одмах након потписаних уговора, они су обавештавали своје државе о потписаним документима.

Србија и Бугарска су се, након склапања споразума, сложиле да он треба остати тајан, али да се пријатељским државама може дискретно наговестити да је дошло до приближавања међу њима. Обе стране су стајале на становишту да је Француска једна од тих пријатељски наклоњених држава, те су о резултатима својих преговора обавестили француске посланике у Београду и Софији Леона Декоа и Андре Панафијеа. Декоа је лично обавестио председник владе Миловановић. Међутим, Миловановић није упознао Декоа са детаљима потписаних уговора већ је известио француског посланика да је између Србије и Бугарске „постигнут споразум о солидарности интереса две државе”.²⁷⁰ Декоа је, ипак, из неодређеног саопштења наслућивао да се иза споразу-

²⁷⁰ DDF, 3e série, II, № 225, Belgrade, le 19 mars 1912, 229-230. Заједно са страним посланицима за постојање српско-бугарског уговора полако су сазнавали српски и бугарски дипломатски представници у иностранству. У циљу што веће тајности, српски и бугарски преговарачи су у ток преговора укључили минималан број посредника и сарадника. На тајновитости је нарочито инсистирала српска влада. Посланик Србије Миленко Веснић се жалио да ни на почетку рата није знао све детаље уговора са Бугарском, што му отежавало рад у Француској. Посланик у Берлину Милош Божићевић је о склопљеном савезу са Бугарском сазнао у марту, одмах по његовом закључењу савеза, и то лично од престолонаследника Александра. Када је сазнао, Миловановић је био врло незадовољан због престолонаследникове индискреције, сматрајући да није на њему да одаје такве тајне (M. Bogitshevich, *Causes of the War: an examination into the causes of the European War, with special reference to Russia and Serbia*, London 1929, 29).

ма о солидарности налазио конкретније дефинисани однос две државе, те је наставио да инсистира на добијању више информација о српско-бугарском споразуму од 13. марта и њиховим даљим заједничким плановима.

У разговорима на исту тему током априла Миловановић је наставио да инсистира да приближавање Бугарске и Србије нема „конкретну форму, нити је прецизно дефинисано”, већ да се односи на поделу зона утицаја две државе на простору Македоније. Миловановићеве речи у разговорима са Декоом потврђивао је и руски посланик Хартвиг, што је Декоа уверавало да је управо Русија била посредник у приближавању две државе и вероватно патрон тог савезништва. Хартвиг и Миловановић су негирали те наводе, али је Деко средином априла 1912. године у извештају свом Министарству са сигурношћу писао да је Русија уплетена у овај догађај.²⁷¹ Међутим, Деко добијене информације није делио са аустроугарским и немачким посланицима, већ је стрпљиво пратио развој догађаја у Србији и на Балкану не покушавајући да их предупреди.

Осим сопствених тумачења и сумњи, Деко до почетка рата није знао све детаље потписаног уговора из марта 1912. године, али то није умањило његово интересовање. Штавише, Деко је наставио да истражује и у јеку самог рата. Пишући новембра 1912. године о стварању Балканског савеза приметио је да се Пашић, успешно наметнуо за „идејног вођу српског народа”, преузевши ту улогу од Миловановића. Припремајући Србију за улазак у рат против Османског царства Пашић је вешто скривао детаље савезничких уговора не само од странаца већ и од својих најближих сарадника. То је био случај са Миленком Веснићем, српским послаником у Паризу. Деко лично није много ценио Веснића, сматрао га је „играчком у рукама Извољског и румунских масонских ложа”, али је наглашавао да му је велика неправда учињена јер је био неупућен у детаље српско-бугарског савезништва.²⁷²

Француски посланик у Софији Панафије је прве информације о склопљеном савезу добио почетком априла, не директно од бугарске владе, већ из Париза, од тамошњег свог Министарства. Наиме, Извољски је 1. априла информисао Поенкареа о постојању тајног савеза између Србије и Бугарске. Извољски му је том приликом доставио и нацрте два потписана документа, а Поенкаре их је проследио својим посланицима у Београду и Софији како би они потврдили њихову истинитост. Према првом документу две државе су се сагласиле да ће чувати *status quo* на Балкану, а према другом да

²⁷¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 230, № 169-171, Belgrade, le 16 avril 1912.

²⁷² AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 44-45, Belgrade, le 6 novembre 1912.

неће предузимати никакве мере без знања Русије.²⁷³ Добијена вест је за Панафијеа била право изненађење, те је он одмах затражио потврду од Гешова.²⁷⁴ До потврде добијених вести Панафије је морао да сачека јер је Гешов у то време био болестан и није примао посете. До сусрета је дошло 17. априла, а у свом извештају Панафије је истакао да је Гешов био изненађен када га је француски посланик питао о природи потписаног уговора са Србијом и да није имао избора до да потврди информације које је му је Панафије предочио. Гешов је истакао да се детаљи склопљеног уговора држе у строгој тајности, али да је његов претходник Морис Палеолог²⁷⁵, који је јануара 1912. године напустио место посланика у Софији да би преузео дужност шефа Политичког одељења у Министарству спољних послова у Паризу, био упућен у намеру Бугарске да склопи један одбрамбени савез са Србијом.²⁷⁶

На основу информација добијених из Београда и Софије Париз је строго поверљивом нотом обавестио своје дипломате у другим европским престоницама о створеном савезништву Бугарске и Србије, тражећи од њих да сазнају више детаља од влада код којих су акредитовани. Радећи у складу са добијеним инструкцијама, амбасадор у Бечу Алфред Димен²⁷⁷ 16. маја је известио Министарство у Паризу да има утисак да Беч није упознат са постојањем оваквог савеза. Напротив, сви државници са Балпалаца уверавали су Димена да између Србије и Бугарске постоји непремостив ривалитет због

²⁷³ DDF, 3e série, II, № 284, Paris, le 1er avril 1912, 285.

²⁷⁴ DDF, 3e série, II, № 297, Sofia, le 3 avril 1912, 304-307.

²⁷⁵ Морис Палеолог (Maurice Paléologue, 1859–1944), дипломата и писац. Натурализован Француз од оца Грка и мајке Јеврејке пореклом из Белгије. Крштен је у грчкој православној цркви, а грађанин Француске је постао пре пунолетства. Од гимназијских дана је пријатељ са Поенкареом и Милераном, а у дипломатску службу га је увео Теофил Делкасе (1880). Пол Камбон је сматрао да он није погодна личност за дипломату у иностранству јер је више био склон „имагинацији него практичности”. Са Камбонима је био родбински повезан, пошто је једна од његових сестара била је удата за Жила Камбона. У периоду од 1907. до 1912. обављао је дужност француског посланика у Бугарској. Са те позиције је опозван да би преузео дужност шефа политичког одељења у кабинету свог пријатеља Ремона Поенкареа. Јануара 1914. сменио је Делкасеа на месту амбасадора у Петрограду где је остао до 1917. Из дипломатске службе се повукао 1920. Након повлачења из дипломатије посветио се писању историјских романа. Најзначајнији објављени радови били су: *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre* (3 volume, 1921) и једна биографија италијанског државника Камила Кавура *Un grande réaliste* (1926) (М. В. Најне, *nav. delo*, 117-119; М. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente, Journal 1913–1914* (1er Janvier-28 Juin 1914), Paris 1947; *Larousse du XXe siècle*, V, 324).

²⁷⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 230, № 175-177, Sofia, le 17 avril 1912.

²⁷⁷ Алфред Димен (Alfred Chilhaud-Dumaine, 1852–1930), дипломата. У дипломатску службу је ушао 1877. на подстицај оца који је такође био каријерни дипломата. Прву службу је добио у при амбасади у Цариграду 1878., да би од 1887. до 1891. службовао у Берлину, а од 1892. до 1896. у Бриселу. Био је оштро антибритански оријентисан, није знао нити једну реч енглеског а 1895. је одбио службу у Лондону. Био је близак пријатељ са Морисом Палеологом. За амбасадора у Бечу именован је почетком 1912. Године 1921. објавио је мемоаре под насловом *Dernière ambassade de France en Autriche*. Друштво дипломатске историје га је 1924. именовало за свог председника, али се са ове дужности као и из дипломатије убрзо повукао због лошег здравља (М. В. Најне, *nav. delo*, 73-75; R. Barraoux, „Alfred Chilhaud-Dumaine”, *Bibliothèque de l'école des chartes*, tome 91/1930, 235-236).

Македоније, те да је било какав савез између њих немогућ. Димен је сматрао да француска влада треба да достави информације о склопљеном савезу Аустроугарској и осталим великим силама, јер у случају активирања клаузула савеза, које су Француској још увек непознате, боље да све силе заједнички деле политичку одговорност. Исто тако, сматрао је да би то добар начин да се Француска заштити од „Сазоновљеве опскурне и несталне политике”.²⁷⁸

Отприлике у исто време када и Димен, и француски амбасадор у Берлину Жил Камбон је сазнао да је између Србије и Бугарске склопљен уговор о савезу. О томе сведочи један Камбонов извештај од 15. маја 1912. године. Српски отправник послова у Берлину Милош Богићевић је у поверењу открио Камбону да је „успостављен савез између Србије, Бугарске и Грчке”. Истакао је да потписнице уговора немају намеру да изазивају нереде на Балканском полуострву, већ да буду спремне уколико дође до промене политичких околности. Камбон је сматрао да такво савезништво не може потрајати, јер су му савезничке државе приступиле са посве различитим интересима. Према информацијама које је добио, Жил Камбон је дошао до закључка да Бугарска намерава да оштрицу савеза окрене ка Македонији, док је за Србију савез представљао заклон од Аустроугарске. При том, сама идеја да је Грчка уједињена са Бугарима и да ће се заједно са њом борити за присаједињење Македоније Бугарској била је сулуда и неприхватљива за француског амбасадора.²⁷⁹ Више од намера балканских држава, Камбона је, као и Декоа, мучила зебња због уплетености Русије у стварање савезништва и да ли је Русија умешаношћу у овај догађај угрозила своју савезницу.²⁸⁰

Поенкаре није показивао велику забринутост и због тога што није полагао много вере у речи руског амбасадора, кога је, према сведочењима Мориса Палеолога дубоко лично презирао, па је намеравао да разјашњење балканских догађаја потражи директно од Сергеја Сазонова током званичне посете француских званичника Русији.²⁸¹ За 9. август је била договорена прва званична посета Петрограду од када је Поенкаре био на челу владе, и тај сусрет је, засигурно, француски председник владе намеравао да искористи за детаљније објашњење руске политике на Балкану. Током боравка у Петрограду Поенкаре је са Сазоновим разговарао о више тема. Судаћи према наводима у својим успоменама једна од тема разговора са Сазоновим било је источно питање, конкретно

²⁷⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 230, № 264-265, Vienne, le 16 mai 1912; Poincaré, *Balkans en feu*, II, 31-32.

²⁷⁹ AMAE, FN, J.Cambon, doss. 49, № 58-59, Berlin, le 18 juillet 1912.

²⁸⁰ Isto; E. C. Thaden, *nav. delo*, 133.

²⁸¹ M. Paléologue, *nav. delo*, 67.

разјашњење српско-бугарског и бугарско-грчког уговора. Сазонов је показао Поенкареу текст уговора између Србије и Бугарске на руском и превео му на француски његове одредбе, укључујући ону о линији разграничења српских и бугарских области у Македонији. Међутим, Поенкаре је бринуло то да је оштрица савеза усмерена не само против Османског царства, већ и против Аустроугарске. Поенкаре је истакао да је тај савез много више офанзиван него дефанзиван и да је изузетно опасан по општи мир пошто је руски вето једина и недовољна гаранција да Србија и Бугарска неће поступати самоиницијативно. Иако му није било по вољи све што је чуо, Поенкаре је истакао да је „без обзира што Француска није била консултована нити учествовала у потписивању савезничких уговора, био ред на мене да преузем део одговорности у том питању”. Изјавио је Сазонову да ће се Француска свим дипломатским средствима потрудити да спречи избијање рата на Балкану јер „француска јавност никада не би допустила војно ангажовање Републике у искључиво балканском проблему”.²⁸²

Упркос очигледној разлици у ставовима, Поенкаре је Русији обећао дипломатску потпору уколико на Балкану дође до рата. У детаљном извештају који је поднео руском цару, Сазонов је истакао да је задовољан протеклом посетом и да „Русија у личности Поенкареа има верног пријатеља” и да у случају било каквих „критичних момената у европској политици Русија има срећу да се на челу савезничке државе налази човек као што је Поенкаре, који свим питањима приступа трезвено и хладнокрвно”, закључио је Сазонов у свом извештају.²⁸³ Осим формалне подршке савезници, француска дипломатија, оличена у министру Поенкареу и његовом првом сараднику Морису Палеологу, сматрала је да Француска мора преузети улогу својеврсног арбитра у Европи. Без обзира на природу сукоба и проблема у Европи они су сматрали да је дужност Француске да буде „мудра, одмерена и истрајна“, и да покуша да помири супротстављене интересе Централних и сила Антанте.²⁸⁴

Након Русије, Велика Британија је била прва велика сила која је знала за постојање српско-бугарског савеза и то пре него што је руски амбасадор у Лондону гроф Бекендорф обавестио Форин офис 6. априла. Наиме, британски посланик у Софији Бакс-Ајронсајд, уз руског посланика Некљудова и војног аташеа Романовског, био је од свих страних дипломата у Бугарској најупућенији у преговоре који су вођени изме-

²⁸² Poincaré, *Les Balkans en feu*, II, 114-117.

²⁸³ МО, Серия вторая 1900–1913, часть II (14 августа–октября 1912 г.), 1940 г., № 489, Докладная записка министра иностранных дел Николаю II, 17/4 августа 1912 г., 29-35.

²⁸⁴ M. Paléologue, *nav. delo*, 86-87.

ђу Београда и Софије. Још у октобру 1911. године известио је Форин офис о сусрету Гешова и Миловановића, а 14. марта, свега дан након потписивања споразума, послао је у Лондон резиме уговора. Са садржином резимеа упознали су се једино лорд Греј и подсекретар Артур Николсон, али ни они, као ни француско Министарство спољних послова нису ништа од тога проследили у Беч и Берлин.²⁸⁵ Британски посланик није делио информације ни са својим француским колегом јер је, према неким тврдњама био неповерљив према Панафијеу, сматрајући га „омађијаним бугарофилом”, док је он уживао углед „великог србофила”. Српски посланици у Софији су Бакс-Ајронсајда сматрали пријатељем српског народа и радо су с њим делили информације, као и обрнуто.²⁸⁶

Међутим, упркос дискрецији балканских држава и сила Антанте, склопљени савез балканских држава није остао тајна ни за Аустроугарску и Немачку. Званична кореспонденција показује да су до почетка лета у Бечу, Берлину и Букурешту знали за створени савез на Балкану.²⁸⁷ Да вест о склопљеном српско-бугарском савезу није била тајна за немачко Министарство спољних послова сведочи писмо Кидерлен-Вехтера упућено румунском краљу Каролу 15. априла.²⁸⁸ Претпоставља се да се вест о савезу из Букурешта проширила и до аустроугарског Министарства спољних послова, а отуда и до Рима. На основу докумената које су Немачка и Аустроугарска публиковале у својој едицији *Grosse Politik* и *Österreich-Ungarns Aussenpolitik* поуздано се зна да је једна од тема при званичној посети грофа Берхтолда Берлину 24–26. маја био савез између Србије и Бугарске.²⁸⁹ Француски отправник послова при амбасади у Берлину у свом извештају од 8. јуна писао је да је Берлин добро упознат са чињеницом да је између Србије и Бугарске потписан савез, и да је та вест изазвала велико запрепашћење у немачком државном врху. Управо у тренутку када је отправник писао овај извештај, бугарски краљ Фердинанд боравио је у званичној посети цару Вилхелму, али се ван Потсдама ништа није знало о циљу посете и детаљима разговора двојице владара. Утицајни лист *Gazette de Cologne* је објавио чланак у коме је спекулисао да је бугарски

²⁸⁵ E. Ch. Helmreich, *nav.delo*, 60-62.

²⁸⁶ СКГ, књ. LI, св. 4, Б. Симић, „Дипломатски двобој на Балкану у 1914. и 1915. години”, јун 1937, 289-294; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 561-562.

²⁸⁷ ИСН, књ. VI/1, 188.

²⁸⁸ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, 354. Постоји још једна теорија како је Немачка сазнала за савез између Србије и Бугарске. Према њој Немачка је о овом уговору сазнала индискрецијом српског посланика у Берлину Милоша Богићевића, а да је секретар Кидерлен-Вехтер ту информацију пренео румунском краљу, а не обрнуто (В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, II, Београд 1990, 162).

²⁸⁹ DDF, 3e série, II, № 302, Saint-Pétersbourg, le 5 avril 1912, 313.

краљ дошао у Берлин да придобије подршку Немачке и Аустроугарске за своју агресивну политику коју намерава да поведе у наредном периоду.²⁹⁰ Пре доласка у Берлин, краљ Фердинанд је био у званичној посети Бечу, али је, за разлику од немачке, бечка штампа ову, као и посету црногорског краља Николе у истом периоду, тумачила као доказ лојалности, односно као знак подршке да се ове две државе придружују аустријској балканској политици да се очува *status quo*.²⁹¹

Узимајући у обзир наведене информације да су и Беч и Берлин, различитим путевима, до почетка лета знали да је дошло до склапања савеза између Србије и Бугарске намеће се питање зашто Аустроугарска није предузела конкретне кораке да тај савез поништи, као што је учинила 1904. године. То питање је мучило и остале европске силе, које су са зебњом очекивале будуће потезе аустроугарске државе на Балкану. Европски политичари су стрепели од наредног потеза Аустроугарске и слагали су се да би тај потез био уништење Балканског савеза. Као прва на удару и непосредно угрожена, Србија је посредством својих дипломатских представника настојала да скрене пажњу великим силама на своју деликатну позицију у односу на Аустроугарску и њене претензије. О овој теми крајем маја српски посланик у Софији Спалајковић разговарао је са Панафијеом. Добијени извештај о овом разговору министар Поенкаре је проследио свим својим посланицима у иностранству да би и они били упознати са стањем у Србији и на Балкану.

Француски амбасадор у Цариграду Морис Бомпар је у свом коментару на Панафијеов извештај истакао да дели мишљење српског посланика Спалајковића, као и његове бојазни, да је дугорочну политику Аустроугарске на Балкану немогуће предвидети. Осим ове примедбе, Бомпар је указао на још једну очигледну чињеницу да је Аустроугарска „као држава која има у свом саставу Далмацију, Херцеговину, Босну, Хрватску и Славонију више српска држава по структури својих становника него што је то Србија”. Он је изразио наду да какав год био карактер склопљеног савеза да ће се та

²⁹⁰ DDF, 3e série, III, № 83, Berlin, le 8 juin 1912, 103-104. Џон Тредвеј сматра да случајни сусрет црногорског и бугарског владара у Бечу ни најмање није био случајан, већ да су две делегације том приликом договориле основе црногорско-бугарског савеза, који је створен „такорећи испред носа” цара Франца Јозефа и грофа Берхтолда. Суштински, Никола и Фердинанд се нису срели, већ су разговори вођени између Стојана Данева и бугарског амбасадора у Риму Димитра Ризова, који је наменски допутовао из Италије, са делегатима који су били у пратњи краља Николе. Ризов је био погодан саговорник јер је службовао на Цетињу од 1903. до 1905. и био ожењен Црногорком (Dž. D. Tredveј, *nav. delo*, 118-119).

²⁹¹ СКГ, књ. XXVIII, св. 12, „Политички преглед”, Београд, 16/29. јун 1912, 951-954; Исти утисак немачке јавности пренела је и француска штампа: *Le Temps*, № 18602, „La visite du roi de Bulgarie à Berlin”, le 7 juin 1912, 2.

„балканска комбинација брже развити од аустроугарске машинерије јер ће у супротном бити осуђена на пропаст”.²⁹²

Да Аустроугарска није намеравала да ток балканских догађаја препусти пуком случају показала је иницијатива грофа Берхтолда од 13. августа. Без претходног консултовања са другим великим силама, аустроугарски министар спољних послова дошао је на идеју да се стање у европском делу Османског царства може поправити децентрализацијом административне управе.²⁹³ На овај потез био је подстакнут због нереди у Македонији почетком августа, који су затегли односе између балканских држава и Османског царства готово до тачке пуцања. Велике силе су прихватиле његову иницијативу, али не и балканске државе које су сматрале да се иза овог предлога крије намера Аустроугарске да издејствује аутономију Албанцима, као и да унесе раздор међу Србе, Грке и Бугаре на путу њихове сарадње.²⁹⁴ Предлог грофа Берхтолда о децентрализацији само је погорашао стање и довео до још затегнутијих односа између Османског царства и њених суседа.²⁹⁵

Пол Камбон, француски амбасадор у Лондону, сматрао је да ће, упркос коалицији балканских држава, исход догађаја ићи у корист Аустроугарске, као што је до тада увек био случај. Камбон је био мишљења да је Аустроугарска, и након пропасти Берхтолдове иницијативе, могла да спречи избијање рата на Балкану, али да то није учинила јер је веровала у победу Османског царства.²⁹⁶ У сигурну победу Османског царства Аустроугарска је убедила своју савезницу Румунију. Наиме, француски амбасадор у Петрограду Луј дознао је да су приликом посете грофа Берхтолда Румунији у августу 1912. године савезнице заједнички одлучиле да Румунија остане неутрална у случају рата на Балкану. За неутралност, гроф Берхтолд је обећао краљу Каролу да ће се лично заложити да, када Османско царство победи, Румунија буде награђена проширењем своје територије.²⁹⁷

Осим Поенкареа, коме је Сазонов показао оригинални текст споразума укључујући и тајни додатак бугарско-српског савеза, остале велике силе нису знале за садржај и детаље балканских уговора. У јуну 1912. године, непосредно пред посету бугарског

²⁹² DDF, 3e série, III, № 97, Péra, le 13 juin 1912, 120-121.

²⁹³ J. M. Јовановић, *Борба на народно уједињење*, 74.

²⁹⁴ АЈ, збирка J. J. Пижона, бр. 80, фас. 1, арх. јед. 123-125, Пашићев циркулар којим се обратио влади, 8/21. септембар 1912; J. M. Јовановић, *Борба на народно уједињење*, 75.

²⁹⁵ АЈ, збирка J.J. Пижона, бр. 80, фас. 43, арх. јед. 5-18, „Последња опомена Србије (уочи рата 1912)”; СКГ, књ. XXIX, св. 6, „Политички преглед”, 16/29. септембар 1912, 459-462.

²⁹⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 168-174, Londres, le 4 décembre 1912.

²⁹⁷ Isto, № 181, Saint-Petersbourg, le 4 décembre 1912.

краља Бечу и Берлину, француски лист *Le Temps* објавио је кратко саопштење да између Србије и бугарске постоји уговор о подели Макеодније, али та вест није привукла пажњу европских влада.²⁹⁸

Судећи према недавно објављеним дипломатским документима за савез балканских држава једино није знало Османско царство.²⁹⁹ Амбасадор Османског царства у Паризу Рифат-паша писао је 15. маја свом колеги у Београду да му потврди вест да су „Србија и Бугарска пре три седмице склопиле један савез који има за циљ одржање *statusa quo* на Балканском полуострву”. Фуад Хикмет-бег, посланик Османског царства у Србији, није знао за постојање било каквог савеза између ове две државе.³⁰⁰ Штавише, Фуад Хикмет-бег је 6. јуна у Цариград доставио исечке из српских листова *Мали Журнал*, *Стража*, *Трибина* и *Балкан* који су са доста резервисаности и критичности писали о Бугарској и спољној политици коју је она водила. Хикмет-бег је навео да у Србији има мало присталица за пројекат царинске уније са Бугарском, који се већ дуже времена спомиње у јавности, а да о постојању стварног, политичког савеза не може бити ни говора.³⁰¹

У Цариграду нису били знали да је између Србије и Бугарске дошло до потписивања некаквог уговора о савезу. Циркуларном депешом министар спољних послова Асим-бег је затражио од својих посланика у Берлину, Лондону, Бечу, Петрограду, Софији и Београду да се по овом питању консултују са владама код којих су били акредитовани. Наби-бегу, отправнику послова у Софији, у бугарској влади је саопштено да су две владе у септембру 1911. године, на почетку Италијанско-турског рата, размениле вербалне ноте о очувању постојећег стања на Балкану. Осим овог саопштења, Наби-бег, а ни остали посланици Османског царства, нису добили никакву другу потврду да између Србије и Бугарске постоји савез.³⁰² Аустроугарски посланик у Софији гроф Тарановски се свесрдно трудио да увери своје колеге из дипломатског кора да не треба ни најмање да придају пажње гласинама о „некаквом политичком савезу Србије и Бугарске”. Гроф Тарановски је сматрао да је циљ оваквих гласина да

²⁹⁸ E. Ch. Helmreich, *nav.delo*, 68.

²⁹⁹ *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One; The Balkan Wars 1912–1913*, I-II, (ed. by S. Kuneralp and G. Tokay), Istanbul 2012.

³⁰⁰ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 27a, Paris le 29 mai; *Isto*, № 27b, Constantinople le 30 mai; *Isto*, № 27c, Vienne, le 31 mai 1912, 46-48.

³⁰¹ *Isto*, I, № 28d, Belgrade, le 6 juin 1912, 51.

³⁰² *Isto*, I, № 28c, Constantinople, le 5 juin 1912, 50-51.

уздрмају позицију Аустроугарске на Балканском полуострву и да је по среди још једна „интрига балканских русофила” и ништа више од тога.³⁰³

Да нема места забринутости због политичке ситуације на Балкану тврдио је и амбасадор Османског царства у Русији Турхан-паша који је на ту тему 27. јуна разговарао са руским Министром спољних послова Сергејем Сазоновим. Сазонов је током тог разговора уверавао Турхан-пашу да ни Србија ни Бугарска неће ни на који начин пореметити постојеће стање и констелацију снага на Балканском полуострву. Сазонов је истакао да има „безрезервно поверење у црногорског краља Николу, као интелигентог и проруски оријентисаног владара” да ни он неће предузимати ништа против власти Османског царства.³⁰⁴

Једини глас разума који је упозоравао Порту да не одбацује олако гласине о српско-бугарском савезу био је амбасадор у Берлину Осман Низами-паша. Он је у више наврата током лета 1912. године писао министру спољних послова Асим-бегу и његовом наследнику Габријелу Норандунгијану да је савез стваран и врло опасан. Низами-паша је средином августа упозоравао да су Грчка и Бугарска разговарале о аутономији Албаније и да су на путу да разреше своје несугласице.³⁰⁵

На срећу балканских држава, Низами-паша није био схваћен озбиљно, те је тек септембар донео отрежњење Османском царству у погледу ситуације на Балкану. Резимирајући догађаје из Првог балканског рата, Зеки-паша је у својим *Успоменама* истакао да „наша политика пре Балканског рата није видела ни разумела Балкански савез и није умела благовремено да оцени политичку ситуацију и да између држава разликује, које су државе према нама непријатељски а које пријатељски наклоњене”. Зеки-паша је био врло критички раположен према тадашњем Министарству спољних послова и османском Генералштабу, који су били лоше кординирани, због чега нису „умели да створе времена колико је за прибирање наше војске било потребно”.³⁰⁶ Средином септембра 1912. године готово сви европски листови су писали да је рат на Балкану неизбежан.³⁰⁷ Када је Османско царство постало свесно развоја догађаја било је прекасно да се њихов ток заустави.

³⁰³ *Isto*, I, № 44, Sofia, le 2 juillet 1912, 63.

³⁰⁴ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 43, Saint-Petersbourg, le 27 juin 1912, 62.

³⁰⁵ *Isto*, I, № 54, Berlin, le 15 août 1912, 68.

³⁰⁶ Зеки-паша, „Моје успомене из Балканског рата 1912. године”, у: *Ратник*, св. IX, септембар 1925, 29-60.

³⁰⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 79-80, Berlin, le 17 septembre 1912, 80-81.

2.3. На путу ка рату. Припреме за рат и ратне прокламције

После непуне четири године владавине младотурски режим је доживео неуспех у свим деловима Османског царства. Комитет уједињења и напретка дефинитивно је изгубио контролу над свим царским провинцијама након абдикације „црвеног цара” Абдул Хамида у априлу 1909. године, а обећана уставна монархија била је и даље само замисао.³⁰⁸ Нови режим је пре реформи морао да се избори са анархијом која је владала од простора насељених Албанцима на Балкану до азијских провинција. Уместо либералних реформи и признања националих мањина, власти су централизовале државни систем и 1910. године донеле уредбу о разоружавању становништва. Уместо смирења ситуације, широм Румелијског вијалета дошло је до низа побуна, које су претходиле Првом балканском рату.³⁰⁹

Сам почетак 1912. године био је обележен експлозијама две бомбе у трговачкој четврти Битоља, а до лета ситуација је сваким даном бивала све драматичнија.³¹⁰ Почетком августа на пијаци у Кочанима група, претпостављало се, бугарских националиста поставила је бомбу која је усмртила преко 50, ранила 180 особа, од којих су 160 били Бугари.³¹¹ Овај чин је требало да пробуди национални дух хришћана и ослаби ауторитет османских власти. Међутим, власт није устукнула пред нападом. У одмазди која је уследила, одреди жандармерије су усмртили око стотину хришћана. Уместо смирења ситуације инцидент у Кочанима је узбунио не само Македонију, већ и балканске државе, пре свих Бугарску.³¹²

Док је званична Бугарска оклевала шта да предузме поводом немира у Македонији, бугарска јавност је кочански масакр сматрала довољно великим и оправданим

³⁰⁸ E. Ch. Helmreich, *nav.delo*, 90-93.

³⁰⁹ *Turkey in the Modern World*, volume IV (ed. by R. Kasaba), Cambridge University Press 2008, 62-72; *La Première Guerre mondiale*, I, (sous la dir. de P.-M. de la Groce), Paris 1991, 20.

³¹⁰ АМАЕ, Turquie, doss. 229, № 135, Monastir, le 31 janvier 1912. Осим на Балкану, ситуација је постајала све драматичнија и у рату између Италије и Османског царства. Италија је до лета 1912. окупирала већи део егејских острва, а како је касније у својим сећањима забележио Ђовани Ђолити Италија је за тај чин добила зелено светло директно од Француске. Француска се касније оправдавала да је Италији дала сагласност само да запрети Османском царству окупацијом или да стратешки заузме једно острво, али да никако није било у њеном интересу да подржава Италију у јачању њене позиције у источном Медитерану (G. Giolitti, *nav.delo*, 248; M. Moukhtar Pacha, *La Turquie. l'Allemagne et l'Europe depuis le Traité de Berlin jusqu'à la Guerre Mondiale*, Paris 1924, 133).

³¹¹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 151.

³¹² АМАЕ, NS, su-série Bulgarie, doss. 9, № 15-17, Sofia, 9 août 1912.

поводом за рат који би могао ослободити хришћане у Македонији и другим деловима Османског царства. Широм Бугарске организовани су протести на којима су се чули повици „живео рат”, као и оптужбе на рачун владе да је „слаба и неспособна”. Међутим, упркос притиску јавности, Бугарска је сматрала да тренутак за почетак ратних операција није добар јер се приближавала двадесет пета годишњица крунисања Фердинанда за краља, а између балканских држава још увек нису биле склопљене војне конвенције које су требале прецизирати војнички аспект будућег рата.³¹³

Пред осудом и притиском јавног мњења председник владе Гешов је затражио од бугарског посланика у Цариграду да уручи демарш Порти, а од руског посланика у Софији Некљудова тражио да Русија јавно осуди овај инцидент и подржи Бугарску пред Портом.³¹⁴ Међутим, август није био погодан ни из угла Русије за отпочињање рата, тим пре јер су избори за Думу били заказани за септембар.³¹⁵ Уместо у Цариград, Русија је посредством Некљудова послала Бугарској ноту саветујући јој да не предузима никакве исхитрене потезе према Османском царству и не угрожава мир на Балкану.³¹⁶

За овакву реакцију Русије постојали су јасни разлози. На првом месту, Русија није била војнички приправна за рат, реформа руске војске која је била започета након рата са Јапаном, није била ни близу краја.³¹⁷ Ожиљци од пораза у Руско-јапанском рату још увек су били свежи. Иако се рат водио на Далеком истоку, поразом у њему Русија је изгубила нешто од свог престижа и на другом крају света, на свом традиционалном пољу деловања – Балкану. Створен је вакуум моћи који су Аустроугарска и Немачка настојале да попуне.³¹⁸ Последица тога била је анексија Босне и Херцеговине. Још један такав дипломатски пораз Русија себи није могла да приушти. Осим тога, унута-

³¹³ BD, IX/II, № 461, Sofia, January 6, 1913, 360-368.

³¹⁴ АМАЕ, FN, PA-AP 134 André Panafieu, vol. 3, № 87, Sofia, le 9 août 1912.

³¹⁵ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету*, 359-360.

³¹⁶ АМАЕ, FN, PA-AP 134, A. Panafieu, vol. 3, № 114, Sofia, le 9 août 1912. Посматрајући споља, европске силе, нарочито чланице Тројног савеза, нису веровале у искреност покушаја Русије да одврати балканске државе од рата. Управо супротно, највећи број страних дипломата био је уверен да је цар Николај главни присталица рата и да је управо у лето и јесен 1912. године потпао под изузетно јак утицај словенофила и свог рођака великог војводе Николаја Николајевича. Због свега тога, када је рат избио у Бечу и Берлину су сва упозорења руских дипломата балканским државама и сарадња са осталим силама на томе да се очува status quo у Европи изгледали само као фасада и покушај Русије да се огради од догађаја које је сама исценирала (D. C. V. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, 59).

³¹⁷ Одмах након Анексионе кризе Русија је усвојила *Велики програм војне изградње*, чија реализација је до 1917. требало да претвори Русију у моћну војну силу. У периоду од 1909. до 1913. Русија је у модернизацију војне силе уложила четири милијарде рубаља. Три милијарде утрошено је на осавремењавање копнене војске, а преостала милијарда била је намењена ратној флоти (S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 129; Д. Поповић, *нав. дело*, 57).

³¹⁸ М. Ковић, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)”, 145-159; S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 95-96.

шња политичка ситуација је била нестабилна. Революционарна упоришта су и даље тињала широм земље и било је само питање тренутка када ће доћи до новог револуционарног таласа, већег од оног из 1905. године.³¹⁹

Без обзира на неприпрељеност Русије, талас немира на Балкану било је немогуће зауставити. Из Македоније немири су се проширили на простор Албаније, где је дошло до неколико устанака који су били потпомогнути од стране Аустроугарске, али и од Србије и Црне Горе. Србија је снабдевала оружјем и новцем албанске вође Ису Бољетинца, Пренк Биб Доду, Ризу-бега и друге, чиме је настојала да ослаби османску власт и осигура подршку албанских првака у случају рата.³²⁰

Крајем августа немири су се из Албаније пренели и у Рашку област. У Сјеници је 26. августа убијен берански кајмакам.³²¹ Попут инцидента у Кочанима, српске власти су, према мишљењу британског посланика Ралфа Пеџета,³²² покушале да искористе овај инцидент у сврху психолошке припреме српске јавности и европских држава за рат против Османског царства.³²³ Тешку ситуацију, додатно су погоршале османске власти својом непромишљеном одлуком од 22. септембра да позову 100.000 резервиста на војне маневре у околини Једрена, на 70км од границе са Бугарском.³²⁴ Овај маневар османске владе балканске државе су протумачиле као „маскирану мобилизацију турске војске”, и убрзо (30. септембра) и саме одговориле мобилизацијом својих војних снага.³²⁵ Након објаве мобилизације у балканским државама у Османском царству нису били сигурни да ли је ова истовремена мера значила да међу њима постоји један уговор

³¹⁹ Д. Поповић, *нав. дело*, 57.

³²⁰ А. Фишер, *На српском фронту 1912.*, (прир. М. Јагодић), Београд 2007, 10.

³²¹ МО, Серия вторая 1900–1913, часть II (14 августа–октября 1912 г.), № 554, Белград, 25/12 августа 1912 г., 87.

³²² Ралф Пеџет (Ralph Spencer Paget, 1864–1940), дипломата. Пореклом из угледне аристократке породице која је дала Великој Британији неколико генерација дипломата. Своју дипломатску службу започео је 1888. Службовао је у Бечу, Каиру, Вашингтону, шест година у Токију, а исто толико је у првој деценији XX века провео у Сијаму. На место британског посланика у Београду дошао је 1910. када је био на врхунцу своје дипломатске каријере. У Србији је остао до лета 1913. када је, по окончању Другог балканског рата, опозван и постављен за помоћника подсекретара за спољне послове. У српским круговима није био омиљен. Сматран је „дипломатом туркофилске оријентације”. Поново се вратио на Балкан 1915. у својству комесара Црвеног крста. Ову дужност је обављао заједно са супругом леди Пеџет која је била ангажована у хуманитарним мисија још за време Балканских ратова (АЈ, збирка Ј.Ј. Пижона, бр. 80, фас. 43, арх. јед. 14; Џ. Antić, *Ralph Paget: A diplomat in Serbia*, Belgrade 2006, 17-28, 95).

³²³ АС, GB, MF 205, № 52, Annual Report, 1912, Belgrade, June 6, 1913.

³²⁴ D. Stevenson, *нав. дело*, 232.

³²⁵ МО, Серия вторая 1900–1913, часть II (14 августа–октября 1912 г.), № 827, 829, Софии, 30/17 септембра 1912 г., 316-317; СКГ, књ. XXIX, св. 7, „Политички преглед”, 1/14. октобар 1912, 544-548; У Србији је за први дан мобилизације означен 3. октобар (С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1878–1918*, I, Београд 1984, 189).

или је у питању случајност.³²⁶ Одмах након објаве мобилизације Порте је затражила од великих сила да се умешају и спрече избијање рата на Балкану.³²⁷ Министар спољних послова Норадунгијан ефендија је циркуларном нотом 2. октобра од влада у Петрограду, Лондону и Паризу затражио да пошаљу део своје флоте у помоћ Царству како би спровели блокаду црногорске, грчке и бугарске обале. Од Аустроугарске је, осим флоте, тражио да уведе репресивне мере против Србије.³²⁸

За разлику од министра Норадунгијана Француска није имала сумње у то да истовремени потези балканских држава нису случајност. Моменат када је француски министар спољних послова Поенкаре схватио да треба да буде забринут због ситуације на Балкану био је 22. септембар када је руски амбасадор у Цариграду поверљиво разговарао са челницима Османског царства. Османска страна, премда је тражила од европских сила да се умешају, била је сигурна у своју надмоћност над балканским државама, те стога није пружила ни најмање охрабрење амбасадору Бомпару да ће учинити све што је неопходно да се криза разреши мирним путем. Француски министар спољних послова је био изненађен апатијом османских државника, који су, чинило му се, више наде полагали у срећу него што су предузимали кораке да спрече избијање рата. Стога је Поенкаре преузео ствари у своје руке. Истога дана је предложио да Русија, Велика Британија и Француска удружено сугеришу Немачкој и Аустроугарској да све силе, са изузетком Италије која је формално још била у рату са Османским царством, издају заједничко саопштење базирано на четири тачке. Балканским државама, предлагао је Поенкаре, треба саветовати да буду помирљиве, а Порти да без даљег одлагања спроведе обећане реформе на Балканском полуострву. Уколико се балканске државе и Османско царство оглуше о савете великих сила треба им ставити до знања да у случају рата неће добити никакво увећање својих територија и да ће рат географски бити

³²⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 124, Constantinople, le 2 octobre 1912, 103-104. Почетак мобилизације, убрзо и рата између балканских држава и Османског царства није оставио равнодушним ни Албанце насељене на Косову и Метохији и друге широм Румелијског вилајета. Иако су до тада и сами ратовали против Османског царства, на прагу Првог балканског рата сложили су се да, сада Царство треба подржати и бранити. Овакав став албанских вођа био је руковођен страхом да ће евентуалним поразом Османско царство, а са њим и муслиманско становништво, изгубити све стечене повластице. „Нема више албанског питања”, изјавио је Исмаил Кемал-бег у Цариграду једном немачком новинару, „сада треба бранити ислам који је у опасности”, била је његова порука сународницима на Балкану. Међутим, иако су у начелу били сложни, у пракси Албанци нису успели да превазиђу своје међусобне несугласице и остали су разједињени како на почетку, тако и у остатку Првог балканског рата (Ћ. Микић, „Албанци и Србија у Балканским ратовима 1912–1913”, *Историјски гласник*, бр. 1-2/1985, 55-80).

³²⁷ МО, Серия вторая 1900–1913, часты II (14 августа–октября 1912 г.), № 855, Constantinople, le 2 octobre/19 septembre 1912, 331-332.

³²⁸ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 125, Constantinople, le 2 octobre 1912, 104-106.

локализован. Последња тачка Поенкареовог нацрта односила се на велике силе које су заједничком декларацијом требале истаћи неутралност у односу на евентуални рат и обавезу да без заједничке сагласности свих сила неће предузимати било какву војну или поморску демонстрацију, односно да се неће директно уплитати у рат уколико до њега дође.³²⁹ Аустроугарска је имала примедби на текст нацрта који је коначно уз све сугестије био уобличен до 8. октобра, након што су га редиговали немачки државни секретар Кидерлен-Вехтер и француски амбасадор у Берлину Жил Камбон.³³⁰

Према претходном договору, Русија и Аустроугарска су текст демарша требале 8. октобра да предају у Београд, Цетиње, Софију и Атину, а сутрадан све силе заједнички влади у Цариграду. Лорд Греј је 8. октобра рекао османском амбасадору у Лондону Тефик-паши да је демарш балканским државама писан „више у пријатљском, него у претећем тону”.³³¹ Тефик-паша је био разочаран, стога је одмах након разговора са државним секретаром послао телеграм у Цариград сугеришући Порти да треба наставити са започетим војним припремама и мобилизацијом трупа, јер није ни најмање наде полагао у то да ће интервенција Аустроугарске и Русије одвратити балканске државе од рата.³³²

На дан предаје демарша балканским државама 8. октобра, Црна Гора је објавила рат Османском царству. Црногорском отправнику послова у Цариграду наређено је да се врати на Цетиње, а велике силе су обавештене да је њихов демарш закаснео.³³³ Не обазирјући се на то, представници Русије и Аустроугарске предали су балканским државама унапред припремљени демарш, а сутрадан и ноту османској влади. Према сугестији Аустроугарске, Поенкаре је 10. октобра предложио одржање једног дипломатског састанка на коме би велике силе разговрале о реформисању Османског царства према закону из 1880. године. Два дана касније предлог је допунио тако да би предложени дипломатски састанак требао имати форму конференције, а велике силе улогу медијатора између балканских држава и Османског царства.³³⁴

³²⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912; MO, Серия вторая 1900–1913, часты II (14 августа–октября 1912 г.), № 732, Париж, 22/4 сентября 1912 г., 239-240.

³³⁰ АС, МИД-ПО, ролна 367, Пов. Бр. 2148, лично, Берлин, 27. септембар/9. октобар 1912.

³³¹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 186, Londres, le 8 octobre 1912, 138.

³³² *Isto*, I, № 186, Londres, le 8 octobre 1912, 138; AMAE, FN, PA-AP 134, A. Panafieu, vol. 3, № 38a, Sofia, le 8 octobre 1912.

³³³ BD, IX/II, № 1, Péra, October 8 1912, 1; *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 193, Berlin, le 9 octobre 1912, 141; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 117, Crnogorska objava rata Osmanskom carstvu, 8. oktobar 1912, 313-314.

³³⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 239, № 11, Saint-Petersbourg, le 16 octobre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

Одлуком да зарати са Османским царством Црна Гора је била изгубљена за велике силе, али су се оне још увек надале да ће одговорити бар преостале три балканске државе да не пођу за црногорским примером. Но, и за то је било мало наде. Европска јавност је, такође, врло мало вере полагала у то да ће велике силе дипломатским путем спречити преостале три балканске државе да следе пут Црне Горе. Од почетка септембра, без изузетка сви европски листови доносили су вести о почетку кризе на Балкану уз најаве скорог рата.³³⁵ Француски лист *Le Figaro* је у броју од 9. октобра писао да су само практични разлози омели Србију, Бугарску и Грчку да уђу у рат против Османског царства истовремено када и Црна Гора. Као најмањој, Црној Гори је било најлакше да изврши мобилизацију своје војске, истако је *Le Figaro*, јер је „њој доста један дан да из мирног пређе у мобилно стање, као што онај који има мало намештаја лако изврши селидбу”. За свега неколико дана треба очекивати да ће и преостале балканске државе прећи у офанзиву, а догађаји који ће уследити имаће значајних последица по све европске државе, закључио је овај француски лист.³³⁶ Једино је Русија и даље веровала да својим ауторитетом може обуздати балканске државе. Српски посланик у Берлину Милош Богићевић је руску дипломатију тих дана описивао „као кочијаша који је изгубио дизгине из руку”.³³⁷

Преостале три државе су се интензивно спремале за рат, а услед кратког временског размака многе припремне мере наставиле су да спроводе и након што је рат отпочео. Бугарска је одмах након потписивања уговора са Србијом и Грчком отпочела преговоре са европским банкама о зајму који би јој олакшао припрему за рат. По молби Бугарске руско Министарство спољних послова било је гарант зајма који је одобрен 3. јуна 1912. године. Зајам је скопљен са *Banque de Paris et Banque des Pays-Bas*, износио је 180 милиона франака, са роком отплате од 60 година и годишњом каматом од 4,5%. Зајам је требало да буде реализован кроз трезорске бонове у року од шест месеци.³³⁸ Међутим, одмах након што је зајам одобрен Поенкаре је тражио од Министарства финансија да замрзне исплату новца док он не буде уверен да тај новац није намењен

³³⁵ *Самоуправа*, № 203, „Енглеско јавно мњење и балканска криза”, 10/23. септембар 1912, 1.

³³⁶ *Le Figaro*, № 283, „La Guerre”, le 9 octobre 1912, 1; АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар-децембар 1912, преглед штампе за 1/14. октобар 1912.

³³⁷ АС, МИД-ПО, ролна 367, Пов. Бр. 2136, лично, Берлин, 25. септембар/8. октобар 1912.

³³⁸ Централен државен архив (ЦДА), Министерство на вњшните работи и изповеданията (МВРИ), Легација вь Париж, ф. 382К, оп. 2, а.е. 525, л-16-19, Paris, le 14 mai 1912; ЦДА, МВРИ, Легација вь Париж, ф. 382К, оп. 2, а.е. 525, л-20-21, София, 2 јуни 1912; АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 5, јануар-јуни 1912, преглед штампе за 14/27. мај 1912.

финансирању рата.³³⁹ Након састанка са Сазоновим у августу на којем је добио уверавања да новац неће бити употребљен за рат, Поенкаре је одлучио да не стопаира већ уговорену финансијску операцију. Међутим, упркос свим уверавањима да новац од зајма неће бити искоришћен за предстојећи рат, Бугарска је прекршила обећање и пресумерила новац за војни буџет.³⁴⁰

Осим овог зајма, Бугарска је 6. октобра на седници Народне скупштине изгласала један ванредни кредит намењен војсци од око 80 милиона франака.³⁴¹ Британски посланик у Софији Хенри Бакс-Ајронсајд је 8. октобра разговарао са краљем Фердинандом и председником владе Гешовим о намерама Бугарске. Обојица су га уверавали да чине све напоре да избегну рат, али да им је немогуће да се одупру притиску бугарског јавног мњења. Краљ је истакао да је подлегао притиску јавности када је потписао указ о мобилизацији, а да то није учинио, уверавао је Бакс-Ајронсајда, изгубио би престо заједно са свим симпатијима бугарског народа. Гешов је у више наврата нудио оставку свог кабинета, али су је одбили и краљ као и руски посланик у Софији Некљудов, који је био упућен у сва политичка дешавања у земљи.³⁴²

Припреме Србије за рат биле су ометене изненадном смрћу председника владе и министра спољних послова Милована Миловановића 18. јуна. Његову смрт жалили су колико балкански лидери, толико и европски државници. За немачког државног секретара Алфреда фон Кидерлен-Вехтера управо је смрт Милована Миловановића, кога је сматрао „јединим драгоценим заштитником мира на Балкану” била пресудан показатељ надоласећих немира на Балкану. Велико поштовање према Миловановићу имао је и француски амбасадор у Берлину Жил Камбон који је Миловановића сматрао „јединим Србином који је водио рачуна шта Европа мисли.”³⁴³

За разлику од Жила Камбона и немачког државног секретара, француски посланик Леон Деко није много жалио за смрћу свог некадешњег блиског пријатеља. Последњих година своје политичке каријере Милован Миловановић није био омиљена личност француског посланства у Београду. Француски посланик Деко је сматрао да је од краја Анексионе кризе Миловановић све више нагињао Немачкој и да је постајао све

³³⁹ DDF, 3e série, II, № 289, Paris, le 2 avril 1912, 295; Poincaré, *Les Balkans en feu*, II, 58-59.

³⁴⁰ Француско Министарство спољних послова је због тога на почетку рата протестовало у Петрограду да је Француска била обманута од стране Русије у овом питању, али упркос протестима Бугарска је према договору добијала договорене рате зајма.

³⁴¹ AMAE, FN, PA-AP 134, A. Panafieu, vol. 3, № 37a, Sofia, le 7 octobre 1912.

³⁴² BD, vol. IX/ II, № 24, Sofia, Octobar 13, 1912, 17-18.

³⁴³ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 49, № 54-58, Berlin, le 3 juillet 1912.

више германофил. У годинама након Анексионе кризе Деко је Миловановића описивао као „наметљивог и неверног човека, без скрупула, без принципа, хедонисту”. У једном од својих извештаја Деко је, са дозом цинизма, писао да „сваког лета, трећу годину од како је министар спољних послова господин Миловановић проводи у бањама Централне Европе. Од туда се у Београд врати мало угојенији и као све отворенији германофил.” На месту министра спољних послова Миловановића је сменио Марко Трифковић, а 12. септембра се на чело владе вратио Никола Пашић, што су многи у земљи и иностранству тумачили као стварање „ратног кабинета” и најаву скорог рата.³⁴⁴

У склопу ратних припрема Србија је почетком октобра упутила две војне комисије у Мађарску да купе добре ратне коње, којих јој је недостајало. Међутим, одмах након објаве рата мађарске власти су их натерале да напусте територију њихове земље, а испоруке коња није било.³⁴⁵ Србија није имала среће ни да добије поручени товар наоружања послат из Марсеља. Средином септембра товар од 810 тона наоружања произведеног у француској фирми *Шнајдер* приспео је на француском броду *Дунав* у солунску луку, одакле је железницом требало да се транспортује до Скопља и даље до Србије. Ратно наоружање било је на листи производа које је Османско царство дозволило Србији да превози преко њене територије. Упркос потребним документима које су српске власти имале, османске власти су сав товар заплениле по хитној наредби Порте издатој 20. септембра. Уз забрану стигло је обавештење да Србија има непријатељске намере и да ратни материјал намерава да употреби у рату са Османским царством.³⁴⁶ Уместо у Србију, 810 тона ратног материјала средином октобра стигло је у Цариград и предато Генералштабу османске војске на располагање.³⁴⁷

За разлику од Србије која је свој товар изгубила, Османско царство је, уз интервенцију Француске, успело да добије својих 12 вагона разноврсног ратног материјала послатог из исте француске фабрике 16. октобра. Товар који је транспортован желез-

³⁴⁴ МО, Серия вторая 1900–1913, часты II (14 августа–октября 1912 г.), № 762, Белград, 24/11 сентября 1912 г., 266-268.

³⁴⁵ АС, GB, MF 205, № 52, Annual Report for 1912, Belgrade, June 6, 1913.

³⁴⁶ АС, GB, MF 119, № 313, Memorandum, October 7, 1912; МО, Серия вторая 1900–1913, часты II (14 августа–октября 1912 г.), № 795, Белград, 27/14 сентября 1912 г., 294; *Самоуправа*, № 205, „Неоправдан корак”, 12/25. септембар 1912.

³⁴⁷ АС, GB, MF 120, № 42, Constantinople, October 18, 1912; GB, MF 223, № 62, Memorandum on the Embargo laid by the Ottoman Authorities on Servian War Material in cours of transit. Упркос томе што наоружање није испоручено Србији, фирма *Шнајдер* је тражила наплату послатог товара. Притисци су долазили и из француског Посланства у Београду. Србија се, свакако, томе противила, неколико демарша које је упутила Порти нису уродили плодом, те је српска влада захтевала од фирме *Шнајдер* и француске државе да оне интервенишу у Цариграду да се наоружање врати у посед Србије. Тек тада обећана је исплата (АС, S/F, MF 81, № 90, Péra, le 10 mars 1913).

ницом зауставиле су швајцарске власти у кантону Бакс. Након што се француско Министарство финансија позвало на седми члан Хашке конвенције из 1907. године који је прописивао да „неутрална држава не сме спречавати транзит ратног материјала, муниције намењен војсци или флоти некој држави која је у стању рата”, Швајцарска је издала дозволу за даљи транспорт наоружања.³⁴⁸ Швајцарске федералне власти су у истом периоду биле зауставиле и транспорт француског ратног материјала који је био намењен бугарској војсци. Али је након интервенције француског Министарства спољних послова и у овом случају Швајцарска попустила и дозволила пролаз оружја за Бугарску.³⁴⁹

Објава рата од стране Црне Горе и очигледна припрема осталих балканских држава да крену њеним путем изазвали су велико интересовање војних кругова у Француској, који су посредством својих војних аташеа са великом пажњом пратили развој догађаја. Највеће интересовање владало је за сукоб Османског царства против Бугарске као највеће и војнички најјаче од четири балканске државе. Уколико се за једну чланицу Балканског савеза могло рећи да има шансе против Османске империје онда је то била Бугарска, сматрало се у Министарству рата Француске. Француски амбасадор у Цариграду Бомпар је 10. октобра упутио у Париз молбу у име потпуковника Мукора који је изразио интересовање да прати ратне операције османске и бугарске војске уколико ове две државе зарате. Међутим, Министарство рата је сматрало да би потпуковник Фурније, који је у том тренутку био на дужности војног аташеа за Румунију, Србију и Црну Гору, био бољи избор за овакву врсту задатка. Но, на инсистирање и препоруку амбасадора Бомпара Министарство рата је допустило потпуковнику Мукору да поднесе своје акредитиве османским властима да у случају рата може пратити операције османске војске у Тракији. Потпуковник Мукор, који је током 1912/1913. године узнатрествовао до чина пуковника, пратио је операције османске војске на тракијском ратишту за све време рата. Немачки војни аташе у Цариграду је у име своје државе добио допуштење Порте за исту мисију.³⁵⁰ Осим потпуковника Мукора, министар рата Александар Милеран је планирао да у Османско царство упути још једну специјалну мисију коју би чинила два официра из рода артиљерије и двојица из рода пешадије. Карактер мисије би био званичан, стога је Милеран посредством

³⁴⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 192, Paris le 25 octobre 1912.

³⁴⁹ Isto, № 133-134, Berne, le 24 octobre 1912.

³⁵⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française auprès des armées belligérants, № /, Paris, le 10 et 11 octobre 1912.

амбасаде у Цариграду затражио дозволу за приступ мисије ратиштима.³⁵¹ Међутим, Porta је одбила да изда дозволу тако да је до половине Првог балканског рата потпуковник Мукор остао једини званични представник Француске при османској војсци.³⁵²

У исто време када се обратило Порти за добијање дозволе за специјалну мисију француско Министарство рата је исти захтев упутило владама балканских држава. Према замисли министра Милерана, коју је одборио Поенкаре, Министарство рата је планирало да у Генералштаб бугарске војске, осим војног аташеа из Софије, упути по једног артиљеријског и инжињеријског официра, као и једног војног доктора да се на лицу места упознају са начином вођења операција. По потреби, у Бугарску би се упутио и један пешадијски официр уколико обимност операција то буде изискивала. У штаб српске војске Министар рата Милеран је предлагао, да се, осим аташеа Фурнијеа који је 10. октобра из Букурешта прешао у Београд, пошаљу официри из артиљеријског, коњичког и пешадијског рода француске војске. Министарство је планирало да у Грчку пошаље мисију састављену од 4-5 официра, из истих родова војске који би чинили мисију у Бугарској. Такође, у Црну Гору је, према замисли Министарства, требало послати два официра из рода пешадије и артиљерије.³⁵³

Попут Османског царства и балканске државе су овакав захтев сматрале преурањеним, нису добронамерно гледале на идеју да странцима дозволе приступ трупама док су се формацијски постављале на будућу линију ратишта. Србија је захтев француског Министарства рата одбила, обавестивши посланика Декоа да је потпуковник Фурније као војни аташе Француске већ добио дозволу да прати српски Генералштаб. Осим њега, влада је позвала и артиљеријског команданта Дерока, који је већ годинама боравио у Србији као заступник фирме *Шнајдер*. Никаквој другој специјалној мисији није био дозвољен приступ фронту, како је стајало у обавештењу за француско посланство у Београду.³⁵⁴ Одлуку о забрани приступа ратишту српске власти су ревидирале почетком новембра када су издале одобрење за приступ ратишту војним аташеима Велике Британије и Италије, као и аташеу Аустроугарске Оту Гелинеку.³⁵⁵

³⁵¹ Isto, № /, Paris, le 20 octobre 1912.

³⁵² Isto, № 842, Paris, le 21 octobre 1912.

³⁵³ Isto, № /, Paris, le 20 octobre 1912.

³⁵⁴ Isto, № 162, Paris, le 8 novembre 1912.

³⁵⁵ Д. Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913.”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 125-158; *Самоуправа*, № 261, „Вести”, 27. октобар/9. новембар 1912, 1.

Склопљени савези допуњени војним конвезијама, објављена мобилизација и набавка наоружања биле су мере које су значиле да код балканских држава нема премишљања да ли ће заратити или не, али искуство претходних пораза изазивало је много зевње у балканским престоницама. Охрабрење које је Атина показивала у августу када је вршила притисак на Србију и Бугарску да рат отпочну одмах након кочанског масакра и немира у Сјеници, до почетка октобра претоврило се у страх од пораза. Грчка је имала најсвежије искуство рата против Османског царства. „Ноћна мора” Тридесетодневног рата из 1897. године још увек је прогонила грчког краља Ђорђа и велики део државног и војног руководства у Атини.³⁵⁶ Габријел Девил, француски посланик у Атини писао је почетком октобра да је град тих дана био у стању потпуне панике, атмосфера је била до те мера хаотична да га је једна угледна госпођа, супруга једног од најважнијих припадника краљеве свите, питала да ли може да се склони у француску амбасаду када „Турци буду ушли у Атину”.³⁵⁷ Међутим, страх је превладан, тако да је Грчка пратила Србију и Бугарску у свим потезима.

На демарш, који су велике силе уручиле 8. октобра, владе Србије, Бугарске и Грчке сложено су одговориле наглашавајући да немају вере да ће велике силе испунити дата обећања. Исказана је сумња у то да ће натерати Османско царство да спроведе потребне реформе у складу са чланом 23. Берлинског уговора. Своје одговоре три државе су предале представницима Аустроугарске и Русије 13. октобра.³⁵⁸ Истога дана посланици Бугарске и Грчке у Цариграду предали су Порти заједничку ноту са листом од девет захтева за непоходним реформама у европском делу Царства.³⁵⁹

Упркос негативном одговору балканских држава, Поенкаре није губио веру у моћ дипломатије. Још једном је покушао да придобије подршку великих сила да се одржи конференција на којој ће оне бити медијатори између балканских држава и Османског царства. Међутим, велике силе нису прихватиле предлог. Лорд Греј није био за преурањено отворено уплитање великих сила. Амбасадору Камбону, који му је предочио предлог свог Министарства, одговорио је да треба сачекати „прави тренутак” за посредовање јер би велике силе испале „смешне” уколико би Османско царство и државе Балканског савеза одбиле њихово добронамерно уплитање.³⁶⁰ Немачко Минис-

³⁵⁶ L. Stavrijanos, *nav. delo*, 449-450.

³⁵⁷ Н. Е. Пападакис, *нав. дело*, 65.

³⁵⁸ АМАЕ, FN, PA-AP 134, А. Panafieu, vol. 3, № 154, Sofia, le 16 octobre 1912.

³⁵⁹ МО, Серия вторая 1900–1913, часть II (14 августа–октября 1912 г.), № 1013, 13 октября/30 сентября 1912 г., 441-443.

³⁶⁰ BD, IX/II, № 28, London, October 14, 1912, 21.

тарство спољних послова делило је мишљење лорда Греја. Немачка је била уверена да се Аустроугарска, упркос претећим вестима из Беча, неће умешати у рат на Балкану све и уколико би „Срби умарширали на простор Санцака”.³⁶¹

Колико су балканске државе биле неповерљиве према добронамерности великих сила, толико је Османско царство губило наду да се рат може избећи преговорима и обећањима. Осим тога, иако је било ослабљено у рату са Италијом, Османско царство је и даље у односу на мале државе Балканског полуострва било империја коме углед није дозвољавао да буде понижавано и уцењивано. Пред претњама балканских држава Порта није хтела да устукне. Уместо одговора на поднету јој ноту, 15. октобра наложила је својим посланицима у Београду и Софији да, без одлагања и без формалног обавештења владама, напусте територије Србије и Бугарске, али није затражила од представника балканских држава да учине исто.³⁶²

У складу са добијеним инструкцијама, посланик Фуад Хикмет-бег, као и први секретар Норадунгијан отпутовали су из Београда 17. октобра, предавши архиву посланства на старање немачком посланику барону Гризингеру.³⁶³ Османски посланик у Атини је опозван са даном закашњењења 18. октобра јер је Порта веровала да Грчка неће следити Србију и Бугарску у рат. Порта је очекивала да ће повлачење посланика, као и нагомилавање војске дуж граница са балканским државама, уплашити балканске државе и да ће оне устукнути пред ратом. На почетку рата Велики везир Тамил-паша, на тој дужности од 29. октобра, у британском листу *Daily News* рат је назвао „бесмисленим, јер уколико ми победимо Аустроугарска ће извући корист, а уколико изгубимо Русија”. У сваком случају Велики везир је био уверен да, какав год буде исход рата, он ће највише штетити Османском царству и чланицама Балканског савеза, док ће велике силе убирати за себе политичке поене.³⁶⁴

Балканске државе су на повлачење посланика одговориле ратним прокламацијама. Српски краљ Петар I је 17. октобра у *Српским новинама* објавио ратни проглас. Истога дана, бугарски суверен је објавио своју ратну прокламацију, која је штампана у званичном владином листу *Мирь*, 19. октобра. Грчку прокламацију краљ Ђорђе је свечано прочитао пред посланицима Скупштине 18. октобра.³⁶⁵ Француски посланик у

³⁶¹ BD, IX/II, № 29, Berlin, October 14, 1912, 21-22.

³⁶² BD, IX/II, № 34, London, October 15, 1912, 24; AJ. збирка J.J. Пижона, бр. 80, фас. 43, арх. јед. 17.

³⁶³ H. Noradounghian, *nav. delo*, 59-60.

³⁶⁴ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, Introduction, 13-14.

³⁶⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 199-202, Athènes, le 25 octobre 1912; *Самоуправа*, № 227, „Грчка објава рата-краљева прокламација”, 8/21. октобар 1912, 2; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 123, „Бугарска

Београду Деко похвално је известио своје Министарство о тексту српске ратне прокламације, истакавши да је била састављена „једноставно и умерено”. Стил прокламације одговарао је свим потезима које је српска влада предузела од тренутка „када је вољом царске Русије увучена у ову авантуру”, навео је Деко у свом извештају министру Поенкареу. Објављеном прокламацијом Србија се није позивала на хришћанска начела, нити је предстојећи рат окарактерисала као крсташки.³⁶⁶ У свом прогласу краљ Петар је подсетио српски народ „на недаће њихове сабраће у Старој Србији које трају вековима”, а којима ће српска војска донети „слободу, братство и једнакост”, односно начела Француске револуције из 1789. године.³⁶⁷ Никола Пашић је, обраћајући се влади крајем септембра, говорећи о Старој Србији истакао следеће: „Територија, на којој данас живе Срби у Отоманској империји јесте Стара Србија. У њој су Срби живели, у њој су се развијали, у њој су дочекали своју славу и своју пропаст, у њој су од пропасти до данас чували, како-тако своје име, језик и традиције.”³⁶⁸

objava rata Turskoj, 17. oktobar 1912.”, 319; *Балканските војни по страниците на българския печат 1912–1913*, (сборник материали, подбрала П. Кишкилова), София 1999, № 6, „Манифест към българския народ”, 40-41.

³⁶⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 240, № 84-87, Belgrade, le 23 octobre 1912.

³⁶⁷ *Српске новине*, „Српском народу”, № 226, 6/19. октобар 1912, 1-2; *Самоуправа*, № 225, „Српском народу”, 6/19. октобар 1912, 1-2.

³⁶⁸ АЈ, збирка Ј. Ј. Пижона, бр. 80, фас. 1, арх. јед. 128-129, Пашићев циркулар којим се обратио влади, 8/21. септембар 1912. Само име Стара Србија, као географски појам, настало је у XIX веку када се кнежевина Србија као засебна област појавила на картама, географи су морали створити нов географски назив за оне области средњовековне српске државе које нису ушле у састав кнежевине. Временом се овај појам проширио на све неослобођене области старе српске државе, стога је таквој нејасно дефинисаној територији било тешко одредити међе. У свом обраћању влади септембра 1912. Пашић је оцртао границе Старе Србије на које Србија претендује у рату против Османског царства: „Та област данас обухвата цео косовски вилајет заједно са старим новопазарским санџаком, северо-западни део скадарскога вилајета с обалом јадранском (Драч, Љеш, С. Ђ. Медуа ит.д) северни и источни део битолскога вилајета (Дебар, Пореч, Прилеп). Географска граница те територије била би оваква. Од тремеђе на српско-бугарско-турској граници од Патарице на југ вододелницом између Злетовске и Брегалнице, а од утока злетовске реке Брегалницом до утока у Вардар, а одатле Бабуном тако да Прилеп и Кичево са Охридом и њиховом околином улазе у састав њен. Од Охридског језера донекле Црним Дримом па онда реком Шкумбом.” У Пашићевој дефиницији реч је о претендованим границама, у широј јавности било је прихваћено мишљење да Стара Србија обухвата простор Рашке области, Косова и Метохије и северне Македоније. Јасно је да је територија Старе Србије била кључ моравско-вардарске долине и тачка сустицања две најважније балканске комуникације, раскрснице путева за Јадранско и Егејско море. Са друге стране, овако дефинисан простор националих претензија српске државе странцима је био посве нејасан. Стога они често, под утицајем епских песама Косовског циклуса као синоним за Стару Србију користе термин „Косово”. Имајући у виду да је овај простор од 1878. до ослобођења 1912. био организован као једна административна целина под називом Косовски вилајет, можемо рећи да њихова логика није била погрешна. Након ослобођења код српских етногеографа брзо је заживео термин Нова Србија који се односио на све области које су сачињавале Стару Србију (Ј. Дедијер, *Стара Србија: георграфска и етногеографска слика*, Београд 1912, 4-5; Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 3; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 307; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990, 36-37; С. Терзић, „Стара Србија—настанак имена и знање о њој до 1912.”, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII/1995-1996, 91-110; С. Терзић, *Стара Србија (19–20. век)*, 15-38, 39-44; М. Екмечић, „Француска наука и Срби 1914.”, *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5/1997, 665-675; М.

Слика 2: Успомена на Балкански рат – разгледница (Дигитална збирка фотографија Народне библиотеке Србије)

Управо у областима које су чиниле језгро Старе Србије почели су први сукоби српске и војске Османског царства. Чарке на граници почеле су још са објавом мобилизације. До првих мањих сукоба између српске и османске војске дошло је већ 14. октобра код граничног прелаза Ристовац. Генерални конзул Србије у Скопљу Гавриловић и вицеконзул Вучковић 14. октобра су добили наређење своје владе да у најкраћем року напусте Скопље и отпутују у Солун. Француски и руски конзули Карлије и Кал-

Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилаету*, 7; D. T. Bataković, „Les Français et la Vieille Serbie”, у: *Југословенско-француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie)*, 138-150).

миком испратили су Гавриловића и Вучковића на железничку станицу. Истога дана наређење да напусти своје место добио је и бугарски конзул Добрев.³⁶⁹

Ове пограничне чарке већ су 18. октобра прерасле у прве веће сукобе.³⁷⁰ Рат се распламсао великом брзином. Већ првога дана ратовања Бугари су ослободили Мустафа Пашу (Свиленград), а Грци Еласону.³⁷¹ Балканске армије су напредовале у складу са својим усвојеним ратним плановима. Српска војска је била подељена у три армије: Прва армија под командом престолонаследника Александра била је концентрисана у долини Јужне Мораве, у ширем реону Врања са задатком да дејствује у моравско-вардарском правцу; Друга, под командом генерала Степе Степановића била је концентрисана на простору Ћусендил-Дупница, бочно од Прве, са задатком да дејствује криворечко-брегалничким правцем; Трећа, под командом генерала Божидара Јанковића била је груписана у реону Медвеђе и Тупалског виса, оперативно је имала наредбу да се развија у правцу Косова и Метохије. Осим три армије ту су још биле Ибарска војска, којом је командовао генерал Михаило Живковић која је била концентрирана у реону Рашке и Јаворска бригада била је концентрисана на Јавору. Ибарска војска и Јаворска бригада су имале задатак да дејствују у правцу Новог Пазара, Сјенице и Пријепоља ради ослобођења Новопазарског санџака и обезбеђења десног бока и позадине Треће армије на косовском правцу.³⁷² Главни правци бугарског продирања били су: западна Тракија према Једрену; према Егејском мору, Кавали и Солуну; а део снага је био послат у источну Македонију. Грчка војска је оперисала у правцу Епира и Тесалије, где је главни стратешки циљ била тврђава Јањина; према истоку ка Солуну и Светој Гори. Касније, дејствовањем грчке флоте, операције су се прошириле и на острва у Егејском и Јонском мору. Црна Гора је своју војску послала у дејствовање у два стратешка правца: први је био усмерен ка Скадру и Тарабошу; а други ка северу према Бијелом Пољу, Пљевљима и Метохији где се почетком новембра сусрела са Трећом српском армијом.

Са уласком у рат и преостале три чланице Балканског савеза дипломатија француског председника владе Ремона Поенкаре претрпела је први неуспех. Остали европски државници нису схватили његове идеје које су биле превише смеле и преурађене. Стога је Поенкаре 18. октобра повукао свој предлог мера који је изнео пред велике

³⁶⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 9, Belgrade le 27 octobre 1912.

³⁷⁰ *Самоуправа*, № 220, „Напад на српску границу”, 1/14. октобар 1912, 3.

³⁷¹ Зеки-паша, „Моје успомене из Балканског рата 1912. године”, 28-58.

³⁷² С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. I, Београд 1985, 244; Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, књ. I, Београд 1972, 45.

силе три дана раније, темељно га је изменио и из свих тачака изоставио термин конференције.³⁷³ У складу са сугестијама чекао је на повољан тренутак за посредовање, а до тада, као и други европски државници, само је посматрао развој рата.

2.4. Реакције великих сила на ратне успехе Балканског савеза

Француска је међу првима објавила декларацију о неутралности у односу на рат на Балкану. Декларација је објављена 23. октобра у службеним новинама. Њоме је Француска истакла да нема никаквих територијалних претензија у актуелном балканском рату. Декларација се није односила само на француску државу, већ и на све француске држављане који су боравили у балканским државама и Османском царству, као и на становништво у француским колонијама.³⁷⁴ Француска држава је у декларацији упозорила све своје држављане да се ни на који начин не мешају у рат на Балкану, да се не пријављују као добровољци, да не достављају оружје зараћеним странама или им уступају бродове, итд. Декларација је била састављена по угледу на декларацију о неутралности с почетка Италијанско-турског рата, која је била објављена 12. октобра 1911. године. Штавише, текст обе декларације је индентичан, осим што су промењени датуми и називи држава на које се проглас односио.³⁷⁵

У склопу ноте о неутралности, објављена је и одлука владе о обустави свих финансијских пројекта са балканским државама и Османским царством све док рат буде трајао.³⁷⁶ Суспензија је званично отпочела 25. октобра.³⁷⁷ Исту меру о суспензији

³⁷³ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

³⁷⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 77, Paris, le 23 octobre, 1912.

³⁷⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 195, Paris, le 25 octobre 1912. Следећи пример Француске још неке државе су, почетком Балканског рата објавиле своје декларације да се неће ни на који начин уплитати у актуелни сукоб. Швајцарски Федерални савет је своју декларацију о немешању у рат објавио 21. октобра, а Португал је то учинио 26. октобра 1912. године. Без обзира на прокламовану неутралност, Швајцарска је имала свог посматрача у табору бугарске војске. Био је то пуковник Лојс, командант 1. пешадијске бригаде, коме је бугарски Генералштаб средином октобра издао дозволу да прати бугарску војску на тракијском ратишту. (AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 255-257, Lisbonne, le 26 octobre 1912; Isto, № 133-134, Verne, le 24 octobre 1912).

³⁷⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 258, Londres, le 26 octobre 1912.

³⁷⁷ Пре него је издата ова уредба француска јавност је разматрала питање финансијске ликвидности балканских држава. Лист *Le Figaro* је већ 9. октобра објавио један чланак са подацима о висини прикупљеног новца, страног капитала и меница у оптицају у Србији, Грчкој, Бугарској и Румунији у првом кварталу 1912. Објављивањем ових цифара видимо практичност француских банкарских кругова који су хтели да процене да ли су балканске државе финансијски способне за рат и, још важније, да ли су

финансијских операција донеле су и остале велике силе, али је она била без икакве тежине, будући да су, у пракси, све државе наставиле са својим пословањем као и у мирнодопско време. Наиме, *Отманска банка* је већ крајем октобра упутила апел француским, немачким и британским банкарима да ревидирају своје одлуке о суспензији финансијских послова са Царством. Реагујући на позив у помоћ *Отманске банке*, централне финансијске институције на Истоку у којој је Француска имала уложених преко 60% капитала министар финансија Луј-Лусијан Клоц упозорио је Поенкареа на француски капитал уложен у њу и државни дуг Османског царства. Са становишта економије и финансија, Клоц је сматрао да је одлука о замрзавању свих финансијских операција погубна и да је Француска мора ревидирати. Формално одлука о суспензији није повучена, али је Француска ревидирала своју одлуку и наставила са финансијским операцијама на ратом захваћеном подручју.³⁷⁸

Осим прогласа о неутралности и предузимања мера које ће заштити француска улагања, Француска је предузела и друге потезе да се у сваком погледу дистанцира од рата на Балкану. Министарство морнарице је 28. октобра поднело Поенкареу нацрт инструкција које је морнарица планирала превентивно да спроведе у односу на заражене стране. Садржај нацрта био је индентичан ономе усвојеном за време Италијанско-турског рата претходне године.³⁷⁹

Након што је објавила декларацију о неутралности Француска је показала спремност да крене и даље од тога. Сматрала је својим задатком да увери преосталих пет великих сила да крену њеним примером, тј. да све силе заједно објаве колективну декларацију којом ће се оградити од рата између балканских држава и Османског царства. Поново је иницијативу преузео лично председник владе и министар спољних послова Ремон Поенкаре. Напор који је француска влада улагала у изради јединствене декларације о неутралности свих европских држава био је препознат и похваљен од стране *Bureau International de la Paix* из Берна.³⁸⁰ Ова организација је 25. октобра

способне да наставе са отплатама рата зајмова и кредита (*Le Figaro*, № 283, „La situation des Banques d'émission des Etats balkaniques”, le 9 octobre 1912, 2).

³⁷⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 64-65, Londres, le 6 novembre 1912. Банкарски кругови Велике Британије су такође сматрали да држава мора одлучније да штити банкарске интересе и уложени капитал британских банака. С тим у вези банкари су почетком новембра подсетили лорда Греја да су трошкови Руско-јапанског рата стигли за наплату на берзе Лондона, Париза и Берлина и да исти сценарио треба очекивати и у случају рата на Балкану, односно да треба предузети мере које ће заштити британске инвестиције.

³⁷⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 50, Ministère de la Marine, Paris, 28 octobre 1912.

³⁸⁰ Међународна канцеларија за мир била је најстарија мировна организација, основана на Трећем мировном конгресу у Риму 1891.

Поенкареу упутила ноту којом је похвалила његово и залагање француске владе на изналагању мирног решења за сукоб на Балкану. Иако европска дипломатија није успела да спречи избијање рата, Међународна канцеларија за мир је позвала Поенкареа да, заједно са својим европским колегама, настави да дела у пацифистичком духу. Организација је подсетила француског министра да даљи посао треба да настави у складу са усвојеним нормама: „Односи између народа су уређени истим правима и моралним нормама као односи између појединаца”, и да је „аутономија народа неповредива”.³⁸¹

Исти подстицај Поенкаре је добио и од масонске организације *Велика ложа Француске*. У ноти од 26. октобра адресираној на Поенкареа истакнуто је да француска масонерија жели очување европског мира и да ће у складу са својим моћима помоћи у остварењу тог задатка. Истовремено, француски масони су позвали државу да заједно са осталим европским силама настави већ започети посао посредовања међу зараћеним државама, и да својим дипломатским залагањем спречи ширење рата на остатак Европе.³⁸² Уз ову ноту, *Велика ложа Француске* објавила је апел свим масонским ложама света и позвала их да се удруже и да заједно са својим владама окончају „расни и верски” рат који се водио на простору Балкана. Овај Апел *Велике ложе Француске* био је формулисан кроз текст који је био написан и надахнут паролем пацифистичког покрета *Guerre à la guerre*.³⁸³ За разлику од *Велике ложе Француске* која је настојала да сачува објективност према рату, не приклањајући се ниједној страни, масонске ложе зараћених држава настојале су да у први план истакну „оправдане” интересе својих држава. Такву пристрасну иницијативу предузела је ложа српских слободних зидара *Шумадија*, на челу са Ђорђем Вајфертом гувернером *Народне банке*, која се циркуларним писмом обратила европским масонским ложама тражећи од њих да „узму у заштиту балканске хришћане против турског фанатизма и варварства”.³⁸⁴

Нажалост, велике силе су спорије од Међународне канцеларије за мир и *Велике ложе Француске* прихвателе иницијативу Француске за објављивањем заједничке ноте о неутралности. Русија у први мах није ни прихватила нити одбацила Поенкареов предлог, већ је чекала на реакције других држава. Министар Сазонов је сугерисао Поенка-

³⁸¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 203, Berne, le 25 octobre 1912.

³⁸² Isto, № 245, Paris, le 26 octobre 1912.

³⁸³ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 247-248, Paris, le 26 octobre 1912.

³⁸⁴ AC, S/F, MF 83, № 217-220, Belgrade, le 4 octobre 1911; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 61.

реу да сачека са таквом иницијативом до првих битака у рату, истичући да балканским државама треба пружити шансу да се опробају на бојном пољу, а да им у случају пораза медијација пријатељских сила буде појас за спасавање.³⁸⁵ Више од подршке Русије, Поенкаре је очекивао да ће на овом задатку имати Велику Британију као савезника, будући да је она имала индиректан политички интерес на Балкану и најслабије економске везе са балканским државама. Као таква имала је кредибилитет да се заједно са њом издвоји као медијатор зараћеним страна, али и великим силама.³⁸⁶ Међутим, на почетку балканског рата Британија није била на страни Француске у овом питању, јер је лорд Греј остао при свом уверењу да је тренутак за интервенцију преурањен.

Уместо са Француском, Британија је у првом тренутку налазила више додирних тачака са Немачком. Немачки канцелар Теобалд фон Бетман-Холвег је у више наврата истицао неопходност да велике силе делују јединствено, пре свих Немачка, Француска и Велика Британија као три силе најмање заинтересоване за простор Балкана. Сматрао је стога да су у циљу очувања општег мира, управо оне најпозваније да удруже снаге и држе под контролом своје савезнике Русију и Аустроугарску како не би предузеле „непромишљене потезе” у односу на балканску политичку ситуацију. Али попут лорда Греја и Бетман-Холвег је сматрао да тренутак за наметање воље зараћеним странама још није дошао.³⁸⁷

За разлику од канцелара, који је био за обазривију политику, његовог државног секретара Алфред фон Кидерлен-Вехтера нису много водиле моралне скрупуле. Сматрао је да по сваку цену треба спречити ширење рата и да за остварење тог циља треба прибећи свим расположивим средствима. У свакодневним разговорима са амбасадором Жилом Камбоном истицао је да је на Француској и Немачкој да држе своје савезнике на „поводцу” и обуздавају их. У више наврата Кидерлен-Вехтер је предлагао Камбону да Француска пошаље демарш упозорења у Петроград у којем би стајало да Француска неће следити Русију у политици која води општем сукобу, док би Немачка демарш истог садржаја предала аустроугарској влади у Бечу. Другим речима, Немачка је спремна да дипломатски изолује своју савезницу уколико би то Француска учинила са Русијом. Након тог корака Француска, Велика Британија и Немачка би саме наставиле

³⁸⁵ DDF, 3e série, IV, № 135, Paris, le 12 octobre 1912, 132-133; BD, IX/II, № 54, Saint Petersburg, October 22, 1912, 43.

³⁸⁶ Č. Antić, *nav. delo*, 65-66.

³⁸⁷ BD, IX/II, № 62, Foreign Office, October 25, 1912, 49-51.

переговоре о декларацији, предлагао је Кидерлен-Вехтер. Исту идеју немачки државни секретар је поделио и са британским амбасадором у Берлину Едвардом Гошеном.³⁸⁸

Међутим, овај немачки предлог, који је искључивао из балканских послова две најзаинтересованије државе – Русију и Аустроугарску, наишао је на критику код Поенкареа и код лорда Греја. Оба државника су наводну помирљивост Немачке тумачили као још један у низу покушаја да се разбије савезништво између Француске, Русије и Велике Британије. Тим пре, јер ни Поенкаре, ни лорд Греј нису били убеђени да ће Немачка искључити своју савезницу из предложених трилатералних тајних разговора.³⁸⁹ Лорд Греј је сматрао да је прикладније да Русија и Аустроугарска, уместо да буду искључене, предводе процес посредовања и измирења између балканских држава и Османског царства. Та улога би задовољила њихову сујету и спречила их да се директно умешају у рат и угрозе општи мир.³⁹⁰

Поенкаре се сложио са овом идејом лорда Греја, међутим његов даљи рад на нацрту пројекта који би добио подршку свих великих сила прекинуле су вести о првим победама балканских армија над Османским царством, које су се попут пожара прошириле Европом и из корена промениле међународне околности. Након победа више није могло бити речи о окончању рата на темљеу *status quo ante belum*, већ су велике силе у своје дипломатске калкулације морале укључити и интересе победничких балканских држава. Дописник француског листа *Journal* Анри Барби записао је да је „Европа била успавана и слепа пред сталним напретком балканских народа која их је сматрала као децу под њеним старатељством.[...]Међутим време је учинило своје. Мали су порасли. С узрастом добили су и вољу да постану господари своје судбине и своје будућности”.³⁹¹

За разлику од Европе, јавност балканских држава са одушељењем је поздравила почетак дуго очекиваног рата.³⁹² Српски радикални лист *Самоуправа* усхићено је писао 20. октобра: „Грмите, дакле, грмите сви балкански хришћански топови, јер ће ваша грмљавина одјекивати из века у век, по свима разбојиштима, дизати сене легија

³⁸⁸ AMAE, FN, J.Cambon, doss. 49, № 142, Berlin, 25 octobre, 1912.

³⁸⁹ BD, IX/II, № 71, Paris, October 28, 1912, 56-57.

³⁹⁰ BD, IX/II, № 82, Foreign Office, October 30, 1912, 69.

³⁹¹ А. Барби, *Брегалница: српско-бугарски рат 1913*, Београд 1914, 1.

³⁹² О огромном усхићењу које је владало на Балкану писали су сви учесници и посматрачи Првог балканског рата. Уредник новосадског листа *Застава* Јаша Томић који је пратио операције Треће српске армије, забележио је следећу сцену са мобилизације у Србији: „Многи се јављају командантима, а у списковима је убележено: „Умро је”. –Па за тебе овде, брате, пише да си умро! Он оборио главу и ћути. Јест, умро за војене веџбе, али је жив кад треба светити Косово. Говорили су, да је таквих било неколико хиљада. Па то и мртви устају из гробова да свете Косово!” (Ј. Томић, *Рат за Косово и Стару Србију*, 64).

палих јунака и незнатних мученика да вас благосиљају, будити одјеке од молитава за победу над Турцима, који бораве преко пет стотина година у старим храмовима јевропејским...”³⁹³

Објављени рат на први поглед ни на који начин није изменио лице српске престонице, писао је 23. октобра француски посланик Леон Деко. Београд је био уобичајено миран, није било ни патриотских повика ни истакнутих застава, ништа није одавало утисак да се неколико стотина километара даље водио рат. Осим звоњаве црквених звона, молитви које су се у њима читале, ништа друго није реметило уобичајену атмосферу српске престонице, навео је Деко у свом извештају. Одмах по објави рата, краљ Петар је у Пашићевој пратњи отпутовао за Врање. Руски посланик у Београду Николај Хартвиг, заједно са митрополитом српским Димитријем, испратио је краља и председника владе на станицу. Француски посланик, иако је често био врло критичан према српској средини и њеним политичарима, није могао да не истакне да је управо одлука да заједно са Бугарском, Грчком и Црном Гором поведе рат против Османског царства декларисала краља Петра као „истинског суверена Србије”. Србија је, оправдано, стрепела каква ће бити аустроугарска реакција на овај потез, али упркос страховању у рат је ушла „надахнута панславизмом руског посланства у Београду” и одлучна да одбаци етикету „руске испоставе” како су је подсмешљиво називали у Бечу, писао је Деко средином октобра. Уз подршку Хартвига, Србија је претендовала, оценио је Деко, да „у балканским оквирима постане Русија”.³⁹⁴

Јован Јовановић Пижон, начелник Министарства иностраних дела са којим је Деко био највише у контакту тих ратних дана, рекао му је „да није тајна да уласком у рат против Османског царства Србија окреће читаву Европу против себе, и Србија зна да је та иста Европа спремнија да интервенише у корист Османске царевине, него у корист балканских држава”. Деко је упозоравао Јовановића да Србија треба да обрати пажњу на своје савезнице, а нарочито је изражавао велику сумњу у то да је бугарски краљ Фердинанд истински одбацио своје поуздане аустроугарске везе зарад непопузданог савеза под руским покровитељством.³⁹⁵

Деко је сматрао да, колико је одговорност за избијање рата на Србији и њеним савезницима, толико је и на Аустроугарској и Немачкој, пре свега на њиховим посланствима у Србији који су својом пасивношћу доста помогли и олакшали балканским

³⁹³ *Самоуправа*, № 227, „Балкански рат”, 8/21. октобар 1912, 1.

³⁹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 240, № 84-87, Belgrade, le 23 octobre 1912.

³⁹⁵ Isto, № 84-87, Belgrade, le 23 octobre 1912.

државама да ступе у рат. У разговорима са Декоом аустроугарски посланик Стефан Угрон,³⁹⁶ није скривао своје дивљење према вештини којом је Русија „иза леђа читавој Европи” успела да организује Балкански савез. При том, он је увиђао да постојање таквог савеза на Балкану јесте истинска опасност по Аустроугарску, јер може подстаћи на побуну словенско становништво које живи у Монархији. Ипак, био је мишљења да у садашњој ситуацији Аустроугарска не треба ништа да предузима и уверавао је Декоа да неће бити никакве војне интервенције са њене стране. Декоу се чинило да се Угрон те јесени 1912. године више бавио спекулацијама да ли ће се Сазонов одржати на својој позицији или ће бити смењен због „иницирања рата” на Балкану, него самим ратом.³⁹⁷

Слично мишљење делио је и британски посланик у Србији сер Ралф Пеџет, који је попут Угрона сматрао да је већи проблем од новог рата уплетеност Русије у балканске догађаје. Пеџета је, такође, више интересовало какве ће последице рат оставити на положај Русије на Балкану и по самог Сазонова. Он је сматрао да је постојећи покрет балканских народа подстакнут и обликован од стране „руских панслависта”. Да је читав покрет „организован и вођен споља” сер Пеџета су убедили разговори које је водио са представницима српске владе који по њему нису показивали ни најмање усхићење због започетог рата, већ извесну дозу апатије скоро као да су „против своје воље приморани да ратују”. Од Пашића, Јовановића и осталих српских државника веће одушевљење ратом показивао је руски посланик Хартвиг који пред Пеџетом није крио своје задовољство развојем ситуације. Једном приликом Хартвиг му је рекао да је рат балканских држава против Османског царства испуњење руске балканске политике.³⁹⁸ Свега неколико дана након објављивања ратних прокламција за сер Пеџета и сав дипломатски кор у Србији Хартвигове речи добиле су потврду када су стигле вести о првим победама. Брзе победе балканских армија оставиле су у неверици читаву Европу. Без изузетка све велике силе су очекивале да ће Османско царство однети брзу и лаку победу над Балканским савезом, али је стварност била битно другачија.

³⁹⁶ Стефан фон Угрон (Stephan von Ugron zu Ábránfala, 1862–1948), био је аустроугарски посланик у Србији од априла 1911. до новембра 1913. Београд је био његово прво посланичко наименовање, претходна служба му је била на позицији саветника у посланству у Букурешту. За разлику од свог претходника грофа Форгача, Угрона према мишљењу Ралфа Пеџета није красила ни амбициозност ни интелигенција, али је његова помирљивост у знатној мери допринела смиривању напетости у аустро-српским односима током Балканских ратова. Новембра 1913. на положају посланика у Србији Угрона је сменио Владимир Гизл фон Гизилнген (АС, GB, MF 220, № 31, Belgrade, May 9, 1913).

³⁹⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 84-87, Belgrade, le 23 octobre 1912.

³⁹⁸ BD, IX/II, № 48, Belgrade, Octobar 19, 1912, 39-40.

У Европи се прво чула вест о бугарској победи код Лозенграда (данас Киркларели у Турској) која се одиграла 22–23. октобра у којој су победници запленили 58 топова и велику количину муниције.³⁹⁹ Поред Бугарске прве победе забележиле су остале армије. Грци су 23. октобра извојевали велику победу у Битољском вилајету код Серфије (данас Срвија у Грчкој).⁴⁰⁰ Нешто северније одатле, Прва српска армија је однела велику победу код Куманова у ноћи 23/24. октобра. Прве вести које су о бици код Куманова стигле до француског конзулата у Скопљу биле су контрадикторне. Ујутро 24. октобра француски вице-конзул Пјер-Леон Карлије⁴⁰¹ примио је вест да се српска војска повлачи са позиција недалеко од Куманова. Исту информацију као хитну телеграфисао је у Париз. Међутим, већ око поднева испоставило се да је ситуација потпуно другачија. Са положаја код Куманова није се повлачила српска, већ османска војска и то у врло критичном стању и да су Срби ти који су однели апсолутну победу.⁴⁰² Са поразом османске војске код Куманове нестало је и војне и цивилне власти у Скопљу. Једини ауторитет била су четири конзула, представници Француске, Русије, Аустроугарске и Велике Британије који су самоиницијативно, уз помоћ добровољаца, организовали ноћне патроле да, колико год је могуће, сачувају ред и мир у Скопљу до доласка победника.⁴⁰³

Дивизија редифа под командом Кадри-паше,⁴⁰⁴ која је била остављена као одступница у Скопљу, разбежала се чим су се у околини града зачули први пуцњи битке. Санитарна ситуација у Скопљу погоршавала се из сат у сат. Због великог броја рањених који нису престајали да пристижу у град данима након битке, свака школа у Скопљу била је претворена у болницу Црвеног полумесеца. Велики број рањеника и болести које су се шириле градом нису биле једине бриге преосталог скопског становништва. Попут ветра, градом се ширила паника и страх због очекиваног уласка побед-

³⁹⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 4, Constantinople le 27 octobre 1912; E. Ch. Helmreich, *nav.delo*, 195.

⁴⁰⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 240, № 211, Salonique le 25 octobre 1912.

⁴⁰¹ Пјер-Леон Карлије (Pierre-Léon Carlier, 1877–), дипломата. Дипломатску каријеру је започео 1901. у француском конзулату у Цариграду као опуномоћени аташе. Године 1905. именован је за заменика конзула у Смирни, да би 1909. постављен за заменика конзула у Барселони. За француског конзула у Скопљу постављен је марта 1911. и на тој служби је остао до 1913. (*Francuzi o Srbima i Srbiji, 1912–1918. Izbor, uvodni tekstovi, prevod i komentari Mihailo Pavlović*); [*Temoignages Français sur les Serbes et la Serbie, 1912–1918. Choix de textes, notes de presentation, traduction et commentaires par Mihailo Pavlović*], Beograd 1988, 229; <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/personnel-2e-serie.pdf> (новембар 2014)).

⁴⁰² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 9, Belgrade le 27 octobre 1912.

⁴⁰³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 50, Uskub, le 26 octobre 1912.

⁴⁰⁴ Редиф као резервни војни кадар у османској војсци званично је био укинут 31. августа 1912. Међутим тај закон је у пракси заживео тек 1914, па су зато редифске јединице учествовале у Балканским ратовима заједно са низомом, односно редовном војском (О. Думић, „Стање у османској војсци непосредно пред балканске ратове”, у: *Весник*, св. 36/2009, 144-154).

ника у град. Лажне вести су се непрестано шириле Скопљем како српска артиљерија маршира према граду и да ће Срби масакрирати све који нису хришћани. Османска војска која се враћала од Куманова, при поласку кроз Скопље преносила је свакакве гласине и тиме доприносила раширивању страха и панике у граду. Такве лажне вести изазивале су стање хистерије код муслиманског и јеврејског становништва које је масовно бежало из града у правцу Солуна или тражило уточиште у зградама страних посланстава, наводио је конзул Карлије у својим извештајима.⁴⁰⁵

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Слика 3: Улазак краља Петра у ослобођено Скопље (*Le Petit Journal, supplément illustré*, № 1149, le 24 novembre 1912)

Када је српска војска предвођена престолонаследником Александром била на домак Скопља, четворица конзула су са белим заставама изашли у сусрет српској

⁴⁰⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 50, Uskub, le 26 octobre 1912.

војсци. Престолонаследник Александар, који је примио заставу, прво је поздравио француског вице-конзула Карлијеа речима: „Конзуле Француске, срећан сам да Вам могу рећи да су француски топови добили битку код Куманова”.⁴⁰⁶ Престолонаследник је одмах предузео све мере да се стање у граду смири и колико је било могуће врати на редовно. Већ сутрадан је за војног управитеља Скопља именован капетан Милетић, а за цивилног бивши српски конзул Михаило Ристић. За Ристићевог заменика именован је један од виђенијих скопских муслимана, чије име Карлије није навео.⁴⁰⁷

Док су европске силе сумирале утиске српских и бугарских победа, балканске армије нису губиле време већ су незадрживо напредовале ка остварењу зацртаних ратних циљева. Црногорска војска је од 22. октобра почела са бомбардовањем положаја османске војске на Тарабошу код Скадра.⁴⁰⁸ Упркос оптимизму црногорских војника и краља Николе француски посланик на Цетињу Ремон Ајнар предвиђао је да ће опсада бити дуготрајна јер је османски гарнизон у Скадру, којим је командовао Есад-паша Топтани, располагао добрим артиљеријским наоружањем, а сам град је био добро опскрбљен залихама хране. У граду је био стациониран и главнокомандујући османским трупама у читавом скадарском вилајету пуковник Хасан Риза-бег.⁴⁰⁹ О доброј браћености Скадра извештавао је тамошњи француски конзул Леон Крајевски. До средине новембра, после више од четрдесет дана ратовања, црногорске трупе су успеле да заузму само Тузи и неколико мањих утврђења у близини Скадра, писао је Крајевски, али браниоцима града није начињена велика сметња, чак су успели да одбију три црногорска напада на град.⁴¹⁰

Северни крак црногорске војске, који је предводио пуковник Јанко Вукотић, имао је много више успеха. Француски конзул на Цетињу Ајнар извештавао је да се Вукотићева војска „готово ушетала у средиште земље која је дочекла црногорску војску уз клицање.” У Беранама се 4.000 низама и 3.000 нерегуларних османских војника разбежало непосредно пред улазак Вукотићеве војске у град. У исто време је српска

⁴⁰⁶ Капетан Риперт де Алозије који је током априла и маја 1913. године заједно са капетаном Беланжером и пуковником Мондезиром обилазио бојишта битака у Македонији и Тракији тврдио је да је вице-конзул Карлије учинио Србима велику услугу јер је током Кумановске битке у општој пометњи која је владала у Скопљу од градског валије узео кључеве свих барутана и складишта са муницијом који је војска требало да уништи пре уласка српских трупа у град. Међутим, до тога није дошло, те је Карлије кључеве предао Моравској дивизији првог позива која је прва, 26. октобра ујутру, ушла у напуштено Скопље (R. d'Alauzier, *Sur les pas des alliés. Andrionople, Thrace, Macédoine*, Paris 1914, 222; С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Степа Степановић*, I, 209).

⁴⁰⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 50, Uskub, le 26 octobre 1912.

⁴⁰⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 240, № 162, Péra le 24 octobre 1912.

⁴⁰⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 246, № 46-49, Scutari d'Albanie, le 21 novembre 1912.

⁴¹⁰ Isto, № 46-49, Scutari d'Albanie, le 21 novembre 1912.

победа код Скопља олакшала црногорској војсци ослобођење Пећи и Ђаковице.⁴¹¹ Француски публициста Шарл Лоазо је са великим задовољством истакао да је „црногорски краљ Никола ослобођењем Пећи успео да уједини два најзначанија хришћанска града-симбола на Балкану под својим скиптром: Бар као престоницу католичанства *primatus Serbiae* који је присајединио 1878. и Пећ, престоницу српских патријарха и православља, 1912. године”.⁴¹²

Славље у Београду након победе код Куманова и ослобођења северне Македоније било је притајено, јер српске власти нису желеле да прославу победе Аустроугарска протумачи као изазивање. Споља је Београд изгледао мирно као било који други европски град, извештавао је Деко. Престолонаследник Александар је након кумановске победе стекао чин потпуковника, начелник Генералштаба генерал Радомир Путник добио је највише војничко звање војводе, а у звању су напредовали и многобројни мајори, пуковници итд. Међутим, Декоу је најупадљивија била промена односа према завереницима из Мајског преврата који су након притиска Велике Британије 1906. године уклоњени из близине краља Петра и Двора. Након победе код Куманова нису изостале почести и за њих, што је за њега био јасан показатељ да их је српска влада политички рехабилитовала. Највеће почести добио је пуковник Дамјан Поповић, који је био дугогодишњи представник у *Société Française des Munitions* и француске фирме *Шнајдер* из Крезоза.⁴¹³

За своју победу код Куманова Срби су највеће заслуге приписивали управо артиљерији. Француске топове народ је од милоште називао „наши Французи”, а француски представник *Шнајдера* инжењер Арман Лењел преко ноћи је постао херој свих престоничких кафана, писао је Деко.⁴¹⁴ Не само француски посланик, већ су и други уочавали значајну улогу артиљеријског наоружања у кумановској бици. Тако је дописник руског листа *Новое время* Јероним Табурно закључио да је за успех српске војске код Куманова, осим савремених војних оруђа, било пресудно и поверење које је владало између пешадије и артиљерије.⁴¹⁵

⁴¹¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 21-25, Cettigné, le 1er novembre 1912.

⁴¹² АСАНУ, Заоставштина Шарла Лоазоза и Луја Војновића, 14427-III-202, „Rapport au Département du 18 octobre 1913 sur la situation au Montenegro”.

⁴¹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 162, Paris, le 8 novembre 1912.

⁴¹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 278-279, Belgrade, le 5 novembre 1912; P. de Lanux, *La Yougoslavie. La France et les Serbes*, Paris 1916, 224-225.

⁴¹⁵ Ј. П. Табурно, *О српским биткама : утисци очевидца из српско-турског рата 1912. године*, Београд 1913, 58. Руски новинар Јероним Табурно је, иначе, све до почетка децембра и склапања примирја боравио у Македонији, заједно са Главним штабом Прве српске армије. Присуствовао је биткама код

Док се у Србији славила победа код Куманова, велика победа код Лозенграда свечано је прослављана широм Бугарске. Француски војни аташе у Бугарској, мајор Матарел је 25. октобра присуствовао свечаности у цркви у Старој Загори поводом победе код Лозенграда. Том приликом је разговарао са генералом Фичевим, који му је на његове честитке одговорио да је победа остварена код Лозенграда „колико бугарска толико и француска” и да је француска војна школа тријумфовала над немачком.⁴¹⁶ Слично мишљење је изрекао генерал Радко Димитријев дописнику листа *Le Temps* Рене Пинону рекавши му: „Ми смо ваши ученици, јер смо војну вештину примењену у рату учили само од француских војних стручњака”.⁴¹⁷

Војничке победе балканских савезника оставиле су исто толико јак утисак и на круг француских интелектуалца који су деценијама уназад развијали присне односе са интелектуалним круговима на Балкану, пре свега у Србији и Бугарској. Након сјајних војничких победа које су оствариле српска и бугарска војска француски интелектуалац Луј Леже усхићено је изјавио „да ће XX век бити век Словена” и да су „до јуче омаловажавани Јужни Словени преко ноћи свима показали да заслужују да буду политички, али морално уважавани и цењени”. Оствареним победама на бојном пољу Јужни Словени су положили свој „испит зрелости”, записао је овај уважени Француз.⁴¹⁸

Због позитивног утиска који су победе бугарске војске код Лозенграда и српске код Куманова оставиле на председника Поенкареа, амбасадор Османског царства у Француској Рифат-паша био је у исто време разочаран и забринут. Забрињавало га је усхићење које је Поенкаре показивао у односу на војничке победе балканских армија, због чега одржаваће конференције и медијацију великих сила, које је он први предложио, више пред њим није ни спомињао. Рифат-паша је са жаљењем писао министру

Куманова и Прилепа. Био је један од малобројних странаца који су добили приступ првој линији фронта (*Самоуправа*, № 327, „Књижевност-О српским биткама”, 5/18. децембар 1912, 3).

⁴¹⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 20, Stara-Ztagora le 27 octobre 1912.

⁴¹⁷ С. Дамянов, *нав.дело*, 348-349. Пораз османске војске у Првом балканском рату у очима Европе значио је слабљење војничке позиције и престижа обе германске силе – Немачке и Аустроугарске. Међутим, Немачка је спремно реаговала и усвојила неколико нових закона који су повећали војни буџет и у перспективи требали да обезбеде већу ефикасност немачке армије у будућности. И у Француској је постојала јака, али малобројна струја која је сматрала да Француска треба да реагује на исти начин као Немачка и да извуче поуке из војног искуства рата на Балкану. Међутим, за разлику од Немачке где је повећање војног буџета за јавно мњење било неупитно и општеприхваћено, републиканска већина у Француској је морала да се бори са јавним мњењем као и са социјалистима предвођеним сјајним оратором Жаном Жоресом и за најмање повећање издатака за војску. Поенкареова иницијатива из марта-августа 1913. да се активна војна служба врати на три, уместо дотадашње две године, отворила је политичку кризу у француском друштву која је потрајала до избијања Првог светског рата (J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 123-125).

⁴¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 174-175, Moscou, le 19 novembre 1912.

спољних послова Норадунгијану да „Поенкаре, као ни остатак Европе не разумају колике је жртве Османско царство поднело одричући се Скопља”.⁴¹⁹

Османски представник у Лондону Тефик-паша, попут свог колеге у Паризу, није скривао забринутост због неочекиваног развоја рата, о чему је разговарао са Полом Камбоном, француским амбасадором у Великој Британији. И поред низа пораза Тефик-паша је уверавао Камбона да ће се ратна срећа окренути на страну Османског царства. На предлог османског амбасадора да велике силе што је пре могуће отпочну медијацију међу зараћеним странама, Камбон је одговорио да Османско царство или балканске државе морају упутити великим силама званичан позив да се умешају у сукоб. Само у том случају велике силе би се умешале, и то пошто би се претходно утврдили принципи посредовања. Камбон је упозорио Тефик-пашу да би велике силе неизоставно од Османског царства прво затражиле гаранције да ће на простору читаве Румелије спровести неопходне и обећане реформе. Исто тако, скренуо му је пажњу да су балканске државе ушле у рат са циљем да поделе територију бившег Румелијског вилајета по етничкој основи, и да је нереално очекивати да ће се повући из рата у коме побеђују, и прихватити реформе или аутономију за делове Тракије и Македонију, што је био максимум који је Порта била спремна дати. Камбон је нагласио да би Порта прво требало да размисли да ли је спремна да плати толику цену, а тек онда да апелује на помоћ европских сила.⁴²⁰ Ни британски премијер, лорд Асквит није могао обећати Тефик-паши оно што је овај желео да чује – да ће велике силе заштити Османско царство по сваку цену. Уместо подршке изјављивао је да ће „овај велики балкански рат донети више промена него што је Аустерлиц донео!”⁴²¹

Победе код Лозенграда и Куманова развејале су и љутњу Русије на балканске државе због уласка у рат упркос њеним саветима. На вест о победи код Куманова руски министар спољних послова Сазонов није скривао одушевење и српском посланику у Петрограду Димитрију Поповић је рекао: „Статус кво је мртав и сахрањен. Ја ћу сада бити ваш најбољи адвокат, ни српски министар спољних послова неће моћи боље бранити вашу ствар.”⁴²²

Попут Француске и њених савезница и Италија је помно пратила догађања на Балкану. Први утисак који је почетак Првог балканског рата оставио у италијанском

⁴¹⁹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 286, Paris, le 29 octobre 1912, 184.

⁴²⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. № 241, № 59-62, Londres, le 28 octobre 1912.

⁴²¹ *Balkanicus, Срби и Бугари у Балканском рату*, Београд 1913, 81.

⁴²² Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 20.

јавном мњењу била је збуњеност и помало осећај посрамљености због брзих успеха балканских војски над Османским царством јер је, у поређењу са тим победама, лоше ратовање Италије у Либији још више дошло до изражаја. Традиционално, Италијани су са симпатијама посматрали борбе за национално осамостаљење балканских народа. Изузетак није био ни Први балкански рат. Упркос симпатијама, Италија није желела поделу османског наслеђа међу малим балканским државама, писао је Камил Барер из Рима.⁴²³

Чињеница да је маршал ван дер Голц, главни немачки инструктор у османској војсци, био врло непопуларан у Италији ишла је у прилог појачаној наклоности Италије балканским хришћанима. Током Италијанско-турског рата немачки маршал се у више наврата подсмевао војничкој неспособности италијанске војске у Либији, а те изјаве му италијанско јавно мњење није заборавило. Француски амбасадор у Риму је, говорећи о атмосфери у Италији на почетку балканског рата, истакао да је италијанска јавност показивала велики степен нетрпељивости према својој аустроугарској савезници, чак до те мере да се савезништво, више него икада, раније налазило на самој ивици да буде раскинуто, сматрао је Барер.⁴²⁴

Румунија је, такође, своје незадовољство усмеравала према Аустроугарској. Победе балканских савезника су и у румунској јавности изазвале помешане реакције ентузијазма – због успеха балканских хришћана, али и очајања јер Румунија није раме уз раме са победницима.⁴²⁵ За то, јавност је окривљивала Аустроугарску која је румунску владу одговорила од уласка у рат, обећававши Румунији награду када Османско царство победи. Међутим, након свега десетак дана рата, победа Османског царства и награда Румунији били су далеко од реалности.

Француска није имала дилему шта треба предузети у односу на Румунију – једину државу на Балкану неумешану у сукоб. Главни задатак француског посланика у Букурешту Камила Блондела⁴²⁶ био је да држи Румунију ван сукоба на Балкану.

⁴²³ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 128, Rome, le 29 octobre 1912.

⁴²⁴ Isto.

⁴²⁵ R. Pinon, „L’Autriche et la guerre balkanique”, *Revue des deux Mondes*, III/1913, 577-609.

⁴²⁶ Камил Блондел (Jules-Charles François Blondel, 1887–1975), дипломата. Дипломатску службу је започео у Лондону 1880. као секретар треће класе. Након ове службе, обављао је различите дипломатске дужности у Мадриду, Тангеру, западној Африци, Риму, Рио де Жанеиру итд. Године 1907. именован је за опуномоћеног посланика у Румунији где је остао до јануара 1914. Била је то прва Блонделова дипломатска служба вишег ранга. Од јануара 1914. до маја 1915. године у звању аташеа блиско је сарађивао са амбасадором Полом Камбоном у Лондону, одакле је средином 1915. премештен на чело француске амбасаде у Вашингтону. На тој дужности је остао до краја Првог светског рата. Године 1938. именован је за представника Француске у Бугарској. На тој дужности је дочекао Други светски рат.

Неочекиване победе балканских држава биле су први велики тест за његову дипломатску вештину јер је један део румунске јавности позивао владу да ревидира своју одлуку о немешању у рат. Блондел је 26. октобра известио своју владу да је добио уверавања од румунских државника да се Румунија неће придружити осталим балканским државама, али да је за рат спремна. Румунски војни врх је предузео све војне припреме са циљем олакшавања мобилизације војске у најкраћем времену, уколико то буде било потребно. По угледу на војне припреме које су се спроводиле у суседној Мађарској, румунско Министарство за јавне послове ставило је на располагање Министарству рата све брзе возове и вагоне који су требали послужити за превоз војске и коморе. Истовремено, румунски Генералштаб је даноноћно радио на припреми наређења за мобилизацију, а инструкције командантима у случају објаве мобилизације, биле су унапред припремљене. Упркос овим озбиљним војним припремама Блондел је добио обећања од румунског министра спољних послова Таке Јонескуа и краља Карола да ће Румунија задржати строгу неутралност у односу на тренутни сукоб који је пламтео на Балкану.⁴²⁷

С обзиром да је последњи усвојени буџет Румуније имао суфицит од 112 милиона франака (који су утрошени на развој индустрије и трговине), Блондел је сматрао да ће осетан развој привреде, као и очуване резерве новца, утицати на Румунију да озбиљно размотри улазак у балкански рат, нарочито се увери колике ће последице рат оставити по привреду зараћених држава. Блондел је признао да је међу румунским државницима било доста оних који су подстицали владу да крене примером Бугарске и уз заштиту Русије и сама зарати против Османског царства. Иако су краљ Карол и министар спољних послова Мајореску на почетку рата успешно одолевали тим притисцима, било је само питање колико ће дуго истрајати у томе.⁴²⁸

Османско царство је управо и рачунало да ће румунске државнике издати стрпљење пред јаким притисцима јавног мњења и да ће се укључити у рат. Порта још увек није губила наду да ће преокренути ток рата у своју корист. Османски посланик у Букурешту Сефа-бег је и током новембра наставио да врши снажан притисак на Руму-

Године 1942. је напустио Бугарску да би се придружио покрету генерала Де Гола који га је након рата именовало за гувернера Француске у Алжиру, амбасадора у Норвешкој и представника Француске у Уједињеним нацијама. Из дипломатске службе се повукао 1952. (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1913*, t. XXXI, 165).

⁴²⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 92-93, Bucarest, le 23 octobre 1912 ; BD, IX/II, № 441, Bucharest, December 30, 1912, 340-342.

⁴²⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 92-93, Bucarest, le 23 octobre 1912.

нију да одбаца неутралност. Османски посланик у Букурешту је нарочито појачао свој притисак када су Бугари започели продор према Чаталци. Сефа-бег је 4. новембра тражио од министра Мајорескуа да румунска влада предузме све мере које су у њеној моћи не би ли спречила улазак бугарске војске у Цариград.⁴²⁹

Упркос свим притисцима, Румунија је била решена да неће подржавати поражену страну у рату. Исто тако Румунија је била одлучна да неће једина да остане без добити. Румунски краљ Карол је сматрао да је румунска неутралност највише допринела локализовању рата и очувању општег мира, због чега би било правдено да Румунија буде адекватно награђена. Политички кругови су као праведну награду од краја октобра почели да истичу део Јужне Добруце са градом Силистријом који је на Берлинском конгресу уступљен Кнежевини Бугарској. Осим овог територијалног, Румунија је истакла још један захтев који се односио на заштиту права Цинцара (Куцовлаха) насељених у Македонији и Епиру. Под заштитом њихових права Румунија је подразумевала опстанак цинцарских школа под истим статусом као под османском влашћу, као и оснивање једне епископије која би била под јурисдикцијом Румунске православне цркве. Своја два захтева румунска влада је проследила великим силама. Француска је захтеве сматрала прихватљивим и нису јој се чинили као довољно озбиљни разлози да би се Румунија за њихово остварење морала укључити у рат.⁴³⁰ Поенкаре је понудио Румунији дипломатску подршку ради остварења ових захтева, а чак јој је обећао учешће на међународној мировној конференцији која ће решавати проблеме балканског рата када дође погодан тренутак да се она одржи.⁴³¹ До тада су Поенкаре и француска влада очекивали да Румунија буде стрпљива.

Упркос обећању да ће бити по страни балканског сукоба, и да ни на који начин неће погоршавати ситуацију на Балкану румунско Министарство спољних послова је 30. октобра обавестило све представнике великих сила да је Румунија одлучила да упути два пука војске у румунски део Добруце.⁴³² Један пук је био пешадијски, а други коњички и они су имали задатак да штите румунску границу од евентуалних упада османских или других одреда или евидентирања избеглица из Бугарске. Овај потез румунске владе био је оправдан заштитом румунске територије и Румунија га није сма-

⁴²⁹ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 22/1912, № 1-2, București, 22 octombrie/5 noiembrie 1912.

⁴³⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 92–93, Bucarest, le 23 octobre 1912.

⁴³¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 155-158, Bucarest, le 3 novembre 1912.

⁴³² Ministry of Foreign Affairs, *The Bulgarian question and the Balkan states*, Sofia 1919, 79.

трала почетком мобилизације.⁴³³ Вести о стационарању румунске војске у Добруци и дуж границе са Бугарском могле су се пронаћи и у европској, нарочито мађарској штампи. Поједини листови, као што је случај са листом *Budapesti Hirlap*, извештавали су да је Румунија до почетка новембра на овом подручју сконцентрисала око 26.000 војника и да ће они отпочети офанзиву одмах након пада Једрена у бугарске руке.⁴³⁴

Наоружање и потајно мобилисање војске Румунија је наставила током новембра. Иако је посланик у Букурешту Блондел уверавао своје Министарство да такве мере не значе да ће Румунија заратити са Бугарском, Француска такве активности није одобравала. Незадовољство је постало веће када се у Паризу сазнало да Румунија тајно доставља у Цариград ратни материјал и коње. Према сазнањима Блондела, од почетка рата Румунија је дозволила преко своје територије и својих лука превоз неколико тогара ратног материјала за Османско царство. Блондел је саветовао румунској влади да прекине са том праксом, јер је помоћ коју је пружала Царству највише штетила Бугарској.⁴³⁵ Против ових потеза своје савезнице протествовала је и Аустроугарска. Њена политика да држи Румунију изван сукоба остала је непромењена, иако се у Бечу није скривало разочарење због пораза Османског царства.

Међутим, европске дипломате су знале да се иза настојања Беча да држи Румунију изван сукоба не налази искрена жеља да се рат што је више могуће локализује и оконча, већ другачији политички маневар. Управо је непредвидивост Аустроугарске била оно што је највише плашило Француску. Доајен француске дипломатије Пол Камбон, највише упућен у сва питања међународних односа, са забринутошћу је писао да је „балканско-турски рат пореметио рачуницу аустријским државницима”. Наиме, Камбон је констатовао да је „већ два века главни циљ аустроугарске спољне политике било проширење утицаја Монархије ка Истоку, на рачун територија Османског царства”. Међутим, поразом Османског царства, када је било сасвим извесно да ће дотадашњи европски поседи Османског царства бити подељени између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе, уништене су све наде да ће Аустроугарска свој циљ икада досегнути. Иако су, након оваког развоја догађаја, аустроугарски дипломатски представници уверавали остатак Европе да прихватају фактичко стање, Камбон је сматрао да је

⁴³³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 144, Bucarest, le 30 octobre 1912.

⁴³⁴ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар-децембар 1912, преглед штампе за 23. октобар/5. новембар.

⁴³⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 247, № 43-44, Bucarest, le 26 novembre 1912.

„бирокарска аустроугарска држава још увек верна својој традицији и зацртаним политичким задацима” и да ће бити тешко одвојити је од тог зацртаног циља.⁴³⁶

Без обзира на Камбонове примедбе у првом тренутку Француској и остатку Европе се чинило да су победе балканских савезника извршиле преокрет и у аустроугарској спољној политици. Вест о српским и бугарским победама пратила је неверица у званичним круговима у Бечу, као и у јавности, али осим негодовања није било других показатеља да ће се Аустроугарска војно умешати у рат. Полузванични клерикални лист *Reichspost* са огорчењем је констатовао да је „Балкански сатус кво мртав, и никаква дипломатска вештина га не може поново васкрснути”.⁴³⁷

Француски амбасадор у Бечу Алфред Димен је извештавао крајем октобра да је опасност да балкански рат прерасте у европски сукоб сведена на минимум. У врло кратком временском периоду, Димен је тврдио да се променио свеукупни став Аустроугарске монархије: „На почетку рата реч *Санџак* је била на уснама свих Аустријанаца, док је, чини се, свега петнаестак дана касније била потпуно заборављена, као да никада није ни постојала.” Уместо на дешавања на Балкану, сва пажња Аустроугарске преумерила се на предложени Поенкареов пројекат о посредовању великих сила. У овој, може се рећи, за њу другој фази рата све своје интересе Аустроугарска је подредила економским, настојећи да на Балканском полуострву осигура даљи повлашћени положај својој трговини. Поверљиви извор из Италије, са којим је разговарао француски амбасадор Димен, сматрао је да постоји неколико разлога за ову наглу промену става Аустроугарске према Балканском рату. У првом реду, извор француског амбасадора сматрао је да је ратна странка још увек недовољно јака да би могла да наметне своју вољу остатку владе.⁴³⁸

У прилог овој Дименовој тврдњи говори одсечан одговор грофа Берхтолда начелнику Генералштаба генералу Блазијусу Шемуи који му је сугерисао да Аустроугарска треба поново да окупира Санџак, из ког је повукла војску 1908. године. Гроф Берхтолд је 26. октобра, на генералову сугестију, одговорио да Аустроугарска дефинитивно напушта Новопазарски санџак, јер не жели компликације са Русијом, и да сву своју пажњу концентрише на Албанију. Један од вођа ратне странке, престоланаследник Франц Фердинанд, за разлику од генерала Хецендорфа није био присталица рата,

⁴³⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 168-174, Londres, le 4 décembre 1912.

⁴³⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 189-192, Vienne, le 30 octobre 1912.

⁴³⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 211-212, Vienne, le 31 octobre 1912.

сматрајући да је аустроугарска војска још увек неспремна, и да је у горем стању него што је била 1866. године.⁴³⁹

Осим неспремности аустроугарске војске чије лоше стање је надвојвода без сумње преувеличао, Димен је указао на још један битан фактор у аустроугарској политици, а то је став Берлина. Немачка се у сличној ситуацији налазила 1909. године, када је, да би заштитила интересе своје савезнице, ушла у отворен дипломатски конфликт са Русијом. Димен је од истог извора из Италије добио уверавања да се Немачка неће излагати поновном ризику, као што је то учинила у Анексионој кризи.⁴⁴⁰ И, на крају Димен је истицао да не треба занемарити информације које је редовно добијао од војног аташеа Фурнијеа, његовог личног пријатеља, који га је у својим писмима са сигурношћу увравао да „уколико би дошло до рата, Аустријанци би били побеђени од Срба иако су несумњиво бројчано надмоћнији од њих”. До своје процене пуковник је дошао посматрајући дисциплину и осећај оданости отаџбини који је красио српског војника. Војнички квалитети попут храбрости, борбености и издржљивости су такође, сматрао је, били својствени српском војнику и стављали су га у ранг најбољих.⁴⁴¹ Имајући на уму ову констатацију Димен је сматрао да Аустроугарска и нема избор осим да се помири са стањем таквим какво јесте.

Да има трага истине у сазнањима амбасадора Димена потврђивао је разговор који је Жил Камбон водио са немачким државним подсекретаром Цимерманом 1. новембра. Цимерман га је уверавао да Аустроугарска показује највећу могућу предусретљивост, не само према Бугарској већ и према Србији. Као што је прихватила победе и територијалне претензије Бугарске, Цимерман је био уверен да ће прихватити и претензије Србије. С тим у вези, немачка влада је подстакла Аустроугарску да се директно обрати Србији и покаже јој своју добру политичку вољу.⁴⁴²

Исте информације добио је и француски амбасадор у Петрограду Жорж Луј који је незванично разговарао са тамошњим аустроугарским представником грофом Турном, иначе присним пријатељем грофа Берхтолда. Аустроугарски амбасадор гроф Турн рекао је Лују да је сасвим јасно да је враћање на старо на Балкану немогуће. Захваљу-

⁴³⁹ E. Ch. Helmreich, *nav. delo*, 186-187; L. Albertini, *nav. delo*, 387-388. Аника Момбауер примећује да је иронија да је за живота Франц Фердинанд био противник рата и велики опонент Хецендорфу у том питању, а да је Беч управо његову смрт искористио као изговор за рат са Србијом јула 1914. (А. Момбауер, *нав. дело*, 17).

⁴⁴⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 211-212, Vienne, le 31 octobre 1912.

⁴⁴¹ A. Dumaine, *La dernière ambassade de France en Autriche: notes et souvenirs*, Paris 1921, 46.

⁴⁴² AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 13, Berlin, 1er novembre 1912.

јући својим успесима, Бугарска је достигла санстефанске границе, чак и више од тога, јер је извесно да ће се у оквирима бугарске државе по први пут наћи и Једрене, а Грчка је била на путу да добије Епир. Престиж је, према томе, био на страни балканских држава. Упркос таквом развоју догађаја аустроугарски посланик је уверавао свог француског колегу да Аустроугарска нема никаквих територијалних претензија на Балканском полуострву, већ да намерава да убудуће штити само своје трговинске интересе на том простору.⁴⁴³

Француски посланик у Бечу Димен је сматрао да је гроф Берхтолд имао на уму да посредством царинске уније веже за Монархију једну или обе словенске државе.⁴⁴⁴ Био је сасвим уверен да је Аустроугарска жртвовала свој престиж одустајањем од одбране Новопазарског санџака, а све како би заштитила своје економске интересе на Балкану. Текстови у аустроугарској штампи су писали о надокнади за коришћење железничких пруга које су се налазиле у власништву Аустроугарске. На основу оваквих написа Димен је слутио да је Аустроугарска већ започела преговоре са Србијом о намирењу својих потраживања. Постизање оваквог споразума ишло је у прилог и Србији. Да би показала своју добру вољу, Србија је почетком новембра најавила смену свог дотадашњег посланика у Бечу Ђорђа Симића, кога је Димен високо ценио. На његово место био је наименован дотадашњи начелник у Министарству иностраних дела Јован Јовановић Пижон, коме је Пашић наложио да пружа што је могуће снажнији отпор Аустроугарској, али да по сваку цену избегне сукоб.⁴⁴⁵ Димен није познавао Јовановића пре његовог доласка у Беч, али је знао да је он близак Николи Пашићу што га је наводило на закључак да је Србија слањем таквог човека у Беч и сама желела договор који ће задовољити аустроугарске апетите а њој дати одрешене руке у остварењу прокламованих ратних циљева.⁴⁴⁶

До најављене смене српског посланика у Бечу је дошло тек у пролеће 1913. године. На први поглед Димен није био импресиониран изгледом новог српског представника који му са „својом коврцавом, дивљом косом, тамним очима и брковима који су му покривали лице” није уливао ни најмање поверење. Бечом се проносила гласина да је Јовановић „подстицао немире 1908. године против анексије Босне и Херцеговине,

⁴⁴³ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 6, Saint-Petersbourg, le 1er novembre 1912.

⁴⁴⁴ L. Albertini, *nav. delo*, 391.

⁴⁴⁵ Д. Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, 433.

⁴⁴⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 35-36, Vienne, le 1er novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 44-45, Belgrade, le 6 novembre 1912.

чак и лично командовао једним одредом четника”. Ипак, није био заплашен овом и сличним гласинама већ се са Јовановићем сусрео одмах по његовом доласку, и већ након неколико разговора закључио да је он „умерен и разуман у патриотским амбицијама и да разумно расуђује у свему”.⁴⁴⁷ То је био почетак врло блиске сарадње између српског посланства и француске амбасаде која је у више наврата интервенисала за српске интересе на Балплацу.

Једино што је почетком новембра доносило немир француској амбасади у Бечу и Министарству у Паризу били су преусмерени напади аустроугарске јавности на Француску. У броју од 1. новембра лист *Zeit* је, између осталог, написао да је „француско јавно мњење, као и много пута пре, жртва своје ирационалне антипатије, која је јуче била уперена против Немачке, а данас против Аустроугарске”.⁴⁴⁸ На овакве оптужбе, које су се свакодневно могле прочитати у аустроугарској дневној штампи, Министарство спољних послова није реаговало, али француски интелектуални кругови јесу. Тако је угледни историчар Рене Пинон у једном од својих чланака објављених у *Revue des deux Mondes* између осталог написао: „Француска је та која треба да одржи баланс снага у Европи. Француска се залаже за јаку Аустроугарску јер је њено постојање пресудно за баланс европских снага, али је против Аустроугарске која гуши права народа који у њој живе и која због своје експанзионистичке политике прети да сруши читав европски поредак”.⁴⁴⁹

Са друге стране, ватрени говор који је Поенкаре одржао у Нанту 26. октобра изазвао је велику узнемиреност у аустроугарској и немачкој јавности. Митинг који је Поенкаре одржао у Нанту био је почетак председничке кампање, што значи да је све изречено било ради унутрашње политичке употребе. Ипак, под утицајем затегнутих односа међу великим силама услед рата на Балкану, део француске и европске јавности је у говору Ремона Поенкареа видео много више од изборне кампање. Француска је најзад видела спремност својих државника да се супротставе доминацији германизма, да бране своја права и интересе уместо да чине уступке и повлаче се пред сваким немачким насртајем. За разлику од Француске, Немачка и Аустроугарска су говор оцениле као провокативну претњу у духу Сократове мудрости *Si vis pacem, para bellum* (*Ако желиш мир, спремај се за рат*).⁴⁵⁰ Као посебно забрињавајуће, листови су издва-

⁴⁴⁷ A. Dumaine, *nav. delo*, 79-81.

⁴⁴⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 35-36, Vienne, le 1er novembre 1912.

⁴⁴⁹ R. Pinon, *nav. delo*, 577-609.

⁴⁵⁰ J. Chastenet, *nav. delo*, 114; R. Girault, „Les Balkans dans les relations franco-russes en 1912”, 155-185.

јали следеће Поенкареове речи: „Не зависи од нас (Француске, прим. Б. С.) очување мира. За очување мира потребно је много стрпљења, енергије, поноса читавог народа који не жели рат, али га се и не плаши. Једна мирољубивија нација, каква је Француска, изгубиће свој углед уколико своју судбину препусти случају.”⁴⁵¹

Поенкаре се није дао застрашити критикама. Свега неколико дана касније 31. октобра се у истом тону обратио посланицима француске Народне скупштине, где је истакао „да је Француска неспособна да буде непоуздана или неверна”, а затим додао: „Ми нећемо покушавати да мењамо наша пријатељства, јер сматрамо да нација велика као што је Француска, дугује сама себи то, да покаже у управљању својих спољних послова, сталност својих идеја и чврстину у својим намерама. Остајемо присно везани за Русију, нашу савезницу и за Енглеску, нашу пријатељицу: за њих нас везују везе нераскидиве и нераскидиве: осећање, интереси и политичко поштење.” У току актуелног рата на Балкану, оценио је Поенкаре, Француска је сјајно доказала своју присебност, умереност и лојалност у својим мирољубивим намерама, а да при том није напустила своје интересе и права.⁴⁵² Док су овакви иступи првог министра Француске били схваћени као ратоборни у Белину и Бечу, у престоницама балканских држава ове речи су узимане као охрабрење и значајна подршка у рату против Османског царства, и још важније, биле су најава темељне промене у француском јавном мњењу након њихових првих војничких победа.

2.5. Победе балканских држава у француској и штампи осталих великих сила

Рат на Балкану није био само предмет интересовања дипломата, већ је привукао пажњу читаве европске јавности.⁴⁵³ Током припрема за рат и на његовом почетку француска јавност је углавном била суздржана у односу на процене исхода.

⁴⁵¹ *Le Temps*, № 18745, „L’Unanimité”, le 29 octobre 1912, 1.

⁴⁵² АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар-децембар 1912, преглед штампе за 18/31. октобар 1912.

⁴⁵³ О значају и утицају дневних листова на политички живот Француске (E. Malcolm Carroll, *French public opinion and Foreign affairs 1870–1914*, London 1931; A. Billy, J. Piot, *Le Monde des Journaux: tableau de la presse française contemporaine*, Paris 1924; P. Albert, F. Terrou, *Histoire de la Presse*, Paris 1970, 33-82; N. Pitsos, „La presse française commente la question macédonienne à l’aube des guerres balkaniques”, *Cahiers balkaniques*, № 38-39/2011, 181-196).

У малобројним прогнозама француски листови су предност углавном давали Османском царству, које је имало боље тренирану и наоружану војску од балканских савезника, те се очекивало да ће однети брзу и лаку победу.⁴⁵⁴

Доба *Belle Époque* обележила је „доминација папира” па збога тога није било никакво изненађење кад су, након првих битака, на Балкан похрлили новинари и извештачи из свих делова Европе.⁴⁵⁵ Од чувене „Емске депеше” штампа је сматрана моћним оружјем не само јавног мњења већ и владајућих структура, али никада пре балканских ратова на пропагандном раду није била агажована толика армија новинара и ратних извештача који су за све време сукоба жучно надметали у објављивању вести и фотографија. Поједини новинари су пристигли у престонице балканских земаља још у време објава мобилизације, и стрпљиво су чекали на почетак операција и добијање дозвола за одлазак на фронт. Као и у случају војних мисија, балканске државе нису са одобравањем прихватиле идеју да потпуним странцима одмах на почетку рата дозволе потпуни увид у своје војне редове и стање на фронту, али се нису усуђивале да им то право ускрате јер „ниједна држава, ма колико била моћна, [...] не може игнорисати расположење јавног мњења европских народа, јер су интереси свих држава и свих народа испреплетени“, како је то приметио дописник Табурно.⁴⁵⁶ Дозволу да посете попришта битака добијали су углавном само новинари „пријатељских држава”, док су остали остајали у позадини и информације добијали од Пресбириа и разговора са учесницима.⁴⁵⁷ Број ратних дописника и извештача се за две недеље толико увећао да је Порта била приморана да 8. новембра изда званично саопштење о забрани примања нових, и ограничи број постојећих, ратних дописника у таборима османске војске на ратиштима широм Балкана.⁴⁵⁸

Из Београда је прва група новинара отпутовала за Ниш 20. октобра, одатле у Врање, а крајем октобра стигла је на одредиште у Скопље. Српска Врховна команда им је ставила на располагање хотел и један вагон воза опремљен телеграфима и другом опремом неопходном за рад извештача. Међу њима је била неколицина француских

⁴⁵⁴ *Le Temps*, № 18733, 17 octobre 1912; *Le Petit Journal*, № 18187, 12 octobre 1912; *Journal des Débats*, № 284, 12 octobre 1912.

⁴⁵⁵ V. Duclert, *nav. дело*, 668.

⁴⁵⁶ J. Табурно, *нав. дело*, 98.

⁴⁵⁷ L. Trotsky, *Les guerres balkaniques 1912–1913*, Paris 2002; А. Л. Шемјакин, „Лав Троцки о Србији и Србима током балканских ратова (1912–1913)”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 111-124; Б. Стојић, „Први балкански рат у очима француске јавности”, у: *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, (прир. А. Растовић), Ниш 2013, 341-355.

⁴⁵⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 143, Péra, le 8 novembre 1912.

новинара: дописник листа *Le Matin* Матијо, дописник листа *Le Journal* Анри Барби, као и лектор на Београдском универзитету и дописник париских листова *Le Figaro* и *Le Matin* Гастон Гравије. Новинарима и војним аташеима био је дозвољен приступ попришту Кумановске битке и осталим ратиштима, али уз пратњу официра одређеног од стране Врховне команде српске војске.⁴⁵⁹ Гравије је, заједно са својим пријатељем новинаром Пјером де Ланиксом, дописником *Nouvelle Revue Française*, после неколико дана проведених у Скопљу, уз дозволу Генералштаба, отпутовао у Призрен како би пратио операције III армије под командом генерала Божидара Јанковића.⁴⁶⁰

Победе српске и бугарске војске код Куманова и Лозенграда, које су дошле у исто време, умногоме су утицале да се промени расположење према Балканском савезу у француској јавности. Вести о победама српске и бугарске армије објављене су на насловним странама свих најчитанијих дневних листова, а лист *Le Temps* их је назвао „прекретницом у историји читавог Балкана”.⁴⁶¹ Француска штампа је писала да је „српски топ, направљен у Француској, срушио немачку хегемонију у Европи, и захваљујући њему Срби су спровели у дело давнашњи француски сан о сламању немачке доминације”.⁴⁶² Пре 1912. године Срби су у очима већине Француза најчешће били „утопљени у заједничку скупину балканских народа и са извесном дозом презира означавани су као насилни источњаци”.⁴⁶³

Победе Балканског савеза утицале су да се промени речник и терминологија француске штампе у односу на балканске савезнице. Од краја октобра у најтиражнијим листовима широм Француске Србија је све чешће називана „победничком”, а Аустроугарска „највећим реметилачким фактором у Европи”.⁴⁶⁴ Свеопште је стваран утисак да би, за случај рата, удружене балканске армије могле саме зауставити Аустроугарску, чиме би Француска добила одрешене руке да се бори само са Немачком.⁴⁶⁵

Јавност у Француској, пре свага штампа, тесно је била повезана са Министарством спољних послова. Та веза је била нетипична за друге европске државе. Ова посе-

⁴⁵⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 162, Paris, le 8 novembre 1912; P. de Lanux, *nav. delo*, 61.

⁴⁶⁰ ВА, Пописник бр. 2, кутија бр. 52, Команда III армије-Врховној команди, ОБр. 1242, Призрен 22. децембар 1912./4. јануар 1913. године.

⁴⁶¹ *Le Temps*, № 18742, le 26 octobre 1912, 1-3.

⁴⁶² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 44-45, Belgrade, le 6 novembre 1912.

⁴⁶³ F. Dessberg, „French historiography and the recent research and debates on the Great War and Alliance between France and Serbia”, у: *Први светски рат и балкански чвор*, (ур. М. Павловић), Београд 2014, 395-410.

⁴⁶⁴ *Le Petit Journal*, № 18216, le 10 novembre 1912, 2; *Le Temps*, № 18774, le 27 novembre 1912, 1; *Le Journal des Débats*, № 322, le 19 novembre 1912, 1.

⁴⁶⁵ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 19-20.

бност је обезбеђивала француској штампи и јавности велики утицај на друштво, који је некада био већи од утицаја државе.⁴⁶⁶ Овакав утицај проистицао је и из чињенице да су поједини значајни француски политичари пре запажених државничких каријера радили као новински дописници. Такав пример су браћа Камбон, Габријел Аното, Стефан Пишон, Ремон Поенкаре и многи други. Стога је наклоност француске штампе успеси-ма балканских војски имала велики значај за „ствар” балканских држава.

У креирању француског јавног мњења запажену улогу је имао Андре Тардије, уредник полузваничног листа *Le Temps*, који је неретко (чак и изван Француске), називан „седмом великом силом у Европи”.⁴⁶⁷ Пре него што се посветио новинарској каријери Тардије је радио у тајној служби Министарства спољних послова, а касније када је званично напустио службу био је редовни посетилац Министарства. У своје најблискије пријатеље убрајао је државнике попут Ремона Поенкареа, Стефана Пишона, Филипа Бартелоа, Жоржа Луја и зато не изненађује изузетна обавештеност, у неким случајевима чак и провокативност, у писању *Le Temps*-а у периоду Балканских ратова.⁴⁶⁸ За разлику од писања из времена анексионе кризе, *Le Temps* је 1912. године заузео сасвим супротан став у односу на Србију и њене савезнице. Ту промену први је уочио угледни француски интелектуалац Огист Говен. Од почетка кризе лист је ватрено и упорно бранио интересе балканских држава и подржавао их у остварењу зацртаних ратних циљева. У више наврата, констатовао је Говен, „више је *Le Temps* био наклоњен балканским државама од кабинета у Петрограду”.⁴⁶⁹ *Le Temps* је, према оцени српског посланика у Француској Миленка Веснића, од свих француских листова био највише наклоњен Србима и „најотворенији заступник наших интереса”.⁴⁷⁰

Писање листа *Le Temps* и других француских дневних листова били су честа тема у руском Министарству спољних послова, као и у разговорима министра Сазонова и амбасадора Луја. На једном од састанака, Сазонов је рекао француском амбасадору да он има поверење у Француску и у савезништво Русије и Француске и да он не обраћа пажњу на писање француске штампе која није ни најмање благонаклона према

⁴⁶⁶ М. В. Наупе, *nav. delo*, 43.

⁴⁶⁷ Пол Камбон је 1909. године тврдио да је Тардије тај који води спољну политику Француске „јер он долази када хоће у Ке Д Орсеј који, као ни председник Клемансо никада нису демантовали ниједну његову објављену вест.”

⁴⁶⁸ М. В. Наупе, *nav. delo*, 45-46.

⁴⁶⁹ А. Gauvain, *nav. delo*, V, Paris 1918, 222.

⁴⁷⁰ АС, МИД-ПО, Пов. Бр. 4516, Париз 20. новембар/3. децембар 1912. године.

Русији. Признао је Лују да се често „уплаши” наслова које види у *Le Temps*.⁴⁷¹ Пристрасност у писању био је повод да Сазонов у више наврата апелује на француску владу да држи под контролом писање француске штампе.⁴⁷² Писањем француских листова није био задовољан ни француски амбасадор у Берлину Жил Камбон који се једном приликом пожалио српском посланику Милошу Божићевићу да понекад уопште и не пошаље извештај о актуелним дешавањима Министарству, а да, ипак, у сутрашњем издању *Le Temps*-а пронађе опширан текст о свим актуелним дешавањима.⁴⁷³

Савезничке победе и пораз османске војске отвориле су питање традиционалне туркофилије у Француској. Наиме, имајући у виду велика улагања која је Француска имала широм Османског царства и чињеницу да је француска јавност са симпатијама поздравила победе балканских држава, унутар дипломатских кругова се повела жива дискусија да ли се Француска „одрекла” Османског царства, а самим тим и својих интереса. Француске дипломате су добиле инструкције да на питања оваквог типа одговарају да се Француска и даље залаже за опстанак Османског царства и да ће свим силама настојати да спречи његову пропаст.⁴⁷⁴

Осим француског, победе балканских држава преокренуле су и британско јавно мњење. Најугицајни туркофилски лист *Daily Telegraph* начинио је грешку објављујући да је у бици код Лозенграда победила османска, а не бугарска војска. Демантована вест унела је, у први мах, доста забринутости у британске политичке кругове да би рат против Османског царства могао подстаћи милионе муслимана из британског колонијалног царства на немире у знак солидарности са својим сународницима. Но, након што су стигле вести о другим победама Балканаца и потпуном војном поразу Османског царства, ни традиционално туркофилско јавно мњење Велике Британије није могло остати имуно на успехе балканских хришћана. Пол Камбон је крајем октобра 1912. године извештавао Поенкареа да британско јавно мњење све више нагиње балканским државама, иако та промена става још увек није видљива у писању свих утицајнијих острвских листова. Неочекиване победе бугарске, српске и грчке војске утицале су на национални дух Британаца, који су са уважавањем почели говорити о војној снази балканских држава. Такође, балкански хришћани су стекли велику подршку у утицајним пацифистичким круговима који су све отвореније заступали „право хришћана из Руме-

⁴⁷¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 191, Saint-Petersbourg, le 4 novembre 1912.

⁴⁷² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 26, Saint-Petersbourg, le 6 novembre 1912.

⁴⁷³ АС, МИД-ПО, Пов. Бр. 2136, Берлин 25. IX/7. X 1912.

⁴⁷⁴ АМАЕ, FN, J.Cambon, doss. 50, № 36-37, Berlin, le 29 janvier 1913; A. Dumaine, *nav. delo*, 43.

лијског вилајета да се ослободе турског јарма”. Гласноговорници овог покрета су поштајали све популарнији у широј јавности, путовали су Великом Британијом, и попут покретних биоскопа приказивали портрете краљева Србије, Бугарске и Грчке које је народ увек са клицањем поздрављао, док је појаву султановог портрета пратила тишина или звиждуци. За разлику од шире јавности, Камбон је приметио да се у вишим класама, расположење у корист балканских држава много спорије мењало. Богатији људи, нарочито они који су имали улагања у Османском царству, са далеко више опреза посматрали су расплет рата на Балкану. Ипак, Камбон је примећивао да и међу њима има све више оних који су се нескривено радовали поразу Османског царства.⁴⁷⁵

У престоницама сила Тројног савеза вест о победама балканских држава није изазвала исто одушељење као у Паризу, Лондону и Петрограду. Вест о бугарској победи над султановом војском код Лозенграда у берлинским политичким и друштвеним круговима дочекана је са неверицом.⁴⁷⁶ Белгијски посланик у Берлину Бејнс је забележио да је државни секретар Кидерлен-Вехтер ту вест примио са неверицом и да је узвикнуо „то је немогуће, да једна сељачка војска туче трупе доказане снаге”.⁴⁷⁷ За разлику од свог министра, немачки цар Вилхелм одмах је поздравио победе балканских држава спреман да окрене леђа Османском царству. Један број немачких листова је рат балканских држава против Османског царства окарактерисао као „пљачку”, истичући да се балканске хришћанске државе „у својој журби да распарачју Царство нису прецизно договориле по ком принципу ће између себе поделити задобијени плен”.⁴⁷⁸ Листови какав је био *Reichspost* нису се устручавали да победе балканских народа над османском војском пропрате коментаром: „статус кво на Балкану је мртав и више га никаква дипломатска вештина не може оживети”.⁴⁷⁹ Немачки амбасадор у Лондону принц Карл Макс Лихновски је без много сентименталности констатовао да је „Први балкански рат окончан сломом Турске а, самим тиме, и поразом наше политике која је већ годинама била у вези са Турском”.⁴⁸⁰

Узбуђење на Вилхелмштресеу и у целокупном немачком јавном мњењу због победа балканских савезника, нарочито оних бугарске војске, није јењавало до краја

⁴⁷⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 171-175. Londres, le 30 octobre 1912.

⁴⁷⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 240, № 183, Berlin, le 25 octobre 1912.

⁴⁷⁷ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 19.

⁴⁷⁸ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар-децембар 1912, преглед штампе за 7/20. октобар.

⁴⁷⁹ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар-децембар 1912, преглед штампе за 14/27. октобар.

⁴⁸⁰ *Мемоар принца Лихновског* (превео са фр. Н. П. Петровић), Београд 1918, 19.

октобра. Постојала је слабашна нада да ће у наставку рата војска Османског царства преокренути ток рата једном одлучујућом победом. Са друге стране, према мишљењу немачких званичника са којима је Жил Камбон разговарао, чињеница коју Европа није смела више пренебрегавати била је да балканске државе имају, зарад својих победа, право на територијалну компензацију на рачун Османског царства. Немачка је поразе османских снага доживљавала и као своје поразе. Османску војску је тренирао Немац фелдмаршал Колмар фон дер Голц, османски официри су се већим делом усавршавали у немачким војним школама, и, на крају, османска војска је користила углавном немачко наоружање. Насупрот њима, балканске државе су користиле наоружање француских војних фабрика, њихови официри су се усавршавали у руским и француским војним школама. Театар балканског ратишта је био посредан сукоб француско-немачке војне вештине, у којем је немачка војна доктрина поражена.⁴⁸¹

Војни кругови у Немачкој у својим иступима углавном су се ограђивали од одговорности за поразе које је трпела султанова војска, неретко пребацујући одговорност на официре Османског царства, па и на самог султана и Порту.⁴⁸² Главни аргумент немачких војних стручњака у вези са овим био је тај да, иако је османски Генералштаб био организован према немачком моделу, османска војска није никада суштински германизована. Упркос официрима који су школовани у немачким војним школама, османска војска у основи није изменила свој карактер, није се преобразила у модрену армију европског модела, иако предвођена од стране Голц-паше и других немачких инструктора.⁴⁸³

У немачкој јавности се увредило мишљење да је највише разлога за задовољство због избијања Првог балканског рата и првих успеха које су постигле балканске државе имао руски посланик у Паризу Александар Извољски. Немачки лист *Frankfurter zeitung* писао је да је Извољски био главни мозак сложене машинерије познате као Балкански савез, који је осмишљен нигде другде до у француској престоници. Према мишљењу овог франкфуртског листа, друга најактивнија личност у стварању Балканског савеза био је председник грчке владе Елефтериос Венизелос. Иако рат није почео добро по Османског царства, Турци су се надали да ће велике силе одржати дато обећање да се у сукоб на Балкану неће непосредно уплитати. У немачкој јавности је, с друге стране, оцењено да ће рат донети мноштво последица по балкански, али и по

⁴⁸¹ AMAE, NS, Turquie, doss. № 240, № 253-254, Berlin, le 26 octobre 1912.

⁴⁸² AMAE, FN, J.Cambon, doss. 49, № 141, Berlin, le 25 octobre 1912; M. Moukhtar Pacha, *nav. delo*, 186.

⁴⁸³ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 59-61, Paris, sans date.

општи мир, без обзира на то коме буде припала победа на бојном пољу. Немачка је страховала да ће се Русија умешати у рат у случају да Османско царство однесе победу, а уколико победа буде у рукама балканских држава тада да ће бити тешко, готово немогуће, задржати Аустроугарску по страни догађаја.⁴⁸⁴ Исти страх Немачке делиле су и остале велике сила, а потврда је стигла већ почетком новембра.

Аустроугарска је, пратећи догађаје на Балкану, страховала и над сопственом судбином. Цар Франц Јозеф је од почетка рата на Балкану био врло песимистички расположен и забринут због пада престижа Аустроугарске у иностранству. Иста апатија је владала и у већем делу аустријске јавности. Листови, попут клерикалног католичког недељника *Österreich-Ungarn*, су писали да су „међу мртвима у балканском рату и *status quo* и Аустријанци”.⁴⁸⁵

Први балкански рат је распламсао страсти не само у престоницама шест великих сила већ и у малим, неутралним земљама попут Белгије. Победе балканских држава оставиле су врло јак утисак у белгијској јавности и подстакле живу расправу у војним круговима око заслуга француске артиљерије у победама Балканског савеза. Артиљеријско наоружање и методе ратовања из француских војних школа, које су користиле балканске државе, били су хваљени у војним и политичким круговима Белгије, док се немачком наоружању, као и војној вештини маршала Колмара фон дер Голца, отворено подсмевало. Показана надмоћ француске артиљерије подстакла је расправу у белгијској јавности у којој је исказана забринутост јер је већи део белгијске артиљерије био пореклом из немачке фабрике *Крул*. Околности и времена која долазе била су таква да ни неутралне државе, попут Белгије, нису смеле себи допустити луксуз да буду војнички неспремне, суштина је новинских чланака који су у јесен 1912. године пунили ступце белгијских листова.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Isto.

⁴⁸⁵ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 100.

⁴⁸⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 42-43, Bruxelles, le 11 novembre 1912.

2.6. Француска дипломатија према питању Цариграда и изласку Србије на Јадранско море

Вести о успесима балканских држава над Османским царством наставиле су да пуне странице европских листова и на почетку другог месеца рата. Сукоб се незадрживо ширио и захватао чак и оне територије за које су велике силе сматрале да су изван претензија балканских држава. Размена мишљења између европских престоница је настављена, али сваки пут када би велике силе приближиле своје позиције искрсавала је нова криза која их у преговорима враћала корак уназад. На почетку новембра из угла европске дипломатије на балканском ратишту искрсле су два озбиљне кризе које су претиле да у вртлог рата увуку најмање две велике силе – Русију и Аустроугарску. Прву кризу је изазвала Бугарска истицањем претензија да усмери своју војску ка Цариграду, а другу Србија објављујући своју намеру да део војске пошаље ка Јадранском мору да би тамо, посредством једне албанске луке отворила себи излаз на море. Објављене претензије изазвале су праву узбуну у Петрограду и Бечу, у толикој мери да су обе државе разматрале идеју да се умешају у сукоб. Русија у циљу заштите Цариграда, а Аустроугарска у својству мандатора Албанаца чврсто је била решена да запречи Србији излазак на море. Позиција Француске у оба случаја била је врло деликатна. Сматрала је да је најбоље решење у оба случаја одржање дипломатских контаката, знала је да онога тренутка када утихне разговор на сцену ће ступити оружје. Стога је у оба случаја настојала да буде у току догађаја, да помирљивим саветима смирује разбуктале страсти и одржи контакте међу европским силама живим до организације заједничког састанка.

Након победе код Лозенграда, бугарска војска је наставила да ниже победе на тракијском ратишту. Уследила је битка код Лиле-Бургаса 28. октобра, која се завршила бугарском победом 3. новембра. Захваљујући њој, бугарска војска је у нездрживом победничком налету 4. новембра стигла до Чаталце, на свега 30 км од Цариграда.⁴⁸⁷ На путу потпуне победе „цару Бугара” Фердинанду налазило се једино Једрене, друга престоница Османског царства, које се под бугарском опсадом нашло одмах након пада Мустафа Паше. Оригинални део текста „марш, марш, с генерала наш“, популарног бугарског „Марша Черњајев”, који је написан 1876. године у част руског генерала

⁴⁸⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 118-119, Etat-Major de l'Armée, le 7 novembre 1912.

Михаила Черњајева, бугарски војници на тракијском ратишту мењали су у „Марш, марш Цариград е наш”, бодрећи се за очекивани велики тријумф.⁴⁸⁸

Властољубље бугарског владара било је општепознато у европским оквирима. Јован Дучић је још 1911. године приметио да „најважнија амбиција краља Фердинанда није Македонија, већ Цариград”. Амбицију да буде господар најјаче државе на Балкану, што је Јован Дучић оцењивао као „наслеђену германску црту његовог карактера”, краљ Фердинанд је отворено показивао, а Цариград је требало да буде посебан дијамант у његовој круни „цара Бизантинаца”.⁴⁸⁹ Једном приликом је француског посланика Мориса Палеолога оставио да чека на пријем десет минута у једној дворани где је била изложена панорамска слика Цариграда и Босфора, али је читав приказ у засенак бацала грандиозна фигура краља Фердинанда на коњу.⁴⁹⁰ Русија је итекако била упозната са амбицијама бугарског владара. Сада када је краљ Фердинанд био надомак циља, била је одлучна да га заустави у освајању Цариграда, главног спољнополитичког циља руске политике од времена Петра Великог, ако је потребно и ратом. Слободан пролаз кроз црноморске морузе током XIX века постао је главни задатак руске спољне политике, која је на Црно море гледала као на своје *mare clausum*, и није намеравала икоме да препусти тај стратешки положај, а понајмање владару Бугарске.⁴⁹¹

Након првих победа балканских држава Русија је преузела примат у дипломатским преговорима и почела да врши снажан притисак на Француску и остале силе да рат што пре окончају и тиме спрече пад Цариграда.⁴⁹² Руска дипломатија је одлучила да промени своју тактику чекања. Крајем октобра, Извољски је пренео одговор своје владе да Русија прихвати иницијативу француског председника. Русија је тражила да се султанов суверенитет одржи над Цариградом и свим европским провинцијама Османског царства у којима би се, под контролом великих сила, спровеле неопходне реформе.⁴⁹³ Осим дипломатских мера, Русија је тражила од своје савезнице да интервенише у Софији, односно да посаветује бугарску владу да се заустави пред Чаталцом. Поводом овог предлога, Поенкаре је одговорио Извољском да Француска нема начина, а ни моралног основа, да шаље упозорења победничкој бугарској војсци. Уколико се Русија

⁴⁸⁸ Colonel Lamouche, *nav. delo*, 128.

⁴⁸⁹ АЈ, збирка Ј. Ј. Пижона, бр. 80, фас. 1, арх.јед. 525-533, Софија, 27. јануар/9. фебруар 1911.

⁴⁹⁰ L. Stavrijanos, *nav. delo*, 417.

⁴⁹¹ S. B. Fay, *Les Origines de la Guerre Mondiale*, I, (tr. de l'anglais Ch. Jacob), Paris 1930, 331-332.

⁴⁹² E. Ch. Helmreich, *nav. delo*, 200.

⁴⁹³ AMAE, Turque, doss. 240, № 220, Paris, le 26 octobre 1912.

не слаже са ратним планом Бугарске треба директно да се обрати Софији, децидиран је био Поенкаре.⁴⁹⁴

Премда француско Министарство спољних послова није у бугарском краљу видело опасност по општи мир, један део француских интелектуалних кругова јесте. Српски посланик Веснић извештавао је Министарство иностраних дела да се по париским кружоцима спекулише да између краља Фердинанда и Беча постоји некакав нарочит споразум о Цариграду. Према тим нагађањима, краљ Фердинанд је требало само симболично да умаршира у Цариград како би у Цркви свете Софије присуствовао заједничкој служби патријарха и егзарха, а затим би била обављена церемонија његовог преласка у православље, након чега би се краљ Фердинанд повукао из града. Према мишљењу српског посланика Веснића, овај сценарио је изгледао превише „фантастично” да би био стваран. Но, ипак су у ову причу према његовим сазнањима „веровали врло озбиљни људи” француског друштва.⁴⁹⁵

Иако званична Француска није веровала у овакве гласине, Министарство спољних послова је постало врло забринуто када је Аустроугарска, посредством бугарског посланика у Русији Стефана Бобчева, понудила Бугарској подршку у новцу и наоружању и јасно јој ставила до знања да се неће противити њеном територијалном проширењу.⁴⁹⁶ За Француску је то био сигнал да је Аустроугарска увидела да је status quo неповратно нарушен, због чега је покушавала да се приближи балканским државама и извуче корист за себе. Аустроугарски цар Франц Јозеф је од раније високо ценио „мудрост бугарског краља”, за кога је говорио да је „једини успео да изгради државу која је пример реда и стабилности на Балкану”.⁴⁹⁷

Француска је добро знала да је управо овакав приступ Немачка саветовала својој савезници од почетка рата. Саветовала јој је да окрене рат у своју корист и да од Русије преотме покровитељство над Балканским савезом. Француско Министарство спољних послова претпостављало је да овим гестом Аустроугарска потајно ради на одвајању Бугарске од Балканског савеза, пре свега од савеза са Србијом. Такође, приближавањем једној од балканских држава, Аустроугарска је показала спремност да одбаци свој првобитни непријатељски став према Првом балканском рату, јер је увидела да је истрајавање у том правцу може коштати губитка свих позиција на Балканском

⁴⁹⁴ DDF, 3e série, IV, № 389, Paris, le 8 novembre 1912, 408-409.

⁴⁹⁵ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 131, 262-264.

⁴⁹⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 159-160, Paris, le 30 octobre 1912.

⁴⁹⁷ A. Dumaine, *nav. delo*, 23.

полуострву. Гроф Берхтолд и остали аустроугарски званичници су трезвеним расуђивањем, увидели да је, након војничког краха Османског царства, боље да буду уз победнике. Подршком балканским државама, Аустроугарска је изразила спремност да учествује у успеху балканских савезница и да не допусти да, као патрон савеза балканских држава, Русија једина тријумфује.

Сама идеја да би бугарска војска могла да умаршира у Цариград као савезница Аустроугарске, или по њеном налогу, натерала је Русију да интензивира притисак у Паризу и другим европским престоницама да заједнички зауставе „овај аустро-бугарски поход”. Руске дипломате су добиле инструкције да убеди владе да удружено посредују код Бугара и одговоре их од намере да крену ка престоници Османског царства. Лорд Греј није журио да подупре руску иницијативу, јер је након њихових победа на бојном пољу наклоност британског јавног мњења у потпуности прешла на страну балканских држава.⁴⁹⁸ Осим тога, он је страх Русије сматрао ирационалним. Исти став имало је и француско Министарство спољних послова. Сама помисао да би Бугарска могла да стави Цариград под своју власт и да велике силе неће ништа предузети да то спрече доводила је руског амбасадора Извољског у стање безнађа. Но, уместо утехе или подршке, Морис Палеолог је сваки пут хладно одговарао Извољском да „све што се догодило ваша је грешка”. Да ваша влада није инспирисала, спонзорисала балканске уговоре ми се данас не бисмо суочавали са овим хаосом....”⁴⁹⁹ Палеолог у критиковању није био ништа блажи ни према бугарском посланику у Паризу Станчеву који му је често долазио по савет, сматрајући га пријатељем бугарског народа због петогодишње дипломатске службе у Софији. Марш бугарске војске ка Цариграду Палеолог је називао „лудошћу која је далеко превазилазила војничку спремност војске” и, још важније, претендујући да освоји Цариград Бугарска је ризиковала да окрене против себе Русију коју је сама одредила за врховног арбитра у свим споровима са својим савезницима. Палеолог је саветовао Станчеву да Бугарска смањи своје амбиције пре него буде лишена плодова свих својих сјајних победа.⁵⁰⁰ Руска дипломатска иницијатива наишла је на одјек једино у Букурешту. Краљ Карол је француском посланику Блонделу рекао да Румунија у случају да Бугари уђу у Цариград не би „седела скрштених руку”.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 249, Londres, le 5 novembre 1912.

⁴⁹⁹ M. Paléologue, *nav. delo*, 83-84.

⁵⁰⁰ *Isti*, 98-99.

⁵⁰¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 155-158, Bucarest, le 3 novembre 1912.

Бојазан Русије је, осим Румуније, најбоље разумело Османско царство где је, пробојем бугарске војске до Чаталце, завладала паника да велике силе неће спречити Бугарску у њеном маршу ка Цариграду и да ће се Османско царство само суочити са непријатељем под зидинама своје престонице. Османски министар спољних послова Норадунгијан упозорио је амбасадора Француске Бомпара да се Европа мора умешати на време, ако не због судбине Цариграда и Османског царства, онда због хришћана у Азији. Изјавио је да Порта неће сносити одговорност за евентуална насиља над хришћанским становништвом која би могли починити муслимани у одмазди због осећаја угрожености.⁵⁰² У стању панике Рифат-паша је тражио од Поенкареа да Француска пошаље ултиматум Бугарској. Тај предлог је за Поенкареа био неприхватљив. Рифат-паша је био врло незадовољан одговором који је добио, те је својој влади истога дана послао телеграм да „не рачуна на помоћ и заштиту Француске”.⁵⁰³

У самом Цариграду дошло је до политичких трзавица између владе и опозиције. Комитет уједињења и напретка је, посредством штампе и јавног мњења, вршио притисак на владу да код Чаталце пружи енергичнији отпор бугарској војсци или да поднесе оставку. Под таквим притиском влада је према Чаталци упутила нове, свеже трупе, а чак је и војсци дала налог да може употребити Шнајдерове топове намењене Србији које су османске власти заплениле у солунској луци септембра 1912. године.⁵⁰⁴

Нови, велики ударац за Царство стигао је 8. новембра, када се сазнало да се Солун предао грчкој војсци.⁵⁰⁵ Губитак једног од најзначајнијих османских градова у европском делу Царства представљао је пораз несагледивих размера за Порту, али и за бугарског краља Фердинанда који га је желело за себе. Понашање грчке војске након уласка у Солун, као и изјава грчког краља Ђорђа да град неће напустити ни по коју цену и да бугарску војску, која је свега неколико сати касније умарширала у град, прима као „драге госте”, изазвало је велико огорчење код бугарског краља. Француски посланик Панафије је сматрао да је улазак грчке војске у Солун био главни окидач за Бугарску и краља Фердинанда да свим силама крену ка Цариграду, како би се освајањем престонице реванширали краљу Ђорђу за освајање Солуна.⁵⁰⁶

⁵⁰² AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 253, Péra, le 5 novembre 1912.

⁵⁰³ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 317, № 319, Paris, le 5 novembre 1912, 200-201.

⁵⁰⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 184, Péra, le 9 novembre 1912.

⁵⁰⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 103, Salonique, le 18 novembre 1912.

⁵⁰⁶ Isto, № 98-99, Salonique, le 18 novembre 1912.

Међутим, да је руски и османски страх од пада Цариграда био претеран доказују и извештаји француских дипломатских представника из Цариграда, Једрена и Филипопоља. Они су са сигурношћу извештавали да су шансе да бугарска војска у скорије време стигне до Цариграда изузетно мале. Бугарска војска је већ неколико дана стајала на истим позицијама на Чаталци, на положају који је био око 30-40 км удаљен од Цариграда. Када би успела да савлада Чаталцу, због неприступачног терена до Цариграда би је чекао марш од неколико дана.⁵⁰⁷

Осим тога, до страних посланика стизале су гласине да је између бугарског Генералштаба и краља Фердинанда било неслагања око тактике. Према информацијама којима су располагали француски дипломатски представници, генерал Савов је желео да прво освоји Једрене и да, уз заплећену тешку артиљерију османске војске и осигуране положаје у позадини, настави марш ка Цариграду. Било је и других гласина попут оних да је краљ Фердинанд одустао од офанзиве на Цариград, јер је увидео да му даље жртвовање бугарске војске не би донело очекивани исход.⁵⁰⁸ Како било, француске процене су се показале као истините. Бугарско напредовање је стагнирало након 4. новембра, а последњи велики напад, предузет средином новембра, завршен је неуспешно, као и сви претходни.⁵⁰⁹ Војни стручњаци су сматрали да није случајно што је бугарски брзи продор заустављен управо на линији Чаталца. Своју важну стратешку позицију, Чаталца је доказала и током Кримског рата, као и током Руско-турског рата 1877. године. Назив „град-виљушка” оправдавао је своје име у потпуности, јер је био опасан високим планинама које су се издизале изнад њега као зупци виљушке.⁵¹⁰

Кроз неколико месеци на светло дана изаћи ће друге последице неуспеха Бугара да се пробију до Цариграда. Наиме, одбијена од Цариграда Бугарска није имала другог излаза осим да се окрене ка Македонији. Међутим, у ослобођење Македоније није ни приближно уложила снаге и војничког капацитета као у поход на Цариград, стога ју је тамо у касну јесен дочекала Србија чија војска је за непуних месец дана ослободила све градове и вароши од српско-турске границе код Ристовца до Битоља и Прилепа. Македонија је и Србији била резервна карта, будући да је и сама током новембра доживела неуспех у покушају да добије излаз на Јадранско море. Бугарској је пробој запретила Русија, Србији је то урадила Аустроугарска, обе силе су их усмериле да потврду својих

⁵⁰⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 40-41, Etat-Major de l'Armée, le 6 novembre 1912.

⁵⁰⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 86, L'Etat-Major de l'Armée, le 12 novembre 1912.

⁵⁰⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 44, Péra, le 17 novembre 1912.

⁵¹⁰ AC, GB, MF 120, № 448, Péra, le 10 novembre 1912.

националних интереса траже у Македонији. Конфронтација интереса, као и немогућност да се споразумеју мирним путем неминовно је водила савезнице у крвави епилог Другог балканског рата.

Додатни проблем представљало је то што се бугарска војска, готово од почетка рата, борила са заразним болестима међу којима је колера нарочито узимала маха.⁵¹¹ Први случајеви колере у бугарској војсци забележени су одмах након битке код Лиле Бургаса.⁵¹² За разлику од страних војних и цивилних извештача који су, током боравка под зидинама Једрена, опширно извештавали о појави заразе у редовима бугарске војске, Генералштаб је ретко у јавности говорио о санитарним условима који су владали у бугарској војсци. Међутим, до почетка децембра ситуација је била толико озбиљна, да се број оболелих од колере све теже могао сакрити од бугарске и европске јавности. Француски дипломатски представник у Филипопољу Санти је од поузданог извора дознао да је број оболелих од колере у бугарској војсци само на тракијском фронту достигао цифру од 15.000 заражених.⁵¹³ Билтен Међународне организације Црвеног крста објавио је још драматичније податке о 35.000 оболелих и 4.615 преминулих и то само током новембра.⁵¹⁴

Упркос паници Русије и сталним притисцима које је наставила да врши на Француску и остале велике силе да се предузму превентивне мере заштите за Цариград, чињеница је да је ова криза изгубила на својој оштрини још средином новембра. Управо у том тренутку разбуктавала се друга, по мишљењу Француске, далеко опаснија криза на западном делу балканског ратишта. Окидач за кризу биле су истакнуте претензије Србије на један део јадранске обале. Криза је била озбиљнија јер француска дипломатија није као у случају Русије имала утицај на одлуке и ставове Аустроугарске. Колико је Русију могла добронамерним саветима да одврати од исхитрених потеза, толико је у случају Аустроугарске та опција била потпуно искључена. Поступци Беча се нису могли предвидети, што је читаву кризу чинило изузетно опасном не само по Балкан, већ и по читаву Европу.

⁵¹¹ Colonel Lamouche, *nav. delo*, 126-127.

⁵¹² У Османском царству епидемија колере је почела још 1910. када се та болест проширила са Кавказа. Од половине јула 1910. до половине јануара 1911. у Османском царству је било регистровано 4.023 умрле особе и на десетине хиљада заражених. Процене су говориле да је за три године харања колере број умрлих у Османском царству износио око 16.000 људи. Војни маневри које је Царство одржало лета 1911. у Тракији само су допринели унапредовањем ширењу заразе у европски део државе. Почетком рата у јесен 1912. са тракијског ратишта колера се од османске, преко бугарске војске проширила на све остале стране у рату (А. Nedok, *Balkanski ratovi 1912–1913: rad srpskog vojnog saniteta*, Beograd 2012).

⁵¹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 4, Plodviv, le 1er décembre 1912.

⁵¹⁴ *Bulletin International des Sociétés de la Croix-rouge*, № 176, Genève, octobre 1913, 291.

Од свих балканских држава које су узеле учешће у рату против Османског царства, једино Србија није имала директан излаз на море. Српска држава била је укљештена између Аустроугарске и Османског царства, пред опасношћу да буде угушена, јер су се њихови обострани интереси непрестано сукобљавали. Излазак Србије на море, уз ослобођење Старе Србије, означен је као други најважнији ратни циљ, чије остварење је Србији доносило вишеструке користи. Пре свега, слободним изласком на море Србија би се ослободила економске зависности у односу на Аустроугарску и Османско царство, добила би непосредан приступ светским тржницама, а у политичком смислу излазак на море повећао би престиж и углед државе јер би јој пружио могућност да се сврста у ред медитеранских сила.⁵¹⁵ Према замисли идејног творца Балканског савеза Милована Миловановића, Србија је свој пут ка слободи требало да трасира преко територије насељене Албанцима до једне луке на обали Јадранског мора. У време стварања Савеза, Миловановића су опомињали да је његов план сувише ризикант и да Србија продором на територију насељену албанским становништвом ризикује да изазове реакције Аустроугарске, али и Италије, које су деценијама уназад контролисале ову област Османског царства посредством разгранате мреже конзулата и тајних агената. Упркос опоменама, Миловановић је остао при својој идеји, препустио је Македонију бугарском утицају, док је кормило српске спољне политике усмерио ка југозападу Балканског полуострва.

Након успешних борби за ослобођење Старе Србије и Македоније, Србија се, почетком новембра, нашла на корак од изласка на Јадранско море. Одмах након ослобођења Призрена 3. новембра, српска Врховна команда је издала наредбу да Трећа армија под командом генерала Божидара Јанковића формира два одреда и припреми их за дејство преко северне Албаније ка Јадранском мору.⁵¹⁶ Пре него што су формиран и војни одреди, Србија је код пријатељских држава припремила дипломатски терен за остварење овог наума. Русија, као покровитељ Савеза, несумњиво је са овим планом српске државе била упозната од почетка рата. Телеграфишући 24. октобра Димитрију Поповићу, српском посланику у Петрограду, Пашић му је наложио да саопшти цару Николају „да Србија без излаза на Јадранско море не може опстати као самостална држава”.⁵¹⁷ Друге две пријатељске државе, Француску и Велику Британију Србија је о

⁵¹⁵ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 3-4.

⁵¹⁶ Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *нав. дело*, 128-133; М. Ј. Милићевић, „Српска управа у северној Албанији и на приморју током Првог балканског рата“, *Баштина*, бр. 23/2007, 255-278.

⁵¹⁷ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 22, 167.

свом науму обавестила 1. новембра. Посланици Веснић и Грујић обавестили су француску и британску владу да Србија претендује на један део јадранске обале „од Љеша до испод Драча”, замоливши силе Тројног споразума да њену акцију дипломатски подрже.⁵¹⁸

Недељу дана касније, 7. новембра, Србија се званичном нотом обратила преосталим великим силама обавештавајући их о својим намерама и претензијама. Текст ноте пратила је дипломатска акција њених посланика у европским престоницама да се придобије подршка или бар обећање да Србија неће бити спречена да оствари овај свој ратни задатак. У Министарству спољних послова Француске, Веснић је нагласио да је српска влада спремна на велике жртве како би остварила успех у тој акцији, док је посланик у Лондону Грујућ без околишања нагласио да је за Србију добијање луке „питање живота и смрти”. Решеност Србије да без обзира на жртве истраје у свом науму на исти начин је описао и француски посланик у Београду, истакавши да ће Србија за остварење својих права ратовати, „ако треба против Аустроугарске, Европе, читавог универзума”.⁵¹⁹

У овом првом тренутку, Француска и Велика Британија нису имале јасно дефинисан став о захтеву Србије. Сматрале су да треба сачекати реакције осталих сила, пре свих Аустроугарске, и тек онда донети рационалну одлуку на општу добробит. Нота српске владе од 7. новембра, према мишљењу Француске и Британије, била је оштра и исхитрена и олако је могла да буде схваћена као провокација европском миру, као и изјаве које је председник српске владе Пашић давао појединим страним листовима. У Форин офису су били уверени да је творац и инспиратор „оштрог речника” у ноти српске владе нико други до руски посланик у Београду Николај Хартвиг. Грујићу је речено да Велика Британија разуме природну потребу Србије да обезбеди економску слободу својој привреди и да се ослободи зависности од аустроугарског тржишта, али је упозорен да Аустроугарска страхује да би лука коју би Србија евентуално добила могла доћи под контролу Русије или федерације балканских држава што би нарушило однос снага у медитеранском басену. Према ставу британског Министарства спољних послова олакшавајућа околност била је та да Аустроугарска још увек није истакла захтев за даљим територијалним проширењем ка унутрашњости Балкана, нити је затражила луку за

⁵¹⁸ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 65, 206; *Исто*, № 93, 231.

⁵¹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 44-45, Belgrade, le 6 novembre 1912.

себе на обали Јадранског мора, и да се задовољавајуће решење по све стране може још увек пронаћи, али да Србија мора бити стрпљива.⁵²⁰

Посланик Грујић је на исту тему разговарао и са председником владе лордом Асквитом који је изразио велике симпатије према успесима балканских држава, док је дипломатску ситуацију оценио као лошу. За лошу ситуацију Асквит није окривио зарађене стране већ велике силе, које су, сматрао је Асквит, разједињене и мисле само на сопствене интересе. Да би се разрешила кризна ситуација на Балкану и у Европи, лорд Асквит је сматрао неопходним да све силе покажу јединство и добру вољу да уваже мишљења друге стране. Ипак, Асквит је сматрао да би, колико год да је ситуација у Европи хаотична, било сурово лишити победнике у рату плодова њихових остварених победа.⁵²¹

Решеност Србије да истраје у питању добијања луке на обали Јадранског мора изазивала је забринутост и у француском Министарству спољних послова. Француска је првенствено била забринута због реакције Русије, која је на почетку ставила до знања својој савезници да је спремна да подржи Србију у њеном напору за економско и политичко осамостаљење. Постављало се питање колико је Русија спремна далеко да иде у својој подршци и заштити Србије, што је са друге стране повлачило питање (не)обавезе Француске да следи политику своје савезнице. На овом питању се француска политичка јавност поделила на две струје: једна, на челу са браћом Полом и Жилом Камбоном, била је противна значајнијем уплитању Француске у било какав балкански проблем; и друга, на челу са Поенкареом, Александром Милераном и Теофилом Делкасеом, која је сматрала да је дужност Француске да испуни савезничке обавезе према Русији по сваку цену.⁵²² Струја која се залагала за подршку Француске Русији била је наклоњена и Србији. У разговорима са Делкасеом, Милераном и министром финансија Клоцом, Веснић је стекао утисак да су они врло наклоњени Србији, чије интересе су бранили на седницама Министарског савета. Осим што је непосредно разговарао са утицајним личностима француског друштва, Веснић се у придобијању француске јавности ослањао на пријатеље Србије као што су били Шарл Лоазо и Максим Шублије.⁵²³

Међутим, Веснић је знао да подршка дела француске владе не значи много и да је за формирање става Француске у ствари била пресудна одлука Русије и став који ће

⁵²⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 148-153, Paris, le 8 novembre 1912.

⁵²¹ Isto, № 251-254, Londres, le 10 novembre 1912.

⁵²² Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 40.

⁵²³ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 190, 310-311.

она заузети у овом питању. Међутим, и у самој Русији била је присутно неколико струја. У незваничном разговору који је водио 9. новембра са француским амбасадором Лујем Сазонов је са сетом истакао да је Русија доведена, не својом вољом, у врло незавидан положај и пред својом савезницом и пред супарничким силама. Додао је да Русија није никада обећала помоћ Србији да изађе на Јадранско море, већ јој је обећала подршку у пројекту Јадранске железнице. Србија је, са друге стране, искористила сентименталност Русије према славизму да се закљони иза ње у овом питању, закључио је Сазонов свој разговор са Лујем. До коначне одлуке у овом питању, Сазонов је наложио Хартвигу да апелује на практичност и мудрост, као и „да не срља у пропаст због свог самољубља”. Такође, Хартвиг је требало да искористи свој велики углед и да српским властима сугерише да размотре могућност да, уместо луке на јадранској обали, заузврат добију компензације на некој другој страни.⁵²⁴

Док се чекало на коначну одлуку руске дипломатије, француски посланици у балканским престоницама добили су инструкције да буду обазриви у својим иступима и саветима. Француском посланику у Србији Леону Декоу саветовано је да утиче на српску владу да у својим захтевима буде умерена. Деко је имао задатак да не допусти да се Русија и њен представник Николај Хартвиг закљоне иза Француске у разговорима са српском владом и да је не искористе као изговор за ускраћивање подршке Србији у овом, за њу, врло важном питању.⁵²⁵

За разлику од Русије, која је била растрзана између одговорности према својој савезници и симпатија према Србији, Аустроугарска је одмах одредила свој став према овом питању и од њега није одступила до краја кризе. На вест да је српска војска ушла у Призрен, бечка штампа је 4. новембра објавила коминике да Србија „нема више ни националног, ни војног интереса да са својим продором наставља даље од Призрена”. Из угла аустроугарске, али и европске јавности, овај коминике је сматран озбиљним упозорењем Србији да поштује територију насељену Албанцима.⁵²⁶ Сличан текст објавио је и полуслужбени орган бечке владе *Fremdenblatt* поручујући српској влади да су „са падом Призрена завршена српска освајања према западу”.⁵²⁷

Још један бечки лист, такође близак владајућим круговима *Neue Freie Presse*, био је још отворени у погледу претензија Србије. У чланку под називом *Аустроугарска*

⁵²⁴ DDF, 3e série, t. IV, № 411, Saint-Petersbourg, le 10 novembre 1912, 427-430.

⁵²⁵ R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 325-326.

⁵²⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 184, Vienne, le 4 novembre 1912.

⁵²⁷ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 36-37.

и српски марш преко Албаније, између осталог, је писало следеће: „Манифест који је објавио српски краљ Петар на почетку рата против Османског царства обећао је српском народу ослобођење сународника од турског јарма и да ће се у српским рукама поново наћи градови Нови Пазар, Приштина, Призрен и Скопље. Ти градови су већ у оквирима српске државе, чиме је српски сан са војног аспекта у потпуности остварен”. Међутим, краљ у поменутом манифесту, стоји у наставку чланка, није споменуо захтев Србије „да добије део територије која је од памтивека насељена Албанцима.” Србија је упозната са чињеницом да две велике силе, Аустроугарска и Италија, имају уговор да заједнички уређују политичке и друге прилике у Албанији. Србија и остале државе које је подржавају у њеном науму, не знају колики значај има Јадранско море за очување општег мира. Постојећи однос снага у медитеранском басену је деликатан већ дуго времена, те би појава нове поморске силе, ма колико она мала била, на албанској обали нарушила ову осетљиву равнотежу и отворила далеко већи проблем од свих оних које је донео балкански рат, закључио је лист *Neue Freie Presse*.⁵²⁸

Од самог почетка, позиција Аустроугарска била је повољнија у односу на позицију Русије, јер је она лако обезбедила подршку својих савезника Немачке и Италије. У циљу усклађивања политика Тројног савеза, италијански министар спољних послова Сан Ђулијано, допутовао је почетком новембра у Берлин. Немачка се још једном поставила у улогу посредника између Аустроугарске и Италије, настојећи пре свега да њене савезнице усагласе заједничку политику у односу на албански проблем. Како је Жилу Камбону од раније било познато, Аустроугарска је инсистирала да се оснује независна албанска кнежевина на челу са једним муслиманским принцом. Сан Ђулијано није благонаклоно гледао на овај аустроугарски предлог. У погледу српског изласка на море, Камбон је имао утисак да, за разлику од Аустроугарске, Немачка и Италија имају вољу да изађу у сусрет захтеву Србије, с том разликом што је Италија пристајала да Србија оствари територијални излазак на Јадранско море појасом који би раздвајао Црну Гору и Албанију, док је Немачка пристајала само на економски излаз неутрализованом железницом или уступањем једне луке на обали Егејског мора. Прецизније, немачка замисао, коју је Кидерлен-Вехтер 8. новембра поделио са Жилом Камбоном, била је та да уколико велике силе дају Србији дозволу за изградњу јадранске железнице, Србија не би смела имати контролу над том трасом, као што ни Русији није дато

⁵²⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 50-52, „Noue Freie Presse”, le 5 novembre 1912.

право да контролише железницу кроз Манџурију.⁵²⁹ Ако је већ била приморана да се приклони ставу једне од својих савезница, Аустроугарска је изабрала да у овом тренутку подржи немачки предлог, знајући да га Србија неће прихватити.⁵³⁰

Француски амбасадор у Бечу Димен у више наврата је покушавао да „омекша” ставове Беча у односу на Србију, али се сваки његов покушај завршавао неуспехом. Сви аустријски званичници били су у дубоком уверењу да „зарад виталних интереса на Балкану Србију треба разорити као Картагину”, и управо овакви ратоборни ставови највише су забрињавали Димена.⁵³¹

Маркиз Сан Ђулијано је након своје службене посете Берлину, из које се вратио 10. новембра, обавестио француског амбасадора у Риму Камила Барера да је став Аустроугарске по питању српске луке на Јадранском мору непромењен и непоколебљив. Аустроугарска је, према Сан Ђулијановим сазнањима, спремна да се на све начине, чак и оружано бори да Србија не добије излаз на море.⁵³² Председник италијанске владе Ђовани Ђолити политику његове земље, у разговору са амбасадором Барером, уобличио је на овај начин: „Италија је врло резервисана према Аустроугарској и њеним плановима у Албанији, више је наклоњена интересима Србије, али Италијани не могу бити већи Балканци од Руса.”⁵³³ За разлику од владе, италијанска јавност је показивала мање обзира према Аустроугарској. Већина италијанских листова похвално је и са симпатијама писала о победама балканских држава над Османским царством, док су ширење аустроугарског утицаја на источну обалу Јадрана здушно критиковали.⁵³⁴

Међутим, Ђолитијево мишљење и његову резервисаност према Аустроугарској нису делили ни сви италијански посланици. Италијански конзул у Скопљу Галанти, за разлику од свог министра, био је велики присталица аутономне Албаније. Средином новембра 1912. године у разговору са француским вице-конзулом Карлијеом, Галанти је истакао да би „стварање аутономне Албаније био природан потез, јер Албанци чине сасвим засебну етничку групу на Балканском полуострву”. Такође је додао да би за

⁵²⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 141, Berlin, le 8 novembre 1912.

⁵³⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 170, Berlin, le 4 novembre 1912; Isto, № 247, Berlin, le 5 novembre 1912.

⁵³¹ A. Dumaine, *nav. delo*, 79-81.

⁵³² AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 240, Rome, le 10 novembre 1912.

⁵³³ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 124, Rome, le 13 novembre 1912.

⁵³⁴ Isto, № 93-94, Rome, le 12 novembre 1912.

њего било „чудно да се Драч додели Србији кад у читавој драчкој области нема ниједног Србина”.⁵³⁵

По Италију је ситуација око Албаније тим више била компликована јер су две државе имале уговор који је Висконти Веносота склопио 1901. године и којим је договорен заједнички рад две државе на очувању целовитости албанске територије. Барер је у својим извештајима оцењивао да је уговор из 1901. године био више заштита италијанских интереса од Аустроугарске, него што је значио компатибилност политика две државе. Уколико би се Италија одрекла одредби уговора, Аустроугарска би је потпуно искључила из албанског питања, а Србија ни тада не би имала користи. Бареру је више пута стављено до знања да Италија нема намеру да прекши тај уговор, али ће се потрудити да Србија уместо луке добије достојну надокнаду.⁵³⁶

За разлику од Италије, која је имала дилема да ли да пружи безусловну подршку бечкој дипломатији, Немачка је здушно стала раме уз раме са Аустроугарском. Немачки државни секретар Алфред фон Кидерлен-Вехтер је у поверљивом разговору са амбасадорима Француске и Велике Британије Камбоном и Едвардом Гошеном 7. новембра рекао да је коначна одлука Аустроугарске да не дозволи Србији приступ Јадранском мору и да Немачка нема другог избора осим да подржи своју савезницу. Секретар је истакао да му се чини да Бугарска превише охрабрује Србију, гурајући је у правцу Јадрана обећањем да ће је војно помоћи, стога је предложио двојици амбасадора да владе Француске и Велике Британије пријатељски утичу на Бугарску да ускрати Србији обећану помоћ. Без подршке својих балканских савезника и без охрабрења од стране Русије, Србија неће имати другог избора осим да одустане. Кидерлен-Вехтер је, такође, истакао како Немачка није противна да Србија добије економски излаз на Јадран железничком пругом или да преко долине Вардара оствари везу са Егејским морем, уколико за то добије сагласност свих осталих великих сила.⁵³⁷

Историчар Џон Рел мишљења је да је Немачка за све време Првог балканског рата играла двоструку игру. Двострукост немачке дипломатије нарочито је дошла до изражаја у албанском питању. Док су Аустроугарска и Русија мобилисале један део својих трупа и због тога наишле на осуду осталих држава, дотле је Немачка пред остатком света тврдила да зауздава Аустроугарску, тражећи исто од Француске да чини са

⁵³⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 36-37, Uskub, le 16 novembre 1912.

⁵³⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 241, Rome, le 10 novembre 1912.

⁵³⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 83-84, Berlin, le 7 novembre 1912; R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 315.

Русијом, док је у стварности, потајно подржавала њену агресивну политику према Србији и била спремна да је војно подржи уколико криза ескалира у сукоб.⁵³⁸

Релово мишљење дели и Луиђи Албертини, који је сматрао да је Аустроугарска водила и одлучнију политику у балканским питањима, Немачка би је у свему подржала. Проблем није био у недовољној лојалности Немачке, већ у неодлучности Аустроугарске, уверен је Албертини. Теорија да је Немачка одговорна за губитак аустроугарског престижа и позиције на Балкану у балканским ратовима, према Албертинију искомструисна је касније када су се сами аустроугарски државници суочили са оптужбама својих сународника да су водили погрешну политику и тиме покушали да кривицу баце на Берлин и немачку политику.⁵³⁹ Немачко јавно мњење је без икакве дилеме подржавало ставове своје владе. Подршку јавности најбоље илуструје један чланак из келнских новина који је амбасадор Жил Камбон проследио свом Министарству почетком децембра. Као посебно значајан подвукао је следећи део чланка: „Немачка не зна где је Драч, нити је то занима. Немачку не занима ни ко је краљ Шпаније, али је спремна да без размишљања уђе у рат зарад интереса своје савезнице”.⁵⁴⁰

О заједничком ставу усвојеном у Берлину силе Тројног савеза обавестиле су 10. новембра Србију нотом која се састојала од седам тачака. Ноту је српској влади, у име све три силе, уручио аустроугарски посланик у Београду Стефан Угрон. Њоме су силе Тројног савеза ставиле до знања Србији да се противе њеном изласку на јадранску обалу. Аустроугарска је затражила да се, уместо поделе територије између балканских држава на којој живе Албанци, оснује независна албанска држава. Она се позвала на стару паролу „Балкан–балканским народима” која је, према Аустроугарској, требало да важи и у случају албанског народа. У замену за Драч или које друго албанско пристаниште, Аустроугарска је понудила Србији излаз Вардарском долином на Егејско море или комерцијални транзит преко територије Босне и Херцеговине у Метковић или преко Сплита.⁵⁴¹ Како би избегао да одмах да свој одговор аустроугарском посланику, Пашић је већ истога дана када је примио заједничку ноту отпутовао за Скопље, наводно ради консултација са краљем Петром. У престоницу се вратио 16. новембра.⁵⁴² Након консултација са Хартвигом, Пашић је истога дана одговорио на ноту послани-

⁵³⁸ J. Röhl, „Jetzt oder nie!” Kaiser Wilhelm II and the Resurgence of Serbia, 1912–1914, излагање на Међународном научном скупу *Срби и Први светски рат 1914–1918* (13. 06. 2014).

⁵³⁹ L. Albertini, *nav. delo*, 397-398.

⁵⁴⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 235-236, Berlin, le 5 décembre 1912.

⁵⁴¹ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 153, 282-283.

⁵⁴² Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 65.

цима Аустроугарске, Немачке и Италије истакавши да Србија не може да разговара о албанском питању све док се непријатељства не окончају, као и да коначно решење овог питања препушта на решавање великим силама.⁵⁴³

Јован Јовановић, начелник у Министарству, који је замењивао Пашића током његовог одсуства из Београда, изјавио је француском посланику Декоу 11. новембра да је српска влада одбацила идеју да Србија, уместо изласка на Јадранско добије луку на Егејском мору. Предлог је био неприхватљив, јер би он довео Србију у конфликт са Бугарском, а то Србија никако није желела.⁵⁴⁴ И Русија је сматрала да је усмеравање Србије ка Егејском мору покушај обмане од стране Аустроугарске. Сазонов је сматрао да су, тим предлогом, силе Тројног савеза покушавале да посвађају Србију са Бугарском и Грчком и разбију Балкански савез. При том, на Егејском мору није било српског становништва, тако да је овај аустроугарско-немачки предлог на сваки начин био неу-темљен, како је сматрао руски министар Сазонов. Сазонов је као врло „опасан и неос-тварив” оценио предлог о коме је спекулисала европска јавност да се као засебне ауто-номне области оснују „три Албаније“: муслиманска, католичка и православна.⁵⁴⁵

У исто време када су обавестили владу у Београду, посланици Аустроугарске и Немачке о својој донетој одлуци обавестили су и владе у Француској и Русији. Барон Шен, немачки амбасадор у Паризу, у више наврата је на ову тему разговарао лично са Поенкареом. Упозоравао га је да даље заоштравање односа између два блока великих сила лако може довести до избијања европског рата, а све то због, како је говорио, неважног проблема какав је „извоз српских свиња“.⁵⁴⁶ У циљу попуштања напетости, владе Француске и Велике Британије су 9. новембра затражиле од Берлина да утиче на своју савезницу да не предузима никакве непријатељске мере према Србији, уз обећа-ње да ће исте мере предузети у Петрограду.⁵⁴⁷

Да би одобровољили Аустроугарску, лорд Греј и Поенкаре су предложили Немачкој да саопшти Бечу да Француска и Британија сматрају сва освајања балканских држава остварена током рата „окупацијом привременог карактера” и да ће се о њиховој

⁵⁴³ DDF, 3e série, t. IV, № 486, Belgrade, le 18 novembre 1912, 493 ; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 75, Saint-Pétersbourg, le 22 novembre 1912.

⁵⁴⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 29, Belgrade, le 11 novembre 1912.

⁵⁴⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 194, Saint-Pétersbourg, le 20 novembre 1912.

⁵⁴⁶ Поенкаре је у својим мемоарима записао да је тачна формулација амбасадора фон Шена била „porcs serbes“. Поенкаре је забележио да се амбасадор поиграо са речима, јер је оваква формулација могла и пежоративно значити „српске свиње” (R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 320).

⁵⁴⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 Novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 83, Paris, le 12 novembre 1912.

коначној судбини одлучивати по окончању свих непријатељстава. На исти начин би се третирао и територија коју би запосели Срби на простору Албаније. Као најважније, нагласили су потребу да се избегне страно уплитање у рат, односно да се по сваку цену спречи директни обрачун Аустроугарске и Србије.⁵⁴⁸

Самостално иступање Француске и Велике Британије био је јасан сигнал Русији у ком правцу треба да формира свој коначан став у питању српске луке на Јадрану. Међутим, да би преломила у овом питању званична Русија морала је прво да се избори са својим јавним мњењем које је здушно било уз Србију. Вест да је Србија 8. и 9. новембра пут Драча упутила два одреда дочекана је са великим одушевљењем у руској јавности.⁵⁴⁹ Сви водећи руски листови су са одушевљењем поздравили намеру Србије натписима „На море!“.⁵⁵⁰ За разлику од јавности, руска влада је због осетљивости проблема, била принуђена да буде обазривија. Није смела себи да допусти да подлегне провокацијама од стране Тројног савеза, али није имала намеру ни да допусти Србији да је, против њене воље, увуче у срж кризе. Деликатност ситуације најбоље показује реакција министра Сазонова на једну несмотрену изјаву српског посланика у Берлину Милоша Богићевића. Богићевић је пред немачким државним секретаром Кидерлен-Вехтером изјавио да Србија у свом науму да добије једну луку на јадранској обали има „безрезервну подршку једне велике силе и својих балканских савезника“. Схватајући Богићевићеву алузију, Кидерлен-Вехтер му је одговорио врло одсечно да, уколико Русија војно подржи Србију, чак и ако то учини сама, без помоћи својих савезника, онда ће и Немачка са својом војском стати иза Аустроугарске.⁵⁵¹ Изјава посланика Богићевића још више је разљутила Сазонова који је поручио да Русија има свог амбасадора у Берлину да заступа њене интересе, а истовремено је затражио од Пашића да демантује изјаву свог посланика код Аустроугарске и других великих сила.⁵⁵²

Осим у Русији, речник и став који је посланик Богићевић заузео у Берлину, наишли су на оштру критику и у другим дипломатским круговима. Немачки амбасадор у Паризу барон Вилхелм фон Шен, Богићевићево понашање је оценио као „скандалозно“. Шен је о овом догађају и ситуацији на Балкану захтевао да разговара поверљиво

⁵⁴⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 64, Londres, le 22 novembre 1912; DDF, 3e série, t. IV, № 394, Londres, le 8 novembre 1912, 412-413.

⁵⁴⁹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 36-37; М. Ј. Милићевић, „Српска управа у северној Албанији и на приморју”, 255-278.

⁵⁵⁰ *Политика*, № 3158, „На море”, 26. октобар/8. новембар 1912, 2.

⁵⁵¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 91, Berlin, le 7 novembre 1912.

⁵⁵² *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 157, 292.

са Морисом Палеологом, шефом Политичког одељења француског Министарства спољних послова. Палеолог је покушао да умири немачког амбасадора речима да је другачије информације добио од српског посланика у Паризу Веснића од кога је чуо да Србија није добила обећање од Русије да ће је војно заштити у случају сукоба са Аустроугарском, већ савет да буде мудрија и умеренија у свом захтеву. Палеолог није порицао да питање српског изласка на Јадранско море у Петрограду сматрају веома значајним. Амбасадор Шен је у наставку разговора инсистирао да Француска настави са својом улогом посредника и помиритеља у односима између Русије и Аустроугарске. Шеф Политичког одељења уверавао је Шена да ће председник Поенкаре и даље давати све од себе да очува мир у Европи. Закључујући разговор Палеолог је нагласио да Француска подржава Русију, рекавши му „да различите невоље доводе савезништва пред искушења, али да је Француска сигурна у опстанак свог са Русијом”.⁵⁵³ У овом случају, као и много пута током 1912. и 1913. године до изражаја је дошла прагматичност начелника Политичког одељења Палеолога који је, за разлику од својих колега који су били уплашени за општи мир, у балканском рату видео могућност да Петроград обнови свој углед и утицај пољуљан у анексионој кризи. Још важније, рат је, према мишљењу Палеолога, давао одличну прилику Француској да „затегне” своје везе са Русијом и Британијом и веже их јаче за савез.⁵⁵⁴

Иако је Русија имала јако упориште и велики број присталица за своју балканску политику у Француској, знала је да везе између Петрограда и Париза не сме превише да „затеже”. За разлику од Сазонова и његове уздржаности, руски посланик у Београду није имао дилему да ли је потребно да у овом, по Србију судбинском питању пружи своју подршку или не. Истицао је да политика Сазонова није политика руског народа и подстицао Србију да истраје у својој акцији. Због оваквих ставова је добио „титулу” српског вице-краља. Међутим, према оцени Јовановића Пијона, Хартвиг је оваквим испадима само штетио интересима српске владе, јер јој је пружао лажна обећања о подршци Русије, док је у стварности делао на своју руку. У једном од разговора Јовановић је француском посланику Декоу рекао следеће: „Ако Хартвиг није имао формалних инструкција да поступа онако како је чинио, он се понашао криминално јер

⁵⁵³ AMAE, NS, doss. 243, № 145-147, Paris, le 8 novembre 1912.

⁵⁵⁴ М. В. Најне, *nav. delo*, 253-254.

је учинио Србију зависном од Русије и водио нас или у рат, или у још горе понижење”.⁵⁵⁵

До сличног закључка у вези са Хартвигом и његовом политиком дошао је француски амбасадор у Лондону Пол Камбон који је у једном од својих приватних писма констатовао да су „Срби на путу да изгубе главу, а на том путу их предводи руски посланик Хартвиг, прворазредни наметљивац који не поштује наређења”. Камбон је жалио што нема никога у руској дипломатији ко би могао зауставити Хартвига. Бекендорф, руски амбасадор у Лондону му је рекао да не може денунцирати свог колегу, а од Извољског се тако нешто не може затражити, јер је он „још један Хартвиг”, сматрао је Камбон. Да ствар буде гора, Камбон се жалио да „Француска тренутно нема велики утицај у Петрограду будући да је њен амбасадор, несрећни Луј у кревету”.⁵⁵⁶

Француски посланик у Београду Деко је у више наврата говорио о погубном Хартвиговом утицају на српску владу. Управо у време кризе око српског изласка на море његов утицај је био на врхунцу. Међутим, захуктавањем кризе у аустроугарско-српским односима, на страну Аустроугарске отворено се ставио британски посланик у Београду Ралф Пеџет. Деко је шаљиво описивао ситуацију у Србији тих дана истичући „да уколико би се судило по ситуацији у Београду, стекао би се утисак да је Велика Британија у свему аустроугарски истомишљеник”. Аустроугарски посланик Угрон није имао потребе да се бори за интересе своје државе, јер је то, уместо њега, врло успешно радио Ралф Пеџет „који је, најједном, постао већи Аустријанац од самих Аустријанаца”. Пеџету се као „представник српске владе” супростављао Хартвиг, „који је био већи Србин од Срба, и већи Словен од свих панслависта”. Њих двојица су се у Београду понашали „као представници пангерманизма и панславизма”, потпуно занемарујући интересе својих држава.⁵⁵⁷

У недостатку званичне подршке, Србија је велике наде полагала у подршку славенофилских кругова који су јој слали поруке охрабрења да је на исправном путу. О ставовима и расположењу незваничне Русије у великој мери бринула је и Француска. Француска је врло добро знала колико су балкански Словени и брига о њиховој судбини били врло осетљива тема за удружења словенофила. Словенофилски кругови више нису били утицајни као за време Велике источне кризе 1875–1878. године, али никако нису били за потцењивање, говорили су извештаји француских дипломата. Од почетка

⁵⁵⁵ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 62-63.

⁵⁵⁶ P. Cambon, *Correspondance 1870–1924, tome troisième (1912–1914)*, Paris 1946, 27-29.

⁵⁵⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 98-101, Belgrade, le 18 décembre 1912.

XX века Москва је преузела примат словенофилског центра. Неколико листова словенофилске оријентације излазило је у Москви, један од њих био је лист *Утро России*, чије писање је тамошњи француски генерални конзул Луј Франсоа Арке редовно пратио.⁵⁵⁸

Упркос притисцима словенофила и своје јавности, Русија је коначни став који је задовољио Француску и Британију, а Србију разочарао, званично објавила 12. новембра. Руски амбасадор у Паризу Изовљски је Министарству спољних послова Француске предао ноту којом је Русија званично обавестила своју савезницу да ће се свим расположивим дипломатским средствима залагати за заштиту српских интереса и да у томе прихвата помоћ Француске. Русија је истакла да се опредељује за борбу дипломатским средствима и да неће дозволити да буде увучена у општи рат због српске луке на Јадрану. Након овог званичног саопштења, политички кругови у Француској су одахнули.⁵⁵⁹ На донетој одлуци Поенкаре је честитао свом колеги Сергеју Сазонову.⁵⁶⁰ Садржај ове ноте министар Сазонов је прочитао српском посланику у Петрограду Поповићу, обећавајући да ће се Русија потрудити да буде створена што мања аутономна Албанија.⁵⁶¹

Британској влади је истоветну ноту предао тамошњи руски амбасадор Александар Бекендорф. Ипак, упркос попустљивости коју је Русија показала објављујући саопштење од 12. новембра, Велика Британија није била задовољна њеним држањем наредних недеља. Лондон је сумњао у искреност ноте, сматрајући да ју је Сазонов написао само да би угодио Француској и Британији. Краљ Џорџ V је Сазонова називао „тужним колебљивцем” због истрајности да оствари амбиције Србије у погледу Албаније, иако је од почетка било јасно да ће српске амбиције остати неостварене.⁵⁶² Британија је, као и Француска, страховала да ће се Сазонов, који је био познат по честим

⁵⁵⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 174-175, Moscou, le 19 novembre 1912. Пажњи генералног конзула Аркеа није промакло оснивање Московског словесног комитета 18. октобра у Москви. Осим њега основани су још Санктпетербуршко словенско добротворно друштво, Кружок словенских делатника, Друштво словенског јединства. Свесловенски комитет је био један од четири колико их је деловало у Русији у годинама пред Први светски рат. У његовом раду учествовало је подворје Српске православне цркве у Русији на челу са архимандритом Михаилом. Комитети су организовани са циљем да новцем и хуманитарној помоћи помогну својој словенској браћи на Балкану. Посредством ових друштава на Балкан су слати добровољци и хуманитарна помоћ (Г. И. Шевцова, *Руски хуманитарни поход на Балкан (1912–1913)*, Нови Сад 2012, 61; *Москва-Србија, Белград-Россија*, том 3, Москва-Белград 2012, № 130, Сообщение в газете *Московские ведомости* 2 октябра 1912, 310-311).

⁵⁵⁹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 39; D. Stevenson, *nav. delo*, 236.

⁵⁶⁰ R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 332-333.

⁵⁶¹ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 159, 286-287.

⁵⁶² BD, IX/II, № 290, London, November 28, 1912, 215.

променама расположења, и у овом случају предомислити. Заиста, изјаве које је Сазонов давао готово до почетка конференције у Лондону средином децембра биле су контрадикторне. У прилог томе говорили су извештаји британског амбасадора у Русији сер Џорџа Бјукенена који је истицао да је Сазонов једне седмице уверавао стране дипломате да Србија мора добити луку Свети Јован Медовски по сваку цену, док би друге потпуно мењао мишљење и говорио да ће Русија бити задовољна уколико Србија добије приступ Јадранском мору посредством слободне луке са којом би добила везу једном међународном железничком линијом.⁵⁶³ Све до почетка мировне конференције, Француска и Велика Британија нису биле сигурне којој струји ће се Сазонов приклонити.

Истога дана када је обавестио Париз и Лондон да се Русија приклања њиховој помирљивој политици, Сазонов је, посредством руског посланства у Београду, упутио врло оштар демарш српској влади. Копију демарша Извољски је предао француском Министарству на увид. Сазонов је на првом месту истакао да према тренутном стању ствари Аустроугарска се неће предомислити у погледу српског изласка на Јадранско море. Њена одлука је коначна и подржана од стране Немачке и Италије. Са друге стране, руске савезнице Француска и Велика Британија категорички су ставиле до знања Русији да неће учествовати у рату за српску луку на Јадранском мору. Русија је морала да констатује да је постојећа ситуација на Балканском полуострву довела до тога „да је стварање аутономне албанске државе дуж источне обале Јадранског мора неизоставно, и да не вреди затварати очи пред том чињеницом”. Стога је Сазонов од Србије тражио помирљивост и хладнокрвност, а уколико она буде спремна на сарадњу могла би да учествује у одређивању граница будуће албанске државе и њеној организацији. Такође, имала би веће шансе да код великих сила обезбеди економске повластице за своју трговину. Сазонов је обећао да ће се Русија посебно заложити да Србија добије железничку везу са једном луком на Јадрану и да у томе има подршку Француске и Велике Британије. У супротном, упозорио је Сазонов, уколико Србија истраје у својој намери, ризикује да остане сама и изолована. Руска царска влада је на крају демарша истакла да не одобрава војни марш који је Србија предузела према Драчу, сугеришући да Србија треба да опозове послату војску.⁵⁶⁴

⁵⁶³ BD, IX/II, № 291, Saint Petersburg, November 27, 1912, 215-217.

⁵⁶⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 79-80, Paris, le 12 novembre 1912.

Овако оштар став који је Русија показала у свом демаршу представљао је прави ударац и отрежњење за Пашића и српску владу, која још увек није била спремна да одустане од свог наума. Војска која је одаслата преко албанских планина ка Љешу и Драчу није била опозвана. Србија се још увек надала да ће Европа прихватити свршен чин када два српска одреда стигну на циљ. Српски посланик у Паризу Веснић је, након отворених разговора са Поенкареом и Извољским, усвојио њихове ставове и увидео узалудност даљих напора Србије да добије излаз на Јадранско море. Стога је он саветовао својој влади да престане да води отворену борбу против оснивања Албаније, пошто у тој борби Србија не може рачунати на помоћ ни са једне стране. Србија треба сву своју пажњу да усмери, сматрао је Веснић, да се створи што мања Албанија.⁵⁶⁵

Од саопштења Русије да неће подржати Србију у њеном продору ка Јадрану саветујући је да треба да опозове послате трупе, француски посланик у Београду Деко је о атмосфери у Србији писао следеће: „Никакве вести са фронта, добре или лоше, нису нарушавале тишину која је обавијала Београд за време трајања рата. Војска је успела да изолује читав војни командни врх и ратно поприште. У те заштићене кругове нису могли продрети ни новине, ни лична преписка. Листе погинулих никада нису објављиване. Да би се отпутовало за Скопље потребна је специјална дозвола коју је било врло тешко добити. Пресбиро још увек није објавио детаље војних операција у бици за Битољ, а није било ни званичних објава о напретку српске војке кроз Албанију.” Вести о маршу српске војске влада и Генералштаб су брижљиво чували као највећу државну тајну.⁵⁶⁶

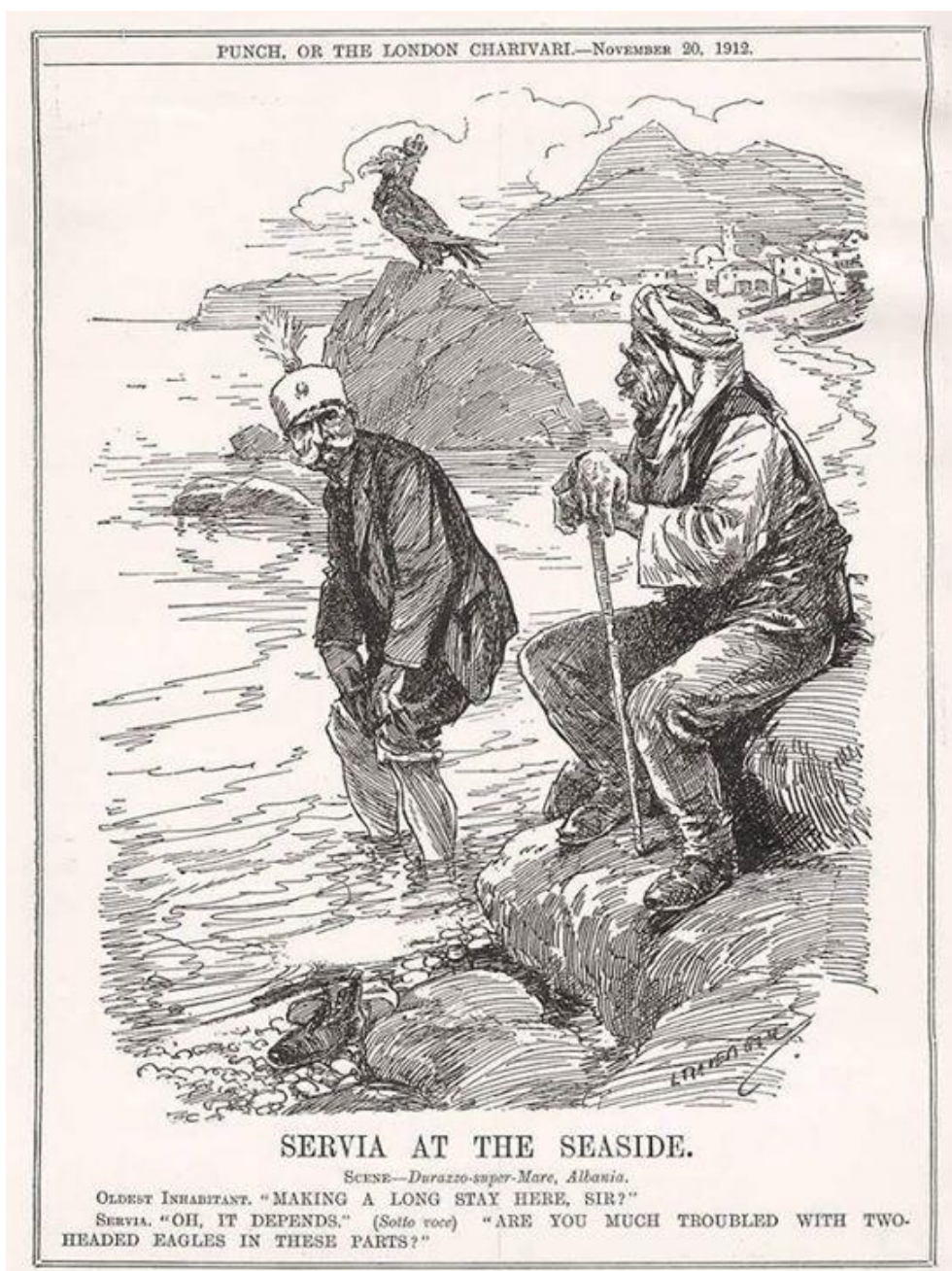
Након демарша руске владе, Србији није остао велики маневарски простор. Након овог, уследили су демарши великих сила предати зараћеним странама. Велике силе су договориле да демарш балканским државама буде упућен истовремено од стране свих великих сила, али не и заједнички.⁵⁶⁷ Његов циљ је био да се зараћене стране позову на окончање рата и склапање мира уз посредовање великих сила. Текст ноте српској влади први је предао руски посланик Хартвиг 14. новембра, а затим су истог дана ноте српској влади засебно предали и посланици Аустроугарске, Француске, Немачке и Велике Британије.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 272, 388-390.

⁵⁶⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 89-90, L'Etat-Major de l'Armée, le 18 novembre 1912; *Isto*, № 216-218, Belgrade, le 20 novembre 1912.

⁵⁶⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 244, № 64, Berlin, le 11 novembre 1912.

⁵⁶⁸ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 191, 311.

Слика 4: *Србија на мору*. Староседелац: "Да ли планирате да дуго останете овде, господине?"; Србија: „Па, зависи. Да ли имате доста проблема са двоглавим орловима у овим крајевима?" (Illustrated London News, November 20, 1912)

По савету Русије, као и Француске и Британије, у својству пријатељских држава, на седницама од 15. и 16. новембра српска влада је усвојила став да се аутономија Албаније прихвати у начелу и да се коначна одлука о излазку Србије на Јадран препустити великим силама.⁵⁶⁹ Иако је представљало велики ударац за Србију и њене интересе,

⁵⁶⁹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 63.

ово саопштење је било од велике користи силама Антанте. Њиме је албанско питање изузето из искључиве надлежности Аустроугарске и Италије, а у његово решавање су се укључиле и силе Тројног споразума које нису имале „специјалних интереса” на спорном подручју и самим тим су решењу проблема могле да приступе трезвено и објективно.⁵⁷⁰

И поред овог званичног саопштења Србија све до почетка децембра није губила наду да код Русије и других држава које је сматрала пријатељским може доћи до промене става и да ће је подржати у захтеву за луком на Јадрану.⁵⁷¹ Иако се још увек потајно надала успеху, њен дух је био сломљен. Француски посланик Деко је, након издатог саопштења, говорећи о атмосфери у Србији извештавао да је „Србија убијена”. У многобројним објављеним интервјуима, који нису били од велике помоћи Србији, председник владе Пашић је покушавао да објасни Европи суштину српских претензија у Албанији. Пашић у Србији није давао никакве изјаве, а читава српска политичка јавност била је готово нема.⁵⁷² Деко је приметио да није било уобичајених иступа политичара, чак је и Хартвиг прекинуо са праксом да редовно прима новинаре и даје им саопштења. Такође, руски посланик је показивао велику забринутост због кампање против Србије коју су са несмањеном жестином током новембра и децембра наставили да воде аустријски и немачки листови. Хартвиг је замолио Декоа да посредује код свог Министарства да француски листови стану у одбрану Србије и њених претензија на обали Јадрана.⁵⁷³

Међутим, у стварности су посланик Деко или Француска мало шта могли да учине у овом питању, јер је Аустроугарска била и остала неумољива. Аустроугарска је била „главни узрок свим проблемима на Истоку”, сматрао је Пол Камбон, јер је и даље полагала право на последњу реч у свим балканским питањима и наставиће да то чини, како је процењивано, све док јој се „Француска, Велика Британија и Русије одлучно не супроставе”.⁵⁷⁴ Не само да је било важно да се силе Тројног споразума уједине и заједнички стану на пут аустроугарским амбицијама, већ је од пресудног значаја било да Србија издржи притисак Аустроугарске. Србија је трпела њен директан притисак, а уко-

⁵⁷⁰ A. Puto, *L'indépendance albanaise et la diplomatie des Grandes puissances (1912–1914)*, Tirana 1982, 130.

⁵⁷¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 79, Belgrade, le 18 novembre 1912; *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 245, 354.

⁵⁷² А. Раствовић, „Британска политика према Србији у Првом балканском рату”, у: *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, (прир. А. Раствовић), Ниш 2013, 73-86.

⁵⁷³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 161-162, Belgrade, le 4 décembre 1912.

⁵⁷⁴ Isto, № 168-174, Londres, le 4 décembre 1912.

лико би попустила или устукнула, положај Русије, а са њом и Француске, био би неповратно ослабљен. Стога је Француска с посебном пажњом пратила покушаје Аустроугарске предузете током новембра и децембра да врати Србију у своју економску и политичку сферу утицаја. Користећи се тешким политичким положајем Србије, аустроугарска влада је показала спремност да попусти и допусти Србији излазак на море само под једним условом – да Србија прихвати царинску унију са њом. План грофа Берхтолда био је да Аустроугарска оствари царинску унију са Балканским савезом као целином, али да би тај наум остварио морао је претходно да сломи отпор Србије.⁵⁷⁵

Да су околности биле другачије и да се остварила очекивана победа османске војске то би ојачало позицију Аустроугарске на Балкану, те би она ослабљеним балканским државама могла наметнути економску доминацију сличну оној коју је имала 80-их и 90-их година XIX века. Међутим, пораз Царства изменио је позицију и Аустроугарске. Ослобођење Скопља, Македоније, Косова и Метохије омекшали су круте ставове аустроугарске дипломатије, па је, како је то приметио француски посланик Деко, „сада дошао ред на Беч да шаље своје емисаре у Београд”.⁵⁷⁶ Током новембра и почетком децембра у Србију су из Аустроугарске стизали новинари са задацима незваничног карактера, али и званичници попут др Ота Нојрата, професора на Трговинској академији у Бечу, који је у Београд дошао у име министра трговине Бернрајтера. Осим Нојрата у овом периоду Београд су у тајним мисијама посетили професор Јозеф Редлих, др Карл Крамерж и Томаш Масарик, сви са задатком да убеди српске власти да се ступи у један дугорочни царински савез са Аустроугарском монархијом, уз обећање помоћи у остварењу зацртаних ратних циљева.⁵⁷⁷

О намерама Аустроугарске сведочи и разговор Жила Камбона са румунским послаником у Берлину, који га је почетком новембра известио да су преговори између Аустроугарске и Србије у току, и да је главно питање стварање неке врсте *Zollverein-a*

⁵⁷⁵ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 32-33.

⁵⁷⁶ Алузија на покушај Србије непосредно пред почетак ратних операција да придобије подршку Беча за своје ратне циљеве. Србија је као специјалног изасланика послала у Беч Тодора Стефановића Виловског, угледног новинара и књижевника рођеног у Земуну са одличним везама у Бечу преко своје жене Аустријанке. Међутим, гроф Берхтолд је одбио да прими Виловског, па се његова мисија завршила неуспешно. Виловски је почетком рата именован за начелника Пресбириа. Ту дужност је обављао до 1915. године. Након Првог светског рата се разоткрило да је Виловски осим за српску радио и као доушник за аустроугарску владу. Био је добро информисан и доста упућен у политичку ситуацију у Србији, те су његови извештаји бечком Министарству спољних послова били детаљни и прилично тачни (*Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, (прир. В. Ђ. Крестић), Нови Сад 2010; М. Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014, 110).

⁵⁷⁷ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 124.

(Царинске уније) између Беча и Београда. Румунски посланик је уверавао Камбона да у Србији има доста угледних личности које се залажу за успостављање овакве економске политике, јер једино царински савез са Аустроугарском може осигурати развој пољопривреде у Србији и обезбедити сигуран пласман српским пољопривредним производима на тржиште суседне царевине. Међутим, био је врло скептичан у погледу тога да ли ће Аустроугарска успети да реализује свој наум до краја, јер противника овакве присне сарадње са Србијом има много више у Аустроугарској, нарочито међу угарским аграрима, него међу Србима, сматрао је овај Камбонов саговорник.⁵⁷⁸

Емисари које је Беч слао у тајне мисије у Београд имали су највиша државна овлашћења у преговорима са српском владом. Др Редлих је био посланик Рајхсрата (Царевинског већа) и вице-ректор Бечког универзитета, а у Београд је стигао 7. новембра. Редлих је, према добијеним упутствима, челницима српске владе пренео да у Бечу немају ништа против територијалног проширења Србије и Црне Горе, као и да Србија може добити „све до Јегејског мора”, укључујући и Кавалу, али под условом да „поштује албанске територије”. Од Србије се очекивало да не тражи луку Свети Јован Медовански и да у будућности пружи гаранције да ће се држати пријатељски, односно да ће касније прихватити царинску унију са Монархијом. Пре царинске уније била би у обавези, како је истакао професор Редлих, да прихвати трговачки уговор на десет година „уз пружање далекосежних концесија, а не само клаузула о највећој повлашћености”.⁵⁷⁹

Након професора Редлиха, почетком децембра у Београд је дошао др Карл Крамерж. Његова посета је, такође, била тајна. У Београду се задржао свега један дан. Крамерж је уживао велики углед код Срба, првенствено аустрофила, али је био прихватљив и за русофиле због свог брака са ћерком једног руског трговца из Москве. У Београду је о економским повластицама разговарао са Пашићем, Пачуом и Протићем. У име цара Франца Јозефа нудио је Србима дугорочну царинску унију, са роком важења од педесет година, која би Србији обезбедила „стабилну економску позицију”. Као последњи од изасланика које је послао гроф Берхтлод стигао је Чех Томаш Масарик. Масарик, који је дошао у Србију средином децембра, такође је био члан Царевинског већа и професор Прашког универзитета. Одабир Масарика, као и његових претходника, није био нимало случајан. Масарик је од свих емисара уживао највећи углед код Јуж-

⁵⁷⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 145, Berlin, le 2 novembre 1912.

⁵⁷⁹ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 120, 251-253; DDF, 3e série, t. V, № 126, Belgrade, le 25 décembre 1912, 145-150.; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 124.

них Словена, нарочито након свог иступа на страни Срба у разоткривању фалсификованих докумената у Велеиздајничком процесу. Међутим, као и његови претходници, и Масарик је напустио Србију под утиском да је Аустроугарска трајно изгубила сваку шансу да поново оствари економску доминацију у Србију и на Балкану.⁵⁸⁰

Покушаји Аустроугарске да се нагоди са Србијом за Француску су били логичан потез којим је бечка дипломатија покушавала да се врати у средиште балканских дешавања. Због рата на Балкану губици по аустроугарску привреду били су енормни. Покушај да са Србијом склопи царинску унију, и поред великог противљења мађарских пољопривредника, био је последња шанса за Аустроугарску. На основу процена које је крајем децембра начинио француси конзул из Трста, можемо видети да је целокупни годишњи трговински промет Аустроугарске и балканских држава (укључивши ту и Османско царство) износио свега 548.625 франака. Извоз из Аустроугарске у балканске земље процењен је на око 400.000, а увоз производа привреде балканских земаља годишње је износио око 170.000 франака.⁵⁸¹

Иако је потезе бечке владе сматрала логичним, Француска није желела остварење било каквог савеза између балканских држава и Аустроугарске. Све док крајем децембра није стигао Декоов извештај о детаљима разговора вођених између аустроугарских емисара и представника српских власти који је расветлио читаву причу око царинске уније, Француска је живела у стрепњи да ће се Србија, како би остварила своје претензије на јадранској обали, вратити аустроугарском економском протекторату.⁵⁸² Много више него Француска, Русија је страховала од приближавања Беча и Београда, толико да је Хартвиг, према инструкцијама које је примио из Петрограда, морао да упозори Пашића на опасност од „превише отвореног разговора са Бечом”. Након овог разговора Пашић је послао телеграм Јовановићу у Беч да га упозори да у својим изјавама буде врло опрезан и да пази да његове речи нису у колизији са ставовима Русије, Француске и Велике Британије.⁵⁸³ Покушај Аустроугарске да веже за себе Србију једним царинским савезом или, бар, гласинама у штампи да је компромитује код сила Антанте, завршио се неуспешно.⁵⁸⁴ Осим децидираног одбијања Србије, одлу-

⁵⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 251, № 52-55, Belgrade, le 25 décembre 1912.

⁵⁸¹ Isto, № 124-127, Trieste, le 27 décembre 1912.

⁵⁸² AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 17, Paris, 1er novembre 1912.

⁵⁸³ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, II, Београд 1990, 200.

⁵⁸⁴ Иако Србија није имала намеру да са Аустроугарском склопи царински савез, настојала је да придобије благонаклоност свог северног суседа за „српску и балканску ствар”. Почетком новембра, када је аустроугарска штампа дала наговештај спремности Аустроугарске да се одрекне жеље да се очува

ка српских власти да оставри излаз на Јадранско море преко територије насељене Албанцима утицала је на заоштравање аустроугарско-српских односа до ивице рата. С обзиром да тајним мисијама и обећањима није успела да уведе Србију у своју сферу утицаја, Аустроугарска се окренула другим мерама притиска.

2.6.1. Прохаскина афера

Случај аустроугарског конзула у Призрену Оскара Прохаске би у свим другим околностима био дипломатска формалност. Међутим, изазвана српским претензијама у северној Албанији, Аустроугарска је искористила овај дипломатски инцидент да би своју и европску јавност окренула против Србије стављајући јој на терет оптужбе да злоставља стране дипломате.⁵⁸⁵ Фабриковањем оваквих оптужби, Беч је имао за циљ да баци сенку на углед и престиж који је Србија задобила војним победама над војском Османског царства и да придобије подршку свог јавног мњења за оштре политичке потезе које је спремала против Србије. Да би у томе успела, званична Аустроугарска је свесно прикривала чињенице догађаја, намерно држећи јавност у заблуди, саопштавајући јој само нејасне податке и полуистине. Замагљивању читавог догађаја допринела је и чињеница да се, за све време трајања афере, бечко Министарство спољних послова само два пута званично огласило поводом случаја конзула Прохаске, препуштајући аустроугарској ратоборној штампи да сама изабере кривца и изгради оптужбе против њега. Комуникацију са листовима и јавним мњењем преузео је тзв. Литерарни биро који није презао од тога да листовима доставља непотврђене и сензационалне вести.⁵⁸⁶

status quo и да прихвати победе балканских држава, Србија је послала у Беч специјалног агента задуженог за пропагандну активност. У питању је био Владан Ђорђевић, „поуздани обреновићевац” и аустрофил са одличним везама у бечким политичким круговима. Ђорђевићева активност у Бечу била је од пресудне важности за Србију, јер је његов задатак био да сузбија антисрпско расположење у аустроугарској јавности и да бечке кругове придобије за кључно питање рата– излазак Србије на Јадранско море. Током боравка у Бечу током новембра и децембра 1912, Владан Ђорђевић је написао неколико чланака и ступио у контакт са представницима скупштинске опозиције и финансијских кругова који су били против заоштравања односа са Србијом. Ови контакти су показали да је у Аустроугарској постојала јака струја која се залагала за пријатељство и сарадњу са Србијом. Међутим, добијена подршка није била довољна, јер је ратна струја све комбинације одбацила као неприхватљиве. Заоштравањем кризе око изласка српске војске на јадранску обалу, Ђорђевић је све теже могао да пласира чланке у којима је објашњавао српске територијалне претензије. Из тог разлога и због одсуства подршке сила Антанте Ђорђевић је убрзо био опозван из Беча (С. Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 297-299).

⁵⁸⁵ С. Терзић, *Стара Србија (19–20. век)*, 193.

⁵⁸⁶ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 98.

У таквим приликама, све док нису стигли извештаји француских посланика из Беча и Скопља, француско Министарство спољних послова није знало много о читавом догађају.⁵⁸⁷ Резиме својих сазнања о случају конзула Прохаске, амбасадор из Беча Алфред Димен послао је у Париз 19. новембра. Афера Оскара Прохаске почела је, према Дименовим сазнањима, захтевом српских власти да се, због непримереног понашања и испада, конзул уклони са свог положаја. Након ослобођења града, српске власти су понашање тамошњег аустроугарског конзула Оскара Прохаске оцениле неприхватљивим за дипломату државе која је била ван сукоба и, барем званично, неутрална. Конзул је подбуњивао албанско и муслиманско становништво на оптор против Србије, а, према неким наводима, сам је из зграде конзулата пуцао на српске војнике на уласку у град. Његов опозив из Призрена лично је затражио престолонаследник Александар 6. новембра.⁵⁸⁸ По примљеном захтеву, Пашић је одмах наложио српском посланику у Бечу Ђорђу Симићу да о овом случају разговара са грофом Берхтолдом. Симић је 8. новембра начелнику у аустроугарском Министарству спољних послова предао ноту са образложењем захтева свог Министарства.⁵⁸⁹

Гроф Берхтолд није журио са одговором, па је 12. новембра посланику Симићу упутио захтев да Беч жели да на лице места пошаље једног службеника који ће утврдити основаност изнетих оптужби. Међутим, како је било у питању ратно подручје, за издавање овакве дозволе била је потребна сагласност не само Министарства иностраних дела, већ и српске Врховне команде која је одговорила са неколико дана закашњења. Врховна команда је 19. новембра дала дозволу аустроугарском службенику, али се до тада ситуација знатно искомпликовала. Бечки лист *Vossische Zeitung* је дан раније објавио сензационалну вест да су српске власти злостављале конзула Прохаску, а изнете су сумње да можда и убијен. Натписи у другим листовима нису били битно другачији, услед чега се Србија за кратко време од тужиоца претворила у оптужену страну.⁵⁹⁰ Огорчење је сваким даном бивало све веће и веће, јавност је отворено позивала да се Србији „очита лекција,” „јер се једна мала балканска држава усудила да третира Аустрију као *quantité négligeable* (безначајану)”.⁵⁹¹ Међутим, на инсинуације аустријске штампе нису остали имуни ни други европски листови. Прихватајући вести здраво за

⁵⁸⁷ Детаљно о току афере конзула Прохаске (*Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 255-256, Извештај команде Треће армије од 20. новембра 1912, 362-375).

⁵⁸⁸ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 110, 243.

⁵⁸⁹ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 136, 267.

⁵⁹⁰ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 92-93.

⁵⁹¹ BD, IX/II, № 256, Vienna, November 22 1912, 190-192.

готово, један део британске штампе придружио се критикама против Србије, критикујући је, јер је ометала конзулову слободу преписке.⁵⁹²

Додатну тензију у европској јавности извао је случај аустроугарског вицеконзула у Митровици Тахија који је из Београда, преко Скопља и Приштине, стигао у Будимпешту 17. новембра, пошто је, како је тврдио, „успео да се ослободи од српских власти које су га биле заточиле петнаест дана”. Министарство спољних послова се 18. новембра обратило јавности званичним саопштењем о ова два догађаја. Издато саопштење било је, према оцени амбасадора Димена, кратко и штуро и није зауставило хајку штампе и јавности против Србије.⁵⁹³ Убрзо након саопштења грофа Берхтолда, пристигли су телеграми конзула Прохаске који су оповргавали вести да је убијен. Овај обрт изазвао је разочарење у аустроугарској јавности која је прижељкивала да су гласине о мучењу и смрти конзула Прохаске истините, јер би оне биле одлично оправдање за репресивне мере против Србије.⁵⁹⁴

Извештај и сазнања амбасадора Димена допунила су сазнања француског вицеконзула из Скопља Леона Карлијеа, који се о читавом догађају обавестио из разговара са представницима српских власти и од руског конзула у Призрену Емилијана Емељанова. Карлијеов извештај је у потпуности потврђивао информације из Дименовог извештаја, с том разликом што је Карлије већу пажњу посветио позадини афере и догађајима који су јој претходили, нарочито наглашавајући да су обојица аустроугарских конзула од раније били познати по свом непријатељском држању према Србима које су посматрали са ниподаштавањем.⁵⁹⁵

Управо ову чињенцу, на коју је указао конзул Карлије, истакао је Пол Камбон, амбасадор у Лондону. Он је приметио да је Аустроугарска на Балкан одувек слала дипломате „осредње интелигенције и без ширине духа, који нису умели да сакрију презир и непоштовање који су осећали према Балканцима, нарочито према Србима”. Њихово „ниподаштавање” управо је дошло до изражаја у овим исценираним конзулским аферама које су, сматрао је Камбон, биле јасан показатељ да се Аустроугарска суштински није одрекла својих претензија над Македонијом и Албанијом, иако се свим силама упињала да пред целим светом покаже своју „незаинтересованост за балканске

⁵⁹² *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 251, 358.

⁵⁹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 169-171, Vienne, le 19 novembre 1912; BD, IX/II, № 222, Vienna, November 18, 1912, 167-168.

⁵⁹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 190, Vienne, le 20 novembre 1912; Д. Ђорђевић, *Издазак Србије на Јадранско море*, 98.

⁵⁹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 246, № 213-216, Uskub, le 25 novembre 1912.

догађаје”.⁵⁹⁶ За Француску и све остале европске силе суштина ових афера била је да их је Аустроугарска вешто употребила у пропагандне сврхе да би замаглила и потиснула у други план питање српске луке на Јадрану.⁵⁹⁷

Аустроугарски специјални емисар Едл послат је 25. новембра, а истрагу је почео 6. децембра у Призрену у пратњи опуномоћеника српске владе Милана Ракића, некадашњег српског конзула у Приштини. Резултати истраге су показали да су све оптужбе против Србије биле неосноване и преувеличане. Но, и након добијеног задовољења Аустроугарска није журила да стави тачку на аферу Прохаска и огласи се званичним саопштењем. Гроф Берхтолд је знао да би званично саопштење Министарства умирило јавност и прекинуло сва даља нагађања. Одуговлачњем је намерно пуштао јавност да настави са оптужбама и хушкањем против Србије. Званично саопштење издато је тек 17. децембра и њиме је признато да су „гласови по којима је конзул Прохаска од стране Срба био ухапшен на својој дужности као и злостављан, лишени сваког основа”. Нерасположење јавности се, након објаве овог саопштења, окренуло против Министарства, а према оценама појединих званичника афера се претворила у комедију чији епилог је било уклањање конзула Прохаске и његов премештај у Рио де Жанеиро.⁵⁹⁸

Афера конзула Прохаске није имала само за циљ да потисне у други план питање српске луке на Јадрану, већ и да демонстрира сву снагу Аустроугарске. Требало је показати Србији да је Аустроугарска у сваком тренутку може прегазити и да би за то имала здушну подршку своје и дела европске јавности. Непрестано гомилање војске уз границу са Србијом у Босни и Херцеговини били су довољан доказ да Аустроугарска не преза ни од најрадикалнијих потеза да оствари оно што је наумила.

2.7. Проглашење Албаније

Србија је од самог почетка, када је истакла свој захев да оствари излаз на море посредством једне албанске луке, настојала да ово питање одвоји од питања Албаније. Истицала је да нема претензија над свеукупном албанском територијом осим да добије

⁵⁹⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 168-174, Londres, le 4 décembre 1912.

⁵⁹⁷ E. Ch. Helmreich, *nav.delo*, 215.

⁵⁹⁸ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 100-101; AC, GB, MF 205, № 52, Annual Report, 1912, Belgrade, June 6, 1913.

узани појас територије који ће је повезати са Јадранским и даље Средоземним морем. Њен захтев није био инспирисан некаквим империјалистичким претензијама, већ је произашао из потребе економског опстанка државе.⁵⁹⁹ Судбина осталог дела албанске територије није била брига Србије, која није била противна да се она организује у аутономну област. Међутим, овај дипломатски маневар Србије, који је подржала и Русија, није уродио плодом. Када је Србија почетком новембра објавила намеру да осигура излаз на море преко једне луке на обали Јадранског мора, Аустроугарска је учинила све да ова два, по свему различита питања споји у једно, оптужујући Србију да уласком на територију већински насељену албанским становништвом крши њихова национална права на самоопредељење.⁶⁰⁰ Доводећи из емиграције албанске прваке, подстичући их да се позову на стару крилатицу *Балкан-балканским народима*, Аустроугарска је Албанцима створила одичну платформу да делују у правцу своје самосталности.

Као што је Србија ћутала о напредовању своја два одреда ка Јадранском мору, тако је и Аустроугарска скривала од очију европске јавности да је од краја октобра радила на организацији пута албанских првака из Османског царства ка Албанији. Како је Србија почетком новембра истакла своје претензије на Јадрану, тако је и за овај аустроугарски подвиг време било од пресудног значаја, јер је албанска држава требало да буде прокламована пре изласка Србије на Јадранско море. Аустроугарски посланик у Петрограду гроф Турн-Дуглас Валзасин је 6. новембра изјавио министру Сазонову како се његова држава на Балакну више не залаже само за одбрану својих економских интереса, већ да је као свој примарни циљ поставила стварање аутономне албанске државе која би представљала противтежу словенском, односно српском утицају.⁶⁰¹ Руско Министарство спољних послова је о овој изјави грофа Валзесина обавестило Француску, која је и сама из других извора добијала информације о активностима албанске емиграције. Истога дана, у француском Министарству спољних послова направљена је службена белешка, на основу поверљивих информација пристиглих из Цариграда, да је султан Мехмед V дозволио албанским првцима Ферид-паши и Исмаил Кемалу-бегу да напусте Цариград. Отпутовали су према Албанији са намером да сазо-

⁵⁹⁹ Д. Туцовић, *Србија и Арбанија један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд 1914, 76-77.

⁶⁰⁰ Д. Т. Батаковић, „Српска влада и Есад-паша Топтани”, у: *Срби и Албанци у XX веку*, књ. 20, Београд 1991, 35-56.

⁶⁰¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 48-49, Vienne, le 6 novembre 1912.

ву албански конгрес који би прогласити независност Албаније под аустроугарским протекторатом, али са султановим благословом.⁶⁰²

Албански политички прваци су имали у плану да обиђу европске престонице, упознају државнике са својом намером и прибаве њихову подршку. Исмаил Кемал-бег се прво задржао у Букурешту, да би потом на кратко свратио и у Беч где се, између осталог, састао и са британским амбасадором Ферфаксом Картрајтом. Приликом тог разговора Исмаил Кемал-бег је рекао амбасадору Картрајту да је главни задатак окупљања албанских главара да привуку пажњу великих сила на албански народ. Овај албански вођа био је противан да Србија или нека друга балканска држава инкорпорира албанску територију или један њен део у своје границе. Предочио је да би албански народ пре пристао на швајцарски модел, поделу земље на кантоне са принцем којег би европске државе изабрале, него на живот под влашћу балканских држава. На питање амбасадора Картрајта какву будућност предвиђа Балканском полуострву, Кемал-бег је рекао да му се чини да ће Бугарска постати најдоминантнија међу балканским државама које ће се поделити на две групе. Прву групу чиниће Бугарска, Србија и Црна Гора, док ће насупротив њима стајати независна Албанија, Грчка и Румунија, односно да ће доћи до поделе на словенске и несловенске државе.⁶⁰³

Паралелно са путовањем албанских првака и дипломатским припремама конгреса, Беч је интензивирао нападе против Србије, настојећи да је одврати од даљег марша и купи време Исмаилу Кемал-бегу да стигне на одредиште свог пута. Напади на Србију углавном су се одвијали под руководством тзв. Албанске секције која је радила при Министарству спољних послова у Бечу. Секцијом је од 1909. године управљао бивши аустроугарски конзул у Трсту, Скадру, Призрену и Скопљу Алфред Рапапорт. Као начелник Секције, Рапапорт је директно управљао свим аустроугарским пословима везаним за Албанију, давао неопходне информације дипломатама, координирао писање штампе итд. Он је био главни контакт Министарства са албанским главарима и ниједан потез бечке владе није био предузет без његове сагласности. У тренутку када је Аустроугарска отпочела са реализацијом плана стварања албанске државе, главна активност ове Секције било је штампање разних брошура о Албанији у којима су предњачи-

⁶⁰² Isto, № 35, Paris, le 6 novembre 1912.

⁶⁰³ BD, IX/II, № 173, Vienna, November 10, 1912, 130.

ли текстови о наводним злочинима Срба и Црногораца над албанским становништом.⁶⁰⁴

Док је заокупљала пажњу европске јавности оптужбама које је фабриковала Албанска секција, Аустроугарска је у тишини наставила рад на припреми свеалбанског конгреса. Након кратког задржавања у Бечу, Исмаил Кемал-бег је средином новембра стигао у Италију, која је била главно упориште албанске емиграције. Вођа „независне албанске партије”, како су италијански листови називали Исмаила Кемала-бега, стигао је 19. новембра, према извештају француског козула из Трста, возом из Беча у Трст. Заједно са њим је допутовало још 15 угледних албанских вођа. Њих је на станици дочекао млади вођа албанске емиграције Марко Какариђи, који је у италијанској јавности био познат по пропагирању албанског питања. Албанска делегација се није задржавала у Трсту, већ је истога дана поподне аустријским бродом *Brunn* отпловила према Албанији. Током кратког боравка у Трсту, Исмаил Кемал-бег је дао интервју за лист *Piccolo* где је истакао да му је одредиште Драч „и да ће он тамо стићи пре Срба”. На примедбу новинара да је он представник албанског становништва исламске вероисповести, Кемал-бег је одговорио да су сва албанска племена, укуључујући католичка и православна, сложна и да заједнички желе независност. Албанска племена су независност и „заслужила будући да су Албанци у Скопљу први, још у лето 1912. године, отпочели рат против лоше управе Османског царства”, рекао је Кемал-бег италијанском новинару. Још је додао, да су од тада све везе између Цариграда и Албаније прекинуте и да Албанци нису више лојални савезници османским властима, као и да „Албанци и сада учествују у рату на страни Балканског савеза, херојски помажући Црногорцима у опсади Скадра, због чега заслужују праведну награду, а то је независна држава”.⁶⁰⁵

Део албанских угледника који се на путу до Албаније нису придружили Кемал-бегу, повели су опсежну пропагандну делатност у Османском царству и другим европским државама да придобију велике силе за „албанску ствар”. Халил-паша, некадашњи валија Бејрута и Бурсе и један од највиђенијих Албанаца у Османском царству, заједно са неколико својих сународника, обратио се 19. новембра француској амбасади у Цариграду протествујући против односа који су велике силе имале према Албанцима у дотадашњем току рата. Албанска делегација је том приликом предала амбасадору Морису Бомпару „Апел албанског народа великим силама“. Осим Халил-паше и пред-

⁶⁰⁴ ЦДА, МВРИ, Легација във Виена, ф. 304К, оп. 1, а.е. 1193, л-89, Виена, 27 март/9 април 1913.

⁶⁰⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 225-227, Trieste, le 20 novembre 1912.

седника Сената Ферид-паше, апел су потписали сви најугледнији Албанци који су заузимали високе положаје у државним и војним структурама Царства. У свом Апелу албански прваци су истакли да „имају једнака права као и остали народи Балканског полуострва на независност која би подразумевала очување интегритета”, као и да „неће признати никакву промену дотадашњег стања у европском делу Царства уколико и Албанци не остваре своја права”.⁶⁰⁶

Намера Беча и Исмаила Кемал-бега да стигне у Албанију пре српске војске није се остварила. Након десетодневног исцрпљујућег марша, српска војска је 18. новембра ступила на јадранску обалу код Љеша. Заузимањем Љеша и Медове завршено је одсецање Скадра од залеђа чиме је било онемогућено његово даље снабдевање.⁶⁰⁷ Након што је српска војска ушла у Љеш, одакле се одмах запутила ка Драчу свом главном одредишту, албанским вођама је било јасно да не могу стићи да одрже конгрес у Драчу, како су планирали, па су брод усмерили ка Валони. На брзу руку, уз подршку аустријског конзула у Валони, 28. новембра је сазвана скупштина албанских првака која је прогласила оснивање независне албанске државе. Образована је и привремена влада на челу са Исмаил Кемал-бегом као председником, успостављен дводомни парламент (Сенат и Народна скупштина) и усвојена застава – црни орао на црвеном пољу.⁶⁰⁸

Сутрадан је и српска војска стигла у своје коначно одредиште – Драч, чиме је аустроугарско-српски спор достигао врхунац. Србија је занемарила објаву из Валоне, третирајући је као још један дипломатски маневар Аустроугарске и Италије, јер Исмаил Кемал-бег није имао подршку својих сународника, а чак није знао ни албански језик, већ им се обраћао на турском. Прокламацију је занемарила и Грчка, које је 4. децембра бомбардовала Валону. Због занемаривања чина проглашења независности председник „валонске” владе је слао протесте европским силама.⁶⁰⁹ Један од тих протеста стигао је 29. новембра на адресу француског председника владе Поенкареа. Председник привремене владе у Валони је, између осталог, замолио Поенкареа да он лично, као и његова држава, ревидирају став према Албанији и албанском народу. Исмаил

⁶⁰⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 166-168, Péra, le 19 novembre 1912.

⁶⁰⁷ Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *нав. дело*, 134.

⁶⁰⁸ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 289, 403-404, Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 85.

⁶⁰⁹ Ђ. Mikić, „The Albanians and Serbia during the Balkan Wars”, u: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. by B. Király, D. Đorđević), New York 1987, 165-197.

Кемал-бег је позвао Поенкареа да помогне новопротекламованој држави да „устпостави мир и слогу са својим суседима, јер је то једини њен циљ и задатак”.⁶¹⁰

Док је Кемал-бег тражио подршку у Европи, дотле је француски амбасадор у Бечу Димен извештавао да се бура поводом уласка српске војске у Драч никако није смиривала у Бечу, већ да због тог чина „Аустроугарска прижељкује рат против Србије више него икада”.⁶¹¹ Да би обезбедио подршку Немачке, надвојвода Франц Фердинанд је хитно отпутовао у град Шпринг у Горњој Саксонији на саветовање са царем Вилхелмом II. Овај састанак је привукао пажњу читаве Европе. Детаљи разговора држани су у строгој тајности, због чега су немачки и аустроугарски листови спекулисали да је цар на том састанку дао одрешене руке Бечу да се обрачуна са Србијом и да рат између Србије и Аустроугарска треба убрзо очекивати. Међутим, Димен није веровао новинским чланцима, већ је по држању аустроугарских државника након састанка, закључио управо супротно, да је Немачка, уместо подршке, сугерисала својој савезници да заузме помирљивији став према Србији, јер Немачка није била спремна за рат. Димен је указивао да су немачка јавност, као и званичници, здушно прихватили идеју о одржању међународног састанка који би разрешио све несугласице између великих сила и да је било разлога веровати у то да је цар Вилхелм оповргао став своје владе.⁶¹²

За разлику од Димена, Србија је била много више забринута због састанка у Горњој Саксонији и будућих потеза које би Аустроугарска могла предузети. Од доласка српске војске у Драч, па готово до почетка рада мировне конференције у Лондону, Србија је живела у страху да ће бити изненада нападнута од стране Аустроугарске. Српски посланик у Паризу Веснић током више разговора са Поенкареом истицао је да Србија у најмању руку очекује оштар демарш или чак ултиматум од стране Беча, а тражио је и савет од Француске како да поступи у том случају. Палеолог је у име Француске саветовао српском посланику Веснићу да Србија треба да одговори помирљиво и да објави Аустроугарској да је „спремна да се повинује одлуци Европе, каква год она била”.⁶¹³

И сами недовољно упућени у проблем Албаније, бољи савет од овога Палеолог, а ни остали француски државници, нису ни могли дати Србији, нити јој обећати већу помоћ. Француске дипломате, као и читава јавност, имали су посве магловиту предста-

⁶¹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 133-134, Vallona, le 29 novembre 1912.

⁶¹¹ Isto, № 107-108, Vienne, le 28 novembre 1912.

⁶¹² Isto, № 104-106, Vienne, le 28 novembre 1912.

⁶¹³ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 11, Paris, le 9 décembre 1912.

ву који простор је обухватала Албанија, које су етнографске карактеристике тог простора, као и на којим основама Аустроугарска темељи своја права да се уплиће у албанске послове. Стога је средином новембра за потребе Министарства израђен један детаљан реферат о Албанији. Неименовани састављач реферата се на почетку осврнуо на етногеографске карактеристике простора насељеног Албанцима. У недостатку новијих или поузданијих карата, писац се позвао на једну карту из времена француског Другог царства. Карта је и даље важила као „високо цењена”, а у прилог њеној веродостојности састављач је истакао да ју је својевремено прихватио познати немачки географ Хајнрих Киперт и штампао је у једном од својих чувених атласа.⁶¹⁴

Према тој карти, простор који су насељавали Албанци подељен је на две области. Северни Албанци или Геге насељавали су „Скадарски вилајет, територију од Улциња на југу, до Новог Пазара на северу, на истоку су насељени до надомак града Лесковца, односно до границе са Србијом”. На југоистоку насељавају област до Охридског језера, као и регије Призрена, Пећи, Приштине и Ђаковице, а у свим поменутих областима, како је нагласио писац реферата, има „малих и јаких српских острваца”. Тоске или епирски Албанци „насељавају квадрилатералну област између Валоне, Касторије, Палеокастра и Превице”. Рубни део ове области, највише у области Мецова, насељавају Цинцари или Куцовласи. Албанске вође се, данас у јеку Првог балканског рата, навео је писац реферата, позивају на границе означене на овој карти и ову територију називају „етнички албанском”, а неколицина мегаломана полагала је право и на неке пограничне области, као што је случај са скопском и битољском облашћу.⁶¹⁵

Што се тиче улоге коју је Аустроугарска имала у албанском питању, она је своје право да се меша у албанске послове црпела из верских концесија које су датирале још из 1615. године и које су јој давале за право протекторат над католичким становништвом Османског царства.⁶¹⁶ Католичке школе, клер и бројни агенти представљали су упориште аустријског утицаја на простору Албаније. Ни у једној земљи света није

⁶¹⁴ За израду своје карте Србије која је први пут објављена 1849, а прештампана 1853, Киперт је користио карту из 1845. Јована Бугарског, Србина из Јужне Угарске који, иако је био у српској државној служби (1839–1844) није познавао земље и народе јужно од граница Кнежевине Србије. На његовој карти Албанија се простире до „надомак Ниша где се надовезује Бугарска”. Могуће да су ову карту Бугарског користиле и француске дипломате из времена Другог царства на које се позвао састављач реферата за француско Министарство спољних послова. Кипертове карте биле су основа за расправље балканских проблема током Велике источне кризе и Берлинског конгреса (С. Терзић, *Стара Србија (19–20. век)*, 22).

⁶¹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 209-212, Paris, le 20 novembre 1912.

⁶¹⁶ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1969, 16; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд 2008, 275-278.

било „толико туђинских агената као по Албанији”.⁶¹⁷ У току два века свог деловања на овом простору, она је проширила добијене прерогативе и изван онога што су творци реферата називали „албанским вилајетима” – на простор тзв. Новопазарског санџака и Скопског вилајета. Међутим, аутор реферата је сматрао да Монархија нема намеру да створи Албанију до поменутих „екстрених граница”, већ да би се задовољила да се формира аутономна Албанија у скромнијим границама од пројектованих мегаломанских. Са друге стране, Италија своје право да се уплиће у албанске ствари није темељила на неком посебном уговору са Османским царством, већ се позивала на млетачко наслеђе. Италијански утицај се реализовао, попут аустријског, кроз школе, трговину или деловање бројне албанске емиграције у Италији и углавном се ограничавао на приобални део Албаније. За очекивати је било да ће се Италија удружити са Аустроугарском и помоћи оснивање самосталне албанске државе, на шта ју је обавезивао и уговор из 1901. године,⁶¹⁸ али аутору реферата чинило се да је Италија била далеко отворенија за разговор са балканским државама о могућим границама будуће Албаније.⁶¹⁹

Да би француско Министарство спољних послова добило потпуну слику прилика у Албанији, посланик у Београду Деко је почетком децембра послао детаљан извештај о основама српских претензија у Албанији. Из угла Србије и осталих балканских држава, истакао је у свом извештају Деко, Албанија никада није у својој историји имала етничке границе. Током средњег века, када се српско царство простирало на већем делу западног Балкана од Јадранског до Егејског мора, Албанија је, природно, улазила у његове оквире. Даља експанзија словенства била је заустављена продором Османлија на Балканско полуострво. По успостављању власти, Порта је сматрала да је корисно за њу да има савезнике међу домицилним становништвом, те је један део „брдских бандита из албанских планина превела на ислам и наредних пет векова користила их у борбама против Срба и Бугара”. Повлашћени Арбанаси добили су прилику за развитак, почели су силазити са планина и насељавати плодније области око Скадра и Битоља, у Северној Македонији и Старој Србији, потискујући тамошње хришћанско становништво ка северу Полуострва. У часу Балканског рата, истакао је Деко, територија на коју Србија полаже право и тражи да јој се додели, већински је насељена албанским стано-

⁶¹⁷ Д. Туцовић, *нав. дело*, 55.

⁶¹⁸ *The secret treaties of Austria-Hungary 1879–1914* (by A. F. Pribram), Oxford University Press 1920, № 19, Austro-Italian Agreement concerning Albania 1900, 196-201.

⁶¹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 209-212, Paris, le 20 novembre 1912.

вништвом. Држећи се аустроугарских статистичких података, Деко је констатовао да је већинско становништво на простору Косова и Метохије арабанашко. Иста је ситуација у области тзв. Новопазарског санџака и долини Лима, горњем току Дрима и вардарском сливу. Међутим, српски статистички подаци су се, у односу на аустроугарске, разликовали у тој мери, јер су у засебну категорију одвајали тзв. „албанизоване Словене”. Наиме, сматрало се да су се код тог дела становништва сачували сви српски обичаји који су се и даље поштовали, па су „албанизовани Словени” празновали славу, празник искључиво познат у српском народу. Декоу је била позната народна изрека „где је Слава, ту је Србин” и истицао је да су Срби сматрали да је велики проценат албанског становништва који је живео на простору Старе Србије и Македоније и даље признавао своје словенско порекло, а најбољи пример за то је била угледна албанска породница Махмуда Беговића из Пећи.⁶²⁰ Судаћи према реченом, у тренутку када је састављао овај извештај Деко није располагао подацима које је неколико месеци раније прикупио и отприлике у време писања извештаја публиковао његов сународник Гастон Гравије. Гравије је у јуну и јулу 1912. године боравио на простору Новопазарског санџака и о том истраживачком путу оставио један садржајан антропогеографски опис. Своје путовање Гравије је започео од српске границе на Јавору, даље је обишао Сјеницу, Нову Варош, Прибој, Касидол, Сутјеску, Пљевља, Шаховиће у Доњем Колашину, Бијело Поље, Беране, Угао, Мелаје, Сопоћане, Нови Пазар, да би своје путовање окончао у Митровици. У студији која је публикована под називом *Новопазарски санџак* савременици су одмах уочили јак утицај Јована Цвијића и његових закључака.⁶²¹ Да је Деко користио Гравијеове податке дошао могао би се позвати на његову тврдњу да арбанашко становништво није било већинско у Новопазарском санџаку, већ да је на овом простору „хришћански елемент био доминантнији у односу на муслимански”. Судаћи према Гравијеу не може бити речи о арбанашком становништву насељеном у долини Лима, како је то Деко навео у свом извештају. Управо за наведену област Гравије истиче следеће: „Долина Лима је сва у рукама хришћанског елемента, само по изузетку вароши, околине Брдарева и малене долине Миљешева (коју су населили муслимани емигранти из Босне)”. Штавише, када је реч о присуству аранутског становништва у

⁶²⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 87-88, Belgrade, le 10 décembre 1912.

⁶²¹ Г. Гравије, *Новопазарски санџак*, Нови Пазар 1977.

Новопазарском санцаку Гравије је навео да су Албанци насељавали део Пештерске висоравни и Рожајски крај.⁶²²

Осим недовољно прецизних информација које су јој достављали посланици са Балкана, друга, важнија околност, која је утицала на Француску да се на почетку албанског питања држи суздржано била је та да она на простору Албаније није имала никаквих непосредних интереса. Из тог разлога није имала разлога да се директно уплиће у спор Аустроугарске и Србије. Управо због тога је француски амбасадор у Лондону Пол Камбон у више наврата протествовао у Министарству спољних послова због отвореног иступања појединих француских дипломата против Аустроугарске. Ови појединци били су били под јаким утицајем дела француске штампе и руског амбасадора у Паризу Александра Извољског, уверен је био Камбон. У свом поверљивом извештају Поенкареу, Камбон није именовоо дипломате чије понашање га је забрињавало, али је нагласио министру да такве испаде сматра врло штетним по углед Француске, будући да су били у потпуном несагласју са званичном политиком француског Министарства спољних послова.⁶²³ Интерес Француске био је да подржи Русију, а посредством ње и Србију и њене претензије, али не по цену заоштравања односа са Аустроугарском, и свакако не по цену аустроугарско-српског рата, сматрао је Камбон. Ипак, много више од Камбоновог мишљења, на јавност у Србији деловале су изјаве и иступи против Аустроугарске управо тих француских дипломата на које се Камбон жалио. Деко је из Београда извештавао да је антиаустројско расположење француске јавности вратило Француској њену некадашњу популарност коју је уживала у Србији. Према Декоовим извештајима „србофилски речник којим су обиловали готово сви француски листови утицао је да читава Србија хвали Француску до неба”.⁶²⁴

Осим што је посредством Декоа званичним током достављала Француској релевантне информације о својим интересима у Северној Албанији, Србија је за исту сврху ангажовала низ интелекуалаца који су, преко француске штампе, пропагирани „ствар Србије” у француском јавном мњењу. У том погледу најзначајнија је била делатност историчара и бившег француског ђака Гргура Јакшића, који је на почетку Првог балканског рата био послат у Париз да пропагандно делује у француској јавности у корист

⁶²² Исто, 14-15, 48-49.

⁶²³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 138, Londres, le 8 novembre 1912.

⁶²⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 216-218, Belgrade, le 20 novembre 1912.

српских интереса.⁶²⁵ Јакшић се ослањао на рад српског посланства у Паризу, али је користио и своје многобројне контакте са француским интелектуалним круговима које је стекао током школовања. Његова активност била је од пресудне важности управо током припрема међународне конференције у Лондону. Тада је Јакшић предузео широку пропагандну активност објављујући низ саопштења у штампи и водећи низ разговара са утицајним личностима политичких и друштвених кругова. Информације о одређеном питању које је пласирао у француским листовима и друштвеним круговима најчешће је добијао директно од Пашића или других чланова владе. Албанско питање и интереси Србије на јадранској обали били су проблем од прворазредног значаја за српску државу. У овом питању Јакшић се понајвише ослањао на угледног филолога Виктора Берара кога је лично Поенкаре консултовао пре него што је проследио инструкције о албанском питању амбасадору Камбону у Лондон. Јакшић је Берару ставио на располагање сву документацију којом је располагао, почевши од карата, спискова српских села на обалама Охридског језера и реке Дрима, белешки о споменицима, до историјских података о Албанији итд. Осим на Берара, Јакшић се ослањао на десетине других француских публициста. Свима који су показали интересовање за Србију и њене интересе достављао је тражене информације. Неретко је својим француским пријатељима сугерисао да, уместо његовог, потпишу своје име испод чланка. Држао је да је овакав начин рада далеко ефикаснији, јер ће Французи пре поверовати неком свом сународнику, неголи њему „чије име ниједан Француз није у стању поштено изговорити, а камоли упамтити”.⁶²⁶ Ангажовање угледног интелектуалца, какав је био Берар, било је од великог значаја за пропагирање српских интереса у Француској. Такав утицај на јавност значајно је променио став француског јавног мњења.

2.8. Преговори и потписивање примирја

Нове кризе које су свакодневно избијале на Балкану нису скренуле нити омеле Поенкареа да настави да ради на нацрту пројекта који ће бити прихватљив за све вели-

⁶²⁵ Б. Стојић, А. Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској (1912–1913)”, *Мешовита грађа*, књ. XXXIII/2012, 413-432.

⁶²⁶ Народна библиотека Србије (НБС), Посебни фондови (ПФ), Хартије Гргура Јакшића, P558/IX/1614, Г. Јакшић-Н. Пашићу, без датума.

ке силе. У првом реду Поенкареу и остатку Европе било је јасно да је status quo доживео коначан слом, као и то да се рат незадрживо ширио до самих зидина османске престонице. Међутим, са позитивне стране неповратно уништени status quo, као и даље распламсавање рата, донели су преокрет у ставовима појединих европских државника у односу на дешавања на Балкану. Француска више није била усамљена у својој дипломатској иницијативи и друге силе, у првом реду њене савезнице Русија и Велика Британија су увиделе да се рат без њихове интервенције неће окончати а да његово продужење је превелика опасност по општи мир. Ове три силе још увек нису знале „какову будућност треба да скроје за Исток”, али су знале да је пред њима дуг и трновит пут успостављања новог поретка који ће задовољити балканске победнике, а опет сачувати мало преосталог угледа Османском царству.⁶²⁷

Очекивано, прва се иницијативи француског министра приклонила Русија. Став Русије се променио за свега неколико дана и на то је утицало неколико фактора. Сазнов и сав државни врх су са великом радошћу дочекали вести о победама српске и бугарске армије, али су били сумњичави да балканске државе могу више од тога постићи. С правом су се прибојавали да се османска војска може реорганизовати и у брзој контраофанзиви повратити изгубљене положаје. Такође, након првих великих победа знатно су порасли апетити победника, нарочито у Бугарској која је поглед упирала ка Цариграду. Све је то утицало на министра Сазонова да се одлучно приклони француској дипломатској иницијативи и здушно прихвати измењени Поенкареов нацрт који је поднео великим силама 30. октобра. До тада Сазонов је био противник било каквог покушаја да се наруши територијални status quo. Уместо прекрајња граница залагао се за темељне реформе у Румелијском вилајету.⁶²⁸ Међутим, након најаве Софије да ће своју војску послати ка Цариграду, Сазонов више није страховао да ће се Први балкански рат проширити на остатак Европе, већ да ће бугарска војска умарширати у Цариград, стога је сматрао да велике силе морају најхитније реаговати.⁶²⁹

Промена је наступила и у држању Велике Британије. Крајем октобра британски министар спољних послова лорд Греј полако је одустајао од свог првобитног става да велике силе стрпљиво посматрају догађаје и чекају да им се зарађене стране саме обра-

⁶²⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 46-47, Vienne, le 6 novembre 1912.

⁶²⁸ *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 53, 195-196; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 32, Saint-Petersbourg, le 27 octobre 1912.

⁶²⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 21, Saint-Petersbourg, le 6 novembre 1912; Isto, № 148, Paris, le 8 novembre 1912.

те за помоћ.⁶³⁰ Став Велике Британије, као и у случају Русије, преокренуле су победе чланица Балканског савеза, али још више проширење рата до надомак црноморских мореуза. Од самог почетка рата Велика Британија је сву своју пажњу усмерила на црноморске Мореузе и предузела све неопходне мере да они и током рата остану отворени. Ако би се извршио притисак на османску владу и она због тога одлучила да затвори Мореузе, као што је то учинила током рата са Италијом, највише штете било би учињено руској трговини и британској морнарици. Да не би дошло до те драстичне мере, Греј је средином октобра обавестио Парламент да је британска влада отпочела преговоре са Османским царством и балканским државама о гаранцијама да рат неће угрозити пловни пут кроз Босфор. Повољно решење овог важног питања је највише зависило од османске и грчке владе, којима су Велика Британија и Русија 21. октобра упутиле демарше. Међутим, добијени одговори нису задовољили ни Лондон ни Петроград. Грчка влада је на упућену ноту одговорила да одбија да се придржава било каквих ограничења у погледу Дарданела и начина на који ће водити рат. Истога дана када је примила демарш њена флота ставила је под своју контролу острво Лемнос. Ни одговор Порте није био задовољавајући. Османска влада је обавестила Велику Британију да ће њена флота бити присутна у Црном мору да би спречила покушај бугарске војске да пређе Босфор.⁶³¹

Подршка британског и руског министра спољних послова била је од великог значаја за Поенкареа и његову даљу акцију усаглашавања ставова великих сила. Уз њихову подршку, Поенкаре је наставио да ради на изради заједничке декларације о незаинтересованости свих великих сила. Основу нацрта, који је био готов до 30. октобра, чинио је предлог лорда Греја да Русија и Аустроугарска предводе акцију посредовања између зараћених држава на Балкану. Лорд Греј и Сазонов су дали сагласност на нацрт истога дана, али је иницијатива још једном претрпела неуспех због одбијања Аустроугарске, која је 31. октобра обавестила Поенкареа да је за њу нацрт неприхватљив.⁶³²

Одбијајући француски предлог о заједничкој декларацији којим је требало да прокламује своју територијалну и политичку назаинтересованост у односу на Балканско полуострво, гроф Берхтолд је указао да је формулација *d'absolu désintéressent* за

⁶³⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

⁶³¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 205-206, Londres le 25 octobre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 142, Londres, le 24 octobre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

⁶³² AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

Аустроугарску потпуно неприхватљива. Димен се правдао да се формулација односила искључиво на територију, и да би се њеним усвајањем велике силе одрекле било какве могућности да анектирају нове територије на Балкану. Берхтолд није био убеђен Дименовим појашњењем. Осим спорне формулације Берхтолд је изразио сумњу да велике силе могу приволети балканске државе, на врхунцу својих војних победа, да прихвате примирје. Уколико им то не пође за руком, Берхтолд је сматрао да би свака велика сила требала да, сходно својим интересима, предузме одговарајуће мере да заштити своју позицију.⁶³³

Попут Берхтолда и аустроугарска јавност је била против давања таквих изјава, нарочито јер су појмови као *désintéressement absolu* и *désintéressement territorial* наведени врло непрецизно. Бечка штампа је писала да је Француска потпала под „мачију [Извољског, прим. Б. С.] шапу”. Уместо усвајања заједничког става свих великих сила, Поенкареов предлог је подстакао силе Тројног савеза да збију своје редове у циљу одбране од руских претензија, јер су били уверени да се иза Поенкареовог предлога о заједничкој декларацији уствари крије Русија.⁶³⁴

Поенкаре није био задовољан Берхтолдовим замеркама на текст заједничке декларације, као ни оптужбама аустроугарске јавности да делује као руски адвокат. Сматрао је да Аустроугарска несувислим примедбама купује време за убеђивање својих савезника да јој дају одрешене руке на Балкану. Управо због тога Поенкаре је увидео да је немогуће добити сагласност свих великих сила и да даљу пажњу треба да усмери на усвајање заједничког става на нивоу Тројног споразума. Након што је Аустроугарска одбацила предлог о заједничкој декларацији, Поенкаре је већ 1. новембра у Лондон и Петроград упутио нацрт са условима на којима треба да се темељи медијаторска улога великих сила у балканском сукобу. Сматрао је да уколико Француска, Русија и Велика Британија усвоје заједнички програм за посредовање, да ће им се временом приклонити и силе Тројног савеза. Према том нацрту услови за посредовање били били би следећи: 1) велике силе би заједнички посредовале код свих зараћених страна да прекину са даљим ратом; 2) султанов суверенитет би остао нетакнут у Цариграду и околини; 3) за поседе Османског царства у Европи било би предвиђено усвајање националних статута, реформисан административни систем који би био прилагоден регијама; 4) у циљу разрешења свих проблема који су произашли из тренутног

⁶³³ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 214, Vienne, le 31 octobre 1912.

⁶³⁴ BD, IX/II, №165, Vienna, November 8, 1912, 122-124.

рата на Балкану, велике силе би заједнички и у најкраћем временском периоду организовале мировну конференцију на којој би учествовале све зараћене државе и Румунија.⁶³⁵

На прослеђени им нацрт Сазонов и лорд Греј су дали свој позитиван одговор, а демонстрирајући своју пуну подршку француској иницијативи министар Сазонов је свом француском колеги предложио да заједнички и незванично поведу иницијативу у престоницама балканских држава и испитају њихово расположење за прихватање интервенције великих сила и под којим условима. Поенкаре је иницијативу прихватио, а француски и руски посланици у Београду, Софији, Цетињу и Атини су 7. новембра добили инструкције за овај задатак.

Истога дана, руски амбасадор у Паризу Извољски предао је француском Министарству спољних послова први званичан нацрт мировног предлога своје владе. У поднетом нацрту за Русију је на првом месту било очување султановог суверенитета на територији до ушћа Марице у Црно море, заједно са Једреном. Територија западно од Једрена и Марице била би препуштена балканским државама да је поделе између себе.⁶³⁶ Ова одредба нацрта била је најбоља рефлексija корените промене у ставовима министра Сазонова. Такође, Русија је по први пут у свој програм укључила питање албанске територије, коју Француска до тог тренутка није узимала у разматрање у својим нацртима. У погледу Албаније, Русија је предлагала да и она остане под султановим суверенитетом, али са статусом аутономне покрајине. Новина за Француску био је предлог да Србија добије излаз на Јадранско море, као и да Света Гора остане независна под духовном управом Васељенске патријаршије. Такође, била је споменута исправка границе у Добруци у корист Румуније. Министар Поенкаре је сутрадан одговорио Извољском да Француска прихвата руски нацрт, с том разликом што сматра да Једрене треба препустити Бугарској, а решење статуса Свете Горе, због деликатности, треба оставити за касније. Поенкаре је, такође, рекао Извољском да одбија Сазоновљев предлог да Француска сама предочи тај предлог силама Тројног савеза. Сматрао је да би предлог имао више шансе да буде прихваћен уколико иза њега заједнички стану Русија, Француска и Велика Британија.⁶³⁷

⁶³⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 5, Paris, 1er novembre 1912.

⁶³⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 171, Berlin, le 4 novembre 1912.

⁶³⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 262-263, Paris, le 5 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

Русија је прихватила сугестију и последила нацрт Великој Британији која га је, као и Француска, начелно прихватила, с тим што је лорд Едвард Греј у приватном разговору са Полом Камбоном и руским амбасадором у Лондону Александаром Константиновичем Бекендорфом истакао да сматра да би најбоље било ако би Цариград и Солун остали неутрални градови, са статусом какав је добио Тангер у Мароку. Бекендорфу се ова идеја није ни најмања допала, али је био спреман, као и руска влада, да о њој разговара.⁶³⁸

Први успех је био постигнут, Француска, Русија и Велика Британија су усагласиле своје ставове око дипломатске иницијативе, и то управо у тренутку када је стигао апел од стране Османског царства да се велике силе најхитније умешају и спасу Царство од потпуног уништења. Неповољне вести из свих крајева европског дела Царства свакодневно су стизале у Цариград, али се поред тога Порта на све начине трудила да избегне последње понижење – да моли велике силе да својом интервенцијом спасу Царство од потпуног слома. Својим посланицима Порта је почетком новембра наложила да покушају да убеди европске државнике да отпочну са арбитражом самоиницијативно, без званичног позива неке од учесника у рату. Међутим, у разговору који је 4. новембра водио са Рифат-пашом, Поенкаре је одговорио да велике силе не могу ништа предузети док им не буде предат званичан позив најмање једне од зараћених држава. Османски представник је у поднетој ноти употребио термин *médiation* за који је Поенкаре истакао да је искључив и да подразумева да и балканске силе дају своју сагласност да велике силе посредују у окончању постојећег рата на Балканском полуострву.⁶³⁹ Поенкаре је саветовао Рифат-паши да се Порта отворено изјасни да ли од великих сила очекује интервенцију или посредовање у склапању примирја.⁶⁴⁰ Такође, Поенкаре је опоменуо османског амбасадора да је Француска спремна да посредује између Османског царства и њених непријатеља, али не онако како то Порта од ње очекује. Истакао је да уколико би Француска и остале силе поступале према жељама Порте, то би биле „казнене мере против Бугарске и савезница, а не посредовање неутралних држава, што велике силе у стварности јесу”.⁶⁴¹

⁶³⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 14, Londres, le 6 novembre 1912.

⁶³⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 10, Paris, le 6 novembre 1912.

⁶⁴⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 21, Berlin, le 11 novembre 1912.

⁶⁴¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 179, Londres, le 4 novembre 1912; *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 317, № 319, Paris, le 5 novembre 1912, 200-201.

Ни османски амбасадор у Лондону Тефик-паша није имао бољих вести за новог великог везира Тамил-пашу, који је све наде полагао на традиционалну британску туркофилију. Амбасадор је са горчином 5. новембра известио своју владу да се целокупна британска штампа залаже да балканске државе „сачувају плодове својих победа и да је Османско царство у потпуности изгубило сав углед који је уживало у Британији”. Под утицајем европских листова, *Times* је данима „као у трансу” понављао паролу *Балкан-балканским народима*, писао је Тефик-паша у свом извештају Порти. Још је додао да је било „мало случајева у британској историји када су сви слојеви друштва, укључујући и државнике, удружено устали у одбрану истог догађаја, у овом случају победа балканских савезника”.⁶⁴² На јасном опредељењу Велике Британије инсистирала је њена јавност. Након што је Османско царство затражило од великих сила да се умешају у сукоб на Балкану, дневни лист *Daily Mail* је истакао да је, најзад, дошао тренутак да се „енглески народ изјасни какву политику хоће да води”. Овај лист је био категоричан у оцени да енглески народ никако не треба и не може допустити да се балканским државама отму плодови њихових победа, као и да би покушај „поновоног васпостављања турске власти” била „колосална грешка”.⁶⁴³

Потиснута на последњу линију одбране на Чаталци и без подршке иједне силе у Европи Порта није имала другог излаза осим да 7. новембра упути хитан и званичан позив великим силама да посредују код балканских држава и приморају их на склапање мира. Норадунгијан ефендија, министар спољних послова, окупио је амбасадоре пет великих сила на Порти и том приликом им званично уручио позив да дипломатски посредују и помогну Османско царство да закључи мир са чланицама Балканског савеза.⁶⁴⁴ Немачка је позив примила са даном закашњења. Представник Османског царства у Берлину Низами-паша саопштио је 8. новембра вербалну ноту немачком државном секретару Киделен-Вехтеру у којој је тражио удружено посредовање свих великих сила у балканском рату.⁶⁴⁵

Заједничка оцена министара спољних послова Француске, Немачке и Велике Британије била је да ноте које су им османски посланици предали нису истоветног садржаја, као и да је текст конфузан и недоречен.⁶⁴⁶ Нота коју је Низами-паша предао

⁶⁴² *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 321, Londres, le 5 novembre 1912, 201.

⁶⁴³ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар-децембар 1912, преглед штампе за 20. октобар/2. новембар; *Политика*, № 3147, „Један значајан преокрет”, 20. октобар/2. новембар 1912, 1.

⁶⁴⁴ DDF, 3e série, IV, № 384, Péra, le 7 novembre 1912, 397-398.

⁶⁴⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 178, Berlin, le 9 novembre 1912.

⁶⁴⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 244, № 34, Berlin, le 11 novembre 1912.

немачком државном секретару Кидерлен-Вехтеру, а чију копију је секретар предао Жилу Камбону, била је више објашњење тешке ситуације у којој се налазило Османско царство него листа конкретних захтева. Тек се на крају ноте спомињало да Османско царство очекује од великих сила да „одмах суспендују непријатељства и да посредују у скалапању пожељног мира по Османско царство“, а „пожељан мир је онај који ће очувати територијални интегритет царства и султанов суверенитет“, стајало је у ноти.⁶⁴⁷ Жил Камбон је имао утисак да Порта није ни сама била сигурна какав мир жели, већ је нотом желела да одврати пажњу балканским државама и купи време својим трупама да се прегрупишу и поврате изгубљене положаје.

Апел једне од држава у рату француски министар спољних послова чекао је од тренутка када је на Балкану избила криза. Званични позив који је Порта одаслала свим великим силама, давао је легитимитет Поенкареу да заиста спроведе у дело своју идеју о посредовању и организацији мировне конференције. Подршку Русије и Велике Британије већ је имао, преостајало му је да за своје идеје придобије Беч, Берлин и Рим. Поенкаре је без сумње знао да ће најтеже бити придобити сагласност Беча који се и даље тешко мирио са победама балканских армија, пре свега са победама српске војске која је свечаним уласком у Призрен 3. новембра заокружила ослобођење читаве Старе Србије. Међутим, реакције Немачке, а нарочито цара Вилхелма II, биле су позитивно изненађење за Поенкареа и будиле су му наду да иста промена може доћи и у Аустроугарској. Када је цар Вилхелм II примио извештај да је српска војска победила османску код Куманова, на извештају је записао: „Турци су се показали неспособним да сачувају сопствене територије и због тога морају напоље из Европе.“ Убрзо затим се од стране немачких политичара могло чути да су балканске државе заслужиле територијалне надокнаде за своје победе и да их Европа не сме у томе спречавати.⁶⁴⁸ *Кајзер* је добро разумео потребу балканских држава да јачају и да се шире. Исту потребу имала је Прусија и 1864, 1866. и 1870. године. Велике силе немају права да спречавају балканске народе у њиховом „праведном развоју“, сматрао је немачки цар.⁶⁴⁹ Такве поруке за Француску биле су сигуран знак да Немачка жели заједнички рад на окончању рата, као и да је спремна да, упркос великом капиталу уложеном у Османском царству,

⁶⁴⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 34-36, Berlin, le 11 novembre 1912.

⁶⁴⁸ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 159; U. Trumpener, „German Military Involvement in the First Balkan War“, u: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. B. Király, D. Đorđević), New York 1987, 346-362.

⁶⁴⁹ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 367.

одбаци територијални status quo и, што је још важније, да утиче на своју савезницу да поступи исто.

Међутим, Османско царство је губило стрпљење. За Порту је процес усаглашавања ставова између великих сила текао сувише споро. Било је потребно готово пун месец да три силе Антанте усагласе своје ставове, Порта је с правом стрепела колико ће још бити потребно времена да усагласе ставове са силама из супраничког табора. За то време Османско царство је све дубље западало у свеопшту политичку и економску кризу. Изгубивши сваку наду да ће велике силе отпочети активније посредовање међу зараћеним странама, Порта је 13. новембра одлучила да се сама директно обрати балканским државама са предлогом да отпочну преговоре о примирју. Порта је први корак учинила преко драгомана бугарског посланства у Цариграду. Велики везир Тамилпаша и министар спољних послова Норадунгијан ефендија су 14. новембра, уз сагласност и посредовање руске амбасаде у Цариграду, уручили бугарском посланству писмо за краља Фердинанда.⁶⁵⁰ У тренутку када је писмо стигло, бугарска Врховна команда је била у сред припрема великог напада на Чаталцу, па краљ Фердинанд није журио да одговори на понуду о примирју. Изричито је забранио својој влади да ишта предузима у том питању, рачунајући и то да Србију и Грчку обавести о понуди из Цариграда. Међутим, увидевши да бугарски краљ одуговлачи са одговором, велики везир се обратио великим силама и упознао их са предузетом иницијативом.⁶⁵¹ Истовремено је лично замолио аустроугарског амбасадора у Цариграду да се и влада у Бечу укључи у посредовање, те да чланицама Балканског савеза сугерише да прихвате мировну понуду Цариграда.⁶⁵²

Одговор бугарског краља стигао је 16. новембра, али он није био онакав какав је Цариград очекивао. Фердинанд је кратко одговорио да ће, заједно са својим савезницама, размотрити понуду о примирју и да ће о донетој одлуци обавестити Порту у догледно време.⁶⁵³ Сутрадан је Деко известио своју владу да је Министарство иностраних дела Србије примило предлог краља Фердинанда да балканске државе заједнички одбију посредовање великих сила у циљу склапања мира и отпочну директне преговоре са Цариградом. У Министарству иностраних дела Деку је саопштено да се Србија

⁶⁵⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 189, Paris, le 14 novembre 1912; *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 379, Constantinople, le 13 novembre 1912, 227.

⁶⁵¹ Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *нав. дело*, 197.

⁶⁵² AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 12, Péra, le 16 novembre 1912.

⁶⁵³ Isto, Péra, le 16 novembre 1912.

споразумела са Бугарском да неће отпочињати никакве мировне преговоре док се Једрене, Скадар, Битољ, Дебар и Драч не нађу у рукама савезника. Грчка се још није била званично изјаснила, али је Деко сматрао да ће она поставити исти услов у односу на Јањину.⁶⁵⁴ У складу са интерним договором са Бугарском, Србија је 19. новембра обавестила велике силе да одбија њихово посредовање и да ће, заједно са својим балканским савезницама, отпочети директне мировне преговоре са Османским царством.⁶⁵⁵

Истога дана, суверен Бугарске је, у име свих балканских савезника, одговорио да четири чланице Балканског савеза прихватају преговоре о примирју, али под одређеним условима.⁶⁵⁶ У ноти коју је Бугарска предала Порти балканске државе су од Османског царства тражиле да се одрекне Једрена у корист Бугарске, Јањине у корист Грчке, Драча и Дебра у корист Србије и Скадра у корист Црне Горе. Османске трупе требало је да се повуку иза Чаталце, која би до склапања мира била демаркациона линија између османске и војски балканских држава. Једном речју, да би добила примирје Порта је морала да призна капитулацију на свим фронтovima, и да се препусти вољи својих непријатеља у мировним преговорима.⁶⁵⁷ Сутрадан су све велике силе добиле копију ноте коју је Бугарска уручила Порти.⁶⁵⁸

Без обзира на започете преговоре, војне операције су настављене несмањеним темпом. Управо у тренутку када је предала ноту са условима под којима је спремна да води преговоре за примирје, Бугарска је издала наредбу за напад на линију Чаталца, највећи до тада. Напад је извршен 20. новембра, али, као и сви претходни, завршио се бугарским неуспехом. Чак је у противнападу османска војска успела да однесе мању победу. Истога дана, обе стране су објавиле суспензију непријатељстава ради почетка преговора. Непријатељства су на кратко обновљена 22. новембра, али без већих и озбиљнијих операција.⁶⁵⁹

За разлику од бугарске, српска војска је на македонском ратишту имала много више успеха. Док се чекало на одговор Порте на постављене јој услове, стигла је вест да се, након дводневне тешке битке, Битољ, последње велико утврђење у Македонији,

⁶⁵⁴ Isto, № 47, Belgrade, le 17 novembre 1912.

⁶⁵⁵ Isto, № 141, Belgrade, le 19 novembre 1912; *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 226, 342.

⁶⁵⁶ BD, IX/II, № 236, Constantinople, November 19, 1912, 178.

⁶⁵⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 228-230, Sofia, le 20 novembre 1912; DDF, 3e série, t. IV, № 493, Sofia, le 19 novembre 1912, 501-502; *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 436, Constantinople, le 21 novembre 1912, 251.

⁶⁵⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 228-230, Sofia, le 20 novembre 1912.

⁶⁵⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

предао српској Првој армији, рано ујутру 19. новембра.⁶⁶⁰ Немачки генералштабни официр Имануел је за битолску битку рекао да је „најлепше ратно дело у целом балканском рату”.⁶⁶¹

Ослобођење Битоља пратило је велико славље широм Србије. Под утиском слављеничке атмосфере француски посланик Деко је записао: „Кампања српске војске завршила се свега месец дана касније. Њеним окончањем овај последњи остатак дивљаштва у Европи почео да се саображава европској монотонији. Остаје нам само да се навикнемо да је Ушкуб постао Скопље, Манастир-Битољ, Прелепе-Прилеп, Ђакова-Ђаковица и Ипек-Пећ.”⁶⁶²

Вест о паду Битоља, као и тешки услови који су били постављени пред Порту, изазвали су велику узнемиреност у Цариграду. Порта је постала свесна да је, у односу на балканске државе, у подређеном положају и без много изгледа да сама издејствује достојанствене услове примирја. Иако је сама предложила искључење великих сила, очигледно је било да њена реч нема никакву тежину у мировним преговорима те је она тајно наставила да покушава да их укључи у процес помирења. Најживљу активност предузео је османски амбасадор у Паризу Рифат-паша. У разговору са Палологом, Рифат-паша је истакао да је услов балканских држава да се Бугарској преда гранична линија Чаталца неприхватљив и да би Порта остала потпуно разоружана уколико би пристала на овај захтев. Рифат-паша је сугерисао Палеологу да Француска треба да преузме улогу арбитра у сукобу на Балкану, уколико остале велике силе неће. Француска, нагласио је Рифат-паша, има сво право да преузме улогу објективног арбитра, будући да је Поенкаре први предложио посредовање међу зараћеним странама још 15. октобра. Палолог је одговорио Рифат-паши да би Француска могла „у име хуманости” да узме улогу посредника у балканском рату, али пошто су услови мира и проблеми које је рат на Балкану отворио, од великог интереса за читаву Европу, не може их

⁶⁶⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 225-227, Monastir, le 5 décembre. Операцијама у битолској области су присуствовали француски и руски војни аташе потпуковник Фурније и пуковник Артамонов, који су одобрење за приступ ратишту добили од престолонаследника Александра који је њих двојицу лично позвао да га прате на походу. Потпуковник Фурније и пуковник Артамонов су позив сматрали великом почашћу, будући да су сви остали представници великих сила остали у Скопљу (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 134, Uskub, le 16 novembre 1912).

⁶⁶¹ А. Барби, *Брегалница: српско-бугарски рат 1913*, 12; Immanuel du Régiment d'Infanterie de Dantzig, *La Guerre des Balkans de 1912*, Paris 1913. (Приказ књиге потпуковника Имануела објавио је капетан Милан Прибићевић у десетој свесци Српског књижевног гласника за 1913. Капетан Прибићевић је дело пруског официра оценио као „валидно штиво, са неким појединостима које нису одговарале стварности, а које потпуковник Имануел као странац није разумео” (СКГ, књ. XXX, св. 10, „Војни преглед”, Београд, 16/19. мај 1913, 785-795)).

⁶⁶² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 247, № 68-70, Belgrade, le 27 novembre 1912.

решавати само једна сила. Ипак је обећао да ће о том предлогу разговарати са министром Поенкареом, али да османска амбасада овај свој предлог мора прецизно формулисати и доставити у писаној форми Министарству спољних послова. На лицу места, Рифат-паша је свој предлог овако формулисао: „Француска да преузме пријатељски мандат да утврди услове за склапање примирја и постави основе за постизање мира”.⁶⁶³

Француско Министарство спољних послова је наредних дана интензивно разговарало о захтеву османског амбасадора. Док је чекала на одговор Париза, Порта је исту дипломатску акцију предузела и у Лондону. На овакав потез, Порту је охрабрио драгоман британске амбаседе у Цариграду Џералд Фицморис. Он је подржао иницијативу Порте да отпочне директне преговоре са балканским државама, али је увиђао да Османском царству време измиче, јер је његова позиција на Балкану сваким даном све више слабила. Страхујући за судбину османске империје, Фицморис је у једном од разговора са тамошњим руским амбасадором Михаилом Николајевичем Гирсом⁶⁶⁴ истакао да, при тренутној ситуацији, Порта може једино да очекује „још један Сан-Стефански мир који ће бити праћен Берлинским конгресом”. Форин Офис је искритиковао Фицморисово самоиницијативно подстицање Порте да потражи подршку у Лондону, као и изјаву која је оцењена као „врло несмотрена”. Став Велике Британије био је да се држи по страни сваког директног уплитања у тренутну политичку ситуацију у Османском царству, те је у том смислу особљу амбаседе саветовано да убудуће не чини овакве испаде.⁶⁶⁵

Критике Форин Офиса упућене драгоману Фицморису, као и свеукупно држање британске јавности, били су сигуран знак за османског амбасадора у Лондону Тефик-пашу да је британска подршка Царству неповратно нестала. Ипак, Порта се још увек надала да ће, барем у питању егејских острва, Британија штити своје, ако не стратешке интересе Османског царства. Лорд Греј је почетком новембра уверавао Тефик-пашу да ће се Велика Британија залагати да сва спорна острва буду враћена под власт султана. Међутим, неколико дана касније (28. новембра), управо на почетку преговора о примирју, Тефик-паша је, наслутивши промену у ставовима Форин Офиса, известио Порту

⁶⁶³ AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 72-73, Paris, le 22 novembre 1912.

⁶⁶⁴ М. Н. Гирс је потицао из угледне породице која је дала неколико врних дипломата. У исто време док је Михаил службовао у Цариграду, његов брат од стрица Александар био је на челу руског посланства у Црној Гори.

⁶⁶⁵ BD, IX/II, № 287, Memorandum, November 26, 1912, 201-213.

да се чак ни Велика Британија неће противити да острва у Егејском мору буду присаједињена Грчкој и да у Цариграду не полагају превелике наде у њену подршку.⁶⁶⁶

У оваквим околностима Порта је полагала веру у размирице између балканских савезника и надала се да ће јој оне купити време и побољшати преговарачку позицију. Није била тајна да је између Бугарске и Грчке постојао велики анимозитет пре свега због Солуна, али и због Кавале. Бугарска је оспоравала Грчкој право на Солун, док је Грчка оспоравала Бугарској право на Кавалу. Међусобне оптужбе између Софије и Атине нису престале ни на почетку мировних преговора. Осим тога, представници великих сила у Солуну су имали извесне примедбе на понашање једних и других.

У престонице европских сила готово свакодневно су пристизали извештаји о преступима грчких и бугарских војних власти. Судаћи према овим оптужбама, на удаљу и Бугара и Грка били су солунски муслимани чија је имовина свакодневно конфискована и паљена. Ни убиства нису била ретка појава. Према конвенцији која је склопљена приликом предаје града, било је договорено да области Зејтинлик и Карабурун на периферији града буду третиране као неутрална зона до краја непријатељстава. Упркос договору, грчке власти су само из ова два дела града ухапсиле око 7.000 османских војника.⁶⁶⁷ Критике на рачун нових грчких власти стигле су и од стране врло бројне и утицајне јеврејске заједнице у Солуну.⁶⁶⁸ Средином новембра 1912. године солунска јеврејска заједница је свом великом рабину у Цариграду упутила писмо препуно оптужби на опхођење грчких власти према јеврејском становништву. Грчки војници су оптуживани за разоружавање припадника израелитске заједнице, претресање кућа, напаствовање жена итд. Врховни цариградски рабин је садржај писма предочио француском амбасадору Бомпару и замолио га да француска влада, као заштитник Јевреја Истока, интервенише код грчких власти.⁶⁶⁹

Управник бугарско-француске теолошке школе на Зејтинлику Емил Казо је и сам у неколико наврата интервенисао у француском конзулату у Солуну траживши заштиту за лазаристичку конгрегацију и друго негрчко становништво Солуна. Казо је улазак грчке војске у Солун дочекао са најцрњим слутњама, а немири који су пратили успостављање нових власти били су му довољна потврда свих страховања.⁶⁷⁰ Полагао

⁶⁶⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 485, Constantinople, le 28 novembre 1912, 273.

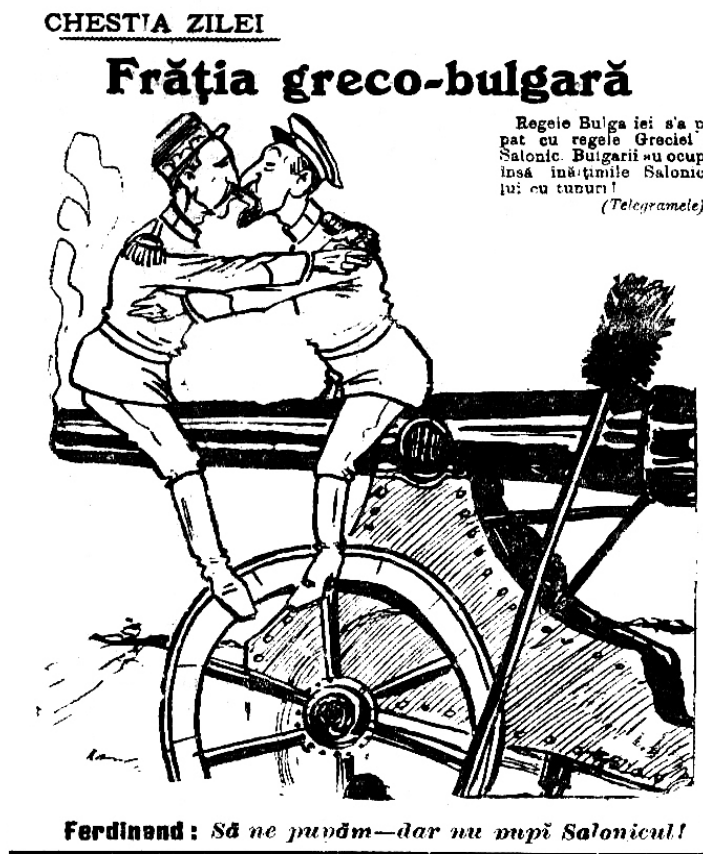
⁶⁶⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 98-99, Salonique, le 18 novembre 1912.

⁶⁶⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 244, № 51, Salonique, le 11 novembre 1912.

⁶⁶⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 148, Péra, le 19 novembre 1912; R. Molho, „Salonique après 1912. Les propagandes étrangères et la communauté juive”, *Revue historique*, № 581/1992, 127-141.

⁶⁷⁰ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, №/, Zeitenlik, le 9 novembre 1912.

је наду у заштиту Француске и клаузулу која је област Зејтинлика и Карабуруна остављала ван окупационе зоне, али стална хошкања између грчке војске, која се налазила у самом граду, и бугарске војске, која се стационирали тик изнад Зејтинлика, нису штедела ни лазаристичко братство и њихову имовину.⁶⁷¹

Слика 5: Грко-бугарско „братство”, карикатура објављена 11. децембра 1912. године у румунском листу *Adevarul* (*Балкански ратови*, Историјска читанка 3, 71)

Напетост у односима Грчке и Бугарске одразила се, како је Порта и очекивала, на ток започетих мировних преговора. Министар спољних послова Грчке Ламброс Коромилас у поверењу се жалио француском посланику у Атини Девилу да су Бугари својевољно иницирали преговоре о примирју у тренутку када је то њима одговарало, обезвређујући интересе Грчке и Србије. Коромилас је био убеђен да Бугарска држи своје трупе стациониране у Солуну само да би тиме провоцирала Грчку и да би сачува-

⁶⁷¹ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, № /, Zaitenlik, le 11 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 50, Zeitenlik, le 21 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 49-50, Constantinople, le 26 novembre 1912.

ла могућност поделе ослобођене територије са Грчком. Са друге стране, Бугарска је одбила да прихвати грчки предлог да две државе предузму удружени напад на Цариград. Бугарска војска би форсирала напад копном, док би Грчка упутила своју флоту у Дарданеле. Коромилас је рекао Девилу да је Бугарска одбацила овај предлог због сопствене таштине, јер се плашила да би у случају успеха Грчка могла да тражи савладарство над Цариградом који је краљ Фердинанд желело искључиво за себе.⁶⁷²

Упркос трвењима унутар Балканског савеза, започети преговори балканских држава и Османског царства нису били прекинути. Иницијатива је и даље била на страни Бугарске која је комуницирала са Портом посредством руских посланика у Софији и Цариграду. Тако је, преко руског посланика Некљудова, бугарска влада обавестила Порту да ће бугарска преговарачка делегација стићи 24. новембра увече на линију Чаталце.⁶⁷³ Сасвим је извесно да је Француска знала за посредничку мисију Русије у преговорима између Османског царства и Бугарске и да ју је подржавала. Штавише, француски амбасадор у Лондону је такву улогу сматрао дужношћу Русије и процењивао да је наступио одсудан тренутак за престанак рата. Камбон је сматрао да „неразумна Пашићева дипломатија”, која је довела до „привременог нестанка аустроугарског конзула у Призрену и окупације Драча”, лако може довести до избијања аустро-српског сукоба и да се такав епилог може избећи само склапањем примирја. И Бугарска је била у подједнако тешком положају, сматрао је Камбон, иситичући да су „Бугари на измаку снаге и очигледно неспособни да продру даље од положаја на Чаталци”.⁶⁷⁴

Званични преговори између бугарске и османске делегације су отпочели 26. новембра, али без много изгледа на успех, јер су њихову основу чинили услови изнети у ноти балканских држава од 19. новембра.⁶⁷⁵ Због тога је министар Норадунгијан ефендија 28. новембра обавестио велике силе да ће се Османско царство повући из даљих преговора уколико Бугарска не буде ревидирала своје захтеве, нарочито у погледу Једрена.⁶⁷⁶ Претња Порте да ће се повући из даљих преговора натерала је балканске државе, пре свих Бугарску, да ублажи своје захтеве. Од свих савезница Бугарској се највише журило да склопи примирје. Њена војска је претрпела велике губитке

⁶⁷² AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 102-103, Athènes, le 28 novembre 1912.

⁶⁷³ AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 138, Péra, le 24 novembre 1912.

⁶⁷⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 25, Londres, le 26 novembre 1912.

⁶⁷⁵ Isto, № 56, Péra, le 27 novembre 1912.

⁶⁷⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 484, Constantinople, le 28 novembre 1912, 272-273.

последњим неуспешним нападом 20. новембра на Чаталцу. Осим тога, и даље је без много успеха опседала Једрене и била исцрпљена ратом, али и епидемијом колере која је, упркос зими, и даље десетковала бугарске редове. Притиснута недаћама рата и болести, Бугарска је показала спремност да се примирје потпише на основи да свака страна остане на својим тренутним ратним положајима.⁶⁷⁷ Међутим, такав услов био је неприхватљив за Грчку, која је одлучила на напусти преговоре, јер је Цариград одбио да јој уступи Јањину.⁶⁷⁸

Грчка је 2. децембра предала ноту великим силама у којој је образложила разлоге свог повлачења из преговора. У ноти је стајало да су балканске државе својим победама стекле довољно кредибилитета да наметну Порти услове мира који ће бити најповољнији по њих, што са тренутним нацртом примирја никако није био случај. Управо супротно, прихватањем оваквог примирја, ризиковале би да пониште све што су постигле у датадашњем успешном ратовању, стајало је у саопштењу грчког посланства у Паризу. Грчка је сматрала да је тренутак за примирје крајње неповољан, будући да Једрене, Јањина и Скадар још увек нису у рукама савезника. Прихватајући примирје, наведено је у грчкој ноти, савезнице прихватају да гарнизони у опседнутим градовима добију храну и свеже трупе, што ће утицати на пораст борбеног духа и морала код браниоца, чиме би сав труд и све жртве које су балканске државе дале да остваре своје ратне циљеве био узалудан. Прихватањем примирја балканске државе омогућиле би Османском царству, сматрала је грчка влада, да регрупише своје трупе у Малој Азији које би могло лако да пребаци на Балканско полуострво и настави рат у било ком тренутку.⁶⁷⁹ Уместо примирја, Грчка је још једном предложила Бугарској да се војске све четири савезнице уједине и заједнички пробију османску линију одбране на Чаталци и освајањем Цариграда заокуже своје ратне успехе.⁶⁸⁰

Бугарска је и одбацила предлог Грчке о заједничкој акцији и најавила сепаратно потписивање примирја. Уз Бугарску је стала Србија која је једина извршила своје своје прокламоване ратне циљеве. Једино спорно било је питање луке на Јадрану од које Србија није била одустала, али је, под претњом рата, одлуку о овоме препустила великим силама. Краљ Никола није намеравао да прихвати услове примирја без Скадра, који

⁶⁷⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 7, Péra, le 1er décembre 1912; Isto, № 39, Sofia, le 2 décembre 1912.

⁶⁷⁸ Isto, № 40, Sofia, le 2 décembre 1912.

⁶⁷⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 49-52, Paris, le 2 décembre 1912.

⁶⁸⁰ Isto, № 49-52, Paris, le 2 décembre 1912.

је и даље одолевао опсади црногорских трупа, али је његов одговор стигао касно, пошто је примирје већ било потписано.⁶⁸¹

Протокол о примирју био је потписан 4. децембра. У име Османског царства потписао га је министар војни Низами-паша, а у име Бугарске председник Народне скупштине Стојан Данев. Текст протокола саставио је Данев и састојао се од четири тачке:

- 1) армије држава у сукобу током примирја остају на својим тренутним позицијама;
- 2) тврђаве које се налазе под опсадом током примирја неће добијати нове залихе у људству и намирницама;
- 3) снабедавање бугарских трупа, почеће десет дана након потписивања примирја, и одвијаће се преко Црног мора и из правца Једрена;
- 4) мировни преговори међу зараћеним странама почеће у Лондону 30. новембра/13. децембра 1912. године.⁶⁸²

Склопљено примирје доживљено је као велики успех како за потписнике, тако и за велике силе и њихову мисију заштите општег мира. Прекидом рата велике силе су најзад добиле прилику да се укључе у процес посредовања и решавање проблема балканског рата кроз мировну конференцију која је била најављена у протоколу примирја. Међутим, ни потписивање примирја није прошло без различитих спекулација европске јавности која се нашироко бавила питањем да ли су велике силе биле умешане у ток преговора и склапање примирја или је оно било резултат дипломатске вештине представника зараћених страна. Немачка јавност је нарочито поклањала велику пажњу овом питању. Немачка штампа је писала да примирје никада не би било потписано да се Русија није умешала и извршила притисак на Османско царство и Бугарску. Према спекулацијама немачких листова, бугарски напад на линију Чаталце од 20. новембра није био неуспешан већ је заустављен директном интервенцијом руског цара Николаја II, који је запретио да је беспотребно да наставе са даљим жртвама, јер је одлучено да ће Цариград и Једрене остати под влашћу султана, без обзира на исход рата. Како су преговори са балканским државама запали у ћорсокак, руском цару се, као особи од највише поверења међу балканским Словенима, у исто време обратио и велики везир Ћамил-паша са молбом да заустави даљи продор Бугара ка Цариграду, уз извесне уступке Русији у Средњој Азији. Прихвативши ову понуду, Русија је за посредника у

⁶⁸¹ Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *нав. дело*, 199.

⁶⁸² AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 143, Sofia, le 4 décembre 1912.

преговорима одредила свог амбасадора у Цариграду Гирса, а заузврат је од Османског царства тражила повлачење османских трупа из Персије, што је учињено у року од 48 сати. Други уступак који је Порта учинила Русији било је одлагање на петнаест година изградње железничке мреже од Дијарбакира у југоисточној Анадолији према северној граници. Француско Министарство спољних послова је о овим натписима немачке штампе било обавештено од стране свог конзула у Минхену. Да нису биле у питању само празне гласине говори чињеница да је одмах након потписивања протокола о примирју између Цариграда и Петрограда потписан један споразум који се односио на средњу Азију.⁶⁸³

Пажњи европске јавности није промакао још један догађај који није био директно повезан са потписаним примирјем, али је имао велики утицај на однос снага међу великим силама. Сутрадан по потписаном примирју 5. децембра Немачка, Аустроугарска и Италија су објавиле обнову свог савеза, пету по реду и последњу пре избијања Првог светског рата. Сам уговор је истицао тек јула 1914. године, и сасвим је јасно да су ранијом обновом уговора силе Тројног савеза желеле да демонстрирају јединство и политичко сагласје супарничком блоку сила.⁶⁸⁴ Околност да је савезнички уговор обновљен десет дана пред почетак мировних преговора у Лондону давала је овом догађају још већи значај и најављивала жестоку борбу за преговарачким столом.

2.9. Француске војне мисије на Балкану

Напетост у српско-аустроугарским односима није попустила ни након потписаног примирја на Чаталци. Аустроугарска је наставила да повећава број мобилисаних војника, а Србија и европске силе су биле уверене да су оптужбе из афере Прохаска само увод у војни напад. Руски амбасадор у Паризу Александар Извољски је тврдио да ће Аустроугарска поставити Србији захтеве које она неће моћи да испуни, па би Аустроугарска, у знак одмазде, заузела Београд.⁶⁸⁵

⁶⁸³ Isto, № 304, Munich, le 7 décembre 1912.

⁶⁸⁴ L. Albertini, *nav. delo*, 426. Румунија је свој савезнички уговор са Немачком, Аустроугарском и Италијом обновила 5. и 26. фебруара 1913. у Букурешту (*The secret treaties of Austria-Hungary 1879–1914* by A. F. Pribram, № 26, 260-268).

⁶⁸⁵ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 101.

Првим војним мерама које је Беч наредио већ крајем октобра, Француска није придавала велику пажњу. Одмах на почетку Првог балканског рата у Бечу је изгласан ванредни војни кредит у висини од 210 милиона круна. Француски војни аташеи са Балкана јавили су да су аустроугарске власти у стање ратне приправности ставиле 15. и 16. корпус који су били стационирани у Сарајеву и Дубровнику. Мобилисаним корпусима било је наређено да крену у Чајниче, на границу Новопазарског санџака и да ту чекају даља наређења.⁶⁸⁶ Ове мере су биле проширене наредбом цара Франца Јозефа од 31. октобра да се у Босну пошаље додатних 7.000 резервиста.⁶⁸⁷ У исто време до француског Министарства спољних послова је стигла вест да Аустроугарска купује у Немачкој велике количине угља за војне потребе.⁶⁸⁸ Војне мере су интензивирание током новембра, када је процењивано да се на подручју Босне и Херцеговине налази преко 100.000 војника, од којих је 18.000 било позиционирано на самој граници према Рашкој области и Западној Србији. Војници који су били послати у Босну већином су били Мађари и Румуни, док су Словени повучени из Босне, Хрватске и Далмације и упућивани у Галицију на границу са Русијом, где је у стање ратне приправности било стављено, према неким проценама, 86.000 војника.⁶⁸⁹ Према проценама француских дипломата и војних стручњака, Аустроугарска је од октобра до децембра на мобилизацију, куповину муниције потрошила близу 200 милиона круна и мобилисала укупно 450.000 војника.⁶⁹⁰

Судећи према расположивим информацијама француског Министарства спољних послова, врхунац аустроугарских ратних припрема био је на дан уласка српске војске у Драч 29. новембра. Аустроугарска је тада послала упутства својим посланицима у Београду, Петрограду и на Цетињу да предузму све припреме за објаву рата, рачунајући то да архиве посланстава буду спремне за транспорт. Земун је претворен у војнички логор, школе су биле затворене, док су поште и све друге државне зграде биле стављене војсци на располагање. Почев од 7. децембра било је забрањено објављивање било каквих војних вести. Транспорти муниције су непрестано довожени до границе на

⁶⁸⁶ AMAE, Turquie, doss. 240, № 175, Pairs le 25 octobre 1912.

⁶⁸⁷ E. Ch. Helmreich, *nav. delo*, 189.

⁶⁸⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 206, Allemagne, le 31 octobre 1912.

⁶⁸⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 62, Belgrade, le 27 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 156-158, Paris, le 12 décembre 1912; D. Stevenson, *nav. delo*, 259.

⁶⁹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 84-86, Londres, le 10 décembre 1912; D. Stevenson, *nav. delo*, 259.

Дрини, као и материјал за изградњу понтонских мостова, док су у корита Саве и Дунава постављане мине.⁶⁹¹

Истовремено са војним мерама, аустроугарске власти су, почев од 1. децембра, поштриле прописе на граничним прелазима из Мађарске и Хрватске, како је извештавао француски конзул из Будимпеште. Мађарске и хрватске власти су приликом преласка границе тражиле пасоше на увид како својим државалњима тако и странцима, задржавајући право да спрече прелаз свим лицима која су сматрана сумњивима. Оваква мера уведена је понајвише због тога што су од почетка рата Срби из Срема, Бачке и Баната редовно прелазили у Србију и доносили помоћ рањеницима и српском друштву Црвеног крста.⁶⁹² Аустроугаска је на тај начин покушавала да прекине, или бар што је више могуће отежа комуникацију српског становништва са обе стране границе.⁶⁹³

Децембар је донео још једну врло битну промену, смену у аустроугарском Министарству рата и врху Генералштаба. Промена на овим челним позицијама била је извршена одмах након што се надвојвода Франц Фердинанд вратио из посете немачком цару Вилхелму II. Наводно је немачки кајзер сугерисао надвојводи Францу Фердинанду да су генерали фон Офенберг и Шемуа, министар рата и начелник Генералштаба, показали потпуну неспособност у вођењу војних послова. Надвојвода је те речи пренео цару Францу Јозефу који је 7. децембра ову двојица одмах заменио генералима Александаром фон Кробатином и Конрадом фон Хецендорфом.⁶⁹⁴ Подударност посете Берлину и смене генерала наводила је Француску, али и Русију, на закључак да иза ове промене стоји Немачка, која је и сама дискретно спроводила ванредне војне мере, као што је био новембарски војни манавар у Алзасу на који су били позвани сви војни обвезници првог позива.⁶⁹⁵ Генерали фон Кробатин и Хецендорф били су најистакнутије вође тзв. ратне странке. Обојица су радила у корист најрадикалнијег спољнополитичког курса Монархије. Заједно са надвојводом Фердинандом делили су мишљење да „доле (у Србији, прим. Б. С.) треба завести ред”, као и да „Аустроугарска не треба да пропусти да се обрачуна са Србијом као што је то учинила 1909.”⁶⁹⁶ Генерал Хецендорф је, одмах по преузимању дужности, покушао да политичком руководству наметне

⁶⁹¹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 87-88.

⁶⁹² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 104, Budapest, le 3 décembre 1912; Ј. Томић, *Рат на Косову и Старој Србији*, 100.

⁶⁹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 56, Belgrade, le 2 décembre 1912.

⁶⁹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 136, Saint-Petersbourg, le 19 décembre 1912.

⁶⁹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 255, Ministère de la Guerre, Paris, le 5 novembre 1912.

⁶⁹⁶ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 127,132.

радикални курс. Тражио је од Ратног савета да се 15. и 16. корпус у Босни ставе у стање потпуне ратне приправности, као и да се у воде јужног Јадрана упуту аустријска ратна флота која би надзирала албанску обалу. Међутим, гроф Берхтолд је 14. децембра одбио оба предлога.⁶⁹⁷

Међутим, у Бечу нису рачунули на контраефекте свих војних мера уперених против Србије и Црне Горе. Најозбиљнији контраефекат били су немири и масовни протести против званичних аустроугарских власти у деловима државе насељеним словенским становништвом. Већ након Кумановске битке и ослобођења Скопља 26. октобра углед Србије и Црне Горе нагло је порастао међу словенским становништвом широм Аустроугарске монархије, о чему су извештавали француски дипломатски представници из свих делова Аустроугарске. Становништво је било захваћено снажним таласом осећаја „југословенске солидарности”. Широм државе, нарочито у Босни и Херцеговини и Далмацији, организоване су бројне манифестације подршке, прикупљала се помоћ, а пријављивали су се и добровљци.⁶⁹⁸

Успеси словенских држава пробудили су наду, пре свега код Срба у Босни и Херцеговини да се и њихова судбина може изменити, а победе Балканског савеза подстицале су их да се боре за побољшање свог положаја. Своје незадовољство Срби у Босни и Херцеговини су јавно изразили кроз Манифест објављен у свим њиховим гласилима 17. новембра. Овим Манифестом Срби су тражили већа права за себе, отворено критиковали политику Монархије која је подршком „Албанцима окренула против себе не само Краљевину Србију већ и сво српско становништво које је живело у Босни и Херцеговини”.⁶⁹⁹ За разлику од српског становништва које се окупљало зарад подршке својој словенској сабраћи, муслиманско становништво Босне и Херцеговине правило је митинге у знак подршке Аустроугарској. На тим окупљањима се певала аустријска химна и скандирало цару Францу Јозефу. На Манифест српских првака, удружења муслиманског становништва одговорила су објављивањем Декларације 20. новембра. Декларацијом је истакнуто да „Манифест објављен од стране српских депутата не одражава већинско мишљење Босне и Херцеговине”, због чега су њени потписници јавно желели да „потврде да су интереси које Монархија брани истоветни са интересима нашег народа и домовине”.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 419.

⁶⁹⁸ Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенск питање*, I, Београд 1985, 111.

⁶⁹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 19-25, Bosna Serai, le 1er décembre 1912.

⁷⁰⁰ Isto, № 19-25, Bosna Serai, le 1er décembre 1912.

Протести и немири нису заобишли ни аустријску круновину Далмацију.⁷⁰¹ У подршци балканским савезницима и манифестацијама против званичних власти нарочито су предњачили Сплит и Шибеник у којима су аустроугарске власти током новембра распустиле општинска већа и забраниле окупљања. Међутим, мере које је царска влада предузимала ради кажњавања општинских управа само су још више подстицале становништво да се супротствља званичним властима.⁷⁰² Слична ситуација била је у Трсту, где је 10. новембра словенско становништво организовало један у низу скупова подршке својим сународницима у Балканском рату. Процењивало се да је било око 7.000 окупљених. Поворку су предводили виђенији Тршћани носећи црногорску, српску и хрватску заставу. Међу окупљенима већину су чиниле жене и младе девојке које су носиле упаљена кандила и свеће.⁷⁰³

Војне мере повезане са немирима широм Аустроугарске забрањавале су Француску. Међутим, њена узнемиреност је постала већа када су вести о појачаним војним мерама почеле да пристижу и из Русије. У ванредним војним мерама Русија није заостајала за Аустроугарском. Временски их је предузела и пре Аустроугарске, са циљем да предупреди њене агресивне намере према Србији.⁷⁰⁴ Русија је и пре почетка рата на Балкану, очекујући аустроугарску интервенцију, издала наредбу да се пет корпуса у Варшавском војном округу позову под заставу. Почетком новембра, када се заоштрио српско-аустријски спор око луке на Јадрану, цар Николај је издао наређење да се већ мобилисани корпуси држе у стању приправности до 31. децембра. Ова наредба је обухватила око 400.000 мобилисаних војника и названа је „пробном мобилизацијом”.⁷⁰⁵ Руски војни кругови су ову меру тумачили као продужење војног рока, док је један део европске јавности искористио ову меру као изговор да оптужи Русију да се спрема за рат.⁷⁰⁶ Француски војни аташе из Петрограда извештавао да су то мере предострожности и да нема места за страх, Француска је била неспокојна.⁷⁰⁷

⁷⁰¹ О стању у Далмацији током Балканских ратова (М. Гулић, „Одјек балканских ратова у Далмацији”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 353-377).

⁷⁰² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 223-224, Trieste, le 20 novembre 1912.

⁷⁰³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 244, № 205-206, Trieste, le 14 novembre 1912.

⁷⁰⁴ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 77-78.

⁷⁰⁵ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 77; S. R. Williamson Jr., „Military dimensions of Habsburg–Romanov relations during the era of the Balkan Wars”, у: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. B. Király, D. Đorđević), New York 1987, 317-338.

⁷⁰⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 298-299, Paris, le 5 décembre 1912.

⁷⁰⁷ Isto, № 297, Paris, le 7 décembre 1912.

За разлику од Русије и Аустроугарске, које су, очигледно, сматрале да као две најзаинтересованије државе за простор Балкана морају да буду војно приправне за случај ескалације сукоба, Француска је пажњу усмерила на слање војних мисија и специјалних војних изасланика у таборе зараћних страна. Потписивање примирја и престанак ратних операција на већини балканских ратишта привукао је одређени број француских официра који су дошли на Балкан у својству приватних лица са намером да се упознају са последицама и достигнућима рата. Први балкански рат је био јединствена прилика да се, по први пут након значајних технолошких иновација у овој области учињених после 1871. године, у пракси види однос снага између два типа артиљеријског наоружања – немачког и француског. Средином новембра је, међу првима, на поприште рата стигао генерал Фредерик Хер који је командовао 6. артиљеријским корпусом у Шалони. Да би обишао балканска ратишта генерал Хер је узео одмор и његова мисија на Балкану била је приватног карактера. Генерал је био бивши председник Комитета за артиљеријске иновације у француској војсци, а пошто су балканске армије већим делом користиле француско артиљеријско наоружање, био је заинтересован да на лицу места спроведе студију ефикасности тог наоружања. Генерала је на поприште рата довела знатижеља да употпуни своја војничка знања, није желео да се као у случају рата у Манџурији ослања на извештаје и закључке оних који су те извештаје саставили.⁷⁰⁸ Желео је да буде на лицу места, а у томе су му помогли официри српске и османске војске, од којих је добио одобрење да обиђе попришта Кумановске и Битољске битке и османских позиција на линији Чаталце.⁷⁰⁹ Извештај са балканских бојишта генерал Хер је објавио, одмах по повратку, у престижној *Revue d'artillerie* у свесци за фебруар 1913. године.⁷¹⁰ Извештај је привукао велику пажњу стручне и шире јавности, те је исте године објављен као засебно издање.⁷¹¹

Након обиласка попришта кумановске и битољске битке, генерал је отпутовао у Тракију у штаб бугарске и османске војске код Чаталце, а затим је почетком децембра

⁷⁰⁸ AC, GB, MF 121, № 220-223, Constantinople, December 11, 1912.

⁷⁰⁹ Министар војни генерал Радомир Бојовић издао је дозволу генералу Херу на захтев француског посланства у Београду, те је он већ средином новембра могао започети своју мисију (ВА, Пописник бр. 2, кутија 13, фасцикла 2, Бр. док. 1087, Министарство војно-Врх. команди у Скопљу, Београд 9/22. новембар 1912; F. Herr, „Quelques enseignements de la Guerre des Balkans sur l'emploi tactique et technique de l'artillerie”, *Revue d'artillerie*, t. 81 (Octobre 1912–Mars 1913), Paris-Nancy 1912–1913, 305-340).

⁷¹⁰ F. Herr, „Quelques enseignements de la Guerre des Balkans sur l'emploi tactique et technique de l'artillerie”, *Revue d'artillerie*, t. 81 (Octobre 1912–Mars 1913), Paris-Nancy 1912–1913, 305-340.

⁷¹¹ Général Herr, *La guerre des Balkans. Quelques enseignements sur l'emploi de l'artillerie*, Paris 1913, 4-5.

стигао у Цариград, где је био крај његовог путовања.⁷¹² Све информације о бројности армија које су се бориле, њиховој техничкој опремљености и обучености генерал Хер је добијао од официра који су му додељени у пратњу. На основу добијених информација, генерал је у извештају закључио да је артиљерија имала важнију улогу у Битољској бици, где су српски официри, инспирини примером ратовања Јапанаца у Манџурији, користили артиљеријске јединице као подршку за операције пешадије. Последица овакве тактичке примене артиљерије је већа прецизност и разорност, али и мањи број колатералних жртава. Осим тога, српска војска је у односу на бугарску имала знатно мање губитке у јединицама артиљерије, како је закључио генерал Хер.⁷¹³

У исто време када је генерал Хер обилазио балканска ратишта, пешадијски капетан Бревет Барес је у децембру 1912. године боравио у главном табору грчке војске. У извештају који је јануара 1913. године поднео Министарству рата капетан Барес је истакао да је у Грчкој боравио као део француске војне мисије на Балкану. Није познато да ли та војна мисија обишла и друге балканске армије, као ни ко су били други чланови осим капетана Бареса. У свом извештају капетан Барес је имао само речи хвале за грчку армију: „грчки војник првог позива је брђанин, послушан и издржљив, без поговора ће марширати по киши и блату у Македонији, по снегу у епирским планинама.” Исти квалитети који су красили обичног војника одликовали су и командни кадар грчке војске, али је капетан примећивао да официрима, нарочито из рода артиљерије, недостају обученост и искуство. На основу квалитета и спреме армије, капетан је закључио извештај речима „да Грчка поседује велику енергију и жељу да од своје државе створи велику нацију”.⁷¹⁴ Такође, Баресу није промакло да није било официра ни војника у грчкој војсци који није похвално говорио о ратном материјалу француске фирме *Шнајдер*. Не мале похвале биле су упућене и на рачун потпуковника Лепидија, једног од француских војних инструктора који су обучавали грчку копнену војску. Захваљујући њему, сви официри у грчкој војсци били су обучени за руковање артиљеријским наоружањем француског порекла, био је закључак капетана Бареса.⁷¹⁵

⁷¹² AC, GB, MF 121, № 220-223, Constantinople, December 11, 1912.

⁷¹³ F. Herr, „Quelques enseignements de la Guerre des Balkans sur l'emploi tactique et technique de l'artillerie”, *Revue d'artillerie*, t. 81 (Octobre 1912–Mars 1913), Paris-Nancy 1912–1913, 305-340.

⁷¹⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 265, № 147-148, Paris, 11 avril 1913.

⁷¹⁵ Isto, № 142-143, Paris, 11 avril 1913.

Слика 6: Дочек за француског генерала Хера приређен у Скопљу од стране српских официра
 (*Le Petit Journal, supplément illustré, № 1152, le 15 décembre 1912*)

Осим мисија генерала Хера и капетана Бареса није било других мисија француске војске до краја 1912. године. Идеја француског Гераналштаба о слању званичне мисије се могла реализовати тек у наредној 1913. години. Министарство рата, предвођено новим министром Албером Лебруном, је 8. фебруара тражило од Министарства спољних послова да интервенише код српске, грчке, бугарске и црногорске владе да прихвате једну омању мисију коју би предводио артиљеријски инжењер и бивши про-

фесор *L'Ecole Supérieure de Guerre* пуковник Жан Пијарон Мондезир. Циљ мисије пуковника Мондезира био би, како је навео Лебрун у свом предлогу, упознавање са ратном тактиком балканских армија током Првог балканског рата, првенствено оном коју су примењивали током опсада тврђава. Министар Лебрун је заузврат обећавао олакшице официрима из балканских држава, пре свега онима који буду долазили из Бугарске и Грчке, који буду желели да усавршавају своју војну вештину у француској војсци.⁷¹⁶

Одговарајући на захтев француских министарстава рата и спољних послова, српска влада је већ 16. фебруара одобрила пуковнику Мондезиру приступ српским ратиштима, али је била скептична да ли ће пуковник доћи до корисних података за своју мисију, јер су све битке српске војске биле одавно окончане и пуковник је о њиховим детаљима и примењеној војној тактици могао да се упозна само кроз разговор са официрима и војницима.⁷¹⁷ Бугарска је желела да одгоди мисију пуковника Мондезира до коначног закључења мира, а ни Грчка није била рада да изађе у сусрет захтеву Француске у овом питању. Грчки Генералштаб је 28. фебруара обавестио посланика Девила у Атини да операције опсаде Јањине већ прати један француски официр. Докле год је он присутан на попришту рата грчке војске, мисија пуковника Мондезира није неопходна.⁷¹⁸ Ипак, до почетка априла владе Бугарске и Грчке су попустиле и дале сагласност за долазак мисије пуковника Мондезира. Пуковник је, у пратњи капетана из рода опсадне артиљерије Жоржа Беланжера и пионира војног ваздухопловства капетана Луја Риперта де Алозијеа, 4. априла кренуо пут Балканског полуострва. Било је планирано да прво посети Београд, одакле би отпутовао у Софију и Једрене, а затим обишао ратишта у Грчкој и Црној Гори.⁷¹⁹

Мисија пуковника Мондезира стигла је на македонско ратиште средином маја. Француски вицеkonzул у Битољу Гастон Жуслен је обавестио Министарство спољних послова да је пуковник Мондезир, заједно са својим пратиоцима, 19. маја стигао из Прилепа у Битољ. Пуковник је изразио жељу да обиђе бојишта великих битака и да се упозна са ратном тактиком која је била примењена за време ратовања српске војске у Македонији. Жуслен је известио да су Мондезир и његови пратиоци били срдечно

⁷¹⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française auprès des armées belligérants, № 360-362, Ministère de la Guerre, Paris, le 8 février 1913.

⁷¹⁷ Isto, № 258, Belgrade, le 16 février 1913.

⁷¹⁸ Isto, № 550, Ministère de la Guerre, Paris, le 28 février 1913.

⁷¹⁹ Isto, № 983, Ministère de la Guerre, Paris, le 4 avril 1913.

примљени од стране српског Генералштаба, који је изашао у сусрет свим њиховим захтевима. Након Битоља, мисија пуковника Мондезира је 24. маја отпутовала у правцу Солуна и Цариграда.⁷²⁰ Искуства са балканских ратишта пуковника Мондезира била су од великог значаја за његову каснију војничку каријеру.⁷²¹ Захваљујући познавању географије и прилика на Балканском полуострву, пуковник Мондезир, који је на почетку Првог светског рата био унапређен у чин генерала, 1916. године је стављен на чело француске мисије која је била задужена за војно оспособљавање српских трупа које су, након повлачења преко Албаније, биле стациониране на Крфу.⁷²²

Повратком пуковника Мондезира и његових сапутника у Француску није престало интересовање француског војног врха за битке које су балканским државама донеле победу над Османским царством. Интересовање се повећало са почетком новог, међусавезничког, рата у јуну/јулу 1913. године. Иако током краткотрајног Другог балканског рата није било претеране употребе артиљерије или сложене војне тактике, француски Генералшаб је изразио интересовање да се упозна и са током овог рата. Ипак, главна пажња је и даље била усмерена на прикупљање информација о најзначајнијим биткама Првог балканског рата. Генералштаб је током лета поново покренуо иницијативу да се на Балкан упути још једна званична војна мисија, а околности су дозволиле да се ова идеја реализује тек након закључења мира у Букурешту. Министар рата Ежен Етијен, трећи који се сменио у Француској од октобра 1912. године, сматрао је да не располаже са довољно званичних информација о ратној спремности и уопште начину вођења операција у балканским ратовима те је почетком септембра организовао једну мисију коју су чинили пешадијски потпуковник Дебени, артиљеријски потпуковник Лебуко, коњички потпуковник Корн и капетан Фурније из Врховне команде француске војске. Њихов задатак је био да обиђу сва ратишта из оба балканска рата и да сакупе што детаљније информације о вођењу рата, општој тактици зараћених армија,

⁷²⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 19, Monastir, le 24 mai 1913.

⁷²¹ Пуковник Мондезир је по повратку са Балкана објавио врло цењену и цитирану брошуру под називом *Siège et prise d'Andrionople (Novembre 1912–Mars 1913)* где је посебну пажњу обратио на опсадну артиљерију бугарске и османске војске код Једрена. Попут Мондезира, и његови сапутници су по повратку у Француску објавили своје примедбе са балканског путовања. Капетан Беланжер је у свесци за новембар у *Revue d'artillerie* публиковао рад *Notes sur l'emploi de l'artillerie dans la campagne des Balkans*. У свом раду капетан Беланжер је нарочиту пажњу посветио употреби лаке артиљерије у балканској кампањи, критикујући примедбе генерала Хера који је сматрао да је тешка, опсадна артиљерија била пресуднија у победама балканских држава. Беланжеров рад био је преведен на енглески и исте 1913. објављен у америчком војном листу *Journal of Field Artillery (Revue d'artillerie, t. 83 (Octobre 1913–Mars 1914), Paris-Nancy 1913–1914, 85-101)*.

⁷²² J-P. Bled, „La France et la Serbie durant la Première Guerre Mondiale (1914–1918)”, у: *Европа и Србију* (ур. С. Терзић), Београд 1996, 441-445.

као и о улози артиљеријског и другог наоружања у остваривању победа над Османским царством. Министар Етијен се такође надао да ће ову четворочлану мисију пратити домаћи официри који би могли да им пруже прецизне податке о свим сегментима рата.⁷²³ Србија и Бугарска одмах су дале сагласност и обећале да ће одредити официре који би пратили ову мисију на терену. Такође, на захтев Министарства рата Француске, владе Србије и Бугарске су обећале да ће члановима мисије ставити на располагање једну директну телефонску линију између Београда и Софије, пошто је било предвиђено да један део мисије буде у Србији, а други у Бугарској. Планирано је да мисија посети ратишта грчке и османске војске, али до средине октобра, када је мисија била спремна за полазак, од Грчке и Османског царства није стигла потврда о сагласности, тако да је мисија остала ограничена на територију Србије и Бугарске.⁷²⁴ Последњу мисију француских официра предводио је капетан Пијер Алвин који је на Балкану боравио фебруара 1914. године. Не знамо да ли је и мисија капетана Алвина била званичног карактера. Капетан Алвин је 1914. године у листу *Journal des Sciences Militaires* објавио рад о употреби пољске артиљерије у балканским ратовима, који је исте године прештампан и објављен у америчком *Journal of Field Artillery*.⁷²⁵

⁷²³ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 2810/II, Ministère de la Guerre, le 1er septembre 1913.

⁷²⁴ Isto, № 3337, Ministère de la Guerre, Paris, le 11 octobre 1913.

⁷²⁵ Capitaine Alvin, „L’Artillerie de campagne dans les Balkans“, *Journal des sciences militaires*, № 149/1914, 294-318; Captain Alvin, „The Field Artillery in the Balkans“, *The Field Artillery Journal*, vol. IV, October-December 1914, 312-327.

3. ЛОНДОНСКА МИРОВНА КОНФЕРЕНЦИЈА

3.1. Рад на припреми мировне конференције. Париз или Лондон?

У идеји да организује мировну конференцију која би се позабавила проблемима рата Османског царства и Балканског савеза, Француска је дуго времена била усамљена. Тек од средине новембра, суочене са све већим и озбиљнијим последицама рата које су се са Балкана преносиле на остатак Европе, и остале велике силе су почеле да увиђају да се ови нагомилани проблеми не могу разрешити путем депеша, већ искључиво директним преговорима на једном заједничком састанку. Након што су се сложили да је састанак неопходност, пред силама је остајало да реше каква ће бити форма тог састанка и да ли ће бити организован као конференција или као конгрес. Такође, требало је саставити списак питања која би била разматрана, листу учесника, али је пре свега тога ваљало одлучити где ће се такав сусрет одржати.

Немачки државни секретар за спољне послове Кидерлен-Вехтер је 18. новембра разговарао са амбасадором Жилом Камбоном и сугерисао му да велике силе тзв. балканско питање требају да поделе на две групе проблема. Један део проблема, од мањег значаја, требало је, према Кидерленовој замисли, препустити балканским државама и Османском царству на решавање, док би се велике силе позабававиле решавањем крупних проблема као што су: албанско питање, статус Једрена, Цариграда и Свете Горе, судбина острва у Егејском мору и исправка румунско-бугарске границе.⁷²⁶ Кидерлен је ову идеју поделио и са својим савезницима, пред којима је истакао да је идеја о конференцији његова. Поенкаре је сутрадан одговорио да је врло задовољан иницијативом немачког државног секретара, али је, у исто време, био забринут да ће му Кидерлен-Вехтер и Немачка преотети све заслуге око организовања конференције.⁷²⁷ Подозревао је да Кидерлен покушава да наметне Берлин као место одржавња састанака. Ово питање није било неважно за Поенкареа јер је дипломатска пракса налагала да се састанак

⁷²⁶ DDF, 3e série, t. IV, № 483, Berlin, le 18 novembre 1912, 491.

⁷²⁷ Поенкаре је 13. октобра изнео предлог да се конференција бави реформама и побољшањем положаја хришћана у европском делу Османског царства, 15. октобра предлог је био да велике силе склопе споразум о посредовању са циљем очувања територијалне целовитости Османског царства. У остварењу ове замисли Поенкареа су подржавали дипломатски представници Републике широм Европе, пре свих амбасадор у Лондону Пол Камбон (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 247, № 66, Londres, le 27 novembre 1912).

одржи на територији државе која је покренула иницијативу, а он је хтео да се сусрет великих сила први пут после 1878. године одржи управо у Паризу. За овај план је већ имао подршку Русије, те је пожурио да придобије сагласност и Велике Британије.⁷²⁸

За разлику од октобра када је била децидирано против било каквог самоиницијативног уплитања великих сила у рат на Балкану, од средине новембра и у Великој Британији је дошло до промене става. Британија је увиђала да је интервенција великих сила, самоиницијативна или не, неопходна, и да се без ње рат на Балкану не може окончати. Марш српске војске ка Драчу и бугарске према Цариграду, отварање албанског питања, и наоружавање у Аустроугарској и Русији, су до те мере закомпликовали политичку ситуацију на Балкану и Европи да је Артур Николсон са зебњом рекао лорду Греју да не види како би европске силе могле да разреше све ове проблеме без једне међународне конференције. Сасвим је јасно да су извршене промене толико крупне да је потребно да их велике силе верификују, иначе ће ови нерешени проблеми у будућности бити узрок бројних неспоразума, био је став подсекретара Николсона.⁷²⁹ Када је једном дошло до промене става у питању конференције, Британија није била противна да се она одржи под француским лидерством у Паризу.⁷³⁰

За тренутак је изгледало да је дипломатија Ремона Поенкареа најзад постигла свој циљ. Међутим, Немачка која је првобитно дала сагласност за организацију конференције, сада је претила да ће се повући из даљих припрема. За њу је била неприхватљива идеја да Париз буде место одржавања конференције, јер би то значило дипломатски поен Француске и лични успех Ремона Пеонкареа. Упркос претњама, ни Поенкаре није намеравао олако да одустане. Након добијене подршке Лондона, на савет амбасадора Пола Камбона, Поенкаре је покушао да иза леђа Кидерлен-Вехтеру и Немачкој, добије сагласност Аустроугарске и Италије да се конференција одржи у Паризу, чиме би Немачку ставио пред свршен чин и натерао је да се помири са одлуком већине. У том науму није успео, Аустроугарска и Италија су показале лојалност према својој савезници, а са друге стране лорд Греј је обазриво рекао Камбону да Велика Британија подржава Француску, али не по цену дипломатског спора са Немачком.⁷³¹

Следећи Поенкареову жељу, Пол Камбон је наставио здушно да ради на остварењу замисли свог министра интервенишући у Форин Офису да Велика Британија

⁷²⁸ DDF, 3e série, t. IV, № 492, Paris, le 19 novembre 1912, 500-501; E. Ch. Helmreich, *nav.delo*, 221.

⁷²⁹ BD, IX/II, Minute, November 19, 1912, 176.

⁷³⁰ DDF, 3e série, IV, № 503, 510.

⁷³¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 155-161, Londres, le 29 novembre 1912.

одлучније подржи Француску. Међутим, ни сав његов углед који је био велики није био довољан да убеди Британију да се заложи за Париз као место одржавања састанка. Најзад је и сам Камбон крајем новембра увидео да је свако даље истрајавање бесмислено, сматрајући да је важнији задатак конференције да силе покажу своју способност за сарадњу, него сама локација где ће се она одржати. У личном писму, које је упутио Поенкареу 27. новембра, Камбон је истакао да се за „протеклих 6 недеља много тога променило, сарадња међу великим силама није била најбоља, а територијална целовитост Османског царства неповратно уништена”. Узимајући у обзир ове околности Камбон је саветовао свом министру да и он треба да остави личну сујету по страни и одустане од Париза као места окупљања великих сила.⁷³²

Као компромисно решење Централне силе су предложили да Лондон буде место окупљања. Нерадо, лорд Греј је прихватио ову идеју, али је све до почетка конференције покушавао да избегне ту одговорност. Свега неколико дана пред почетак конференције сугерисао је Поенкареу да сматра да су Париз или Хаг погоднија места од Лондона за организовање таквог састанка.⁷³³ Камбон је сматрао да је Лондон подједнако добро решење за место конференције, и да не штети престижу Француске и Поенкареа. У првом реду Камбон је указивао да амбасадори који буду учествовали у раду конференције имају велику одговорност, од њиховог доброг или лошег рада зависило је окончање рата на Балкану, али и будући однос снага међу великим силама. Са те стране, према Камбоновом мишљењу, Лондон је био бољи избор од Париза, јер су свих пет амбасадора⁷³⁴ на положају у Великој Британији врхунски каријерни дипломати, од којих ниједан никада није обављао министарску функцију услед чега нису били оптерећени личним амбицијама, истицао је Камбон. При том, од велике користи била је и чињеница да су тројица од шесторице амбасадора (Бекендорф, Менсдорф и Лихновски) били у родбинским односима што је могло допринети њиховој бољој комуникацији и бржем споразумевању током заседања.⁷³⁵

Осим ових предности британске престонице, Камбон је указао на једну велику ману Париза као места окупљања, а то је било присуство контроверзног Алекснадра Извољског који би у том случају представљао Русију. Управо је Извољски био фактор

⁷³² Isto, № 66, Londres, le 27 novembre 1912.

⁷³³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 18, Londres, le 9 décembre 1912.

⁷³⁴ Поред Пола Камбона, будући делегати конференције били су гроф Александар Бекендорф представник Русије, Алберт фон Менсдорф амбасадор Аустроугарске, принц Карл Макс Лихновски амбасадор Немачке, и маркиз Гуљелмо Имперјали као представник Италије.

⁷³⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 19, Londres, le 9 décembre 1912.

који су желеле да избегну све велике силе, укључујући и самог Поенкареа, који је према њему био неповерљив од тренутка када је ступио на власт јануара 1912. године. Ова чињеница, као и добронамерни савети Камбона и осталих чланова дипломатског кора омекшали су ригидан став Поенкареа, који је најзад попустио и дао сагласност да Лондон буде домаћин мировне конференције.

Иако се недељама опирао да препусти другој држави заслуге своје дипломатске акције за све то време Поенкаре није имао дилему ко би требало да представља Републику на том скупу. Већ 30. новембра је обавестио Пола Камбона да га сматра најбољим кандидатом за првог делегата Француске. Тада је још увек Париз фигурирао као седиште конференције, те је Камбон приметио да није примерено да Француску заступа дипломата који је акредитован у иностранству. Осим тога, Камбон је навео још један практични разлог који га је онемогућавао да преузме ову улогу, а то је дуготрајност преговора. Било му је јасно да ће заседање конференције трајати минимум неколико недеља, што је значило да би за то време место амбасадора у Лондону било упражњено и нормално функционисање амбасаде било онемогућено.⁷³⁶ Међутим, како се седиште конференције преместило у Лондон место Камбона као главног преставника Француске више није било упитно.

Приморан да преузме на себе одговорност око организације конференције, лорд Греј је 11. децембра пред Доњи дом британског Парламента изнео предлог да се саставак представника великих сила, како је већ договорено међу силама, одржи у Лондону, али да се општа конференција одржи у Паризу.⁷³⁷ Међутим, ова идеја о одржању две конференције одбачена је већ на почетку рада конференције као неизводљива. Са друге стране, током рада конференције као посебан и комплексан проблем, појавио се државни дуг Османског царства, те су амбасадори одлучили да се о овом и другим питањима финансијске природе организује састанак великих сила након што конференција у Лондону заврши са радом.

Након што је донета одлука о седишту конференције остајало је да се утврди списак учесника. Неупитно је било учешће свих шест великих сила, односно њихових представника у Великој Британији, као и пет зараћених страна. Међутим, заоштравање кризе на Балкану и односа између два блока сила, привлачило је и друге европске земље да на неки начин буду део актуелних дешавања. Једна од таквих земаља била је

⁷³⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 109-111, Londres, le 3 décembre 1912.

⁷³⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 113, Londres, le 11 décembre 1912.

Шпанија. Од почетка балканске кризе Шпанија је била врло суздржана. Развој прилика на Балкану пратила је посредством штампе, али када је на дневни ред дошло питање конференције желела је да у том догађају узме активнију улогу. Председник владе Мануел Гарсија Пријето у разговору са француским амбасадором у Мадриду 29. новембра истакао је да Шпанија са пуним правом треба да узме учешће у раду међународне конференције. Шпанска влада је захтев темељила на аргументу да је она једна од медитеранских држава, а велики број проблема из балканског рата везан је за средоземни басен. Неповољно решење ових питања могло је оставити негативне последице и на положај Шпаније, сматрао је Пријето.⁷³⁸ Пријето је свој захтев поновио и 14. децембра, поставивши услов да, уколико велике силе дозволе Румунији да учествује на конференцији, исто право не смеју ускратити и Шпанији.⁷³⁹ Велике силе су се сложиле да Шпанија нема директних интереса у актуелним догађајима на Балкану и источном Средоземљу, а самим тим нема основа да буде укључена у преговоре у Лондону.

Са друге стране, у случају Румуније велике силе су теже дошле до компромиса. Румунија је већ након првих победа балканских држава наговестила да има намеру да тражи исправку границе са Бугарском у јужној Добруци. Таке Јонеску, румунски министар унутрашњих послова и лидер партије конзервативних демократа, сматрао је исправку границе одговарајућом наградом за неутралност Румуније у балканском рату. Осим исправке границе, Румунија је, посредством француског посланика у Букурешту Камила Блондела, сугерисла Поенкареу да подржава његову идеју о организацији конференције и да очекује да узме учешћа у њој.⁷⁴⁰ У првом тренутку Поенкаре је обећао румунској влади подршку, али се касније под утицајем војних мера које је Румунија спроводила током читавог новембра и децембра предомислио. Француски министар спољних послова је, осим румунских војних мера, имао још додатан разлог да се успротиви румунском учешћу на конференцији. Сматрао је да би Румунија, као чланица Тројног савеза, на конференцији бранила и подупирала политику својих савезника, првенствено аустроугарски предлог албанских граница. Такође, сумњао је да би Румунија у оквиру решавања албанског питања могла затражити да Цинцари, уместо у састав неке од чланица Балканског савеза, уђу у састав албанске државе. Сматрао је да би

⁷³⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 166-168, Madrid, le 29 novembre 1912.

⁷³⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 242, Madrid, le 14 décembre 1912.

⁷⁴⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 122-123, Bucarest, le 29 octobre 1912.

њено присуство само додатно ојачало Тројни саваз а ослабило позицију Русије, а са њом и Француске.⁷⁴¹

Међутим, Русија на питање учешћа Румуније није гледала овако далековидо као Француска. Сматрала је да је тешко одбити учешће Румуније у одлукама где су директно умешани њени интереси. Предложила је да румунски представник буде формално позван на Конференцију у својству специјалног консултативног члана, али би ставове румунске владе излагао француски или британски делегат. Уместо отворене подршке Поенкареу и лорду Греју, Сазонов је предложио компромисно решење да се румунском делегату формално дозволи да присуствује оним седницама на којима би се разматрали захтеви Румуније, али без права гласа.⁷⁴²

Овакав став руског министра био је део тзв. политике неутрализације коју је Русија водила у односу на Румунију од почетка рата на Балкану. У циљу јачања веза између две државе, Русија је 10. децембра, симболично на тридесетпетогодишњицу од заузимања Плевне, послала у Букурешт војну делегацију коју је предводио велики војвода Николај Михаилович.⁷⁴³ Циљ посете великог војводе био је да преда краљу Каролу фелдмаршалски штап руске армије којим га је руски цар одликовао у октобру.⁷⁴⁴ Руски министар Сазонов је овај догађај назвао „почетком поновног успостављања пријатељства између Русије и Румуније, након дугог периода хладних односа”.⁷⁴⁵

За разлику од Сазонова, Поенкаре и лорд Греј су остали при уверењу да Румунији није место међу великим силама, али су били спремни да допусте да буде укључена у рад генералне конференције балканских и делегата Османског царства.⁷⁴⁶ Као неприхватљив, Француска и Велика Британија су одбациле и предлог Румуније да јој се, уместо исправке границе у јужној Добруци, као компензација додели једно острво у Егејском мору јер је постојала опасност да би Немачка ту могла да створи поморску базу.⁷⁴⁷ Коначни, заједнички француско-британски став лорд Греј је саопштио Аустро-угарској и Италији јер су се оне најживље залагале за пуноправно учешће Румуније на предстојећој конференцији. Лорд Греј је амбасадорима Менсдорфу и Империјалију рекао да је то једино изводљиво решење, јер уколико би се дозволило Румунији да уче-

⁷⁴¹ DDF, 3e série, t. V, № 13, Paris, le 7 décembre 1912, 24.

⁷⁴² AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 15, Londres, le 9 décembre 1912.

⁷⁴³ AMAE, NS, Russie, MF P 14494, doss. 22, № 184-185, Saint-Petersbourg, le 7 décembre 1912.

⁷⁴⁴ AMAE, NS, Roumanie, MF P 18711, doss. 7, № 22, Bucarest, le 13 décembre 1912.

⁷⁴⁵ S. Sazonov, *nav. delo*, 115; V. Maciu, „La Roumanie et la politique des grandes puissances à l'égard de la Serbie”, 265-283.

⁷⁴⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 15, Londres, le 9 décembre 1912.

⁷⁴⁷ AMAE, Turquie, doss. 249, № 259-263, Paris, le 15 décembre 1912.

ствује на конференцији заједно са великим силама, исто право могу затражити и друге европске државе. Шпанија је такав захтев већ поднела. Такође је напоменуо да делегати великих сила увек могу слободно да консултују румунског посланика у Лондону када на дневни ред дођу питања од интереса за Румунију.⁷⁴⁸

Уместо директног приступа седницама конференције, Француска је, посредством посланика у Букурешту Блондела, понудила Румунији да њен делегат Пол Камбон заступа и румунске ставове. Румунија је понуду Француске одбила, видно незадовољна држањем Поенкареа и Француске. Непосредно пред отварање конференције, румунска влада је обавестила велике силе да ће њене ставове на амбасадорској конференцији заступати аустроугарски делегат гроф Менсдорф. Истовремено их је обавестила да је извршила смену посланика у Лондону, па је уместо дотадашњег посланика Георги Маноа, именован Николаја Мишу.⁷⁴⁹ Мишу је стигао са места опуномоћеника Румуније у Цариграду. Као главни разлог за овај потез Министарство је саопштило Блонделу да је Мишу био у добрим односима са Даневим још од времена када је боравио у Софији као заступник краља Карола I и да се очекује да ће њих двојица у Лондону наставити неформалне разговоре о румунско-бугарским односима. Осим наведеног, Блондел је приметио да ту може постојати још један разлог за ову изнедну промену посланика у Лондону, а то је да је Мишу био познат као велики присталица аустроугарско-румунског савеза и активно је радио на његовом очувању.⁷⁵⁰

Пошто је утврђена листа учесника, следеће питање у склопу припрема за конференцију било је именовање делегација које би браниле интересе својих држава у Лондону. Балканске државе су овом питању посвећивале нарочиту пажњу, свесне да им у Лондону предстоји одбрана ратних тековина, како пред османском делегацијом, тако и пред великим силама.

Француски посланик у Београду Деко је обавестио своје Министарство да је Србија 3. децембра донела одлуку да ће је, у својству првог делегата, на предстојећој мировној конференцији представљати Стојан Новаковић. Поред Новаковића у српску делегацију одређени су још и председник Народне скупштине Андра Николић, амбасадор у Паризу Миленко Веснић и двојица официра–генерал Петар Бојовић и пуковник Живко Павловић, као војни експерти. Делегацији ће се, на позив Николе Пашића, при-

⁷⁴⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 114, Londres, le 11 décembre 1912.

⁷⁴⁹ *Les événements de la péninsule balkaniques, L'action de la Roumanie (septembre 1912–août 1913)*, № 15, Bucarest, le 5/18 décembre 1912, 12.

⁷⁵⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 5, Paris, 16 décembre 1912.

дружити и Чедомиљ Мијатовић, који је живео у Лондону.⁷⁵¹ Говорећи о Новаковићу, Николићу и Веснићу Деко је истакао да су они политичари који су вршили министарске функције, титуларни професори и дипломате, угледни и поштовани у српском друштву. У случају Веснића Деко је нагласио његов лични интерес за предстојећу конференцију јер је он „пореклом из Старе Србије, о чијој судбини ће се одлучивати у Лондону”. За Новаковића, осим што га назива „водећим историчарем у Србији”, Деко је истакао да је он у српској средини познат као „велики франкофил”.⁷⁵²

У погледу инструкција које је дао делегатима пре њиховог одласка у Лондон, Пашић је инсистирао да српски и остали балкански делегати одрже јединство Балканског савеза пред европским силама. Првенствено је апеловао на Грчку и Бугарску да своје несугласице око Солуна не износе на конференцији, јер им ту предстоји важнија борба од пограничних несугласица. Српским делегатима Пашић је саветовао да подрже бугарске захтеве, пре свега да покушају удружено да издејствују присаједињење Једрена Бугарској. Једрене у саставу Бугарске, сматрао је Пашић, знатно би олакшало поделу Македоније између Србије и Бугарске. У случају да добије Једрене, Пашић и Јовановић Пижон су били убеђени да Бугарска не би имала ништа против ни да Солун остане Грцима. Делегати су били упозорени да не прихватају никаква обећања о аутономији или реформама за европски део Царства која би им османски делегати могли понудити. Време реформи је прошло, а једино прихватљиво решење за председника српске владе било је потпуно препуштање ослобођених територија балканским државама.⁷⁵³ Такође, српским делегатима је саветовано да, уколико велике силе не допусте Србији излазак на Јадранско море, они треба да се заложу да Албанија као аутономна област остане у оквиру Османског царства.⁷⁵⁴

Питање луке на Јадрану и даље је била кључна тема за Србију. Она није одустала од свог захтева иако је прве две седмице децембра криза у односима са Аустроугарском достигла врхунац. Упорно је одбијала да повуче своју војску са Јадрана и из северне Албаније без конкретних гаранција од стране великих сила да ће добити адекватну компензацију. Француски амбасадор у Бечу Димен је писао да су због пркоса Србије, која ја одбијала да се повинује вољи Беча, „Аустрија и Мађарска удружено

⁷⁵¹ М. Милићевић, *Рат за море*, 162.

⁷⁵² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 335-336, Belgrade, le 8 décembre 1912.

⁷⁵³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 14, Belgrade, le 9 décembre 1912.

⁷⁵⁴ АС, лични фонд Стојана Новаковића, арх. јед. 238, Лондон, 16. децембар 1912.

радиле да збришу са карте Европе ту малу краљевину”.⁷⁵⁵ Сматрајући да је ситуација са Аустроугарском врло озбиљна српска влада је сматрала да би било корисно да, пре одласка у Лондон, Новаковић дође у Париз на додатно саветовање.⁷⁵⁶ Новаковић је у Паризу покушао да на аудијенцији код шефа Политичког одељења Палеолога убеди француску владу у исправност српских захтева и да придобије њену подршку на предстојећој конференцији. Палеолог је Новаковићу рекао исто што је у више наврата говорио и Веснићу, а то је да Србија не траба сама да износи захтев за добијањем луке на Јадранском мору већ да допусти Русији и другим пријатељским силама да је у том питању заступају. Идентичан став Новаковићу је поновио и Извољски. Непосредно пред почетак конференције српска делегација је разменила мишљење о дневном реду са руским амбасадором у Лондону Бекендорфом. Његови савети Србији били су идентични онима које су дали Палеолог и Извољски у Паризу. Бекендорф се, као и Извољски, плашио да би Аустроугарска могла самостални иступ Србије протумачити као провокацију на коју би могла одговорити ултиматумом српској влади, због чега су се обојица слагали да је за Србију боље да се заклони иза Русије као њеног гласноговорника.⁷⁵⁷

Међутим, Србија је била врло неповерљива према Русији и није полагала много наде да ће јој она пружити неопходну помоћ на предстојећој конференцији. Сво огорчење српске државе према пасивној руској политици исказао је српски посланик Мирослав Спалајковић у једном разговору који је водио са француским колегом Андре Панафијеом. Панафије је одмах приметио велико огорчење код Спалајковића у односу на Русију и њену балканску политику. Његово изненађење је било тим веће јер је знао да је Спалајковић познат као велики русофил. Српски посланик је у отвореном разговору рекао Панафијеу да он лично сматра да је Русија најодговорнија за кризу у односима Србије и Аустроугарске јер није устала у заштиту српских интереса како јој је била обећала. Да је по вољи Русије и Сазонова, истакао је Спалајковић, Балканског савеза као ни рата не би ни било! Сазонов је уложио велики труд пред рат и на његовом почетку да разбије српско-бугарски савез и спречи његово избијање. Русија је инсистирала у Софији да се бугарска влада заустави на Чаталци, као што је, сматра Спалајковић, инсистирала да Бугарска не подржи Србију у погледу њених претензија на јадранској обали. Исто тако, недељама уназад Сазонов је покушавао да убеди српску

⁷⁵⁵ A. Dumaine, *nav. delo*, 45.

⁷⁵⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 12, Belgrade, le 9 décembre 1912.

⁷⁵⁷ АС, лични фонд Стојана Новаковића, арх. јед. 237, Лондон, 2. децембар 1912.

владу да њене претензије нико у Европи не одобрава, у првом реду њене савезнице Француска и Велика Британија, и да је њихово јавно мњење врло непријатељски расположено према Србији. Овакво понашање Сазонова и царске владе, Спалајковић је назвао „злочином против славизма”. Контрадикторна и стидљива политика, коју је Русија водила од почетка рата на Балкану, омогућила је Аустроугарској да прети Србији ратом, јер она иза себе има подршку Немачке, а Србија је сама. Спалајковић се прибојавао, приметио је Панафије у свом извештају, да уколико Русија и њене савезнице наставе са пасивном политиком, да ће их на предстојећој Конференцији дочекати велики дипломатски пораз. Спалајковић је сматрао да претње ратом нису озбиљне, јер Аустроугарска неће рат, већ претњама Србији испишава пулс Русији и тестира њену спремност да устане у заштиту српских и интереса других балканских држава.⁷⁵⁸

Црна Гора је своју трочлану делегацију послала пут Лондона 6. децембра. Црногорску делегацију чинили су Лазар Мијушковић, бивши председник владе, министар финансија и спољних послова и дугогодишњи конзул у Скадру; Лујо Војновић, аустроугарски држављанин, саветник краља Никола и некадашњи учитељ српском принцу Александру Карађорђевићу; и Јово Поповић, секретар у Министарству спољних послова, једно време посланик у Цариграду и генерални директор за поштански и телеграфски саобраћај.⁷⁵⁹

Слично српској делегацији, по савет у француску престоницу отишли су и делегати Црне Горе Поповић и Војновић. На основу извештаја који му је послат, краљ Никола је био задовољан како је протекао разговор у Министарству спољних послова, и посебно је био ганут гостопримством и љубазношћу коју је Поенкаре показао према црногорској делегацији. Проблем који је највише мучио Црну Гору и који је довео њене делегате пред Поенкареа била је, наравно, судбина Скадра. Црна Гора је молила Поенкареа за подршку Француске на конференцији, чак је и изразила спремност да питање Скадра преда на арбитражу Француској, Русији и Великој Британији.⁷⁶⁰

Такође, с обзиром на деликатну ситуацију у којој се налазила, Црна Гора је знала да не треба сувише да затеже односе са Аустроугарском, стога је краљ Никола сугерисао Лазару Мијушковићу да у Лондону одржава блиске односе са амбасадором Менсдорфом и да посредством њега покуша да обезбеди Црној Гори власт над Скадром и Медовом. Такође, Мијушковићу је наложено да од Србије тражи да Црној Гори препу-

⁷⁵⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 97-98, Sofia, le 10 décembre 1912.

⁷⁵⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 338-339, Cettigné, le 8 décembre 1912.

⁷⁶⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 109, Cettigné, le 11 décembre 1912.

сти област Пљеваља и Ђаковице. И, на крају краљ Никола је желео да Мијушковић поднесе великим силама кандидатуру једне од својих кћери за престо будуће Албаније. Краљ је предлагао да се његова кћерка принцеза Ксенија уда за принца Луја Бонапарту, италијанског кандидата за албански престо. Краљ Никола је већ дуже време разматрао ову идеју, а за време конференције у Лондону сматрао је да треба да је предложи великим силама које одлучују о судбини Албаније и осталог османског наслеђа у Европи.⁷⁶¹ Првобитна намера краља Николе била је да кандидује себе за албански престо. Ту идеју је отворено изнео пред аустроугарског посланика барона Гизла непосредно пред проглашење албанске независности. Барон је овакву идеју категорички одбацио.⁷⁶² Међутим, убрзо се изјаловио и овај други план краља Николе будући да су велике силе одбациле кандидатуру француско-италијанског принца, јер је Аустроугарска подозревала од његових родбинских веза са савојском династијом.⁷⁶³

У погледу представника Османског царства, Порта је одлучила да делегацију предводи бивши амбасадор у Берлину и дивизијски генерал Осман Низами-паша. Уз њега, чланови османске делегације били су и сенатор Базарија-ефендија и правни саветник Порте и министар за трговину Амхед Решид-бег као лични султанов делегат.⁷⁶⁴ Планирано је да са њима сарађује и Тефик-паша, царски посланик у Лондону који је имао контакте у Форин Офису, али је сматрао да није погодно да он буде стални део делегације, већ је као специјални саветник задржавао слободу да штити интересе своје државе и у британској јавности.⁷⁶⁵ Порта је својим делегатима као најважнији задатак задала очување територијалног интегритета. Према инструкцијама које су добили, ратификацију границе треба да прихвате само у случају крајње нужде и притисака. Делегатима је остављена слобода да као компензацију Бугарској понуде излаз на Егејско море појасом између Кавале и Додеагача, Новопазарски санџак могли су предати Србији и Црној Гори, а Грчкој Епир. У погледу граница Албаније за Порту је било прихватљиво да се она простире до Јањине на југу и територије коју су на северу насељавали Малисори, као и да формално буде аутономна област под суверенитетом султана.⁷⁶⁶

⁷⁶¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 93, Cettigné, le 18 décembre 1912.

⁷⁶² Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 55.

⁷⁶³ G. Giolitti, *nav. delo*, 316.

⁷⁶⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 39-40, Péra, le 9 décembre 1912.

⁷⁶⁵ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 538, Londres, le 8 décembre 1912, 295.

⁷⁶⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 154, Péra, le 12 décembre 1912.

Иако није потписала примирје на Чаталци и прекинула ратна дејства против Османског царства, Грчка је још у време потписивања протокола 4. децембра најавила да ће узети учешће у раду конференције. Грчка је за првог делегата пријавила председника владе и министра спољних послова Елефтериоса Венизелоса. Венизелос је 7. децембра обавестио британског посланика сер Елиота да је овакву одлуку донео на основу позива бугарског председника владе Гешова, који је најавио свој долазак и приватно га позвао да се састану у Лондону и на маргини конференције разговарају о бугарско-грчким размирицама. Осим Венизелоса, грчку делегацију, према сер Елиотовим сазнањима, требало је да чине и још двојица угледних адвоката Генедијус и Георгијус Страјт, грчки посланици у Берлину и Лондону, бивши министар спољних послова Скулудис и двојица генерала. Британски посланик је истакао да су Гешов и Венизелос највеће присталице мира и да би њихово учешће на мировној конференцији било од опште добробити.⁷⁶⁷ Личност грчког министра спољних послова и председника владе Венизелоса је одраније била високо уважавана у лондонским дипломатским круговима, стога је Чедомиљ Мијатовић његово најављено присуство поздравио као чињеницу од великог значаја за свеукупну ствар балканских држава.⁷⁶⁸ Са овом Мијатовићевом оценом слагао се и немачки амбасадор у Лондону принц Лихновски који је управо Венизелоса сматрао најмаркантнијом личношћу међу свим пријављеним делегатима.⁷⁶⁹

Међутим, уместо најављеног Ивана Гешова, Бугарска је за свог првог делегата именовала председника Народне скупштине и потписника примирја на Чаталци Стојана Данева, који је, за разлику од Гешова, био познат као ратоборан и нетактичан преговарач, што је убрзо и доказао у Лондону. Било је неколико разлога зашто је управо Стојан Данев одређен за главног делегата у Лондону. Осим размирица са Грчком, Бугарску су од почетка рата са Османским царством оптерећивали захтеви и непрестане претње Румуније, што је оцењено као потенцијално озбиљнији проблем од несугласица са Грчком. У Бугарској је превагнула одлука да Данев предводи делегацију и истовремено отпочне преговоре са Румунијом око исправке границе у јужној Добруци. Да би показао добру вољу да се проблем реши разговором Стојан Данев је, пре одласка у Лондон, прво дошао у посету Румунији. Његова посета Букурешту од 9. до 11. децембра изазвала је врло повољан утисак у румунском јавном мњењу. Данев је у Букурешт дошао са намером да са краљем Каролом и министром спољних послова

⁷⁶⁷ BD, IX/II, № 329, Athens, December 7, 1912, 245.

⁷⁶⁸ Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, Београд 2008, 187.

⁷⁶⁹ *Мемоар принца Лихновског*, 28.

Мајорескуом разговара о захтевима које је Румунија поставила у погледу надокнаде у Добруци.⁷⁷⁰ Данев је избегао да током посете отворено каже какав је став бугарске владе о румунским захтевима, али је својим саговорницима јасно ставио до знања да Бугарска жели да преговара са Румунијом о спорној територији и положају румунске мањине у Македонији, али тек након потписаног мира са Османским царством.⁷⁷¹

Бугарска се прибојавала да би Румунија могла да искористи прекид ватре у балканском рату и силом запоседне простор за који је сматрала да јој припада као адекватна надокнада. Циљ Даневљеве посете био је да замоли своје саговорнике да буду стрпљиви, док Бугарска не приведе крају много опаснији сукоб са Османским царством. Блондел је оценио да су вођени разговори остали недоречени и без конкретног резултата, али је његов утисак био да је румунска јавност смиренија и да је показивала спремност да и даље преговара са Бугарском и европским државама о својим захтевима. Мајореску и остали министри нису били задовољни исходом посете, очекивали су конкретне предлоге са бугарске стране, а не молбу за одлагањем преговора. На седници Парламента последњег дана посете, краљ Карол је, обраћајући се посланицима, али и Даневу који је био почасан гост, рекао „глас Румуније ће се тек чути”.⁷⁷²

Након посете Букурешту Данев се задржао у Бечу и Берлину.⁷⁷³ У Берлину је боравио врло кратко и при поласку за Лондон је рекао Жилу Камбону да има намеру да затражи састанак са министром Поенкареом у Паризу.⁷⁷⁴ Састанак између Данева и француског министра спољних послова је одржан 15. децембра, непосредно пред почетак конференције.⁷⁷⁵

Попут балканских држава и Османског царства и велике силе су се брижљиво спремале за предстојећи сусрет, прикупљале су информације, размењивале мишљења и консолидовале ставове унутар савеза. Недељу дана пред отварање конференције Сазонов је сматрао да владе Русије, Француске и Велике Британије треба да размене мишљења о питањима која би њихови амбасадори требало да разматрају у Лондону. Руски амбасадор у Паризу Извољски је 10. децембра Министарству спољних послова предочио ставове царске владе. Према мишљењу царске владе најзначанија питања о којима

⁷⁷⁰ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 16/1912, № 11-12, București, 26 noiembrie/9 decembrie 1912.

⁷⁷¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 93, Bucarest, le 10 décembre 1912.

⁷⁷² *Les événements de la péninsule balkanique, L'action de la Roumanie (septembre 1912-août 1913)*, № 13, Bucarest, le 9 décembre 1912, 10-11.

⁷⁷³ AMAE, FN, PA-AP 134, A. Panafieu, vol. 3, № 186, Sofia, le 8 décembre 1912.

⁷⁷⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 148, Berlin, le 12 décembre 1912.

⁷⁷⁵ *Политика*, № 3191, „У Сент-џемској палати”, 3/16. децембар, 2.

би амбасадори говорили на конференцији била су везана за будућност Албаније и излазак Србије на Јадранско море. Сазонов и царска влада предочили су Француској намеру да ова два проблема одвоје од тренутног аустроугарско-српског конфликта који је, према мишљењу Русије, био сасвим засебан проблем. Сазонов је сматрао да је кривица руског и европског јавног мњења што су ова два иначе одвојена питања, спојена у исти проблем. Најбољи начин да се читава ствар размрси био је, како је Извољски пренео мишљење свог министра, ако би амбасадори већ на првом састанку разрешили питање организације Албаније и њених будућих граница. Руски став по овом питању био је да Албанију треба организовати као аутономну провинцију под султановим суверенитетом са правом да на територији која буде додељена Албанији држи стационарне трупе. О бројности стационарних трупа велике силе би могле накнадно одлучивати. Осим тога, Сазонов је, као главни задатак Русије на конференцији, истакао да та аутономна област буде неутрализована, чиме би се искључила свака могућност да се нека од великих сила, у првом реду Аустроугарска, утврди на том подручју, под изговором својих „изузетних интереса”. Од овог правила, сматрала је Русија, једино треба бити искључена Србија, којој би требало омогућити слободан железнички приступ Јадранском мору. Изградња железничке мреже, која би повезала Србију са једном албанском луком требало би, према мишљењу руске владе, да финансира неки за то наменски формиран међународни фонд. Што се тиче граница албанске државе, царска влада је сматрала да при повлачаењу граница велике силе треба да се држе природних граница. Русија је предлагала да се за северну границу узме ток Дрима до његовог ушћа у Бели Дрим; на истоку би граница пратила ток Белог Дрима до ушћа у Охридско језеро; затим је пратећи западну обалу језера граница требало да се спусти на југ мало источније од Корче, покрај Делвине и даље ка мору. На крају, Сазонов је апеловао на владе својих савезница да на предстојећој конференцији морају бити јединствене и одлучне и да никако не смеју допустити Аустроугарској да преузме иницијативу и реши питања према њеним и интересима Тројног савеза.⁷⁷⁶

Француска је примила мишљење руске владе и обећала јој подршку у свим питањима које је она истакла као важна. То се најбоље може видети на основу инструкција које је Пол Камбон добио, а које су биле врло пажљиво договорене у координацији како са Русијом, тако и са Великом Британијом. Прва тачка у инструкцијама за Камбона била је Албанија. Попут Русије, и Француска је сматрала ово питање најваж-

⁷⁷⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 81-82, Paris, le 10 décembre 1912.

нијим и најсложенијим и била је сагласна да га треба разрешити одмах на почетку конференције. У погледу повлачења граница будуће албанске државе Камбону је саветовано да следи политику Русије и подржи њен предлог разграничења. У погледу административног уређења албанске државе Француска је свом представнику ставила до знања да по сваку цену треба избећи успостављање аустроугарско-италијанског кондоминијума ка којем је Аустроугарска тежила. Поенкаре је сугерисао Камбону да се у овом питању може ослонити и на подршку Италије, која је и сама хтела да избегне кондоминијум као решење јер се плашила да би је Аустроугарска истиснула из партнерства и сама контролисала целокупну територију. За Француску је најприхватљивије било ако би се албанска држава, у каквој год форми била створена, ставила под заједничку контролу свих великих сила. Поенкаре је нагласио да би за Русију било прихватљиво, уколико би се сложиле остале силе, да се Албанија врати под султанов суверенитет, па му је саветовао да подржи руског амбасадора Бекендорфа уколико буде изгледно да овакво решење успе. Трећа тачка у инструкцијама Пола Камбона била је Света Гора и њен будући статус. Русија је још током трајања ратних операција истицала посебан интерес за решење овог питања када је сугерисала да се Света Гора стави под надлежност Васељенске патријаршије. Француска није имала приговор на понуђено решење и Поенкаре је наложио Камбону да и у овом случају подржи руски став. Са друге стране, Француска је показала велики интерес да статус Цариграда остане непромењен. Стога је Камбону саветовано да све учини да Цариград остане у оквиру Османског царства. У погледу остала два спорна града Једрена и Солуна, Камбону је саветовано да помогне да Једрене остане у бугарским, а Солун у грчким рукама и да се Porta одрекне што већег дела својих европских посета. Поводом питања мореуза, Француска је заступала становиште да би најкорисније било да се и то питање, које је толико дуго било „јабука раздора” међу великим силама, разреши на предстојећој конференцији. Међутим, руска влада је сматрала да га треба оставити нерешеним (*status quo*) као и Цариград, те је Камбону сугерисано да подржи став Русије, односно да и у овом сегменту интересе Француске подреди интересима њене савезнице.⁷⁷⁷

Шеста тачка у Камбовим инструкцијама била је питање острва у Егејском мору. Француска је заступала став да сва острва која су била под влашћу Османског царства треба препустити Грчкој, укључујући и она која су се још увек налазила под привременом италијанском окупацијом. При решавању овог проблема Камбону је

⁷⁷⁷ AMAE, Turquie, doss. 249, № 259-263, Paris, le 15 décembre 1912.

скренута пажња да би присуство још једне велике силе у медитеранском басену било штетно по интересе Француске. Уговором у Лозани Италија се обавезала да ће евакуисати заузета острва, али је са испуњењем ове обавезе одуговлачила. Француска је сматрала да је конференција погодна прилика да велике силе приморају Италију да испуни обећано. Министарство спољних послова је сматрало да би било боље ако острва буду у поседу мале државе каква је Грчка, неголи Италије, а преко ње и Немачке. У овом питању Француска је имала потпуну подршку Велике Британије. Француска је била против захтева Бугарске да добије острво Тасос, али је прихватала сугестију Русије да острва Лемнос и Тенедос, која контролишу улаз у Дарданеле, буду неутрализована. Острва Хиос и Лезбос, због њихове близине азијској обали, према француском мишљењу, требало је оставити у поседу Османског царства. Последње питање у Камбоновим инструкцијама тицало се специјалних економских односа који су постојали између Аустроугарске и балканских држава. Француска је сматрала да овом питању треба посветити посебну пажњу. Француска није прихватала да Аустроугарска задржи свој повлашћени економски статус на Балкану. Ипак, није ни намеравала да за себе присвоји економске олакшице које су аустроугарски трговци уживали на тржишту Балкана, нити да Солун претвори у своју луку, већ је свом амбасадору сугерисала да се, када ово питање дође на дневни ред конференције, заложи да се на Балкану успостави уравниотежено и слободано тржиште са истим могућностима за све европске државе. Са економским, у вези је стајало и питање државног дуга Османског царства, за чије повољно разрешење је Француска показивала нарочито интересовање. На ову тему велике силе су већ разговарале у Паризу 8, 9. и 21. новембра и Француска је сматрала да је тој теми требало посветити већу пажњу од успутног питања конференције у Лондону, због чега је сугерисала Камбону да иницира засебно разматрање овог проблема.⁷⁷⁸

Осим званичних инструкција које је добио, Камбон је на Конференцији намеравао да покрене још једно питање. На основу добијених извештаја са терена био је упознат да ниједна од четири чланице Балканског савеза није гледала благонаклоно на постојање страних школа, болница и сиротишта највише због њихове повезаности са католичким конгрегацијама које су биле под француском заштитом. Камбон је био уверен да балканске државе неће предузети никакве мере да ограниче рад и делатност ових институција све док трају мировни преговори јер им је наклоност Француске била пот-

⁷⁷⁸ AMAE, Turquie, doss. 249, № 259-263, Paris, le 15 décembre 1912; BD, IX/ II, № 221, Paris, November 17, 1912, 167.

ребна у преговорима. Међутим, сматрао је да Француска неће моћи ништа да учини за њих када територије где оне постоје буду инкорпориране у оквире проширених балканских држава. Стога је било неопходно, саветовао је Камбон свом Министарству, да Француска искористи предност током преговора и обезбеди повлашћен статус за све институције које су у Османском царству биле под њеним протекторатом. Предложио је исти принцип који је установљен са Великом Британијом након што је ставила Египат под свој протекторат и дозволила француским мисијама да несметано наставе са радом.⁷⁷⁹ Министарство спољних послова му је у том питању дало одрешене руке.

Такође, за своје оперативне потребе, али и за припрему преговарачке стратегије у Лондону Министарство је средином децембра израдило реферат у којем је разматран став који би Немачка могла заузети на конференцији, уз подробну анализу аустроугарско-немачких односа. Неименовани састављач реферата је истакао да сматра да је Немачка одступила од политике безусловне и потпуне подршке Аустроугарској коју је заступала током новембра, а нарочито у јеку кризе око изласка Србије на Јадранско море. За разлику од тог времена, аутор реферата је истицао да се сада Немачкој „ни најмање не допада” политика коју тренутно води Аустроугарска, јер се понаша као да „иза ње стоји целокупна немачка сила”. Немачка је и даље сматрала себе за лојалног аустроугарског савезника, али није имала намеру да „крвљу своје армије штити аустроугарске интересе на Балкану”.⁷⁸⁰ Закључак овог реферата био је од великог значаја за Француску и њеног амбасадора у Лондону јер је давао смернице преговорима и омогућавао Француској и њеним савезницама већи маневарски простор у преговорима.

Као домаћин лорд Греј је више пажње поклањао организацији конференције него осмишљавању своје преговарачке стратегије. Међу шест великих сила Велика Британија је имала најмање интереса за балканско питање, стога је њен став зависио од конкретног проблема и политике пре свега Француске, а затим и Русије. Попут Русије, Француске и Велике Британије и силе Тројног савеза су непосредно пред почетак кон-

⁷⁷⁹ AMAE, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, (Écoles et missions française (1912–1913), vol. 47, № 186-187, London, le 7 janvier 1913. Међутим, околности су биле такве да ово питање није било ниједном покренуто током заседања Амбасадорске конференције. Српски посланик у Бечу Јован Јовановић је у априлу 1913. упозоравао своју владу да ће велике силе покренути питање народности и да је Француска добила подршку Велике Британије. Намера ових држава је да Србији, Бугарској, Грчкој и Црној Гори наметну ефикасан систем контроле и заштите католика и других мањинских вероисповести на Балкану. Међутим, због заштравања Скадарске кризе ово питање није покренуто током априла, као ни на наредним седницама. Након што су се амбасадори разишли у августу ово питање је остављено да се реши билатерално између заинтересованих држава (АС, лични фонд Стојана Новаковића, арх.јед. 259, Беч, 5/18. април 1913).

⁷⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 64, Paris, le 19 décembre 1912.

ференције размењивале ставове и усаглашавале политике. За разлику од супарничког блока, Тројни савез је од почетка рата на Балкану показивао веће јединство и већи степен сарадње између чланица. Немачка и Италија су током ратних операција у свему подржавале Аустроугарску и за Француску није било дилеме да ће такву политику наставити и на мировној конференцији.

Аустроугарска је за свог главног представника на конференцији именовала грофа Алберта фон Менсдорфа, а за његовог консултанта бившег министра финансија Буријана, који је важио за стручњака за „босанска питања”.⁷⁸¹ Осим њих двојице, у аустроугарској делегацији је био и Теодор Ипен у својству стручњака за албанско питање.⁷⁸² Као пандан Ипену у експертским пословима у вези са Албанијом Русија је у своју делегацију укључила свог конзула у Битољу Александра Михаиловича Петрајева.⁷⁸³ У погледу инструкција које је гроф Менсдорф добио од свог Министарства око једне тачке није могло бити преговора, а то је да амбасадор никако не допусти стварање српске луке на албанској обали. Уместо на западу гроф Берхтолд је саветовао свог амбасадора да усмери Србе ка истоку и југу не би ли их сукобио са Бугарском и на тај начин разбио Балкански савез. У погледу граница будуће албанске државе, насупрот руском пројекту који се ослањао на линије разграничења утврђене природом и уз уважавање других фактора као што су историјско наслеђе и интереси победничких балканских држава, Аустроугарска је сугерисала грофу Менсдорфу да се при одређивању граница позове на етнички принцип, односно да тражи да у оквиру нове државе буду укључене све територије насељене албанским становништвом.⁷⁸⁴ Аустроугарски пројекат, који је заједно са осталим инструкцијама достављен грофу Менсдорфу, имао је два правца. Према идеалном решењу, граница је требало да прати планински гребен између Охридског и Преспанског језера, да обухвати Призрен, Ђаковицу и Пећ и да се спушта линијом старе црногорско-турске границе до ушћа Бојане, препуштајући Плав и Гусиње Црној Гори, а Скадар Албанији. Био је то програм Велике Албаније који се

⁷⁸¹ AMAE, FN, J.Cambon, doss. 49, № 216, Berlin, le 12 décembre 1912.

⁷⁸² Теодор Ипен је био један од пионира у проучавању Албаније. Године 1892. објавио је обимну студију под називом *Novi Bazar i Kosovo (das Alte Rascien)*. Књига је настала као резултат његових студија на дужности цивилног комесара при команди окупационих трупа у Пљеваљском санцаку 1888–1891. У периоду 1897–1904. службовао је као аустроугарски генерални конзул у Скадру (С. Терзић, „Аустроугарско обликовање албанског националног покрета (1878–1912)“, у: *Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, (ур. С. Терзић), Београд 2001, 247-261; С. Терзић, *Стара Србија (19–20. век)*, 31).

⁷⁸³ *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове (август 1912-июль 1913)*, Санкт Петербургъ 1914, № 78, Лондон, 28 Января/10 Февраля 1913, 56-57.

⁷⁸⁴ А. Рудо, *nav. delo*, 133.

наредних месеци мало мењао.⁷⁸⁵ Аустроугарска је знала да нема много изгледа да добије ове границе, па јој је губитак Пећи, Призрена, Дебра и Ђаковице био прихватљив и представљао „компензационе објекте” за постизање минималних циљева.⁷⁸⁶

Гроф Менсдорф је, од стране свог Министарства, био упућен да на конференцији тражи потпору код немачког амбасадора и свог рођака принца Карла Макса Лихновског који је добио исте инструкције из Берлина. Међутим, иако је гроф Менсдорф био упућен да сарађује са принцом Лихновским, њих двојица нису делила истоветне ставове о свим питањима о којима се расправљало на конференцији. Принц Лихновски је од свих амбасадора био најмање упућен у питања конференције, јер је у Лондон стигао почетком октобра. Без обзира на инструкције своје владе, принц Лихновски је сматрао да Немачка безусловно треба да препусти балканским народима одлуку о судбини европског дела Османског царства. Такође, принц Лихновски је сматрао да Немачка треба да посматра албанско питање „ван погодбе, ван услова нашега Савеза и да не треба потпомагати ни жеље Аустрије нити пак Италије”. Без немачке подршке њеним савезницама би било немогуће да саме убеди силе Тројног споразума да прихвате стварање албанске државе, за коју је свима било јасно да не може бити дуговечна. Уместо самосталне државе, принц је сматрао да ту територију треба препустити балканским државама. Србија би, према томе, на северу добила излаз на Јадранско море, Црна Гора би добила Скадар, а Грчка би обухватила јужни део Албаније где је највећим делом „цивилизација грчког порекла”, сматрао је Лихновски. Принц Лихновски је у приватној преписци, на кратко, успео да за ове идеје придобије подршку самог цара Вилхелма II, али не и немачке владе. Немачко Министарство спољних послова оштро је прекорило принца Лихновског, назвавши га „непријатељем Аустрије”, забранило му је сваку даљу кореспонденцију са царем и у накнадно послатим инструкцијама наложио Лихновском да ради споразумно са аустроугарским и италијанским амбасадорима што је он током заседања и чинио, остављајући по страни своје лично неслагање.⁷⁸⁷

Своја неслагања са аустроугарском политиком на Балкану по страни је оставила и Италија. Министар спољних послова Сан Ђулијано саопштио је француском амбасадору да су инструкције за маркиза Имперјалија идентичне инструкцијама које су

⁷⁸⁵ М. Војводић, „Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912–1913”, у: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 404-418; Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 140.

⁷⁸⁶ Исти, „Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912–1913”, 404-418; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 420.

⁷⁸⁷ *Мемоар принца Лихновског*, 19-21.

добили аустроугарски и немачки амбасадори. Но, за разлику од Аустроугарске, Италија је била спремна да покаже већу попустљивост и флексибилност у преговорима, како су италијански државници уверавали Барера. Попут Француске и њених савезница, и Италија је пред почетак конференције највише била забринута због наоружавања Аустроугарске и ратних претњи које је упућивала Србији.⁷⁸⁸ За разлику од своје непопустљиве савезнице, Сан Ђулијано је рекао Бареру да италијанска влада неће приступити Лондонској конференцији као некаквом полигону за надметање блока Антанте против Тројног савеза, већ је намеравала, како је нагласио, „да своје ставове прилагођава интересима општег мира, а не блока коме припада”.⁷⁸⁹ У том смислу је наложио амбасадору Империјалију да се не противи српском захтеву да добије луку на обали Јадранског мора, уколико за то буде изгледа.

Међутим, за Италију је од српске луке важније питање била судбина егејских острва. Министар Сан Ђулијано је у више наврата говорио француском амбасадору да Италија не прихвата да се острва у егејском мору доделе Грчкој и истицао да се Италија неће повући са њих све док велике силе не донесу другачију одлуку и док Османско царство не повуче све своје трупе из Триполиса. Барер је приметио да Италија користи запоседнута острва као средство притиска и уцене на Османско царство, али и на друге учеснике конференције да поведу више рачуна о италијанским интересима у Источном питању.⁷⁹⁰

Осим размене мишљења унутар блокова и инструкција за делегате, за учеснике конференције од пресудне важности је било придобити европско, првенствено, британско јавно мњење. На томе су најагилније радили синови великог везира Ђамил-паше који су допутовали у Лондон још у новембру и остали све до почетка рада конференције. Наиме, неспретна изјава коју је први министар Србије Никола Пашић дао британском *Times*-у почетком новембра, утицала је да британска јавност буде мање благонаклона према балканским државама, него што је била у тренутку остварених великих војних победа. Османско царство је покушало да искористи пад ентузијазма према државама Балканског савеза и оживи традиционално туркофилско расположење у британском друштву. Амбасада Османског царства је вршила притисак на Форин офис да се Британија активније дипломатски ангажује у корист Царства. Међутим, на све при-

⁷⁸⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 21, Rome, le 16 décembre 1912.

⁷⁸⁹ Isto, № 52, Rome, le 17 décembre 1912.

⁷⁹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 29-32, Rome, le 9 décembre 1912.

тиске и понуде које су долазиле са османске стране лорд Греј је категорично одговарао да „Велика Британија није заинтересована да продаје своју неутралност”.⁷⁹¹

3.2. Ток преговора у Лондону

Иако су делегације држава учесница почеле да пристижу у британску престоницу одмах након примирја потписног на Чаталци, конференција је каснила са почетком. Од првобитно најављеног 8. децембра, почетак је померен за недељу дана. Велике силе су се унапред договориле да ће у Лондону заседати две конференције. Једну би чинили представници пет зараћених страна, а другу амбасадори шест великих сила који су у том тренутку службовали у Великој Британији. У складу са предлогом немачког секретара Кидерлен-Вехтера од 18. новембра, договорено је да две конференције поделе надлежности у погледу питања о којима би расправљали. Француски амбасадор Пол Камбон је у мемоарима записао да је присуство представника великих сила на конференцији било неопходно јер, да велике силе нису у својству „тутора” надгледале ток преговора, скуп би се за час претворио у прави „пандемонијум” (урнебес).⁷⁹² Учесницима конференције представника балканских држава и Османског царства, који су заседали у палати Сент Џејмс, остављено је да се договоре око услова под којима ће склопити мир и како ће поделити добијену територију. Састанак великих сила, који се углавном одржавао у просторијама Форин Офиса, требало је да разреши сва друга питања: излазак Србије на Јадранско море, статус Албаније, острва у Егејском и Јонском мору, положај Свете Горе, итд.

Први састанак између делегата балканских држава и Османског царства одржан је 16. децембра под председништвом британског секретара спољних послова лорда Едварда Греја. Окупљени делегати су желели да лорду Греју дају председништво за све време заседања, али је он ту почаст одбио. Именован је за почасног председника. Грчки премијер Венизелос је предложио да Стојан Новаковић председава свим сесијама јер је најстарији, али османска делегација није прихватила тај предлог.⁷⁹³ На крају је одлучено да шефови делегација наизменично председавају конференцијом, уз одређи-

⁷⁹¹ Isto, № 123-124, Londres, le 11 décembre 1912.

⁷⁹² P. Cambon, *Un diplomate*, 257.

⁷⁹³ *Политика*, № 3191, „У Сент-џемској палати”, 3/16. децембар, 2.

вање редоследа председавања по абecedном реду.⁷⁹⁴ Артур Николсон, подсекретар Форин Офиса, који је замењивао лорда Греја у његовом одсуству већ на почетку рада конференције, рекао је Полу Камбону да сумња да ће делегати зараћених држава икада доћи до споразума, јер су сви дошли са превеликим очекивањима од којих не желе да одступе. Бугарски делегат Данев је на сав глас говорио да Солун никад неће препустити Грцима, Срби су захтевали луку на Јадрану, Грци Солун и Јањину, Црна Гора није намеравала да одустане од Скадра, а уз све то делегација Османског царства је прижељкивала да оде кући са нетакнутом територијом. Николсон је са зебњом рекао Камбону да му се чини да су сви они видели Лондон као „неки нови Капернаум где су дошли очекујући излечење свих својих болести”.⁷⁹⁵

Прва седница конференције била је процедуралног карактера. Након што је утврђен систем председавања делегати су приложили своја пуномоћја. Делегација Османског царства је одмах најавила да има инструкције за преговоре само са три балканске државе потписнице протокола о примирју. За преговоре са Грчком делегација је 16. децембра затражила специјалне инструкције које је добила за трећи састанак 21. децембра. И друге делегације су имале сличних „проблема”, што је Полу Камбону давало утисак да свим делегатима, чак и онима из Османског царства, недостаје искуства у преговарању. Француски амбасадор их је описивао као „простодушне и сметене преговараче”, који се „ослањају на своје књишке лекције, научене напамет, док праву преговарачку вештину не поседују”.⁷⁹⁶ Овај нимало ласкав утисак Камбон није много изменио до краја заседања конференције. Све време боравка делегата балканских држава и Османског царства у Лондону Камбон их је посматрао и описивао у својим извештајима као случајно залутале на међународну конференцију, нестручне да одлучују о важним питањима. Није се увек трудио ни да запамти њихова имена када су разним поводима долазили да га моле за подршку Француске. Према сопственом признању највише муке су му задавали делегати Србије и Црне Горе, чија презимена није разликовао већ их означавао као „један од ић Срба или Црногораца”.⁷⁹⁷

Након прве седнице делегата балканских држава и Османског царства, прво окупљање амбасадора одржано је према плану, сутрадан 17. децембра. У току припрема за састанак лорд Греј и амбасадор Камбон сложили су се да разговор између вели-

⁷⁹⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 19, Londres, le 16 décembre 1912.

⁷⁹⁵ P. Cambon, *Correspondance*, III, 31-33.

⁷⁹⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 203-207, Londres, le 22 décembre 1912.

⁷⁹⁷ P. Cambon, *Correspondance*, III, 34-35.

ких сила треба да буде незваничан и у пријатељском духу. Заједнички је одлучено да, уколико се укаже потреба, ови неформални састанци касније могу добити званичнији облик.⁷⁹⁸ Осим лорда Греја и Пола Камбона у раду амбасадорске конференције учешће су узели амбасадор Русије у Великој Британији гроф Александар Бекендорф, гроф Алберт Менсдорф у име Аустроугарске, принц Карл Макс Лихновски као немачки представник и маркиз Гуљелмо Имперјали као делегат Краљевине Италије.⁷⁹⁹ Присуство делегата није било обавезно на свим заседањима, осим на оним када су усвајане одлуке. Интересантно је да је лорд Греј одсуствовао са седница Амбасадорске конференције током читавог априла 1913. године, у жеку Скадарске кризе. Замењивао га је подсекретар Николсон, а када се разговарало о давању зајма Црној Гори састанку је присуствовао лично британски премијер лорд Херберт Асквит.⁸⁰⁰

Договорено је да се делегати окупљају поподне око пет часова, у време послужења чаја, а да би састанци остали поверљиви лорд Греј је одмах на почетку замолио амбасадоре да не дају саопштења штампи нити јавно говоре о детаљима вођених разговора. Поздравни говор је одржао на енглеском језику, што је био својеврстан преседан. Уобичајено је било да се у таквим приликама говорници обраћају на француском као језику дипломатије, али га је лорд Греј лоше говорио. Упркос овом преседану, сви учесници конференције били су сложни у оцени да је лорд Греј умешно организовао конференцију и врло вешто „са мудрошћу, хладнокрвношћу и тактом” водио преговоре. Принц Лихновски је у својим сећањима забележио да кад год је изгледало да ће неко питање прекинути преговоре, лорд Греј је увек успевао да дође до компромисног решења одузимајући свим странама изговор за прекид разговора.⁸⁰¹ Пријатељска атмосфера међу представницима великих сила није значила да међу њима нема супротних мишљења, ни да ће њихово заседање бити ишта краће од конференције зарађених држава. Напротив, како је лорд Греј забележио у својим успоменама, након неколико недеља заседања упитан колико ће још дуго амбасадори већати о проблемима, Пол Камбон је одговорио да ће састанци потрајати све док „шест скелета не буду остала да седе за столом”.⁸⁰²

⁷⁹⁸ BD, IX/II, № 343, Foreign Office, December 6, 1912, 255.

⁷⁹⁹ Viscount Grey of Fallodon, *nav. delo*, 255-256.

⁸⁰⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 29, Londres, le 17 avril 1913.

⁸⁰¹ Мемоар принца Лихновског, 26.

⁸⁰² Viscount Grey of Fallodon, *nav. delo*, 256.

Након довршења процедуралних формалности, према раније утврђеном дневном реду, амбасадори су прешли на разматрање албанског питања и питања српског излаза на Јадранско море. Због озбиљности ситуације између Аустроугарске и Србије, свих шест сила сматрале су ова два проблема најкритичнијим и да их треба решити одмах на почетку конференције. Аустроугарска и Италија нису криле свој велики интерес и спремност већег ангажовања у албанском питању, чиме су сваку расправу о томе стављале пред оштрицу мача.⁸⁰³ Покушај Русије да раздвоји ова два питања, да се разматрају као сасвим засебни проблеми, како је Извољски предочио француској влади 10. децембра, није успео. Усвајање решења за један, повлачило је доношење одлуке и за други проблем. Након дуготрајне расправе, у којој су предњачили амбасадори Русије, Аустроугарске и Италије, у односу на Албанију усвојена је следећа формулација: „Аутономија албанске државе, под суверенитетом или сизеренством султана, биће гарантована и контролисана искључиво од стране шест великих сила.” Након што је усвојена ова формула, уследила је врло „конфузна расправа” о облику аутономије, како је Камбон написао Поенкареу у поверљивом извештају о првом дану конференције. На крају „конфузне расправе” свих шест представника су дали сагласност да ће „аутономна Албанија бити неутрална”, док су расправу о облику уређења, степену аутономије и другим административним питањима оставили за наредне састанке.⁸⁰⁴

Након дефинисања облика уређења, лорд Греј је позвао амбасадоре да у грубим цртама утврде јужну и северну границу албанске државе. На утврђивању северне границе нарочито је инсистирао аустроугарски амбасадор Менсдорф, јер је њено повлачење гарантовало Аустроугарској да Србија неће добити територијални приступ Јадранском мору. У питању граница дошла су у сукоб два, напред поменута пројекта, руски и аустроугарски.⁸⁰⁵ Без довољно аргумената и са бројним нерешеним проблемима, амбасадори нису могли да прецизирају правац границе, стога су усвојили неодређену одлуку „да ће се аутономна Албанија на северу граничити са Црном Гором, а на југу са Грчком”. Прецизно повлачење обе линије разграничења амбасадори су оставили за касније. Међутим, до прецизног повлачења границе Аустроугарска је од великих сила тражила гаранције да ће све територије насељене албанским становништвом ући у оквиру Албаније. Давању таквог обећања супротставили су се Бекендорф и Камбон,

⁸⁰³ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 37.

⁸⁰⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 69-72, Londres, le 17 décembre 1912.

⁸⁰⁵ A. Puto, *nav. delo*, 143.

који су истакли да је подела територија у надлежности конференције балканских држава и Османског царства.⁸⁰⁶

Без обзира што прецизна траса северне границе није утврђена било је јасно да Србија неће добити територијални излаз на Јадранско море. Будући да је Аустроугарска показала отпор и непопустљивост у овом питању, амбасадорима није преостајало ништа друго до да одлуче да „Србија добија економски излаз на једну слободну и неутралну албанску луку. Са њом ће бити повезана међународном железничком пругом, коју ће надzirати европске државе. Посредством добијене луке Србија ће имати потпуну слободу за увоз и извоз свих производа, укључујући и ратни материјал.” Усвојена формулација, истакао је Камбон у извештају Поенкареу, идентична је инструкцијама руског амбасадора Бекендорфа и његовом договору са Камбоном од пре почетка састанка. Више од овога, истакао је Камбон, при тренутним околностима Србија није могла добити.⁸⁰⁷

Сутрадан, након првог састанка амбасадора, лорд Греј је саопштио Камбону да би велике силе требало да поднесу српској влади званично саопштење о донетим закључцима о стварању Албаније и о одлуци у погледу српског приступа Јадранском мору. Сматрао је да би овакво саопштење олакшало преговоре о закључењу мира Србији и рад њеним делегатима у Лондону. Камбон се сложио са лордом Грејом и истог дана затражио Поенкареову дозволу да у име Француске потпише заједничко саопштење.⁸⁰⁸ Званично саопштење великих сила о донетој одлуци очекивала је и Србија. Српски посланик Грујић рекао је 18. децембра лорду Греју да је таква нота Србији потребна да би умирила своје јавно мњење. Званичном одлуком мировне конференције Србија је могла поручити својој узнемиреној јавности да није имала другог избора осим да се повинује вољи великих сила које су донеле одлуку да Србија добија само економски излаз на море, рекао је Грујић лорду Греју. Након овог разговора Грујића и лорда Греја, Пол Камбон је сутрадан 19. децембра у име свих великих сила разговарао са Новаковићем и Николићем и усмено им саопштио њихову одлуку, истакавши да ће велике силе наредних дана саставити и предати српској делегацији саопштење у писаној форми.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 69-72, Londres, le 17 décembre 1912.

⁸⁰⁷ Isto.

⁸⁰⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 87, Londres, le 18 décembre 1912.

⁸⁰⁹ Isto, № 101a-101d, Londres, le 18 décembre 1912.

Међутим, јавност Србије није била умирена, а ни задовољна објашњењем које су јој понудиле велике силе. У јавности и у званичним круговима преовладало је уверење „да на конференцији није била понижена само Србија већ и Русија, која поново није имала снаге да се суочи са германским силама”. Осим незадовољства усмереног ка Русији, српска јавност била је видно незадовољна улогом Велике Британије. Поједини српски листови су писали „да се Велика Британија још једном поиграла са континенталним силама”.⁸¹⁰ И Црна Гора је понајвише страховала због држања Велике Британије када на дневни ред амбасадора буде дошло питање Скадра. Искуствено је знала да не полаже велике наде у њену подршку. Како је у својим мемоарима записао дугогодишњи црногорски министар спољних послова војвода Гавро Вуковић „Енглеска је имала један *mot d'ordre* у понашању према Црној Гори: сматрати је једном руском васалном обалом Адријатика”.⁸¹¹ Незадовољство Србије и Русије делила је и јавност Русије, нарочито словенофилски кругови. Критикована је пасивност Русије и њених савезница Француске и Велике Британије. Словенофилски лист *Новое время* је одлуку да Србија добије само економски излаз на Јадранско море назвао победом Аустроугарске, док је за Русију она значила „дипломатски Мукден”.⁸¹²

Јед Србије и Русије у овом случају био је неправедно усмерен ка Великој Британији. Мора се признати да се и добар део британске јавности противио стварању независне албанске државе. Лондонски лист *Morning Post* објавио је чланак Вилијема Мелера који је изнео низ историјских података закључивши да „Албанија као држава никада није ни постојала”.⁸¹³ Иако је званична Немачка подржавала Аустроугарску, читава немачка јавност није одобравала стварање албанске државе. Тако је дневни лист *Vossische Zeitung* новостворену албанску државу назвао „Робинзоновом” додајући да ће „нова држава имати доста воде, ваздуха и земље, брда, шума и неколико насеља, која могу у једној држави са разборитим захтевима нешто и да вреде, али албанска држава рађа се гола, она још увек не зна чим би своју голоотињу покрила”.⁸¹⁴

Упркос незадовољству српског и руског јавног мњења, Велика Британија је наставила да подржава ставове које је на конференцији износио руски амбасадор гроф Бекендорф. Лорд Греј је министру Сазонову обећао да ће подржавати руско гледиште у

⁸¹⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 251, № 196-199, Belgrade, le 30 décembre 1912.

⁸¹¹ Г. Вуковић, *Мемоари*, III, Цетиње 1985, 13.

⁸¹² ВД, IX/II, № 412, Saint Petersburg, December 23, 1912, 313-314.

⁸¹³ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар-април 1913, преглед штампе за 27. јануар/9. фебруар.

⁸¹⁴ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар-април 1913, преглед штампе за 1/14. април.

погледу трасе источне албанске границе, али, осим дипломатске подршке, лорд Греј није могао својој савезници обећати директније уплитање у ово за Русију важно, а за Британију питање од другоразредног значаја.⁸¹⁵ Такође, мора се приметити да је од свих британских челника лорд Греј био највише наклоњен Русији, и један од малобројних који је подржавао руске интересе у балканском питању. За разлику од свог министра, британски краљ Џорџ је сматрао да Велика Британија не треба да претерује ни у својој дипломатској подршци Русији. Од почетка је истицао да, уколико Аустроугарска препусти Пећ, Призрен и Јањину балканским државама, у том случају Русија треба да попусти у питању Скадра.⁸¹⁶ За краља Џорџа и Велику Британију на првом месту је било очување општег мира и није их интересовало како ће се то одразити на интересе Русије или Аустроугарске.

За разлику од Велике Британије, популарност Француске у Србији није претрпела штету. Српска јавност је нарочито била захвална листу *Le Temps* и другим листовима и ревијама који су бранили српске интересе. Такође, Поенкареов ватрени говор у парламенту, који је одржао у току изборне кампање у децембру, изазвао је у Србији талас франкофилије, како је извештавао Деко крајем децембра 1912. године.⁸¹⁷ Због оваквих натписа француске штампе, Аустроугарска је оштро критиковала Француску оптужујући је за издају европског мира. У нападима је предњачио лист *Pester Lloyd* револтиран натписима појединих француских листова који су Аустроугарску означава-ли као главну претњу општем миру.⁸¹⁸

Као што у критикама није штедела Аустроугарску, француска јавност није била благонаклона ни према својој савезници Русији. Поједини француски листови су отворено критиковали руску политику коју је у Лондону заступао гроф Бекендорф. Руски политички кругови су протестовали код посланика Луја против оваквих чланака у француској штампи. Луј је сугерисао Министарству да у будућности треба санкционисати појаву таквих превише критичких текстова, јер они могу нашкодити савезништву Француске и Русије, али и унизити углед Русије пред Аустроугарском и Немачком.⁸¹⁹

Насупрот разочарењу Србије стајало је задовољство Аустроугарске због донете одлуке у односу на Албанију и српски излаз на Јадранско море. Описујући атмосферу у

⁸¹⁵ BD, IX/II, № 429, Foreign Office, January 1, 1913, 326.

⁸¹⁶ BD, IX/II, № 431, Minutes, January 2, 1913, 327.

⁸¹⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 251, № 196-199, Belgrade, le 30 décembre 1912.

⁸¹⁸ A. Gauvain, *nav. delo*, IV, 350-351.

⁸¹⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 252, MF PO 8618, № 188, Saint-Pétersbourg, le 5 janvier 1913.

Бечу средином децембра Алфред Димен је истицао да су ове одлуке слављене као велика победа аустроугарске дипломатије, али и као лични успех грофа Берхтолда који је француском амбасадору рекао да сматра да „Албанија треба да постоји, чак иако би њена једина сврха била да запречи Србији излаз на Јадран”.⁸²⁰ Нескривено задовољство посебно је било присутно у војним круговима и тзв. ратној странци. Начелник Генералштаба Конрад фон Хецендорф истакао је да је стварање самосталне Албаније био добар потез аустроугарске политике, јер је тиме знатно смањена вредност Црне Горе „као руске предстраже“, и да ускоро треба очекивати да Русија покуша да створи једну јаку српску државу која би била противтежа аустрофилској Албанији.⁸²¹ Да би своју победу учинио потпуном, гроф Берхтолд је инсистирао да треба унети и извесна појашњења и измене у одлуку амбасадора од 17. децембра, да би се у будућности избегли неспоразуми између Србије и сила заштитница Албаније. С тим у вези, Берхтолд се 25. децембра обратио руском Министарству спољних послова једном вербалном нотом. Берхтолд је истакао да није потребно да велике силе Србији посебно гарантују неутрализацију луке која би јој била уступљена на коришћење, јер су се претходно договориле да је читава албанска територија неутрална. У погледу железнице, Берхтолд је истакао да иста права која буде уживала Србија треба да имају и све друге државе, као и да трасу железнице преко албанске територије треба да штити албанска жандармерија, која би за те потребе била оформљена од стране Европе. У погледу транзита производа кроз луку, Аустроугарска је истакла своје противљење одлуци да и у мирнодопско време посредством ове луке Србија увози ратни материјал.⁸²²

И у интересу Србије је било да амбасадори унесу појашњења у одлуку о економском приступу мору, тим пре јер јој је било сасвим јасно да иницијатива грофа Берхтолда од 25. децембра неће бити последња и да Аустроугарска неће одустати док Србију потпуно не одсече од јадранске обале. У разговору који је Пашић 2. јануара водио са Декоом у Београду, предочио му је да, уколико велике силе што је пре могуће не донесу уредбе о организацији поморске полиције и ветеринарске комисије, као и одлуку која фирма би градила железничку пругу до пристаништа, одлука амбасадора ће остати само „мртво слово на папиру”. Такође, Пашић је рекао Декоу да Србија намерава да тражи леву обалу Црног Дрима у области Дебра, јер је ту већина села насељена православним становништвом. Исто тако, српска влада је сматрала да је

⁸²⁰ A. Dumaine, *nav. delo*, 230.

⁸²¹ М. Мартиновић, *Ратне године 1912–1916*, Београд 1996, 65.

⁸²² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 251, № 49-51, Saint-Petersbourg, le 25 décembre 1912.

читав горњи ток Дрима економски и стратешки важан за положај Скопља и да, при разграничењу, тај део треба да припадне Србији.⁸²³

Попут Пашића ни Сазонов није сматрао да је одлука о оснивању аутономне Албаније коначна победа Аустроугарске у њеном наметању своје воље осталим великим силама. Пред амбасадорима је било још много проблема и круцијалних питања у којима је Русија, уз помоћ Француске, намеравала да победи. С тим у вези, Сазонов је 28. децембра затражио од своје савезнице да Пол Камбон пружи већу подршку руским аргументима у наставку Конференције. У првом реду Сазонов је од Француске очекивао подршку да се заједнички изборе да Скадар припадне Црној Гори, да границе Албаније буду повучене према руском плану и да Србија добије апсолутно право на увоз свих производа преко луке на Јадрану, укључујући ратни материјал. Поенкаре је обећао помоћ. У складу са обећањем, истога дана проследио је Камбону нове, допуњене, инструкције.⁸²⁴

Док су Француска и Русија усаглашавале своје инструкције и правила планове за будуће потезе, појава нове државе на европској позорници довела је до тога да су из свих делова света почеле да пристижу кандидатуре за албански престо. Осим предлога црногорског краља Николе да се на албански престо доведе принц Бонапарта, који би оженио његову ћерку Ксенију, кандидатуру је неколико дана касније поднео и египатски принц Фуад-паша. Он је био стриц тадашњег египатског кедива који се образовао у Италији, где је провео већи део младости. Претендент је о својој намери обавестио италијанску владу 20. децембра, а убрзо је отпутовао за Беч да тамо званично поднесе своју кандидатуру. Фуад-паша је уживао доста симпатија у италијанској јавности, али је она ипак, као и влада, била прилично резервисана према идеји да овај принц буде будући албански суверен. Политичари са којима је разговарао француски амбасадор у Риму Камил Барер, истицали су да је рано бирати владара државе која у том тренутку још увек није постојала, осим на папиру.⁸²⁵ Убрзо је кандидатура египатског принца званично одбачена и од стране Беча, јер Аустроугарска није хтела муслиманског суверена на албанском трону.⁸²⁶

⁸²³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 189, Belgrade, le 13 janvier 1913; АЈ, збирка Ј.Ј. Пиждона, бр. 80, фас. 7, арх. јед. 214-215, Београд, 8/21. јануар 1913.

⁸²⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 251, № 153, Paris, le 28 décembre 1912.

⁸²⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 160-161, Rome, le 20 décembre 1912.

⁸²⁶ G. Giolitti, *nav. delo*, 316.

У исто време када и египатски принц своју кандидатуру за албански престо поднео је румунски принц Алберт Константин Гика. Европским престоницама је о пореклу румунско-молдавске породице Гика кружило неколико теорија, а једна од њих је била да потичу од албанске породице из Македоније. Но, племићко порекло грофа Гике било је оспоравано свуда ван Румуније, те стога ни његова кандидатура није узимана за озбиљно. Ипак, француско Министарство спољних послова је, посредством својих представништава у Бечу, Берлину, Цариграду, Риму, Букурешту и Београду, прикупило детаљне информације о грофу Гики. Француска је била посебно заинтересована за овај случај јер се принц Гика у друштвеним круговима представљао и као војвода од Монпансија и истицао да кандидатуру подноси у име француске нације. Према подацима који су достављани Министарству, гроф Гика је био „особа која се сукобљавала са полицијом у више држава. Због скандала био је протеран из Османског царства и Немачке.” Гроф Гика је у европским круговима био на мети критика и због сумњивог стицања богатства преко многобројних бракова. Завршна оцена Министарства спољних послова Француске била је да је реч о авантуристи и преваранту који нема моралних скрупула да оствари своје циљеве. Француска је била против избора овакве контроверзне личности за будућег албанског суверена и била је уверена да и остале велике силе имају исти став.⁸²⁷

На срећу европских дипломатских кругова, у којима принц Гика није био ни најмање омиљен, конференција амбасадора није ни узела у разматрање његову кандидатуру.⁸²⁸ Амбасадорима су остајале три кандидатуре. Прва међу њима је била кандидатура принца Вилхелма из Шведске. Војводе од Сандермана и други син шведског краља Густава V био је ожењен великом војвоткињом Маријом Павловном. Војвода Вилхелм је био погодан кандидат јер је био унук Вилхелма I, а по жени унук грчког краља и рођак руског цара. Међутим, шведском принцу у прилог нису ишле изјаве које је давао током анексионе кризе 1908. године, када је, између осталог, изјавио да српског краља Петра I треба отерати из Србије. Други кандидат је био Фредерик, нећак румунске краљице, док је трећи кандидат био војвода од Ураха из куће Виртемберг.⁸²⁹ Међутим, Италија је била против избора војводе од Виртемберга за будућег суверена Албаније јер је сматрала да би он био под јаким аустроугарским утицајем. Такође, италијанска влада је сматрала да, уместо католика, треба изабрати принца неутралне вер-

⁸²⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 126, Paris, 18 avril 1913.

⁸²⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 269, № 6, „Crise balkanique”, le 11 mai 1913.

⁸²⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 260, Munich, le 10 novembre 1912.

ске оријентације који не би фаворизовао ниједну вероисповест присутну у Албанији. Стога је она предложила протестантског принца Вилхелма Вида, брата краљице и зета краља Виртемберга.⁸³⁰

Принц Вид је у јесен 1913. године прихватио понуђени престо. Француска је сагласност за кандидатуру дала 2. децембра.⁸³¹ Пре него је ступио на престо, немачки принц је посетио француску и британску престоницу. Немачки канцелар Бетман-Холвег му је саветовао да посети и цара Николаја у Петрограду, па чак и по цену да одложи одлазак у Албанију за неколико дана.⁸³² Сасвим је јасно да је изабрани принц био кандидат германских сила, стога је циљ посета Паризу и Лондону био придобијање наклоности сила из супротстављеног табора. Међутим, нису само силе Тројног споразума биле незадовољне изабраним кандидатом, још веће незадовољство је показивао председник привремене владе Исмаил Кемал-бег. Њему су понајвише сметали критеријуми по којима су велике силе одређивале подобност, односно неподобност претендента. За кандидовање, сматрао је Кемал-бег, били су пресудни новац и поклони, а не и квалитет кандидата и добробит албанског народа. Он је био наклоњен избору јединог муслиманског кандидата египатског принца Ахмеда Фуада, али ни у том, као ни у другим питањима, ставови албанског становништва нису уважавани.⁸³³

Након Албаније и питања српске луке на Јадрану, следеће по озбиљности било је питање егејских острва у чије разрешење су директно били уплетени интереси једне велике силе – Италије. Италија, која је током рата са Османским царством 1911. и 1912. године запосела већину спорних острва, отежавала је ситуацију одбијањем да острва буду предата Грчкој. Међутим, осим италијанских, у овај проблем били су уплетени, у мањој или већој мери, интереси свих великих сила. Француска као медитеранска сила, придавала је овом питању велику пажњу, а ни интерес Русије није био ништа мањи од француског. Лорд Греј је већ на почетку расправе предвиђао да ће се о том проблему расправљати дуго и врло вероватно тек по закучењу коначног мира на Балкану.⁸³⁴ Наредни месеци у којима се безуспешно покушавало достићи решење судбине егејских острва показали су да је први секретар Форин Офиса био у праву.

⁸³⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 269, № 242-243, Vienne, le 21 mai 1913.

⁸³¹ AMAE, FN, J.Cambon, doss. 50, № 249, Berlin, le 2 décembre 1913.

⁸³² AMAE, FN, J.Cambon, doss. 50, № 329-330, Berlin, le 17 février 1913.

⁸³³ *The memoirs of Ismail Kemal Bey*, London 1920, 379.

⁸³⁴ BD, IX/II, № 569, Foreign Office, January 29, 1913, 455.

На основу добијених инструкција своје владе, руски делегат гроф Бекендорф је на другом састанку амбасадора 18. децембра предложио да, без обзира каква одлука буде донета у односу на остала острва, четири острва Лемнос, Имброс, Тенедос и Самотрака, која се налазе на улазу у Дарданеле, остану под султановим суверенитетом. Ако би ова острва потпала под власт које друге велике силе, образложио је Бекендорф, претила би опасност за слободан пролаз кроз Босфорски залив за бродове других држава. Амбасадори су се сложили са овим руским предлогом.

Аустроугарски посланик је покушао да за тему расправе наметне и солунско пристаниште, тражећи да Солун добије статус неутралног града. Међутим, остали делегати су се томе успротивили, истичући комплексност овог питања јер су се око њега спориле Грчка и Бугарска, а подела територије била је у надлежности балканске конференције.⁸³⁵ Француска је посебно била забринута за судбину Солуна, где је имала доста уложеног капитала. Такође, у Солуну су биле присутне католичке мисије и јеврејска заједница које су биле под заштитом Француске. Посматрано из угла Француске и у њеном интересу, најбоље решење је било да град остане неутралан или под султановом влашћу. То је показивао и извештај који је Полу Камбону послао француски конзул из Солуна. Последњи подаци до којих је конзул дошао показивали су да је Солун са залеђем насељавало око 150.000 људи. Захваљујући трговини и индустрији град је пред рат имао годишњи приход од око 120 милиона франака. Према мишљењу француског конзула најбоље решење за Солун и околину било би да не припадне ниједној од балканских држава, већ да се у њему успостави интернационална власт коју би заједнички контролисале велике силе. Ако би по одлуци Лондонске конференције град и пристаниште прешли под власт Грчке или Бугарске, конзул је процењивао да би за мање од десет година Солун постао град другоразредног значаја. Са друге стране, истакао је конзул, за мир у Солуну најкориснија би била српска власт. Истицао је да „Срби нису подозриви према Грцима или Бугарима и могли би допринети њиховом помирењу и сарадњи у граду”.⁸³⁶

Намера Француске била је да се избори за најбоље решење за Солун и пристаниште и она се одржала до краја Првог балканског рата. Француски посланици су јед-

⁸³⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 101a-101d, Londres, le 18 décembre 1912.

⁸³⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 181-187, Salonique, le 21 décembre 1912. Са истом идејом и аргументима да би српска власт била најбоље решење за Солун у Француској је 1913. године објављена брошура *Солун и балканско питање* аутора Милана Тодоровића (М. А. Todorovitch, *Salonique et la question balkanique*, Paris 1913).

ним мемоаром из маја 1913. године још једном покушали да скрену пажњу великим силама да би за будућност ове значајне луке источног Медитерана било најбоље да град буде неутрализован под контролом великих сила или да се над њим успостави заједничка власт Грчке, Бугарске и Србије. Иницијатива ни овога пута није прихваћена те је Солун са околином мировним уговором у Лондону припао Грчкој.⁸³⁷

Случај Солуна је само један у низу примера који илуструју сложеност рада двеју конференција у Лондону. Надлежности амбасадорске и балканске конференције стално су се преклапале и доводиле до конфронтације великих сила са зараћеним државама. Састављањем дневног реда конференције требало је да буде заокружен корпус проблема о којима се расправљало у Лондону, међутим, нова питања су свакодневно искрсавала, а стара су се додатно компликовала и заоштравала што је учеснике конференција приморавало да проширију своје надлежности и траже додатне инструкције од својих влада. Управо указујући на овај проблем британски подсекретар Артур Николсон је са зебњом писао британском амбасадору Бјукенену у Петроград да „само што би амбасадори разрешили један проблем, неколико нових је искрсавало”.⁸³⁸

Најзад, велики проблем за велике силе била је неискреност са којом су зараћене државе приступиле преговорима. Ниједна страна није намеравала да одступи од својих максималних захтева, што је резултирало да су се преговори између делегата балканских држава и Османског царства водили без готово икаквог успеха до краја децембра. Ни до пете седнице преговарачи се нису договорили око начина поделе ослобођених територија. Највећу препреку у споразумевању представљало је Османско царство које је упорно одбијало да се одрекне територија које су балканске државе захтевале. Уместо одрицања од Македоније и Албаније, Порта је балканским делегатима нудила да се на том простору организују аутономне области под султановим суверенитетом. О Једрену Османско царство није хтело ни да разговара, други најзначајнији град Царства морао је беспоговорно остати у државним оквирима. Преговори су због свега тога већ на почетку запали у ћорсокак, а делегати балканских држава су се осећали превареним.⁸³⁹ Обећања дата у време потписивања примирја Порта није намеравала да испуни, већ је одуговлачењем куповала време за консолидацију војске и преокрет ситуације

⁸³⁷ Свега неколико година је било довољно да се црне слутње француских дипломата о судбини Солуна остваре, јер након 1912. године Солун никада није успео да поврати свој пређашњи значај (АМАЕ, NS, Turquie, doss, 270, № 165-172, Salonique, le 29 mai 1913).

⁸³⁸ BD, IX/II, № 428, Foreign Office, December 31, 1912, 325-326.

⁸³⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 251, № 158-159, Londres, le 28 décembre 1912.

на бојном пољу. Балканске државе су знале да је, непосредно пошто је потписано примирје на Чаталци, Порта упутила понуду Немачкој за откуп једне или две немачке оклопаче уз помоћ којих би Османско царство за кратко време повратило власт над свим острвима у Егејском и Јонском мору. Истовремено, овај потез је био покушај Порте да поврати изгубљено поверење немачког царства.⁸⁴⁰

Међутим, за разлику од обнављања војне моћи изгубљено поверење Немачке Османско царство је безуспешно покушавало да поврати. Жил Камбон је сматрао да је немачка дипломатија, након војничког слома, доживљавала Османско царство као нежељени терет којег се треба што пре ослободити. Државни секретар Кидерлен-Вехтер је у своју последњу аудијенцију примио османског амбасадора у Берлину и делегата османске делегације у Лондону Осман Низами-пашу. Осман Низами-паша је настојао да увери државног секретара да су порази које је његова држава претрпела само тренутни и да ће на крају Османско царство ипак однети победу над „безначајним балканским државама”. Кидерлен-Вехтер је само ћутао, испраћајући Низами-пашу на вратима свог кабинета упитао га је „када очекујете да ће турске трупе умарширати у Софију?” Ни један ни други нису више ни реч проговорили, али је након овога било јасно да немачка држава нема ни најмање вере у опстанак Османског царства.⁸⁴¹ Детаље овог разговора Кидерлен-Вехтер је испричао француском амбасадору Жилу Камбону, коме се често поверавао по разним питањима. Камбон је Кидерлена сматрао личним, али и пријатељем Француске и општег мира и због тога је био врло потиштен због његове изненадне смрти 30. децембра 1912. године. Сматрао је да је Немачка изгубила оданог државника, а Европа великог борца за мир.⁸⁴²

Смена на челу немачког Министарства спољних послова одразила се и на ток преговора међу великим силама у Лондону. Жилу Камбону је требало времена да стекне поверење Кидерленовог наследника Готлиба фон Јагова који је био незаинтересован за спољну политику и, према његовом мишљењу, није имао квалитете претходника.⁸⁴³ Са друге стране, велике силе су биле приморане да, на инсистирање Јагова, поједина питања поново разматрају. Док је Алфред фон Кидерлен био на челу немачке администрације он је нагињао решењу да спорна острва у Егејском мору припадну Грчкој. Са тим ставом био је упознат и Жил Камбон. Међутим, након његове смрти, Готлиб фон

⁸⁴⁰ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 516, Budapest, le 4 décembre 1912, 287.

⁸⁴¹ AMAE, FN, J.Cambon, doss. 50, № 9-11, Berlin, 4 janvier 1913.

⁸⁴² AMAE, FN, J.Cambon, doss. 50, № 9-11, Berlin, le 4 janvier 1913; A. Gauvain, *nav. delo*, IV, 374-375.

⁸⁴³ AMAE, FN, J.Cambon, doss. 50, № 25-27, Berlin, 20 janvier 1913.

Јагов био је категорички против таквог решења, залажући се да се у Малој Азији одржи *status quo*, што је значило враћање свих спорних острва под султанову власт. Са њим се слагао и државни подсекретар фон Цимерман.⁸⁴⁴ Могућност да Немачка изврши потпуни заокрет у својој политици у Првом балканском рату и да Османско царство саботира преговоре натерала је Француску да се још једном постави као посредник између зараћених страна и спречи их да наставе сукобе. Морис Палеолог је у свој дневник записао да балканска криза никада није била опаснија по општи мир и да су само још наивни конференцију у Лондону називали мировном „док она у стварности није имала ауторитета да спречи наставак рата”.⁸⁴⁵

Под притиском Француске и других великих сила Порта је крајем децембра показала спремност да поново размотри захтеве балканских држава, осим по питању Једрена где је остала непопустљива. Циркуларном нотом од 28. децембра министар Норадунгијан је обавестио царске амбасадоре у престоницама великих сила да Османско царство не може и неће одустати од Једрена ни по цену наставка рата.⁸⁴⁶ Порта је у исто време настојала да укаже великим силама да Османско царство није ни једина, ни највећа претња миру.

Првог дана нове 1913. године од амбасадора у Риму Наби-бега стигла је вест да се бугарска влада интензивно спрема за наставак рата и да је краљ Фердинанд већ отпутовао на линију Чаталце и да чека погодан тренутак за наставак операција. Порта је истога дана од посланика у Паризу, Лондону и Бечу затражила потврду ових вести.⁸⁴⁷ Међутим, упркос покушају османских дипломата да скрену пажњу великих сила на тајне војне припреме Софије, европски државници су и даље највећи притисак вршили на Цариград. У томе је најупорнији био новоизабрани председник Француске Ремон Поенкаре, који је од почетка рата уложио највише труда да до конференције дође, па није желео да преговори пропадну већ након прве препреке. Иако као председник Републике није имао овлашћења да се уплиће у питања спољне политике, сматрао је својом дужношћу да до краја изведе идеју чији је био зачетник, а то је идеја да се обнови мир на Балкану. У честим разговорима са османским послаником у Паризу Рифат-пашом истицао је неопходност да Османско царство попусти и да Порта „мора

⁸⁴⁴ AMAE, FN, J.Cambon, doss. 50, № 23-24, Berlin, le 15 janvier 1913.

⁸⁴⁵ M. Paléologue, *nav. delo*, 2.

⁸⁴⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 623, Constantinople, le 28 décembre 1912, 339; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 75, Константинопол, 18/31 Января 1913, 54-55.

⁸⁴⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 650, Constantinople, le 1er janvier 1913, 353.

да рачуна да је већ изгубила највећи део својих европских поседа, стога треба да се окрене азијском делу царства које ће морати хитно и темељно да реформише”. Рифат-паша је у извештају Норадунгијан-ефендији овакав речник француског председника оценио као „окрутан и неправедан”.⁸⁴⁸ „Непријатељство” које је Поенкаре показивао према Рифат-паши и Османском царству љутило је и министра Норадунгијана који је још тврдоглавије истрајавао у одлуци да не попусти у питању Једрена и не дозволи да „турски народ буде жртвени јарац великим силама”.⁸⁴⁹

Осим француског председника, и амбасадори у Лондону су за потешкоће у току мировних преговора понајвише прстом упирали у Цариград. Да би присилио Османско царство на попуштање и убрзао преговоре, лорд Греј је 7. јануара 1913. године на сас-танку амбасадора предложио да шест сила изведу поморску демонстрацију у Босфору. Аустроугарска и Немачка су биле против таквог чина, Русија га је здушно подржавала, док је Француска била неодлучна и суздржана. Највећа Камбонова бојазан била је да ће, уколико изврше демонстрацију моћи, велике силе престати да буду неутралне.⁸⁵⁰ Исти став је делио и Поенкаре, који је сматрао да велике силе треба, као и до тада, да се држе по страни, ограниче свој утицај на дипломатски притисак на Порту, евентуално јој запрете санкцијама уколико не попусти. Уместо демонстрације, амбасадори су на седници од 10. јануара усвојили текст демарша који је два дана касније послат у Цариград. Њиме је Османско царство упозорено да ће, уколико преговори пропагну, одговорност бити на њему. Велике силе су саветовале помирљивији став османских преговарача, нарочито по питању Једрена и острва у Егејском мору.⁸⁵¹

Истовремено, док су велике силе губиле стрпљење и све јаче вршиле притисак на Порту, ионако нестабилна, политичка ситуација у Цариграду је наставила да се погоршава. За разлику од почетка децембра када су се од султана до чланова владе сви залагали за прекид рата, примирје је допринело консолидовању политичких и војних прилика. Једина активна жаришта рата били су Скадар и Једрене, епидемија колере је због зиме била под контролом, а трупе османских регрута спремне да се из азијских провинција пребаце у Европу. Младотурске присталице су биле уверене да Османско царство још увек има велике шансе да преокрене војничку срећу у своју корист, стога је

⁸⁴⁸ *Isto*, I, № 622, Paris, le 29 décembre 1912, 338-339.

⁸⁴⁹ *Isto*, I, № 707, Paris, le 8 janvier, № 710, Constantinople, le 9 janvier 1913, 380-382.

⁸⁵⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 37-44, Londres, le 8 janvier 1913.

⁸⁵¹ *Isto*, MF PO 8618, № 111-114, Londres, le 10 janvier 1913.

сваким даном све више растао број противника везира Ђамил-паше и његових сарадника.

Међутим, нестабилна политичка ситуација у Османском царству пренела се и на мировну конференцију у Лондону, која од почетка јануара није ни заседала. Делегација Османског царства је 10. јануара затражила од лорда Греја као почасног председника конференције да њен рад прогласи суспендованим. Лорд Греј није прихватио да изврши такав чин, већ је покушао да убеди бугарску делегацију да привати слободну зону око Једрена са специјалним трговинским олакшицама, док би сам град остао под влашћу султана. Пошто притисци на Порту нису давали жељени резултат, овај покушај лорда Греја био је последњи у циљу да се балканска конференција одржи на окупу. Међутим, Данев је одбио да разговара о овом предлогу јер за њега није имао инструкције. Уместо компромисног решења, Данев је саопштио лорду Греју да, уколико османска делегација напусти Лондон, одговорност за наставак рата пада искључиво на терет Османског царства. Тражио је од лорда Греја да велике силе поморском демонстрацијом изврше притисак на Османско царство и врате га за преговарачки сто.⁸⁵² Пошто демарш од 10. јануара није донео попустљивост Порте у једренском питању, четири делегата балканских држава су на седници од 14. јануара једногласно донела одлуку да је даље преговоре немогуће наставити, о чему су сутрадан известили представнике великих сила.⁸⁵³ Да би спречиле потпуно повлачење делегација из преговора велике силе су 17. јануара упутиле Порти још један заједнички демарш захтевајући већу попустљивост Османског царства у преговорима.⁸⁵⁴

Након примљеног демарша, министар Норадунгијан је за 20. јануар заказао сасстанак великог Министарског савета, коме су били позвани да присуствују сви високи функционери и државници Османског царства. Осим разматрања будућих потеза владе, Велики савет је требало да одговори и на ноту великих сила.⁸⁵⁵ Министар спољних послова Норадунгијан је, пре састанка, амбасадору у Лондону Тефик-паши послао листу од шест питања, од којих је зависио одговор Порте и судбина преговора у Лондону. На првом месту министар је желело да зна став великих сила о траси линије разграничења са Бугарском, уколико би се Царство одрекло Једрена, или уколико би прихвати-

⁸⁵² BD, IX/II, № 488-489, Foreign Office, January 10, 1913, 389-391.

⁸⁵³ BD, IX/II, № 510, Foreign Office, January 15, 1913, 411-413.

⁸⁵⁴ DDF, 3e série, V, Paris 1933, № 230, Péra, le 17 janvier 1913, 290-291; BD, IX/ II, № 582-584, Constantinople, February 1, 1913, 467-470; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 69, Константинопол, 4/17 Января 1913, № 49-50.

⁸⁵⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 254, MF PO 8619, № 55, Constantinople, le 17 janvier 1913.

ло да се Једрене подели између Османског царства и Бугарске. На другом месту било је питање острва у Егејском мору. Министра је интересовало да ли Царство и даље има подршку сила Тројног савеза да се острва препусте Грчкој и какав исход се, по мишљењу Тефик-паше, може очекивати у решавању овог проблема. Такође, министра је интересовало да ли би Османско царство повратило своју економску и финансијску независност уколико би Европи пружио задовољавајући одговор на послату јој ноту. У вези са финансијама било је питање ратне одштете коју су балканске државе тражиле од Османског царства.⁸⁵⁶

Едвард Греј и Пол Камбон, са којима је Тефик-паша разговарао о листи питања, нису били у могућности да му дају потпуне одговоре без консултација са својим владама и савезницима. Нагостили су да амбасадори још увек нису одлучили о судбини егејских острва, а да ће, када на дневни ред дође питање ратне одштете, подржати став Османског царства, односно да балканске државе немају право на ратну одштету. Оба саговорника су саветовала Тефик-паши, али и осталим члановима османске делегације, да Порта што пре одговори на ноту великих сила, као и да одговор буде умерен и предусретљив. Истакли су да ће једино помирљивим ставом Османско царство сачувати подршку великих сила и са себе скинути одговорност за прекид мировних преговора и наставак рата.⁸⁵⁷

Након добијеног извештаја Тефик-паше и разговора са представницима великих сила у Цариграду, Норадунгијан-ефендија је имао намеру да, на предстојећој седници Министарског савета, влада демонстрира своје јединство. Надао се да ће бити донета одлука која би сачувала углед Царства и која би донела наставак започетих мировних преговора. Норадунгијан је на седници сваког учесника прозвао да се изјасни да ли је за рат или за мир. На питању Једрена велики Министарски савет и читав војни врх Османског царства се поделио на два супротстављена табора. Истовремено, током заседања Савета Младотурци су на улицама Цариграда окупили око две хиљаде присталица које је предводио Енвер-бег. Присталице Енвер-бега су 23. јануара извршиле атентат на главнокомандујућег војском Низами-пашу и пучем приморале великог везира Тамил-пашу да поднесе оставку. Уместо Тамил-паше на власт је враћен пређашњи велики везир Махмуд Шефкет-паша⁸⁵⁸ који је формирао владу народног спаса. Нови

⁸⁵⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 749, Constantinople, le 19 janvier 1913, 403-404.

⁸⁵⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 758, № 759, Londres, le 20 janvier 1913, 408-409.

⁸⁵⁸ Махмуд Шефкет-паша отац генерала Махмуд Муктар-паше. После пораза османске војске на почету рата и многобројних оптужби да је управо генерал Махмуд-паша најодговорнији за стање у војсци,

министар спољних послова и бивши посланик Османског царства у Атини Ахмед Муктар саопштио је великим силама да је нова влада донела одлуку да настави рат, уместо да прихвати „понижавајући” мир. Истога дана велике силе су упутиле Порти оштру ноту у којој су истакле да сматрају Османско царство одговорним за неуспеле преговоре у Лондону и наставак рата. Велика Британија је чак била у стању приправности да пошаље бродове у залив Бешик уколико њен амбасадор Лојтер процени да је то неопходно.⁸⁵⁹ Британски бродови *Краљ Едвард* и *Зеландија* су се 28. јануара у заливу придружили раније укотвљеним италијанским бродовима. Присутни бродови нису демонстрирали силу против нове османске владе, већ је њихово присуство значило подршку дипломатским напорима великих сила да одврате Порту од наставка рата на Балкану, али и гаранцију да у Цариграду неће дозволити веће нереде од извршеног преврата.⁸⁶⁰ Француска је још од 7. новембра имала три брода укотвљена у црноморским мореузима (*Леон Гамбета*, *Жил Фери* и *Виктор Иго*), и сматрала је да, због преврата у Цариграду, нема потребе да шаље нове бродове у источни део Медитерана.⁸⁶¹

Осим бродова присутних под цариградским зидинама, велике силе нису криле разочарење расплетом ситуације у Османском царству и прекинутим преговорима у Лондону. Било је потребно два месеца да се зарађене стране доведу за преговарачки сто, а мање од месец дана да преговори пропадну. Такође, осим што су очекивале наставак рата, велике силе су стрепеле за судбину Османског царства. Француски лист *Journal des Débats* у броју од 28. јануара објавио је да „ниједно поштено лице није хтело да се прими дужности министра спољних послова и да су сви папири из којих су завереници црпели своју власт крвљу попрскани”.⁸⁶²

Нова влада на челу са везиром Махмуд Шефкет-пашом је 30. јануара одговорила великим силама на колективну ноту од 17. јануара. У достављеном одговору Порте је истакла да је за њу немогуће да се у потпуности одрекне Једрена, друге престонице у

Шефкет-паша је 29. октобра поднео оставку на место великог везира. Заменио га је Тамил-паша који је имао да раскине са политиком ослоњања на Немачку и да излаз из тешке ситуације потражи ослањајући се на Велику Британију и њене савезнике. Међутим, Младотурци су сматрали да је политика Тамил-паше претрпела неуспех у Лондону, па су га уклонили са власти превратом од 23. јануара 1913. и вратили на дужност Шефкет-пашу, али је и он страдао у атентату 11. јуна 1913. Наследио је Египћанин Саид Халим-паша, који је на положају великог везира био до 1917. године (Colonel Lamouche, *nav. delo*, 125-126).

⁸⁵⁹ BD, IX/ II, № 545, 550, Constantinople, January 23 and 24, 1913, 438-439, 441.; DDF, 3e série, V, № 246, Péra, le 23 janvier 1913, 315; СКГ, књ. XXX, св. 3, „Политички преглед”, 1/14. фебруар 1913, 229-234.

⁸⁶⁰ BD, IX/II, № 558, Foreign Office, January 25, 1913, 447.

⁸⁶¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 39, Ministère de la Marine, le 8 novembre 1912.

⁸⁶² *Journal des débats*, № 27, „La crise turque”, le 28 janvier 1913, 1.

Царству. Уместо предаје, влада је понудила поделу Једрена.⁸⁶³ Османско царство би задржало половину леве обале Марице, док би део града који се простирао на десној обали, препустило Бугарској. У односу на острва, Порта је још једном нагласила да се не може одрећи острва која се налазе близу обале Мале Азије и Дарданелског залива јер је од њих зависила стратешка сигурност престонице као и читавог Царства.⁸⁶⁴

Због свега наведеног можемо закључити да је биланс прве фазе мировних преговора био поражавајући за велике силе. Зарађене стране нису постигле споразум ни по једном питању. Крејем јануара 1913. године као једини успех једномесечних преговора велике силе су могле истаћи потписани протокол између Бугарске и Румуније који је уређивао положај Цинцара. Спор Бугарске и Румуније око исправке границе у јужној Добруци и заштите права цинцарске мањине није ушао у програм ниједне од две конференције у Лондону. Како смо већ рекли, интересе Румуније на Амбасадорској конференцији заступао је аустроугарски амбасадор гроф Менсдорф, али главни преговори вођени су уз посредовање великих сила у паузама конференција између Стојана Данева и Таке Јонескуа који је специјално због преговора допутовао у Лондон крајем децембра.⁸⁶⁵ Преговори су у почетку текли споро и без напретка јер Данев није имао одобрење владе да може да понуди Јонескуу било који део бугарске територије у Добруци. Инструкције су стигле крајем децембра, а Данев је, заједно са Русијом којој се Бугарска обратила за помоћ, израдио програм од четири тачке као основу за споразум са Румунијом. Бугарска је нудила Румунији црквену и школску аутономију за Цинцаре у Македонији, да сруши сва утврђења дуж линије разграничења у Добруци и да се у њену корист одрекне стратешки важне области Меџидија-Табија у јужној Добруци.⁸⁶⁶

Велике силе су биле задовољне понуђеним тачкама и сугерисле су Букурешту да прихвати договор. Међутим, без много размишљања, букурешка влада је 3. јануара одбацила бугарски предлог, сматрајући да је понуђена територија премала. Румунска делегација у Лондону била је огорчена понашањем Данева, оптуживала га да се понаша нечасно и да жели да понизи Румунију „терајући је да просијачи“.⁸⁶⁷ Румунска јавност није заостајала за владом у нападима на Бугарску. Изјаве румунских политичких

⁸⁶³ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 802, Constantinople, le 30 janvier 1913, 429-432.

⁸⁶⁴ BD, IX/II, № 582-584, Constantinople, February 1, 1913, 467-470.

⁸⁶⁵ B. Stojić, „The French diplomacy toward Romania during the Balkan Wars (1912–1913)”, u: *Balkan entanglements—Peace of Bucharest* (у штампии).

⁸⁶⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 98-99, Paris, le 10 janvier 1913; ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 21/1913, № 1-14, Bucarest, le 23 janvier/5 février 1913.

⁸⁶⁷ A. Rossos, *Russia and the Balkans (1909–1914)*, Stanford University 1971, 343-356 (manuscript PhD thesis).

лидера у земљи и иностранству одисале су претњама и незадовољством. Тако је вођа Конзервативне партије Карп једном европском листу изјавио да „бугарско-румунско питање спада у комплекс источних питања, које се као Гордијев чвор, могу решити само мачем”.⁸⁶⁸ Након што је румунска влада одбацила бугарски предлог од четири тачке, румунски посланик у Лондону Мишу рекао је Даневу да Румунија тражи исправку границе од града Силистрије у Добруци па све до јужно од Балчика на Црном мору и да на мање од тога не би пристала.

Међутим, непопустљивост Румуније само је појачавала непријатељство Бугарске. Истини за вољу, бугарска влада није имала удела у његовом састављању нити је одобрила програм од четири тачке који је Данев саставио на своју руку уз консултације са Русијом. Када се за њега сазнало, бугарска јавност је врло негативно реаговала, оптужујући Данева да ради на штету бугарских интереса. Но, када је Румунија одбацила понуду, незадовољство Бугарске је достигло тачку кључања, док је бугарска јавност вршила притисак на владу да се повуче из даљих преговора. У исто време када је одбила бугарски предлог од четири тачке, Румунија је поднела захтев амбасадорима да њен посланик Мишу говори на седници о интересима Румуније на Балкану. Међутим, овом захтеву Румуније, на седници од 3. јануара, категорички се успротивио Пол Камбон истакавши да нема потребе да Мишу говори пред великим силама, нарочито јер је непримерено да само румунска страна изнесе своје виђење спора, а да исто право не буде дато Бугарској. Председник владе Мајореску и читав румунски државни врх су ову забрану окарактерисали као „инцидент”, а на понашање Камбона Румунија је протествовала и у Министарству спољних послова у Паризу.⁸⁶⁹

Не само да је Бугарску гурнула уза зид својим, како се оцењивало, претераним захтевима, већ је Румунија успела да против себе окрене француску штампу која је нашироко писала о томе да је „румунска политика само продужетак аустроугарске и политике Тројног савеза”. Париски лист *L'Echo de Paris* је писао „да Румунија треба да се стиди што излаже читаву Европу опасности избијања општег рата”.⁸⁷⁰ Ни француско Министарство спољних послова у криткама на рачун Румуније није заостајало за јавним мњењем. Морис Палеолог је био врло сумњичав да ће велике силе успети да отклоне напетост између две државе. Стање је упоредио са напетом атмосфером која је владала између Француске и Пруске непосредно пред битку код Садове. Био је уверен

⁸⁶⁸ *Пијемонт*, год. III, бр. 4 (III/4), „Бугарска и Румуније”, 4/17. јануар 1913, 1.

⁸⁶⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 29, Paris, le 10 février 1913.

⁸⁷⁰ V. Vesa, *nav. delo*, 47-48.

да се ни у овом случају спор неће окончати мирно, понајвише што „румунски политичари осредње интелигенције покушавају да исправе грешку из октобра прошле године, када су пропустили шансу да буду на победничкој страни”.⁸⁷¹

Упркос свему, преговори између Данева и румунског посланства у Лондону нису били прекинути када и рад балканске конференције. Ипак, извршени преврат у Цариграду утицао је и на преговараче Бугарске и Румуније у Лондону. Француски посланик у Софији Панафије био је готово у стању панике, због сталних кошкања на бугарско-румунској граници. Према Панафијеовом мишљењу, излаз из сложене ситуације више се није ни назирао.⁸⁷² Иако је Русија имала удела у састављању програма четири тачке, далеко од тога да је била задовољна држањем Бугарске, а првенствено Данева, у читавој ситуацији. Српски посланик у Петрограду је истицао да је Сазонов кривицу за прекинуте преговоре у Лондону бацао на главног бугарског преговарача Данева. Њега је кривио за пропаст преговора са Османским царством јер се према османским делегатима понашао арогантно. Сматрао је да није уложио довољно труда да постигне споразум са Румунијом чије делегате је упорно избегавао у Лондону. Према општој оцени Сазонова Данев, тај „мали балкански Бизмарк” како га је назвао кнез Трубецки, био је лош избор за првог преговарача Бугарске јер је био умишљен и без икакве преговараче вештине.⁸⁷³ Ништа боље мишљење о шефу бугарске делегације није имао ни француски амбасадор Пол Камбон, који се често у писмима брату жалио како је немогуће разговарати са Даневим јер се тај „љигавац” и „сељак са Дунава”, како га је описивао, бранио ћутањем сваки пут када му није по вољи оно што чује.⁸⁷⁴

Упркос свим покушајима велике силе до краја јануара нису успеле да приволе Румунију да пристане на компромис који је понудила Бугарска, а ни Бугарску да се одрекне више територије. Пошто су обе владе изјавиле да желе да даље разговоре о овом питању наставе директно, посредством својих посланика у Софији и Букурешту, велике силе су одустале. Упркос неуспеху у овом питању, посредовање великих сила између Бугарске и Румуније није било сасвим без успеха. Непосредно пред прекид мировних преговора постигнут је споразум о другом румунском захтеву – уређењу положаја цинцарске мањине у делу Македоније који би, према споразуму са Србијом, требало да уђе у оквире бугарске државе. Бугарска у овом питању није имала већих

⁸⁷¹ M. Paléologue, *nav. delo*, 14.

⁸⁷² AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF PO 8620, № 31-36, Sofia, le 26 janvier 1913.

⁸⁷³ Д. Поповић, *нав. дело*, 195-196; Г. Н. Трубецки, *нав. дело*, 33.

⁸⁷⁴ P. Cambon, *Correspondance*, III, 37-39.

замерки тако да су Данев и Мишу 29. јануара потписали споразум, познат као Лондонски протокол, којим се Бугарска обавезала да ће цинцарске школе имати аутономију и да ће радити по програму прописаном од стране Румуније као протектора. Такође, Бугарска је дала сагласност да се на територији насељеној цинцарским становнишвом установи једна епископија под јурисдикцијом румунске цркве.⁸⁷⁵ Из угла Румуније потписани Протокол био је само формалност, покушај Бугарске и великих сила да одгоде решење главног румунског захтева – корекције границе у јужној Добруци.⁸⁷⁶ Да Румунија није имала намеру да одустане од свог захтева показала је тиме што је истога дана када је потписан лондонски протокол у Берлину са немачким банкама склопила хитан зајам од 150 милиона марака за опремање војске и набавку наоружања.⁸⁷⁷ Румунска јавност се, готово без изузетка, залагала да се разрешење несугласица са Бугарском постигне ратом. Од почетка фебруара протести на улицама Букурешта постали су редовна појава, а на њима су присутни најчешће узвикивали: „Доле Бугарска, живео рат!”⁸⁷⁸

3.3. Наставак рата и повратак за преговарачки сто

У тренутку преврата у Цариграду, дошло је и до политичке промене у Француској. Пошто је изабран на дужност председника Републике, Поенкаре је иступио из владе и препустио премијерско место свом пријатељу Аристиду Бријану који га је номиновао за председничког кандидата у децембру 1912. године. Бријанов трећи кабинет је отпочео рад 21. јануара. Осим дужности председника владе, Бријан је преузео и ресор министра унутрашњих послова, док је Министарство спољних послова препустио

⁸⁷⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 259, MF PO 8624, № 59–75, Bucarest, le 3 mars 1913; ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1454, л–29, Bucarest, le 22 juillet 1913.

⁸⁷⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 259, MF PO 8624, № 59-75, Bucarest, le 3 mars 1913. На конференцији у Букурешту Србија је на истим основама склопила договор са Румунијом о делу Македоније који је требало да буде под њеном влашћу. Установљен је засебан цинцарски епископат, цинцарске школе су добиле аутономију, а наставни језик је остао румунски. Школе је издржавала Румунија, али су српске власти имале право надзора над њима (М. Јагодић, „Православна црква у Новим крајевима Србије (1912–1915)”, *Српске студије*, бр. 3/ 2012, 101-135).

⁸⁷⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 800, Bucarest, le 29 janvier 1913, 428.

⁸⁷⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 44, Bucarest, le 10 février 1913; F. Constantiniu, „Economic and political interests of the Great Powers in Romania during the Balkan Wars”, у: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. B. Király, D. Đorđević), New York 1987, 289-294.

Шарлу Селистену Жонару.⁸⁷⁹ Многи су били убеђени да је Жонар био изабран управо од стране Поенкареа који је, наводно, хтео да током свог председничког мандата ојача позицију Француске у Сирији и Либану где је Жонар боравио у дипломатским мисијама. Поенкаре је 1912. године дошао на власт као представник тзв. колонијалне странке и, посматрано из тог угла, избор Жонара је био логичан. Међутим, било је много више оних, као што је случај са Полом Камбоном, који су сматрали да је Жонар био лош избор за министра спољних послова у сложеним политичким приликама у Европи, изазваним ратом на Балкану. Камбон га је сматрао некомпетентним јер, осим Блиског истока и Алжира где је дуги низ година обављао дужност проконзула, није познавао међународне односе. Управо је то, сматрао је Камбон, био Поенкареов мотив, јер му је Жонаров избор остављао потпуно одрешене руке у руковођењу ресором спољне политике. Поенкаре се пријатељима хвалио да му је Жонар свакодневно долазио у председничку резиденцију по савете и инструкције.⁸⁸⁰

Недовољна упућеност у европске политичке прилике новог министра спољних послова Жонара и незаинтересованост председника владе Бријана остављали су одрешене руке не само Поенкареу већ и његовом првом сараднику Морису Палеологу. Палеолог је, као Поенкареов човек од поверења, наставио да обавља дужност шефа Политичког одељења, што му је омогућило да преузме кључну позицију у Министарству спољних послова. О томе како је Палеолог посматрао новог шефа Жонара најбоље сведочи да је, резимирајући састанак сазван ради анализе преврата у Цариграду, у свој дневник забележио да је „драги Жонар доживео дипломатску иницијацију” због свега шта је чуо на том састанку. Са друге стране, био је задовољан брзином којом је Бријан усвајао различите аспекте проблема, али је у исто време био запањен његовим „географским и историјским незнањем”. За Бријана је „Балканско полуострво било једнако конфузан и мистериозан простор колико и приказ централне Африке на средњовековним мапама”, како је Палеолог записао у свом дневнику.⁸⁸¹ За разлику од Палеолога и Пола Камбона нова младотурска власт у Османском царству била је врло задовољна избором Жонара за новог министра спољних послова Француске, уверена да ће он у наставку рата бити наклоњенији Османском царству од Поенкареа.⁸⁸²

⁸⁷⁹ M. Paléologue, *nav. delo*, 16-17.

⁸⁸⁰ J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 151-152; P. Cambon, *Correspondance*, III, 37-39; M. Paléologue, *nav. delo*, 15.

⁸⁸¹ M. Paléologue, *nav. delo*, 16-17.

⁸⁸² AMAE, NS, Russie, MF P 14494, doss. 23, № 67, Saint-Pétersbourg, le 27 janvier 1913.

Задовољство Младотурака новом француском влашћу било је краткотрајно јер се Жонарово Министарство одмах заложило код осталих сила да се према Османском царству примене озбиљније репресивне мере због извршеног преврата и одлуке да прекину преговоре у Лондону. Након извршеног преврата, који је оборио англофилску политичку струју и вратио на власт Младотурке који су се ослањали на Немачку, Француска је оживела иницијативу лорда Греја с почетка јануара о поморској демонстрацији моћи против Османског царства. Савезнице Француске су се сложиле са њом у оцени да Младотурци немају довољно дипломатског искуства и да је неопходно да се велике силе на неки начин умешају и спрече даљу ескалацију немира у Царству. При усвајању такве оцене оријентација Младотурака према Немачкој играла је врло битну улогу. Немачка, а нарочито немачка штампа су са великим одушевљењем поздравили повратак партије Младотурака на власт. Управо је та политичка оријентација била пресудна да силе Тројног савеза једногласно одбију учешће у поморској демонстрацији или другим мерама силе против нове османске власти.⁸⁸³

Уместо притисака силе Тројног савеза су саветовале стрпљивост, уверавајући силе другог блока да ће Младотурци врло брзо сами увидети да је повратак мировним преговорима најбоље решење за Османско царство. Француска није делила уверење Немачке и њених савезница, а у прилог њеној слутњи да је након прекида преговора на помолу наставак рата, говориле су вести о новим зајмовима које су зараћене државе успеле да добију на европским новчаним берзама током трајања примирја. Потрага за финансијским средствима почела је и пре закључења примирја на Чаталци. Бугарска је прва успела да обори формалну суспензију финансијских операција коју је Француска прокламовала средином октобра.⁸⁸⁴ Зајам у висини од 100 милиона франака добила је средином новембра од конзорцијума који су чиниле *Deutsche Bank* и две француске банке *La Banque de Paris* и *Banque des Pays-Bas*. Номинално од укупног зајма Бугарска је добила само аванс од 40 милиона франака, а према договору француских и немачких банкара, остатак новца требало је да буде исплаћен по окончању рата.⁸⁸⁵ Међутим, у том тренутку много важнија од услова под којима је Бугарска добила зајам била је чињеница да је она доказала да је прокламована финансијска блокада само декларатив-

⁸⁸³ AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF PO 8620, № 24-25, Berlin, le 26 janvier 1913.

⁸⁸⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 68, Berlin, le 12 novembre 1912.

⁸⁸⁵ Isto, № 177, Berlin, le 15 novembre 1912.

на и тиме дала охрабрење другим балканским државама да и оне потраже кредиторе у Паризу и Лондону.⁸⁸⁶

Примером Бугарске убрзо је пошла и Грчка која је успела да крајем децембра од француских банака *Comptoir National d'Escompte* и *Banque Nationale de Grèce* добије аванс од 50 милиона франака. Као и у претходном случају, и ова операција се водила без знања и сагласности француског Министарства спољних послова које је за грчки зајам сазнало почетком јануара, а након прекида преговора крајем истог месеца, било је јасно за шта ће добијени новац бити употребљен.⁸⁸⁷

У истом периоду док су Бугарска и Грчка трагале за кредиторима у Европи Србија није, чинило се, имала већих новчаних потешкоћа, већ је ширењем територије настојала да подстакне ширење мреже банака и на ослобођене крајеве. Она је средином новембра затражила од Бодена, директора *Француско-српске банке* да отпутује у Скопље и тамо преузме управу над локалном филијалом *Отманске банке*, односно да тамо отвори огранак *Француско-српске банке*.⁸⁸⁸ То је и учињено, те је након померања српске границе према југу, *Француско-српска банка* отворила две нове филијале у Скопљу и Битољу.⁸⁸⁹

Средином децембра српска влада је, посредством Управе фондова, од *Француско-српске банке* позајмила 18 милиона динара на основу менице издате на рок од шест месеци, уз клаузулу да се вредност менице може продужити за још шест месеци (што је и учињено у јуну 1913. године).⁸⁹⁰ Захваљујући овој позајмици и другим финансијским мерама које је увео министар финансија Лазар Пачу, Србија је имала стабилну финансијску ситуацију до краја 1912. године. Француски посланик Деко је у годишњем извештају с краја децембра 1912. године истакао да је, после три месеца војне кампање, финансијска ситуација у Србији стабилна и задовољавајућа. Закључак је извео на основу добијеног извештаја *Француско-српске банке*. Према прорачунима банке дотадашњи рат коштао је Србију 1.200.000 франака, рачунајући период од проглашења мобилизације.⁸⁹¹ Такође, за Србију је олакшавајућа околност била што није имала неостварених

⁸⁸⁶ Isto, № 232, Londres, le 15 novembre 1912.

⁸⁸⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 190, Paris, le 13 janvier 1913.

⁸⁸⁸ АС, S/F, MF 65, № 328, Belgrade, le 15 novembre 1912.

⁸⁸⁹ А. Митровић, „Стране банке у Србији 1882–1914”, у: *Југословенски историјски часопис*, год. XXX, бр. 1/1997, 7–24.

⁸⁹⁰ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 342.

⁸⁹¹ АС, S/F, MF 65, № 337, Belgrade, le 30 décembre 1912.

војних циљева, самим тиме није јој било потребно да у наставку рата тражи инострани зајам за подизање војне спреме.

Очекивано, најозбиљније финансијске проблеме од свих учесница Првог балканског рата имало је Османско царство. Исцрпљено због рата са Италијом који је окончан непосредно пред почетак операција на Балкану, Царство је у нови рат ушло са празном благајном. Проблем новца је остао на снази и након извршеног преврата 23. јануара. Француска је, заједно са осталим силама, била сагласна да неће дозволити банкрот Османског царства, али је извршила притисак на своје банке да одуговлаче са одобрењем зајма јер је увиђала да су новчане неприлике Царства могућност да се Порта примора да се врати мировним преговорима.⁸⁹² У овом случају банкарци су послушали савет Министарства и почетком јануара одбили захтев Османског царства за добијањем зајма у Паризу.⁸⁹³

Међутим, након неуспеха у Паризу, Порта се окренула Лондону и Берлину где је наишла на више разумевања. Крајем јануара у Париз је стигла потврда да су британске банке, заједно са немачком *Deutsche Bank*, обећале Цариграду месечну исплату од 500.000 лира, наводно, за финансирање административних трошкова. Иако су немачки и британски финансијери одбили да дају Османском царству дугорочни зајам све док се не стабилизује политичка ситуација и не оконча рат, вест о овој позајмици дочекана је са подозрењем у Паризу. Француска је била уверена да ће Османско царство добијети новац, уместо за администрацију, употребити за наставак рата.⁸⁹⁴ Још једном се показало да напори дипломата да ставе тачку на рат нису ни најмање дотицали банке који су у новчаној оскудици зарађених држава видели, пре свега, повољну прилику да са њима закључе зајмове са високим каматним стопама. Такав приступ, сматрало се у Паризу, од европских држава начинио је, у неку руку, саучеснике рата на Балкану.

Након што је изгубила сваку наду да ће преокренути став нове османске владе по питању наставка преговора, Француска се, заједно са осталим великим силама окренула балканским државама, настојећи да бар њихове делегате задржи у Лондону. Сма-

⁸⁹² Осим потражње страних зајмова, Порта је уводила мере које су имале за циљ да привремено ојачају државни апарат изнутра и поправе катастрофалне финансије. Једна од таквих мера, којој је Порта прибегла почетком новембра, било је повећање царинских намета за 4%. Амбасадори Француске и Велике Британије у Цариграду, у име својих влада, протествовали су пред Портом због овог самовољног потеза. Због немогућности да самостално отплаћује своје дугове, Порта је 1881. прихватила надзор европских сила над својим царинским и фискалним системом. У складу са овим споразумом била је у обавези да добије одобрење финансијског савета великих сила за сваку промену у финансијском сектору (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 191, Péra, le 9 novembre 1912; *La Première Guerre mondiale*, I, 4).

⁸⁹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 253, MF, PO 8618, № 191, Paris, le 13 janvier 1913.

⁸⁹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 255, MF, PO 8620, № 154-155, Londres, le 29 janvier 1913.

трало се да, уколико би све балканске делегације остале за преговарачким столом, онда би била већа шанса да се „блудни син” Османско царство „дозове памети” да се започети преговори приведу крају. Иако се балканска конференција последњи пут састала почетком јануара, делегације су још увек боравиле у Лондону, што је за Француску значило да преговори нису потпуно пропали. Амбасадори у Лондону су у том погледу били најпредузимљивији, преузивши на себе улогу медијатора. Пол Камбон је покушавао да задржи Данева, лорд Греј је имао исти задатак са Венизелосом, а Бекендорф са Таке Јонескуом.⁸⁹⁵ Са своје стране министар Сазонов је упутио ноту свим владама балканских држава саветујући им да не повлаче преговараче из Лондона и да не буду прве у обнављању ратних операција.⁸⁹⁶

Нажалост, ова удружена мировна мисија сила Антанте није уродила плодом. Након преврата у Цариграду делегати балканских држава су саставили одбор (са по једним чланом из сваке делегације) који је 29. јануара великим силама и званично предао обавештење о прекиду преговора.⁸⁹⁷ У име одбора одлуку је назначеним странама предао српски отпавник послова у Британији Славко Грујић.⁸⁹⁸

Делегације Србије, Грчке и Црне Горе су 2. фебруара напустиле британску престоницу. По један члан из све три делегације је остао у Лондону да прати ток Амбасадорске конференције која је несметано наставила са радом.⁸⁹⁹ Одлазећи из Лондона, грчки премијер Венизелос је дописнику новинске агенције *Reuters* изјавио: „Не кажем вам збогом, него до виђења; убијећен сам да ћу кроз неколико недеља поново бити у Лондону, да закључим мир, али прије тога треба Турци да увиде свој пораз и уговор мира потпишу на бојном пољу.”⁹⁰⁰ Како се могло очекивати, непријатељства су настављена убрзо. Бомбардовање Једрена са бугарске стране отпочело је већ 4. фебруара увече.⁹⁰¹

Услед нових околности Француска је још једном своју пажњу усмерила на војну спремност учесника рата. Војни аташеи су нарочиту пажњу поклањали бројности армија, али и војничком моралу код балканских и војске Османског царства. Посебну пажњу аташеи су поклањали војним мерама које су биле спроведене током трајања примирја.

⁸⁹⁵ P. Cambon, *Un diplomate*, 257.

⁸⁹⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 809, Saint Pétersbourg, le 30 janvier 1913, 434.

⁸⁹⁷ *Глас Црногорца*, година XLII, бр. 3, 21. јануар/2. фебруар 1913, 1.

⁸⁹⁸ DDF, 3e série, t. V, № 182, Londres, le 6 janvier 1913, 218-219; AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF PO 8620, № 146-153, Londres, le 29 janvier 1913.

⁸⁹⁹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 830, Londres, le 2 février 1913, 445.

⁹⁰⁰ *Глас Црногорца*, година XLII, бр. 4, 26. јануар/7. фебруар 1913, 1.

⁹⁰¹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 841, Constantinople, le 4 février 1913, 449.

Извештаји достављени Министарству спољних послова показали су да је крајем јануара војна спрема свих зараћених страна била на подједнако високом нивоу као што је била у октобру 1912. године. Османско царство је период примирја искористило да консолидује своје снаге, као и да из Мале Азије у европски део Царства пребаци нове, свеже трупе. Пребацавање трупа је успешно извршено до краја 1912, па је јануара наредне године Османско царство у Тракији уместо са 70.000 располагало са 150.000 војника стационираних на Чаталци. Додатних 60.000 војника било је размештено у близини Галипоља, а још 40.000 је чекало на даљи размештај на источној обали Мраморног мора. При том, Османско царство је још увек успешно одлевало освајачима у три утврђења: Једрену где је гарнизон бранилаца бројао 25.000 војника, Скадру где је било 15.000 војника и у Јањини са 30.000 војника. Ова околност, као и промењена политичка ситуација која је омогућила долазак на власт присталицама рата, утицала је да обесхрабреност због претрпљених пораза у јесен 1912. године потпуно нестане. Војнички морал код официрског кадра и војске био је на врло високом нивоу, како је стајало у свим извештајима француских посланика из Османског царства. Османско царство се увелико спремао да офанзивно настави рат. Та офанзива, кратка и ефикасна, требало је да поврати изгубљене територије на Балканском полуострву.⁹⁰²

За разлику од Османског царства које је прекид ватре искористило да фортификацијски ојача преостале неосвојене тврђаве, реорганизује армију и обнови наоружање, балканске државе су са војничком спремом мање-више остале на истом ступњу као у тренутку потписивања примирја на Чаталци. Бугарска, која је због епидемије колере била у најтежој ситуацији децембра 1912. године, наставак рата је дочекала у истом стању. Процењено је да ни уз помоћ две дивизије српске војске под командом генерала Степе Степановића, које су биле ангажоване у опсади Једрена од почетка новембра, Бугарска нема довољно снаге да коначно освоји тај град, па је због тога бугарски Генералштаб почетком фебруара замолио Србију да још један део своје тешке артиљерије пошаље под једренске зидине.⁹⁰³ Српска влада је позитивно одговорила на апел и обећала да ће послати десет Шнајдерових топова (модел из 1897. године) који су се налазили у Нишу.⁹⁰⁴ Британски посланик у Софији Бакс-Ајронсајд је био обавештен да је 26 Шнајдерових топова из Србије стигло под Једрене средином фебруара, и више од обе-

⁹⁰² AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF PO 8620, № 96-100, Paris, le 28 janvier 1913.

⁹⁰³ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 245, Plodviv, le 5 novembre 1912; Isto, № 171, Plodviv, le 14 novembre 1912; Isto, № 220, Sofia, le 15 novembre 1912.

⁹⁰⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 106, Paris, le 11 février 1913.

ћаног.⁹⁰⁵ Осим топова, Србија је бугарском Генералштабу ставила на располагање и артиљеријски материјал који је, заједно са две хаубице, током примирја стигао из Крезоза.⁹⁰⁶ У исто време када је стигла молба од Бугарске, Србија која је све своје ратне циљеве испунила у првом делу ратовања, понудила је помоћ и Грчкој у опсади Јањине. Међутим, како је Хартвиг рекао Декоу, „Грчка је охоло одбила понуђену помоћ српске војске”.⁹⁰⁷

За разлику од Грчке, којој није недостајало самопоуздања у сопствене снаге, црногорски краљ Никола је, увидевши да Црна Гора неће добити Скадар у преговорима, затражио хитну помоћ Србије да град освоји силом и тиме велике силе стави пред свршен чин.⁹⁰⁸ На његову молбу Србија је под Скадар упутила 12 пољских топова са три артиљеријска официра и издала наредбу да трупе Приморског кора (корпуса) узму учешће у опсади, пошто су након завршених операција на албанском приморју биле неангажоване.⁹⁰⁹ Према договору два Генералштаба, српска војска је требало да се придружи црногорској већ у фебруару, али због проблема са транспортом трупе Приморског кора, који је стављен под команду начелника Штаба Прве армије генерала Петра Бојовића, приспеле су под зидине Скадра тек 31. марта.⁹¹⁰

Самопоуздање османске војске и државе да могу преокренути ситуацију и војно и дипломатски, није дуго потрајало. Иако се одлучило за наставак рата, Османско царство није намеравало да у потпуности затвори врата мировним преговорима. Тако је амбасадор у Лондону Тефик-паша свега дан након обновљеног сукоба (5. фебруара) разговарао са представницима великих сила о могућности да оне посредују у наставку преговора. Пол Камбон и његове колеге су имали утисак да Порта жели прекид непријатељстава чак и по цену губитка Једрена. Лорд Греј је рекао Тефик-паши да Порта мора званичним путем да се обрати силама, јер у супротном, балканске државе неће прихватити њихово спонтано уплитање.⁹¹¹ Иронично, најсклонији овом решењу био је нови везир Махмуд Шефкет-паша. Иако је на власт дошао уз прокламовану политику очувања Једрена у оквирима Царства, француски амбасадор из Цариграда је извешта-

⁹⁰⁵ BD, IX/II, № 658, Sofia, February 25, 1913, 536-538.

⁹⁰⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 106, Paris, le 11 février 1913.

⁹⁰⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 143-144, Belgrade, le 12 février 1913.

⁹⁰⁸ М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913*, III, Београд 1960, 261-262.

⁹⁰⁹ Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *нав. дело*, 202.

⁹¹⁰ М. Милићевић, „Транспортовање трупа Приморског кора и прва српска поморска битка 1913. године”, у: *Весник*, бр. 36/2009, 39-52.

⁹¹¹ DDF, 3e série, t. V, № 333, Londres, le 6 février 1913, 416-417.

вао да је он спреман да се одрекне спорног града уколико је то цена мира са Бугарском и осталим балканским државама.⁹¹²

Порта се већ 10. фебруара обратила британском Министарству спољних послова са молбом да оно посредује у закључењу мира са балканским државама. Већ сутрадан лорд Греј је садржину ноте коју је примио од Тефик-паше проследио представницима осталих великих сила.⁹¹³ Амбасадор у Цариграду Морис Бомпар је 25. фебруара обавестио француског министра спољних послова Жонара да му је велики везир саопштио да је Цавид-бег именован за главног делегата османске делегације уместо Осман Низами-паше и да ће убрзо отпутовати у Лондон да настави мировне преговоре. Тефик-паша је, као и у првој фази преговора, био саветник главног делегата, нарочито у сегменту преговора који су се односили на државни дуг и остала економска питања.⁹¹⁴ Осман Низами-паша, који се из Лондона вратио старом задужењу у Берлин, саопштио је секретару Јагову да је Порта спремна да се одрекне Једрена у корист Бугарске, границом која би полазила од Сан-Стефана на Црном мору, ишла између Лозенграда и Лиле Бургаса и даље током реке Марице до њеног ушћа у Егејско море.⁹¹⁵

Међутим, овај разговор Низами-паше и Јагова, као и сви остали разговори које су османске дипломате водиле са европским државницима били су незванични. Осим декларативних изјава, Порта није предузела ниједан званичан корак. Велике силе су слушале предлоге, консултовале се међусобно, али, као и у првој фази рата, нису имале основа да се званично умешају као посредници. За све то време рат је настављен на оним балканским ратиштима где је био прекинут почетком децембра. Свега месец и по након наставка рата, Османско царство је доживело два велика пораза. Први је био губитак Јањине, коју је заповедник града Есад-паша предао безусловно у руке грчком престолонаследнику Константину 6. марта.⁹¹⁶

Пад Јањине био је велики подстицај за удружене бугарско-српске трупе под зидинама Једрена да појачају бомбардовање града и присиле заповедника османског гарнизона Шукри-пашу да и он положи оружје. Османски гарнизон на челу са Шукри-

⁹¹² DDF, 3e série, t. V, № 350, Péra, le 10 février 1913, 433.

⁹¹³ DDF, 3e série, t. V, № 361, Péra, le 10 février 1913, 439.

⁹¹⁴ DDF, 3e série, t. V, № 454, Péra, le 25 février 1913, 551-552.

⁹¹⁵ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 50, № 67, Berlin, le 28 février 1913.

⁹¹⁶ С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Стена Степановић у ратовима Србије 1878–1918*, I, 220-225; R. C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, London 2000, 83-85.

пашом предао се у подне 26. марта.⁹¹⁷ Детаље око последњих дана опсаде града француско Министарство спољних послова сазнало је средином априла када је добило на увид дневничке белешке вицеконзула у Једрену Марсела Кинеа, који је за све време опсаде био у граду. Кине у извештају није изричито споменуо да ли се Шукри-паша предао бугарској или српској војсци, али је истакао да српска војска није улазила у град, осим једног батаљона који је у пратњи бугарске царске гарде и коњице у пола једанаест изјутра умарширао да прими власт над градом.⁹¹⁸ Овим закључком Кине није помогао у расветљењу бројних контроверзи које су пратиле пад Једрена. Спорно је било да ли се заповедник Једрена Шукри-паша прво предао генералу Иванову или српској војсци. Спор, који је актуелизован пред избијање Другог балканског рата, углавном се водио преко новинских текстова које су једна и друга страна објављивале у домаћим и страним листовима.⁹¹⁹

Међутим, ако није помогао у расветљењу чина предаје града, Кинеов извештај је развејао тврдњу османских власти, нарочито Шукри-паше, да је глад присилила браниоце да прекине одбрану града управо 26. марта. У градским резервама на дан предаје било је 7.500 врећа брашна, 200.000 килограма двопека, неколико тона шећера и свих других животних намирница. Са овим залихама, Кине је процењивао да је град могао да издржи и до 12. априла, тим пре јер је цивилно становништво било релативно мирно.⁹²⁰ Француска је сумњала да је Османско царство дубоко поларизовано између две политичке опције. Једна струја предвођена Младотурцима залагала се за рат по сваку цену, док је друга свесно жртвовала Једрене као залог за скори мир.

Након пада Јањине и Једрена великим силама је био отворен пут да поново иницирају прекид непријатељстава и наставак мировних преговора. Представници шест великих сила акредитовани у Цариграду 31. марта су поденели принцу Саиду Халиму

⁹¹⁷ R. C. Hall, *nav. delo*, 86-90.

⁹¹⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 32-42, Andrianople, le 15 avril 1913.

⁹¹⁹ Гргур Јакшић, који је заступао интересе Србије у француској јавности, извештавао је из Париза да су Бугари на све начине желели да прикажу да српске трупе нису имале никакав удео у паду Једрена. Сам Јакшић је објавио неколико чланака у француским листовима који су бранили српску страну у том догађају. Значајну подршку имао је од стране дела француских интелектуалаца и новинара. У одбрани српског става нарочито се истакао дописник листа *Le Journal*, који је чланке сабрао и објавио као посебну публикацију под називом *Срби под Једреном*. У првом тренутку Француска није придала никакав значај међусобним српско-бугарским оптужбама. Међутим, овај догађај је на површину изнео притајено непријатељство између Србије и Бугарске, чији савезнички уговор је био основа Балканског савеза, а чији распад је значао нове невоље за Француску и њену политику заштите општег мира (НБС, ПФ, Хартије Гргура Јакшића, P558/IX/1625, Г. Јакшић-Н. Пашићу, без датума; А. Барби, *Срби под Једреном*, Београд 1913).

⁹²⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 32-42, Andrianople, le 15 avril 1913.

колективну ноту од пет тачака, чије испуњење је требало да оконча рат на Балкану. Пет предложених тачака нису биле нове, о њима су представници зараћених страна разговарали пре него су државним ударом у Цариграду били прекинути преговори у Лондону. Велике силе су предлагале да се Османско царство одрекне свих територија источно од линије Енос на обали Егејског и Мидија на обали Црног мора. Од ових територија изузетак су биле Албанија, чије границе је накнадно требало да одреде велике силе, и острва у Егејском мору. Трећа тачка у предложеној ноти подразумевала је да се Османско царство одрекне Крита у корист Грчке. У поднетом предлогу нова је била одредба о ратној штети за коју су велике силе сматрале да Османско царство не треба да је исплати победницима рата. Ипак, због многобројних захтева пристиглих на адресе европских влада, велике силе су предложили да се у Паризу окупе представници зараћених страна и заједно са представницима великих сила разговарају о отплати турског државног дуга и свим другим питањима финансијског карактера.⁹²¹

Османско царство је дало сагласност да се преговори воде на темељу предложених пет тачака, након чега је исти предлог упућен и балканским државама. Чланице Балканског савеза су на поднети предлог колективно одговориле 5. априла прихватајући предложене тачке за закључење мира, али уз истицање да имају услове који их допуњавају. На првом месту тражиле су да предложена линија Енос-Мидија не буде узета као коначна гранична линија, већ као „полазна основа”.⁹²² Ова допуна је, несумњиво, потекла од Бугарске, која још увек није губила наду да ће њена војска до краја рата допрети до Цариграда и освојити га.

Друга допуна се односила на острва Егејског мора, за која су балканске државе тражиле да буду њима предата на располагање, без додатних разматрања од стране великих сила. Трећом тачком своје колективне ноте чланице Балканског савеза су се сагласиле са начелно договореном трасом граница за Албанију и изразиле наду да у пракси неће бити одступања од договорених одлука. У четвртој тачки балканске државе су затражиле да буду равноправно укључене у рад комисије која би разматрала финансијска питања, укључујући и питање ратне одштете. Пошто Османско царство и велике силе усвоје ове допуне, балканске државе су обећале да ће одмах прекинути са ратним операцијама.⁹²³

⁹²¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 131-132, Constantinople, le 31 mars 1913; AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 19, Berlin, le 2 avril 1913.

⁹²² AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 213-214, Belgrade, le 5 avril 1913.

⁹²³ Isto.

Одговор балканских држава изазвао је узнемиреност у Петрогаду, али је Русија, зарад окончања рата, размотрила услове који су били наведени у колективној ноти балканских савезница. У погледу прве допуне да линија Енос-Мидија буде полазна граница за мировне преговоре Русија није имала примедби, јер је, ионако, коначни правац линије требало да утврди међународна комисија образована специјално у том циљу. У погледу захтева да острва у Егејском мору припадну балканским државама, Русија се залагала да сва острва припадну Грчкој, са изузетком Тасоса који је требало да припадне Бугарској. У погледу утврђивања граница Албаније, Русија је сматрала да решење овог питања не може бити постављено као услов за мир, јер је његово решавање у рукама великих сила, а не балканских држава. И, на крају у вези захтева балканских држава за ратном одштетом руски министар спољних послова је сматрао да то питање може бити решено након формалног потписивања мира и да, опет, то не треба да буде један од услова за окончање рата.⁹²⁴ Осим захтева да добије Тасос, Бугарска је 10. априла упутила захтев руској и француској влади да добије и острво Самотраку. Захтев није наишао на одобравање ни у Петрограду ни у Паризу.⁹²⁵

Док се чекало да балканске државе дају свој дефинитивни пристанак на наставак преговора, један део амбасадора изнео је предлог да се наставак преговора између Османског царства и балканских држава организује у Паризу или у неком другом европском граду. Одвајањем балканске од конференције амбасадора убрзао би се њихов рад и спречило директно уплитање великих сила у ток преговора. Русија је предлог подржала, али му се француски амбасадор Пол Камбон оштро супротставио истакавши да зарађене стране треба да наставе преговоре тамо где су га и започеле. Сматрао је да је већ много времена изгубљено због наставка рата и да би организовање конференције на другом месту додатно одужило неизвесност и мировне преговоре. При том, као најјачи аргумент Камбон је истакао да ће у Лондону делегати балканских држава и Османског царства водити преговоре под будним оком Амбасадора, који неће допустити да преговори пропадну као што је био случај у јануару.⁹²⁶ Нови француски министар спољних послова, који је ступио на дужност средином марта, Стефан Пишон је подржао став амбасадора, тако да се остало при Лондону као месту преговора.⁹²⁷

⁹²⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 288, Paris, le 7 avril 1913.

⁹²⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 265, № 84, Londres, le 10 avril 1913.

⁹²⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1122, Paris, le 28 avril 1913, 102-103.

⁹²⁷ Стефан Пишон (Stephen Jean-Marie Pichon, 1857–1933), дипломата и државник. Од октобра 1912. био је трећи министар спољних послова који се сменио на тој дужности. Наследио је Селистена Жонара, чији мандат је трајао непуна два месеца од јануара до марта 1913. године. Ово је био други Пишонов

Не само Пол Камбон већ и остали представници великих сила, били су одлучни да у наставку преговора између зараћених страна заузму одлучнији став него што су чинили у првој фази. Без обзира на додатне услове које су балканске државе затражиле од великих сила као посредница у склапању мира са Османским царством, велике силе су знале да је наставак преговора само питање времена. Бугарска као најратоборнија и најамбициознија била је растрзана између амбиција и могућности. Бугарска влада је била спремана да склопи примирје, али је овакво расположење званичних власти било у нескладу са ратним расположењем које је још увек било на виском нивоу у бугарском јавном мњењу и једном делу војске. Пошто Бугарска није могла према савезничким уговорима да склапа сепаратни мир, Гешов је изнео предлог посланицима Француске и Русије у Бугарској да се ратно стање између Бугарске и Османског царства незванично суспендује на неодређено време. Панафије је охрабрио Гешова да оствари овај наум, а руски посланик Некљудов је понудио помоћ руске амбасаде у Цариграду. Уз посредовање руског амбасадора у Цариграду бугарски и османски генералштабови су 13. априла постигли сагласност да се измађу две државе непријатељства суспендују до 23. априла, уз могућност продужења. У случају да једна страна има намеру да обнови непријатељства, одлуку је морала најавити 48 сати раније.⁹²⁸

На измаку петодневног бугарско-османског примирја стигла је вест о предаји Скадра Црногорцима, чиме је пало и последње утврђење османске власти на Балканском полуострву. Након Бугарске и остале чланице Балканског савеза изразиле су жељу да прекину непријатељства са Османским царством. Након измењаних нота француски посланици у Београду, Атини, Софији и на Цетињу добили су инструкције да, у сарадњи са осталим посланицима, објаве владама код којих су акредитовани да су све стране сагласне да се од 23. априла прекидају непријатељства на свим фронтима.

мандат као министра спољних послова. Први је служио у време прве владе Жоржа Клемансоа 1906–1909. Његова политика у време Анексионе кризе доста је била оспоравана и критикована, нарочито у Русији. Попут својих претходника, и Стефан Пишон је био пријатељ Ремона Поенкареа и његових блиских сарадника. Заједно са Поенкареом, Морисом Палеологом и Александром Милераном похађао је колеџ *Louis le Grand*. У младости је припадао екстремној левици и писао за лист *La Révolution française*, а касније се декларисао као италифил. У дипломатску службу је ушао 1894. Боравио је у специјалним и редовним дипломатским мисијама у Санто Домингу, Рио де Жанеиру, Пекингу, Тунису, Данској, итд. Браћа Камбон су била врло сумњичава према новом министру спољних послова, имајући у виду његову од раније познату наклоност према Жоржу Клемансоу, главном Поенкареовом политичком опоненту. Прибојавали су се да ће доћи до разлаза у ставовима између Пишона и Поенкареа. Ипак, до краја Пишоновог мандата децембра 1913. године, сарадња између њих двојице била је срдачна и складна у толикој мери да је Жил Камбон констатовао: „Пишон је одбацио Клемансоа и постао комплетан поенкариста” (*Larousse du XXe siècle*, V, 568; *Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, t. XXXII, 276-277; J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 156).

⁹²⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 135-136, Sofia, le 18 avril 1913.

У исто време, велике силе су позвале све делегате зараћених држава да се врате у Лондон и наставе преговоре о миру, који су били прекинути у јануару.⁹²⁹

3.4. Француска и Скадарска криза

Док су дипломатским напорима покушавале да зараћене стране врате за преговарачки сто, велике силе су паралелно решавале и кризу око Скадра. Након шестомесечне опсаде, војска црногорског краља Николе је успела да, споразумним путем, освоји Скадар 23. априла, али предаја није разрешила, већ увела овај проблем у његову акутну фазу која је окончана демонстрацијом силе против Црне Горе и предајом града у руке међународних снага.

Питање Скадра је, заједно са свим осталим проблемима Првог балканског рата, стигло пред мировну конференцију у Лондону децембра 1912. године. Након разрешења горуће кризе око српског излаза на Јадранско море, следеће по озбиљности било је питање Скадра. То је уочавао и лорд Греј који је на почетку мировних преговора рекао првом црногорском делегату Лазару Мијушковићу да је „Скадар бомба, и ја не желим да она експлодира”, што је значило да се питање Скадра мора разрешити и то врло брзо за добробит свих, а првенствено мале балканске краљевине.⁹³⁰ Главно питање које се наметало јесте коме ће припасти Скадар, Црној Гори или новоствореној албанској држави. Према подели надлежности, конференција делегата балканских држава и Османског царства одлучивала је о подели територије преузете од Османског царства, али су велике силе за себе резервисале право да одреде будуће границе албанске државе. По својим карактеристикама Скадарско питање било је гранично јер је потпадало под надлежност обе конференције, а чињеница да се о његовој припадности расправљало док је град био под османском влашћу додатно је компликовала читав проблем.

Као у случају захтева Србије да добије излаз на Јадранско море и у овом питању Аустроугарска и Русија су заузеле водеће, супротстављене стране. Аустроугарска је већ на почетку рата заузела становиште да Скадар мора ући у састав нове државе и од

⁹²⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 62-63, Paris, le 24 avril 1913.

⁹³⁰ P. Popovitch, *Le Monténégro et la Question de Scutari*, Genève, 11.

њега није одступала до краја.⁹³¹ У више наврата подносила је мемоаре у којима је износила аргументе у корист свог захтева. Тумачење Русије да, због опстанка црногорске династије и из економских разлога, Скадар треба да припадне Црној Гори, Аустроугарска је оповргавала аргументима да на северу Албаније сматрају Скадар својом престоницом, као и да је град од пресудне политичке, економске и духовне важности за нормалан развитак младе албанске државе.⁹³²

Слика 7: Поглед на Велики Дрим са положаја Велики Тарабош и спорометни брдски топ црногорске војске (Народна библиотека Србије, Самсон Чернов, фотоалбум бр. 7, АФ 11/7, снимак бр. 4)

У разговору који је водио са аустроугарским амбасадором у Лондону грофом Менсдорфом јануара 1913. године лорд Греј је био врло изненађен његовим саопштењем да се „Аустроугарска не може одрећи Скадра не због питања престижа, већ због саосећајности”. Наиме, како је гроф Менсдорф објаснио, већинско становништво Скадра је католичке вероисповести и Аустроугарска, као традиционални заштитник католика, не може допустити да они буду присаједињени држави друге вероисповести у којој њихова права не би била адекватно заштићена и загарантована.⁹³³ Након овог раз-

⁹³¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 163-164, Scutari d'Albanie, le 8 novembre 1912.

⁹³² AMAE, NS, Turquie, doss. 294, № 32-38, Londres, le 22 janvier 1913.

⁹³³ BD, IX/II, № 464, Foreign Office, January 7, 1913, 371.

говора лорд Греј је био уверен да не постоји аргумент који би могао променити ригидан став Аустроугарске по овом питању, а наставак кризе то је убрзо и доказао.⁹³⁴

До прекида преговора у Лондону јануара 1913. године ни балканска ни конференција великих сила се нису озбиљније бавиле питањем Скадра. Ваљало је одржати преговоре активним, задржати османску делегацију за преговарачким столом, регулисати питање српског изласка на Јадранско море и питање Албаније. Међутим, прекидом мировних преговора и превратом у Цариграду дошло је до погоршања опште ситуације у Скадру. Стежући обруч око града, почетком фебруара, Црна Гора је успела да у потпуности затвори прилаз Скадру са две копнене стране, чиме се у пуној мери посветила једином неоствареном ратном задатку. У ту сврху је затражила и помоћ од Србије. Услед опсаде са две стране, здравствена и хигијенска ситуација у Скадру је током фебруара постала алармантна. Заразне болести су се шириле, а помоћ од Црвеног полумесеца је све ређе стизала у град. За потребе смештаја рањених и болесних, градски Конак био је претворен у болницу са 660 кревета, све школске зграде су биле дате на располагање британским, аустријским и другим медицинским мисијама Црвеног крста које су и током примирја остале у Скадру. Званично, број погинулих и умрлих никада није објављиван, али је француски конзул Леон Крајевски слободно процењивао да је од почетка опсаде до почетка фебруара погинуло око 4.000 људи, односно петина војника у османском гарнизону.⁹³⁵ Док су војници страдали услед последица бомбардовања, цивилно становништво је махом умирало од глади и болести. Ипак, ни висока стопа смртности није поколебала борбени дух заповедника одбране Есада-пашу, који је у једном разговору рекао конзулу Крајевском да строга војна контрола остаје на снази до даљњег, чак уколико глад буде односила дневно 10% од укупног броја цивила.⁹³⁶

Погоршањем здравствених прилика расло је социјално незадовољство у граду. Јануарски немири у Цариграду одразли су се на ситуацију у Скадру. Незадовољство унутар Скадра кулминирало је 31. јануара 1913. године када су тројица непознатих мушкараца извршила атентат на заповедника градске одбране Хасан Ризу-бега. Мотив убиства није до краја разјашњен, али је градом кружило неколико верзија. Према јед-

⁹³⁴ Са прекидом преговора у Лондону било је сасвим јасно да ће се тежите рата пребацити на Скадар, а са самим тим и пажња европских сила. Стога је потпуковник Фурније, као акредитовани војни аташе и за Црну Гору, почетком фебруара 1913. затражио и добио дозволу од српског Министарства иностраних дела да отпутује у Црну Гору на неколико недеља да би пратио ток опсаде Скадра (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 138, Belgrade, le 19 février 1913).

⁹³⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8621, № 86-89, Scutari d'Albanie, le 10 février 1913.

⁹³⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 222-223, Scutari d'Albanie, le 1er avril 1913.

нима, Риза-бег је убијен због „крвне освете”, док су други били уверени да су га убили незадовољни османски резервисти који су се након пада Драча повукли у Скадар.⁹³⁷ Једна од највероватнијих верзија о мотивима убиства била је та да је Хасан Риза-бег убијен због суровог понашања према цивилном становништву Скадра. Риза-бег је био омрзнут од стране свеукупног скадарског живља, нарочито од стране сиромашних муслимана који нису желели да учествују у одбрани града нити да је новчано помажу, а били су на то приморани.⁹³⁸

Међутим, нестанком Риза-бега ситуација у Скадру се није битније променила. Његов наследник на месту заповедника Есад-паша Топтани био је одлучан да настави са одбраном града и негативно је одговарао на све прогласе црногорских власти да им преда град. Други озбиљан проблем било је присуство цивилног становништва у граду, које је подносило највећи терет опсаде.⁹³⁹ Наиме, под све јачим дипломатским притиском великих сила Црна Гора је почетком марта одлучила да промени тактику бомбардовања Скадра, а све у циљу да град што пре натера на предају. Уместо бомбардовања утврђених војних положаја, почело се са насумичним бомбардовањем свих четврти, укључујући и оне где су били смештени дипломатски представници.⁹⁴⁰

Са позиције Црне Горе најјачи разлог који ју је терао да опсаду приведе крају, био је тај да су велике силе намеравале да Скадарско питање реше на црногорску штету. Чак је и Русија показивала спремност да попусти, тежећи компромисном решењу. Тако је на седници амбасадора од 11. фебруара гроф Бекендорф изнео предлог своје владе да Скадар уђе у оквире Албаније, али да површина читавог Скадарског језера

⁹³⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 255, MF, PO 8620, № 215-216, Scutari d'Albanie, le 31 janvier 1913.

⁹³⁸ *Пијемонт*, III/114, „Убиство Хасан Ризе”, Београд, 25. април/7. мај 1913, 3. Ригорозне мере које су натерале муслиманско цивилно становништво да се више ангажује у одбрани Скадра биле су на снази од средине новембра 1912. Заповедници гарнизона су покушавали претњама војних команданата, позивима најугледних грађана и молитвама хоџа у џамијама да подстакну цивилно становништво да узме више учешћа у одбрани града, али су сви покушаји дали слабе резултате. На крају је Хасан Риза-бег прибегло строжијим методама „убеђивања“. Он је наредио да се претресају муслиманске куће, хапсе и затварају сви они који су имали утицај на масу. Дуж зидина града наредио је да се постави натпис „целокупно становништво мора здружено учествовати у одбрани вере, отаџбине и части”, а за све који се не одазову овом апелу била је забрањена казна смрти. Драконске мере Риза-бега подржао је и Есад-паша Топтани, и тек је њихова примена натерала Скадрани да у већој мери узму учешће у одбрани града (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 216, Scutari d'Albanie, le 5 décembre 1912).

⁹³⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 259, MF PO 8624, № 145-147, Scutari d'Albanie, le 5 mars 1913; АС, лични фонд Стојана Новаковића, ар. јед. 253, Cettigné, le 25 mars 1913.

⁹⁴⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 222-223, Scutari d'Albanie, le 1er avril 1913.

припадне Црној Гори. Аустроугарска је одбацила ово компромисно решење, истакавши велики економски значај језера за опстанак града.⁹⁴¹

Упркос већој борбености и истрајности коју је показивала у овом питању него када је на дневном реду амбасадора био захтев Србије за изласком на Јадранско море, српски посланик у Бечу Јовановић је био уверен да ће Русија и у овом питању на крају попустити пред притиском Аустроугарске. Ипак, за настанак скадарске кризе, сматрао је Јовановић, не треба толико кривити Русију, колико црногорског краља Николу, који се, према оцени Европе, „од самога почетка није држао како треба”. Јовановић је истицао да му велике силе нису опростиле „што није одмах у почетку узео потребну помоћ од савезника да освоји Скадар”. У овом питању краља Николу је „напустио и његов зет у Риму – иако је у први мах био за то да Скадар припадне њему”, истицао је Јовановић један од аргумената који су били против краља Николе и Црне Горе.⁹⁴² Баш као што је Јовановић наслућивао Русија је од марта почела да сугерише Црној Гори да треба да одустане од Скадра јер нема изгледа да ће га добити. Упркос свим притисцима и саветима који су долазили из руског посланства на Цетињу на челу са Александром Гирсом, црногорска влада је тврдоглаво остајала при убеђењу „да ће глас званичне Русије бити моћно надвикан гласом панславистичке Русије”.⁹⁴³ На почетку Балканског рата Гирс је гајио нескривене симпатије према свесловенском покрету и ратним циљевима црногорске државе. За разлику од Потапова он је имао више разумевања за краља Николу. Но, и он се с временом дистанцирао од њега и двора на Цетињу, развивши уверење да краљ више штети него користи својој држави, као и да спас Црне Горе лежи искључиво у њеном савезу са Србијом.⁹⁴⁴

Док је Црна Гора јаче стезала обруч опсаде око Скадра дотле је албанска емиграција настојала да привуче пажњу европских државника, колико на проблем Скадра, толико и на свеукупну судбину тада најмлађе европске државе. Влада Исмаил Кемалбега је у јануару упутила тројицу изасланика у Лондон да помогну интересима албанске државе. Мехмед-бег Кониц, Рашид-бег Дино и ефендија Филип Нога састајали су се за време боравка у британској престоници са представницима свих великих сила и агитовали за албанске интересе. Са француским амбасадором Камбоном су разговара-

⁹⁴¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 260, MF PO 8625, № 192-193, Scutari d'Albanie; AMAE, NS, Turquie, doss. 294, № 68-69, Londres, le 11 février 1913.

⁹⁴² АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, бр. 11613, Ј. Јовановић-Н. Пашићу, без датума.

⁹⁴³ М. Мартиновић, *нав. дело*, 68.

⁹⁴⁴ Dž. D. Tredvej, *нав. дело*, 131.

ли 5. јануара и том приликом су истакли да имају намеру да се боре за „пуну независност Албаније и да не желе повратак под султанов сизеренитет”.⁹⁴⁵

Представници великих сила су веровали да је овај пут тројице албанских првака организован под покровитељством Беча, као што су били уверени да је исти случај био и са Свеалбанским конгресом одржаним од 1. до 4. марта 1913. године у Трсту. Конгрес је окупио албанске прваке из свих делова света, са намером да разговарају о будућности албанске државе и албанског народа. На конгресу су, осим представника племена из Албаније, албанске емиграције из Трста и Италије, учешће узели и Пандели Вангели, председник албанске колоније у Букурешту, као и свештеник Белама у својству делегата Цинцара.⁹⁴⁶ Конгрес се одвијао под будним оком европске јавности. Нарочиту пажњу су привукле изјаве попут оне „да уколико Европа не даје Албанцима Косовски, Скадарски, Битољски и Јањински вилајет, Албанци треба оружјем да освоје ове територије, јер без њих Велика Албанија”, која је прокламована за главни циљ, „никада неће бити слободна и јака”. Француски посланик из Трста који је пратио заседање албанског конгреса, истакао је у извештају да закључци конгреса немају никакав политички значај, нити утичу на одлуке амбасадора у Лондону. Значај конгреса је био у томе што је потврђено да су Албанци уживали велику подршку Аустроугарске и Италије, али на изненађење француског посланика, у остварењу свог националног идеала учесници конгреса су рачунали и на симпатије Француске која је била колевка модерне националне идеје.⁹⁴⁷ Међутим, на несрећу по албанске лидере француска дипломатија је у најмлађој балканској држави видела ништа више до испоставу аустроугарске и италијанске политике на Балкану, због чега је њен примарни задатак било сузбијање тог утицаја. Зато је улога француске дипломатије у решавању албанског питања касније била врло негативно оцењена у албанској јавности. Лист *Албански препород* је 30. августа 1913. године писао да „Француска 1913. није она иста колевка слободе, мајка светлих идеја. Француска у решавању албанског питања је друга држава, која је у потпуности заборавила своје идеале и одбацила своју традицију и без милости жртвовала слободу и интересе албанског народа.”⁹⁴⁸

⁹⁴⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 252, MF, PO 8618, № 259-260, Londres, le 7 janvier 1913.

⁹⁴⁶ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар-април 1913, преглед штампе за 17. фебруар/2. март.

⁹⁴⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 259, MF PO 8624, № 31-34, Trieste, le 2 mars 1913.

⁹⁴⁸ А. Puto, *nav. delo*, 232.

Иако у Француској нису пронашли заштитницу какву су желели, протекционизам Аустроугарске је сасвим добро послужио интересима албанских првака. Уз упорност Аустроугарске и подршку Немачке и Италије судбина Скадра била је дефинитивно одлучена на седници конференције амбасадора 22. марта. Гроф Менсдорф је пренео одлуку свог Министарства да Аустроугарска одустаје од Ђаковице, али да заузврат тражи да Скадар припадне Албанији.⁹⁴⁹ Гроф Берхтолд, као и министар финансија гроф Билински сматрали су да су учинили довољно уступака по питању Албаније и на даље осипање територије на уштрб новостворене државе нису гледали са одобравањем. У једном од разговара са српским послаником у Бечу Јовановићем гроф Берхтолд је истакао како „Аустроугарска, заједно са Италијом ствара једну Албанију, не за себе већ за Арбанасе, али способну да живи (*viable*). Ако се њој даје само стење и камење, онда не може опстати никако.“⁹⁵⁰

На страни Црне Горе није било ниједне силе, чак је и руски представник Бекендорф гласао за аустроугарски предлог. Црна Гора је губила подршку не само званичне, већ и оне „незваничне Русије“ у чију се помоћ највише поуздала. У подршци балканским Словенима попуштао је и сам цар Николај, револтиран њиховим сталним покушајима да уплету Русију у своје „ситне зађевице“. На једној од седница Министарског савета грмео је да „ни Силистрија, као ни Скадар и Ђаковица нису вредни ратовања и да Русија, на крају крајева, има своје јасно дефинисане националне интересе које неће жртвовати ни због кога, никада! Што се тиче општих словенских интереса Русија има право да бира када је право време да ступи у акцију.“⁹⁵¹ На страни Црне Горе нису биле ни њене балканске савезнице. Бугарски председник владе Иван Гешов је у марту рекао француском посланику Панафијеу да се Бугарска интересује само за сопствене интересе, док ситуацију у Црној Гори или у Албанији сматра питањима од другоразредног значаја. Из осећаја савезничке солидарности Гешов је рекао Панафијеу да би Бугарској било драго да Скадар припадне Црној Гори, али да она нема намеру да се озбиљније дипломатски залаже по том питању.⁹⁵²

Непоколебљив став великих сила, коме се приклонила и Русија, да Скадар треба да припадне Албанији допринели су порасту нетрпељивости унутар краљевске поро-

⁹⁴⁹ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, бр. 11611, Ј. Јовановић-Н. Пашићу, Београд, 23. фебруар/8. март 1913.

⁹⁵⁰ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, бр. 11610, Ј. Јовановић-Н. Пашићу, фебруар 1913.

⁹⁵¹ A. Rossos, *nav. delo*, 359.

⁹⁵² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 261, MF PO 8626, № 79, Sofia, le 17 mars 1913.

дице и црногорске владе. Незадовољство у народу Црне Горе ескалирало је након пристиглих вести о паду Јањине 6. и Једрена 26. марта, када је Скадар остао једина тврђава под влашћу султана на читавом простору где се водио Први балкански рат. Краљ Никола и династија Петровић-Његош губили су поверење и подршку и код својих највернијих присталица. Многи од црногорских команданата знали су да Скадар неће припасти Црној Гори, стога су осуђивали власт што је обмањивала народ и пуштала војнике да гину у јуришима на Тарабош.⁹⁵³ Краљ је под притиском доносио погрешне и лоше прорачунате политичке и војне одлуке које су само погоршавале, ионако тежак унутрашњи и спољнополитички положај Црне Горе.⁹⁵⁴

Осим јаког политичког притиска црногорски краљ Никола је трпео и јак финансијски притисак због све већих ратних издатака које сиромашна црногорска благајна није могла самостално да измирује. Краљ и влада су већ неколико пута указивали великим силама на овај проблем, тражећи од њих кредите и позајмице. Италијански посланик у Лондону Империјали рекао је Камбону да је Италија већ неколико пута одобравала авансе и зајмове Црној Гори. Ипак, ова средства су очигледно била недовољна јер се крајем марта 1913. године Црна Гора обратила за помоћ руској влади тражећи да јој она одобри још један аванс. Камбон је двојици колега упутио пријатељски савет да Црној Гори не дају новац ни под каквим условима, јер ће тај новац сасвим сигурно бити употребљен за финансирање наставка рата, а без средстава кад-тад ће бити приморана да прекине са „ионако узалудном” опсадом Скадра, сматрао је Камбон.⁹⁵⁵

Покушавајући да прекину доток новца у Црну Гору, велике силе су одлучиле да прибегну још једној радикалнијој мери, а све у циљу да натерају непослушну црногорску краљевину да се повинује вољи Европе. Предлог да велике силе заједнички изврше демонстрацију силе у црногорским водама потекао је од руске амбасаде у Лондону. Русија се прибојавала да ће Аустроугарска самостално предузети сличну демонстрацију, која би се лако могла претворити у копнени напад на Црну Гору. Из страха од таквог сценарија, Русија је дошла на идеју да, уколико је демонстрација моћи једини начин да се промени воља Црне Горе, у њој суделују све силе и да све заједно поделе

⁹⁵³ А. П. Јовићевић, *Дневник из балканских ратова*, Београд 1996, 83.

⁹⁵⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 37-39, Cettigné, le 29 mars 1913.

⁹⁵⁵ Isto, MF PO 8628, № 129, Londres, le 31 mars 1913.

одговорност за такав чин. По одобрењу владе, руска амбасада у Лондону је овакав предлог изнела пред лорда Греја 25. марта.⁹⁵⁶

Страх Русије од потеза Аустроугарске није био сасвим неутемељен, будући да је средином марта на интерном саветовању грофа Берхтолда и шефа Генералштаба генерала Хецендорфа постигнут начелан договор да, уколико Црна Гора не престане са бомбардовањем Скадра и не повуче своју војску од његових зидина, треба предузети поморску демонстрацију и мирну блокаду црногорске обале. Уколико ни ове мере не буду донеле жељени резултат онда је потребно предузети копнену кампању против Црне Горе и Србије.⁹⁵⁷ Свега неколико дана након овог састанка, ратни бродови Аустроугарске испловили су из Пуле у правцу црногорске обале. Испловљавање бродова пратио је ултиматум који је посланик на Цетињу Гизл предао црногорској влади 23. марта. Ово је био почетак акутне фазе у Скадарској кризи.⁹⁵⁸ Истога дана на амбасадорској седници у Лондону гроф Менсдорф је обавестио остале силе о предузетим потезима своје државе. Два дана касније, командант опсаде Скадра кнез Данило обавестио је посланство Аустроугарске да Црна Гора неће ометати евакуацију цивила из Скадра, али је Есад-паша одбио ту понуду под изговором да је таква одлука изван његових овлашћења.⁹⁵⁹

Да би спречила инвазију Аустроугарске на Србију и Црну Гору Русија је сматрала да Велика Британија и Француска треба да учествују у демонстрацији и тиме је прикажу као заједнички, легитимни подухват свих великих сила. Идеја да се укључи у демонстрацију против једне мале балканске државе која ни на који начин није угрожавала њене виталне националне интересе није била прихватљива за Француску. Од тренутка када је изнет предлог о заједничком учешћу свих великих сила у демонстрацији до тренутка њеног извршења руски амбасадор у Паризу је уложио много напора да убеди француско Министарство спољних послова да да свој пристанак за ову идеју. Својствено њему, Извољски је, осим саветовања, у својој техници убеђивања прибегавао и уценама. Тако је у једном од разговора шефу Политичког одељења Палеологу рекао да је Русија спремна да мандат за такву операцију повери само Аустроугарској и Италији, уколико се Француска слаже са том идејом. Свакако, Извољски је овакав пре-

⁹⁵⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 18, Berlin, le 2 avril 1913.

⁹⁵⁷ E. Ch. Helmreich, *nav. delo*, 296.

⁹⁵⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 32, Saint-Pétersbourg, le 2 avril 1913; М. Војводић, „Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913”, 149-162.

⁹⁵⁹ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 323.

длог изнео само да би испровоцирао Палеолога, знајући да Француска никада не би допустила овим двама силама да саме делују у име воље читаве Европе.⁹⁶⁰ Француска је покушала да контрапредлогом убеди Русију да мандат треба поверити по једној сили из оба блока, Аустроугарској (као представници Тројног савеза) и Великој Британији (која би представљала силе Антанте), уз јасна ограничења мандаторима. Међутим, овај предлог Греј је одмах одбацио уз образложење да „британско јавно мњење никада не би одобрило да Велика Британија буде један од два егзекутора воље свих великих сила”.⁹⁶¹ Уместо француског, лорд Греј је одлучио да руски предлог о колективном учешћу у поморској демонстрацији представи конференцији амбасадора 28. марта.⁹⁶² Конференција је предлог прихватила 31. марта. Истога дана Црногорци су кренули у општи јуриш на Скадар, који није уродио плодом као ни сви претходни.⁹⁶³ Док су све остале силе преиспитивале оправданост оваког подухвата, Аустроугарска је била озлојеђена јер је Конференција у Лондону свела демонстрацију на „обичну шетњу” бродова у Јадрану.⁹⁶⁴

Иако је на састанку амбасадора дала свој формални пристанак, под јаким притиском јавног мњења Француска се и даље колебала да ли да и сама узме учешћа у демонстрацији. Русија је тражила од ње да буде њен мандатор, пошто, како је то објаснила на састанку амбасадора, сама није у могућности да узме учешће због блиских односа који су постојали између царске Русије и Краљевине Црне Горе. О оправданости учешћа неутралних сила у овом подухвату Жил Камбон је 2. априла разговарао са немачким државним секретаром фон Јаговим. Камбон је желео да зна мотиве због којих Немачка има намеру да учествује у демонстрацији. Мотиви сила за учешће у оваквом подухвату били су од пресудне важности за читав догађај. Француска није сумњала да Аустроугарска има мотив да војно интервенише против Црне Горе, као што је била спремна да то учини против Србије у јесен претходне године, због чега се плашила да, уколико између Беча и Берлина постоји некакав тајни споразум, демонстрација може послужити као увод у аустроугарску војну агресију. У том случају би све остале силе постале невољни саучесници тог плана. Француска није имала намеру да буде „реквизит” у аустроугарско-немачким освајачким плановима. Међутим, фон Јагов

⁹⁶⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 262, MF PO 8627, № 168, Paris, le 27 mars 1913.

⁹⁶¹ BD, IX/II, № 801, Foreign Office, April 3, 1913, 650.

⁹⁶² AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 170-176, Londres, le 4 avril 1913.

⁹⁶³ AMAE, NS, Turquie, doss. 262, MF PO 8627, № 170, Paris, le 27 mars 1913.

⁹⁶⁴ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 107.

је оповргао постојање било каквих скривених мотива и одговорио Камбону да се Немачка само одазива позиву своје савезнице. Истакао је да ће Немачка поздравити учешће Француске у овој операцији јер је важно да два блока великих сила буду равноправно заступљена у демонстрацији. Истовременим учешћем сила из оба блока отклонила би се свака сумња, истакао је Јагов, да се демонстрација прикаже као неслагање сила у овом питању. Успех овог заједничког подухвата олакшао би посао конференцији амбасадора на окончању вишемесечне балканске кризе. Јагов је у поверењу истакао да би најбоље било ако би демонстрацију реализовали Немачка и Аустроугарска у име Тројног, и Француска и Велика Британија у име блока Антанте, нагласивши да би изузеће Италије (због блиских родбинских веза Савојске и династије Петровић) било сасвим оправдано и пожељно.⁹⁶⁵ За разлику од фон Јагова, немачка јавност није у потпуности подржавала намеру државе да се укључи у поморску интервенцију. Немачки лист *Vossische Zeitung* иронично је писао да је „смешно гледати како велике силе са својом убојном флотом демонстрирају против малене црногорске краљевине”. Овај лист је истакао „да су велике силе саме криве што сада морају употребити велика средства, и то на најслабијим балканским тачкама, само да би себи и својој политици обезбедиле респект”.⁹⁶⁶

Попут дела немачке, готово читава руска јавност била је против демонстрације моћи. Против остварења овог подухвата укључила су се бројна словенофилска удружења која су прогласила апеловала на велике силе да одустану од тог плана. Један од таквих прогласа стигао је на адресу француског Министарства спољних послова од стране организације Друштво Словена са седиштем у Москви. Бивши председник овог друштва генерал Спиридонов писмом се обратио новоизабраном министру спољних послова Француске Стефану Пишону молећи га да се Француска не удружује са Аустроугарском и Немачком против Словена. Спиридонов се, како је истакао, није обраћао само у име свог Друштва већ у име 56 словенских друштава широм света која су га подржала у овом науму. Нагласио је да би Француска, коју сви словенски народи сматрају пријатељем и коју „носе у својим срцима”, учешћем у оваквом подухвату постала омрзнута попут својих аустроугарско-немачких саучесника.⁹⁶⁷

Упркос свим негодовањима своје и европске јавности Француска је била под јаким притиском и Велике Британије да узме учешћа у демонстрацији. Лорд Греј се 2.

⁹⁶⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 18, Berlin, le 2 avril 1913.

⁹⁶⁶ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар-април 1913, преглед штампе за 1/14. април.

⁹⁶⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 108-109, Confidentielle, le 31 mars 1913.

априла писмом обратио француском Министарству спољних послова подсетивши Пишона да су све силе, укључујући и Француску, заједнички направиле пројекат за обликовање албанске државе према којем је Скадар унутар албанских граница. Демонстрација је, према речима Греја, представљала спровођење у дело претходно договорених одлука. У супротном, упозорио је британски министар, уколико Француска не би учествовала онда би се и Велика Британија повукла из демонстрације, али и са конференције јер даље заседање амбасадора без показаног јединства сила у овом подухвату не би имало смисла.⁹⁶⁸ Истога дана британски Адмиралитет је издао наређење да два брода под заповедништвом адмирала Сесила Бурнеја исплове из база на Крфу и упуте се према Бару и црногорској обали, а британски амбасадор у Паризу сер Френсис Берти је обавестио француско Министарство о овоме и изразио наду да ће и њени бродови, стационарани, такође, на Крфу, примити истоветне инструкције.⁹⁶⁹

Француски Адмиралитет је, након интервенције лорда Греја и издатог наређења британским бродовима, 1. априла имао спремне инструкције па је броду *Edgar-Quinet* наређено да учини исто што и два британска брода. Заповеднику брода је било наложено да своје присуство ограничи само на поморску демонстрацију. У случају да нека друга сила учесница демонстрације прекорачи опсег демонстрације и отпочне са бомбардовањем положаја на копну команданту је наређено да се повуче у луку на Крфу и ту сачека даље инструкције.⁹⁷⁰ Министар Пишон је 3. априла свим посланицима у иностранству послао обавештење да је, на инсистирање Русије и Велике Британије, Француска, ипак, одлучила да прихвати учешће у поморској демонстрацији у црногорским водама у својству мандатора Русије. Овим чином, како је истакао министар Пишон, „Француска се нерадо повиновала вољи остатка Европе”.⁹⁷¹

Осам бродова великих сила појавило се код Бара 4. априла предвече. По упловљавању бродова у црногорске воде одржан је састанак адмирала на коме је одлучено да се црногорској влади упуту саопштење. У допису који је црногорској влади предат 5. априла саопштено је да су присутни бродови ту да спроведу одлуку амбасадора од 22. марта којом је Скадар додељен Албанији. Влади на Цетињу дат је рок од 24 сата да

⁹⁶⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 129-130, Londres, 3 avril 1913.

⁹⁶⁹ Isto, № 51, Paris, le 2 avril 1913.

⁹⁷⁰ Isto, № 47-48, Paris, le 2 avril 1913.

⁹⁷¹ Isto, № 90, Paris, le 3 avril 1913. Учешће Француске у Скадарској кризи био је једини догађај који је током Балканских ратова пољуљао углед Француске у српској и црногорској јавности. Географ Жан Брун који је маја 1913. посетио Србију је забележио да су због ове одлуке поједини српски листови назвали Француску „срамним полтроном Русије” (AMAE, NS, Turquie, doss. 269, № 56-66, Salonique, le 13 mai 1913).

прекине опсаду и бомбардовање града. У супротном би адмирали својим владама предложили проширење блокаде на читав обалски део црногорске територије, као и на део јадранске обале који је „окупиран” од стране српске и црногорске војске.⁹⁷² Влада на Цетињу је изразила жаљење због такве одлуке великих сила и обавестила их да ће и поред демонстрације наставити опсаду Скадра.⁹⁷³

Управо у тренутку када су се бродови великих сила појавили у црногорским водама, краљ Никола је, заједно са командантом српских трупа које су стигле 31. марта генералом Петром Бојовићем, правио план заједничког напада на град. Неуспеси црногорске војске да самостално заузме Скадар приморали су црногорског краља да од Србије затражи већу помоћ, као и да српском Генералштабу да одрешене руке у погледу израде ратног плана за освајање Скадра.⁹⁷⁴ На састанку са генералом Бојовићем 2. априла краљ Никола му је препустио врховну команду над српском и црногорском војском око Скадра као и организацију напада.

До заједничког напада ипак није дошло због притисака од стране великих сила и претњи да ће, уколико се не повуче из опсаде, санкције сносити и Србија.⁹⁷⁵ Претње Србији ниси долазиле само од стране Аустроугарске већ и од пријатељских држава попут Велике Британије. Посланик Велике Британије у Србији Пеџет је, по налогу лорда Греја, уложио протестну ноту српској влади којом јој је стављено до знања да, уколико би црногорско-српске снаге заузеле Скадар на јуриш и том приликом дошло до масакра у граду, Велика Британија би подржала Аустроугарску у одлуци да поништи споразум од 22. марта којим се одрекла Ђаковице, Призрена и Дебра у корист Србије и Црне Горе.⁹⁷⁶ Без сумње, Велика Британија је била решена да најзад стави тачку на питање Скадра и без даљег одлагања оконча рат који је заокупљао пажњу европске дипломатије пуних шест месеци.

⁹⁷² AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 211-212, Antivari, le 5 avril 1913.

⁹⁷³ E. Ch. Helmreich, *nav.delo*, 310.

⁹⁷⁴ М. Милићевић, „Транспортовање трупа Приморског кора”, 39-52.

⁹⁷⁵ Србија је упркос повлачењу наставила да подржава Црну Гору. У априлу две државе су постигле споразум да Србија да Црној Гори на име зајма милион франака. Пошто Србија није ни сама имала новац, требало је да исплати 500.000 франака тек пошто закључи зајам у иностранству. До средине маја Црна Гора је добила наведену суму, али не и њен остатак (Д. Вуксан, „Балкански рат”, *Записи*, књ. XV/1936, 119-124; Н. Ракочевић, „Односи Црне Горе и Србије у периоду 1912–1914.“, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат* (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 576-586).

⁹⁷⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 100-101, Belgrade, le 3 avril 1913.

Српска Врховна команда је 10. априла издала наредбу да се даље операције прекину, а српске трупе удаље од Скадра.⁹⁷⁷ Француски отправник послова на Цетињу Тејан обавестио је Министарство да су у тамошњем српском посланству сви одахнули након наређења српске Врховне команде да повуче трупе генерала Бојовића јер је притисак на Србију од стране Аустроугарске био превелики.⁹⁷⁸ О тој одлуци Србија је 11. априла обавестила велике силе. На одлуку Србије утицала је и нота коју је адмирал Сесил Бурнеј 10. априла упутио црногорској влади којом ју је обавестио да се демонстрација сила претворила у блокаду црногорске обале од Бара до ушћа Дрима. Блокада се односила на све бродове у том рејону, којима је дат рок од 48 сати да исплове из тог сектора.⁹⁷⁹

Наредних дана Србија је отпочела повлачење трупа које је послала у помоћ црногорској војсци под Скадром.⁹⁸⁰ Аустроугарски начелник Генералштаба фон Хецендорф сматрао је да Србија није због притиска великих сила повукла своје трупе из опсаде Скадра, већ због деликатних односа са Бугарском.⁹⁸¹ Председник српске владе Пашић је 17. априла затражио од Велике Британије и Немачке да ескадра бродова не прави сметње евакуацији српских трупа из Скадра у Драч и Медову и њиховом укрцавању у транспортне бродове. Званично одобрење је стигло сутрадан, те је и повлачење одмах отпочело.⁹⁸² Војска се евакуисала из највећег дела Албаније током маја, али се један део задржао на стратегијским положајима на левој обали Црног Дрима до ушћа у Велики Дрим и на вододелници Великог Дрима и Белог Дрима до границе са Црном Гором.⁹⁸³

Након негативног одговора краља Николе на ноту од 5. априла и проширења блокаде на читаву црногорску обалу било је јасно да ће демонстрација бити дужа него што је Француска предвидела. Највише се прибојавала да ће Аустроугарска изгубити стрпљење и на своју руку преузети неку акцију против Црне Горе. Да до тога не би дошло, Пол Камбон је на састанку амбасадора од 10. априла предложио да се Црна Гора заобиђе, тј. да велике силе дипломатским путем убеди Порту да Есад-паша преда Скадар директно у њихове руке. Лорд Греј је истакао да није противан том предлогу,

⁹⁷⁷ М. Д. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године*, III, Београд 1931, 200.

⁹⁷⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 99, Cétigne, le 3 avril 1913.

⁹⁷⁹ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 343.

⁹⁸⁰ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1069, Paris, le 12 avril 1913, 81.

⁹⁸¹ М. Мартиновић, *нав. дело*, 71.

⁹⁸² М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 126-127.

⁹⁸³ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 19.

али да би, чак и да се тај план оствари, велике силе морале предузети мере да заштите град од упада Црногораца, будући да, како је нагласио, „краљ Никола ни сада не пркоси Турској, него великим силама”.⁹⁸⁴

Француска влада је била приморана да трага за другачијим и бржим решењем Скадарске кризе не само због непредвидивости Аустроугарске, већ и због своје јавности која ју свакодневно критиковала. Министарство спољних послова је било изложено јавним осудама пред којима је било приморано да се правда објашњењима да је блокада „мирољубива и да ће се Француска потрудити да се као таква и оконча”.⁹⁸⁵ Међутим, критична према сопственој влади широка јавност Француске није штедела ни Црну Гору. Својом упорношћу и одбијањем да одустане од Скадра црногорски краљ Никола је успео да један део француске јавности окрене против себе и своје државе. Тако се париски лист *Journal des Débats* у броју од 10. априла питао „у име чега ова мала држава, мајушни део српског народа, полаже право да анектира несрпско становништво. Црна Гора се не може проширити на југ, а да не престане да буде словенска држава ма колико мало албанског становништва анектирала.” Овај лист се слагао са изјавом коју је дао лорд Греј да у питању Скадра Црна Гора води освајачки рат. Закључак листа *Journal des Débats* био је да Црна Гора треба да споји своју будућност са будућношћу Србије и да треба да је задовољна са добијеним територијалним проширењима.⁹⁸⁶

За разлику од француске, наклоност руске јавности према Црној Гори, барем њеног словенофилског дела, била је несмањена. Под организацијом савеза словенских удружења и других панславистичких организација, у Русији је 6. априла организовано неколико окупљања у знак подршке Црној Гори, на којима су учесници носили транспаренте на којима је писало „Скадар–Црној Гори” и „Крст на Светој Софији”.⁹⁸⁷

Нестрпљење великих сила, нарочито Аустроугарске, није много утицало на црногорског краља Николу да одустане од опсаде Скадра, иако је земља сваким даном била у све већој изолацији и налазила се пред опасношћу да буде нападнута од Аустроугарске са копна и са мора. У безизлазној ситуацији краљ Никола је покушавао да, путем компензације, нађе излаз из кризе. Посредством Русије средином априла је понудио великим силама да одустане од Скадра, али да добије читав ток реке Бојане,

⁹⁸⁴ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 376.

⁹⁸⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 263, Paris, le 7 avril 1913.

⁹⁸⁶ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар–април 1913, преглед штампе за 10/23. април.

⁹⁸⁷ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 110-111.

северну обалу Скадарског језера и да Црна Гора не учествује у отплати држаног дуга Османског царства. Пре него што је ову понуду проследио осталим силама, Сазонов је потражио савет Француске.⁹⁸⁸ Министар Пишон је сматрао да треба изаћи у сусрет захтевима Црне Горе и да су, наспрам претрпљене штете, услови реални, те је, с тим у вези, посредством Луја Војновића, обавестио владу на Цетињу да ће Министарство спољних послова посредовати код француских банака да Црна Гора добије зајам под повољним условима.⁹⁸⁹ Француски амбасадор Камбон, који је на тему зајма већ разговарао са Лазаром Мијушковићем током његовог боравка на преговорима у Лондону, сматрао је да Француска у овом питању треба да изађе у сусрет црногорском захтеву, наравно онда када Црна Гора повуче своје снаге од Скадра.

У исто време када се обратила Русији влада Митра Мартиновића обратила се за помоћ италијанском посланству на Цетињу тражећи 300.000 круна на име зајма. Италија је обећала новац уколико Црна Гора прекине рат.⁹⁹⁰ Француски амбасадор у Риму Камил Барер је о понуди црногорске владе сазнао од италијанског министра спољних послова маркиза Сан Ђулијана. Сан Ђулијано је показао велики интерес да помогне Црној Гори, тим пре јер би Италија, како је објаснио Бареру, исплаћени новац црногорској влади сматрала неком врстом инвестиције за учвршћење италијанских интереса у сливу горњег тока Дрима. Конкретније, новац би био искоришћен за радове на проширењу железничке мреже у области Скадра и Скадарског језера и шире у пограничном црногорско-албанском подручју. Барер није био противан да Италија новчано помогне црногорску краљевину, али је министру Пишону указао да, уколико Италија оствари свој наум, њен свеукупни утицај на Балкану би порастао. Пораст италијанског значаја би смањење француског утицаја у источном делу Медитеранског басена, сматрао је амбасадор, а Француска је требало да процени да ли да спречи реализацију овог пројекта или да се у њега укључи као италијански партнер.⁹⁹¹

Увидевши да Црна Гора показује спремност да напусти Скадар уколико добије адекватну финансијску надокнаду, амбасадори у Лондону су на седници од 16. априла разматрали могућност да се Црној Гори понуди зајам у коме ће учествовати све силе. У име својих влада сагласност су дали сви амбасадори. Седници је присуствовао и британски премијер лорд Асквит, који је, такође, подржао предлог. Три дана касније, 19.

⁹⁸⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 265, № 235, Paris, le 14 avril 1913.

⁹⁸⁹ Д. Вујовић, *нав. дело*, 400.

⁹⁹⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 265, № 236, Paris, le 14 avril 1913.

⁹⁹¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 132-133, Rome, le 18 avril 1913.

априла, велике силе су понудиле Црној Гори зајам од 1.200.000 фунти намењених санирању последица рата и поправљању финансијског стања у држави. Услов за добијање зајма остао је непромењен – евакуација Скадра.⁹⁹² На седници црногорске владе, одржаној истог дана, поједини чланови отворено су саветовали краљу да абдицира јер је то „једини реални излаз из тренутне ситуације”. Краљ је дао пристанак, али је престононаследник Данило одбио да се прими престола јер је сматрао да нема разлога за краљеву абдикацију.⁹⁹³

Док се чекало на црногорски одговор на понуду о зајму шеф Политичког одељења француског Министарства спољних послова Морис Палеолог је 22. априла послао инструкције отправнику послова Полу Анрију Деларош-Вернеу⁹⁹⁴, тек пристиглом на Цетиње, како да поступа у случају да Црна Гора одлучи да Скадар преда у руке великих сила. Послате инструкције су биле индентичне онима које је Форин Офис послао свом представнику на Цетињу.⁹⁹⁵

Иако није директно учествовала у поморској демонстрацији против Црне Горе, Русија је и даље остала велика сила највише уплетена у Скадарску кризу. Помно је пратила ток догађаја и на све начине покушавала да утиче на владу краља Николе да се повинује вољи Европе. Одлуком да именује Француску за свог мандатара у блокади црногорске обале, Русија се помирила са могућим последицама које је та заједничка акција великих сила могла донети и непоколебљиво је остајала при том ставу. Приликом аудијенције британског амбасадора у Петрограду Џорџа Бјукенена цар Николај је истакао да се он више не плаши агитације и демонстрација панслависта чији протести само имају за циљ „да осрамоте владу”, јер је став званичне Русије сасвим јасан: „Русија не би ризиковала да зарати са Аустроугарском и Немачком због једног бедног албанског града какав је Скадар.”⁹⁹⁶

Стрпљење је још више издавало аустријског цара и читав војни и политички врх Аустроугарске монархије. Аустроугарска је очекивала да ће, након повлачења српске војске и присуства страних бродова у црногорским водама, краљ Никола и сам одло-

⁹⁹² AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 35, Londres, le 19 avril 1913.

⁹⁹³ АЈ, збирка Јована Јовановића Пижона, бр. 80, фас. 3, Бр. 2, Цетиње, 3. април 1913.

⁹⁹⁴ Пол Анри Деларош-Верне (Paul-Henry Delaroché-Vernet, 1866–1931), дипломата. У периоду децембар 1903–март 1904. обављао је дужност отправника послова у Црној Гори. У Црну Гору се вратио 18. марта 1913. као изванредни посланик, а у децембру 1913. године је преименован у опуномоћеног министра друге класе. На челу посланства у Црној Гори је остао до 1921. (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, t. XXXII, 199-200).

⁹⁹⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 237, Paris, le 22 avril 1913.

⁹⁹⁶ BD, IX/II, № 849, Saint Petersburg, April 14, 1913, 688-690.

жити оружје и одустати од Скадра. Чињеница да је опсада не само настављена, већ и појачана, изазивала је бес у аустријским круговима због непоштовања одлуке великих сила.⁹⁹⁷ Додатну узнемиреност у друштвеним круговима Беча изазивале су лажне вести о паду Скадра у руке Црногораца, које су се, с времена на време, појављивале у европским листовима. Учесталост оваквих вести постала је већа од тренутка када су велике силе блокирале обалу Црне Горе. Једна таква „радосна вест” пронела се 5. априла дуж обале Јадранског мора. Становници Крфа, на спонтаном окупљању „поздрављали су ослободиоце и хвалили своје пријатељство са словенском браћом Србима и Црногорцима”.⁹⁹⁸

Премда је јавност Аустроугарске и читаве Европе била приправна да је пад Скадра могућ сваког тренутка, када је 23. априла у Беч стигла проверена информација о предаји Есад-паше узнемирење аустријске јавности достигло је врхунац.⁹⁹⁹ Град се предао тачно у подне.¹⁰⁰⁰ Исто јутро заповедник одбране Есад-паше упутио је представницима дипломатског кора кратко саопштење о разлозима капитулације. У достављеном саопштењу Есад-паша је навео да ни војни, ни прехрамбени магацини нису допуњени од почетка опсаде, која је трајала већ седам месеци. Услед оскудице био је угрожен елементарни опстанак гарнизона који је бранио град, као и цивилног становништва. Услови које му је Црна Гора понудила су достојанствени и не унижавају углед војника који су месецима одолевали опсади. Са свим преосталим војницима који су могли понети сво преостало наоружање, укључујући и муницију, Есад-паша је обавестио велике силе да ће се повући из Скадра према Тирани и да црногорска власт над Скадром и околином ступа на снагу у зору 24. априла.¹⁰⁰¹

Сутрадан, након капитулације Скадра представници дипломатског кора на Цетињу сазнали су за тајни, усмени додаток споразума између краља Николе и Есад-паше. Као потомак једне од најугледнијих албанских породица Есад-паша је био врло подозрив према сународницима католичке и православне вере. Сматрао је да би Албанија верски хомогена и мања обимом од оне која је утврђена у Лондону, била далеко стабилнија државна заједница. Био је спреман да коригује утврђене границе у замену за

⁹⁹⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 47-48, Vienne, le 23 avril 1913.

⁹⁹⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 253, Corfou, le 6 avril 1913.

⁹⁹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 47-48, Vienne, le 23 avril 1913.

¹⁰⁰⁰ *Самоуправа*, № 84, „Пад Скадра”, „Скадар је пао”, „Пад Скадра у Народној скупштини”, 10/23. април 1913, 1-3.

¹⁰⁰¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 50, Scutari d'Albanie, le 23 avril 1913.

подршку Србије, Грчке и Црне Горе,¹⁰⁰² односно, како је то саопштено дипломатским представницима, Есад-паша је обећао да ће приступити Балканском савезу када се домогне трона. Заузврат, краљ Никола му је допустио да напусти Скадар са 20.000 војника и свим наоружањем и обећао да ће подржати његове претензије на престо. О овоме је краљ Никола упознао српску и грчку владу, које су дале сагласност да се читав план спроведе у дело.¹⁰⁰³

Осим слободног изласка из града за војску, према договореним условима предаје, и цивилно становништво је било слободно да напусти Скадар са свом имовином и личним наоружањем. Према споразуму о примопредаји града, сва утврђења у Скадру која су коришћена у одбрани остала би нетакнута, а заповедник опсаде престолонаследник Данило гарантовао је становништву које одлучи да остане у граду да неће бити протеривано нити малтеретирано на било који други начин. Објављено је да ће град бити поштеђен од паљевине и пљачкања. Неколико тачака у документу о предаји односило се на бригу о рањенима, као и на предају српских или црногорских заробљеника црногорском Генералштабу.¹⁰⁰⁴

Краљ Никола је у *Гласу Црногорца* 24. априла објавио вест о свечаном уласку црногорске војске у Скадар.¹⁰⁰⁵ Краљ је истога дана у свечану аудијенцију примио све чланове дипломатског кора на Цетињу који су му честитали на победи.¹⁰⁰⁶ Међу њима је био и нови француски отпражник послова Деларош-Верне. У налету сентименталности краљ је од Деларош-Вернеа затражио „помоћ и заштиту за себе и свој народ” и завапио да Француска помогне Црној Гори да сачува Скадар за који је црногорски народ проливао крв током вишемесечне опсаде.¹⁰⁰⁷

Победа Црне Горе свечано је прослављена и у словенофилским круговима у Русији. Словенофилски листови поздравили су са великим одушевљењем вест о паду Скадра и представљали је као „заједничку словенску победу”.¹⁰⁰⁸ За разлику од своје јавности званична Русија је обрт у Скадарској кризи дочекала са великом зебњом. Успех Црне Горе да најзад стави Скадар под своју власт значио је велику бригу за министра Сазонова и царску владу. Русија се још једном нашла пред тешком одлуком

¹⁰⁰² Д. Т. Батаковић, „Српска влада и Есад-паша Топтани”, 35-56.

¹⁰⁰³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 82, Paris, le 24 avril 1913.

¹⁰⁰⁴ Исто, № 52-53, Scutari d'Albanie, le 23 avril 1913.

¹⁰⁰⁵ *Глас Црногорца*, година XLII, бр. 16, 11./24. април 1913, 1-3.

¹⁰⁰⁶ Исто, бр. 19, 27. април/9. мај 1913, 2.

¹⁰⁰⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 111-113, Cettigné, le 25 avril 1913.

¹⁰⁰⁸ Исто, № 97, Saint-Petersbourg, le 25 avril 1913.

да ли да подржи остале државе, пре свих Аустроугарску, које су тражиле оштро кажњавање Црне Горе за непоштовање воље великих сила. Министар Сазонов је о својој бризи телеграфисао француској влади истакавши да је за царску владу, због моралних разлога, немогуће да подржи даље репресивне мере против Црне Горе, али је исто тако немогуће да поново овласти своју савезницу Француску да је заступа у копненој кампањи као што је то учинила у поморској демонстрацији. Упркос томе што поморска демонстрација није предствљала никакав ратни или било какав други агресивни чин, она је Русији донела велику непопуларност у Француској, истакао је Сазонов, који је јасно увиђао да је савезништво две државе пољуљано и да, уколико жели да оно опстане, не сме стављати Француску пред сличне изборе у будућности.¹⁰⁰⁹ Пред новим француским амбасадором у Русији Теофилом Делкасеом, као и пред послаником Србије у Петрограду Димитријем Поповићем, оштро се говорило о краљу Николи који је у руским државним круговима изгубио доста од своје пређашње популарности. Све личности из државног врха Русије са којима је српски посланик Поповић средином априла говорио замерали су краљу Николи и лично користољубље.¹⁰¹⁰

Упркос великој штети коју је и Србија трпела у међународним оквирима због Скадарске кризе, вест о паду Скадра је са великим задовољством примљена. Радосну вест која је у Скопље стигла 24. априла управа града је поздравила са 101 испаленим плотуном, а генерал Живојин Мишић је на свечаној вечери „у част велике победе” угостио све стране представнике и друге угледнике Скопља.¹⁰¹¹

Истога дана када је извршена примопредаја Скадра у Лондону су се окупили амбасадори и усвојили одлуку да пад Скадра под црногорску власт не мења коначну одлуку о судбини града ни о већ договореној траси северне албанске границе. Граница између Црне Горе и Албаније договорена је на састанку амбасадора од 14. априла и уцртана је у приложеној карту коју су израдили аустроугарски стручњаци и гроф Александар Бекендорф. Граница је полазила од Јадранског мора, пратила ток реке Бојане према Скадарском језеру, обухватала Скадар и Тарабош који су додељени Албанији, пресекала Скадарско језеро код села Зогај, и даље према северу пружала се преко територија племена Груда и Хоти чија територија је улазила у оквире Црне Горе, док је територија племена Кастрата и Клемента припала Албанији. Ка северу, граница се пружала линијом разгреничења црногорског племена Куча и племена Клемента, уз то

¹⁰⁰⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 184, Paris, le 27 avril 1913.

¹⁰¹⁰ Isto, № 218-219, Berlin, le 28 avril 1913.

¹⁰¹¹ Isto, № 84, Skoplje, le 24 avril 1913.

да Плав и Гусиње остану Црној Гори. Граница би даље ишла између река Лима и Дрине, при чему би Ђаковица остала изван Албаније, а граница је настављала да прати ток Белог Дрима. Код Призрена граница би пресекла територију западно од Призрена и области Љуме од којих је ова последња ушла у оквире Албаније. Даље би ишла преко планине Коритник, одакле би се спуштала у дебарски дистрикт, Дебар би остао изван Албаније али би граница пролазила тик нешто северније од града у дистрикту Река. Граница би даље на југоистоку наставила током Црног Дрима до ушћа са реком Шкумбом код села Луково, остављајући Стругу ван Албаније, и излазила на Охридско језеро код села Лин.¹⁰¹² Пошто су још једном утврдили идентичну трасу границе, амбасадори су карту, заједно са пратећим протоколом, упутили влади краља Николе и позвали га да евакуише град.¹⁰¹³

Нашавши се у безизлазној ситуацији, краљ Никола је прибегао маневру из новембра претходне године, фабрикујући вести да је Црна Гора ступила у тајне преговоре са Аустроугарском и да је краљ Никола спреман да јој уступи Ловћен у замену за Скадар.¹⁰¹⁴ У исто време када је покушала да привуче Србију обећањима територијалних уступака, уколико ступи са њом у царински савез, Аустроугарска је исто покушавала и у Црној Гори. У случају Црне Горе располажемо са мање релевантним информацијама о детаљима разговора који су се водили углавном посредством аустроугарског посланика на Цетињу барона Гизла. Спекулисало се да је Аустроугарска још током новембра понудила Црној Гори да ће, ако јој уступи Крстац – раскршће путева и најнижу тачку на Ловћену, подржати црногорске захтеве на Конференцији.¹⁰¹⁵ Разговори су вођени у тајности и засигурно је да, попут Србије, ни Црна Гора није узимала аустроугарска обећања за озбиљно. Међутим, крајем децембра, на Лондонској конференцији, црногорски краљ је сматрао да ће повећати шансе Црне Горе да добије Скадар уколико изазове суревњивост између Италије и Аустроугарске – два највећа такмаца у Скадарском питању. Краљ је свом првом делегату у Лондону Мијушковићу наложио да аустроугарском амбасадору Менсдорфу помене могућност компензације уколико попусти у питању Скадра. Истовремено је Мијушковић скренуо пажњу маркизу Импе-

¹⁰¹² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 167-168, Athènes, le 19 avril 1913; AJ, збирка J. J. Пижона, бр. 80, фас. 7, арх. јед. 222-223, белешка С. Грујућа; DDF, 3e série, t. VI, № 256, 312.

¹⁰¹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 58, Paris, le 24 avril 1913; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 106, Санкт Петербургъ, 2/15 Априља 1913, 77-78.

¹⁰¹⁴ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 363; М. Мартиновић, *нав. дело*, 74.

¹⁰¹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 146-150, Londres, le 11 janvier 1913; P. Popovitch, *нав. дело*, 9; Н. М. Потапов, руски војни агент у Црној Гори, *Дневник 1906–1907, 1912, 1914–1915. г.*, II, (ред. одбор А. Н. Сахаров, Р. Распоповић), Подгорица-Москва 2003, 486-487.

ријалију да би Аустроугарска пристала на уступање Скадра Црној Гори уколико јој она заузврат уступи Ловћен и склопи са њом царинску унију. Одјек гласине је превазишао очекивања краља Николе који се убрзо нашао пред осудом црногорске јавности, као и пред претњама Русије и Италије које су јој поручиле да су категорично против овакве компензације. Краљ је био принуђен да демантује ову вест и да сву кривицу баци на Мијушковића, оптужујући га да је деловао ван инструкција. Ефекат афере је био супротан од очекиваног, Италија је, умирена од стране грофа Берхтолда да су вести о преговорима неистините, обећала Аустроугарској подршку у питању Скадра.¹⁰¹⁶ Као и у децембру, поновне гласине о уступању Ловећена Аустроугарској изазвале су контраефекат код великих сила, а при том је било сасвим јасно да краљ Никола нема са чим да тргује јер је Аустроугарска била на путу да оствари свој план.

Како се и очекивало Аустроугарска је најбурније реаговала на нове околности у Скадарској кризи. Гроф Берхтолд је сутрадан по предаји града у руке Црне Горе упутио писмо Амбасадорској конференцији траживши од њих да усвоје мере које би казниле Црну Гору јер се још једанпут оглушила о вољу Европе. Заузимање Скадра, упркос блокади барске луке и неколицини ултиматума који су упућени црногорској влади, аустријски министар спољних послова назвао је увредом за велике силе.¹⁰¹⁷ Немачка није имала дилему да ли треба и даље да подржава своју савезницу. У новим инструкцијама за амбасадора у Лондону Немачка се заузела да се Аустроугарској дозволи да са копна нападне Црну Гору и натера је да Скадар преда великим силама.¹⁰¹⁸

Пре него што би казнене мере против Црне Горе биле подигнуте на виши ниво, Амбасадорска конференција је наложила представницима шест сила на Цетињу да црногорској влади уруче још један, последњи демарш којим су је упозориле да ће бити предузета копнена експедиција уколико не евакуише Скадар. Демарш је уручен 27. априла.¹⁰¹⁹ На овом потезу упозорења нарочито је инсистирао Пол Камбон који се противио даљем ангажовању Француске у казним мерама против Црне Горе. Такође, француски амбасадор је јасно ставио до знања руском колеги Бекендорфу да он неће дати подршку француској влади уколико она одлучи да и даље делује у име Русије.

¹⁰¹⁶ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 44-46. Ако је краљу Николи пошло за руком да у своју невиност убеди Рим и Беч, то му никако није успевало са бароном Гизлом. Баш поводом овог случаја Гизл је у једном од својих извештаја Бечу записао да је краљ: „сањар, шовиниста и првокласни егоиста који види ствари само кроз сопствене наочари и верује да је он средишна тачка светске политике” (Dž. D. Tredveј, *nav. delo*, 143-144).

¹⁰¹⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 73, Londres, le 24 avril 1913.

¹⁰¹⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 218-219, Berlin, le 28 avril 1913.

¹⁰¹⁹ Isto, № 231-232, Cettigné, le 28 avril 1913.

Сматрао је да, уколико руска влада подржава идеју копнене кампање против Црне Горе, онда или ће „сама уческовати у њој, или ће све велике силе предати мандат Аустроугарској”.¹⁰²⁰

Министарство спољних послова Француске није показивало Камбонову одлучност. Било је растрзано између лојалности према савезници и одговорности према интересима француског народа. Упорно одбијање Црне Горе да се повинује вољи Европе и повуче своје снаге из Скадра, а са друге стране одлучност Аустроугарске да једном „казненом експедицијом” сломи отпор краља Николе, задавали су велике бриге Министарству спољних послова Француске. Због заоштравања аустроугарско-црногорских односа понајвише је био забринут шеф Политичког одељења Морис Палеолог, који је, после многобројних измена у Министарству током 1912. и 1913. године и даље остао човек од највишег поверења председника Поенкареа. О актуелној балканској ситуацији њих двојица су готово свакодневно разговарали. Били су уверени да су Аустроугарска и Италија већ договориле казнену операцију против Црне Горе и то уз прећутну подршку своје немачке савезнице. Док су силе Тројног савеза демонстрирале јединство, силе Антанте нису биле сагласне. Према заједничкој оцени кривац за нејединство је, понајвише, била Русија. Поуздано су били обавештени да је споразум Есад-паше и краља Николе постигнут уз прећутну сагласност руског посланства на Цетињу и српске владе. О томе Русија није обавестила нити консултовала своју савезницу. У овом случају, као и толико пута раније, сматрали су Поенкаре и Палеолог, руска дипломатија показала је недоследност и контрадикторност јер је, убрзо након пада Скадра, министар Сазонов обавестио Пишона да је „одобрио и подржао војну акцију против Црне Горе, али да руски став буде третиран као апсолутна тајна”.¹⁰²¹

Сазонов је отишао и корак даље. Према поверљивим информацијама до којих је дошао Палеолог, он је чак подстицао Италију да окупира Валону. При том је заборавио да Велика Британија, са којом ју је везивао споразум о пријатељству, никада не би дозволила нарушавање успостављене равнотеже у Медитерану. Британски амбасадор у Паризу сер Френсис Берти, са којим је Палеолог поделио ове поверљиве информације, сматрао је да иза руско-италијанско-аустроугарског плана о експедицији против Црне Горе и окупацији Валоне стоји руски амбасадор Извољски. Читаву ситуацију Берти је назвао „un coup d'Iswoisky”. Познајући склоности руског амбасадора, Палеолог није

¹⁰²⁰ Isto, № 235-239, Londres, le 28 avril 1913.

¹⁰²¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 268, № 162-163, Paris, le 4 mai 1913.

негирао умешаност Извољског јер је добро знао за његов став да Русија мора да брине о добробити словенских држава Балкана, и да је не занима ко ће владати Албанијом, али је у овом случају сматрао да чак ни он не би у својим интригантским плановима отишао толико далеко да са Тројним савезом тргује словенским интересима.¹⁰²²

Док су у Паризу још разматрали одговорност Русије, у Министарство је стигла инфомација да су аустроугарске снаге спремне за покрет. Гроф Берхтолд је обавестио све силе да ће до 5. маја увече чекати на позитиван одговор црногорског краља. Уколико одговор не стигне, војска која је стационирана на граници са Црном Гором добиће наредбу за покрет. Италија се, као једина од великих сила, изјаснила да ће пратити Аустроугарску у овој изолованој акцији и најавила да има намеру да окупира Валону.¹⁰²³ По пријему обавештења од грофа Берхтолда, министар Сазонов је 4. маја, посредством посланика на Цетињу, упутио црногорској влади последњи апел да најхитније напусти Скадар, јер је то једини начин да избегне напад Аустроугарске. Сазонов је још једном обећао да ће се заложити да Црна Гора добије адекватну компензацију.¹⁰²⁴

Осим црногорској влади, Сазонов је телеграфисао и својим колегама Пишону и лорду Греју и изразио наду да ће, уколико дође до почетка копнене акције, Француска и Велика Британија наредити својим војницима да, заједно са аустроугарским и италијанским, започну искрцавање на црногорску обалу. Само присуство бродова у црногорским водама, без непосредног присуства на копну, није гарантовало никакву контролу над операцијом која би се спроводила, истакао је руски министар. Још је подсетио своје савезнике да је искрцавање само наставак започете демонстрације моћи према Црној Гори и да су Француска и Велика Британија већ дале сагласност да ће учествовати у своје и у име Русије и да то обећање треба до краја да испуне.¹⁰²⁵

Пред опасношћу да буде нападнута од стране најмање две велике силе, Црна Гора је објавила да ће се 5. маја безусловно повући из Скадра и предати град у руке великим силама.¹⁰²⁶ Одлука краља Николе о предаји Скадра наишла је на осуду у његовој околини, те је влада Митра Мартиновића поднела оставку „јер није хтела да се правда овим важним питањем и да се популарише, па да предају Скадра дефинише као издајство”. Нову владу је саставио Јанко Вукотић и то тешком муком јер је свакоме

¹⁰²² Isto, № 162-163, Paris, le 4 mai 1913.

¹⁰²³ Isto, № 164, Paris, le 4 mai 1913.

¹⁰²⁴ Isto, № 165, Paris, le 4 mai 1913.

¹⁰²⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 268, № 167, Paris, le 4 mai 1913.

¹⁰²⁶ Isto, № 177, Londres, le 5 mai 1913.

било непријатно да се пред народом прими такве одговорности. Андрија Јовићевић, помоћник шефа бригадног штаба бригадира Луке Гојнића и писац *Дневника из балканских ратова*, је након прочитаног краљевог Манифеста о предаји града са горчином записао: „Тако је завршена предаја Скадра, и тако предасмо објесним Арнаутима 4.000 наших гробова, да их скрнавe: а тако и заврши наша залудња седмомјесечна љута и крвава борба око Душанова Скадра!”¹⁰²⁷

Слика 8: Опроштај од погинулих пре напуштања Скадра (Народна библиотека Србије, Самсон Чернов, фотоалбум бр. 7, АФ 11/7, снимак бр. 15)

Околности под којима је Црна Гора била приморана да се одрекне Скадра пробудили су дубоко саосећање према њој у истој европској јавности која је до тада сипала оптужбе на рачун обести црногорског краља. Тако је лист *Le Petit Journal* са жаљењем констатовао да су велике силе одузеле Црној Гори „плодове њене херојске борбе показане у вишемесечној опсади Скадра“.¹⁰²⁸

Састанак амбасадора 5. маја био је поново посвећен скадарском проблему. Лорд Греј је отворио седницу прочитавши текст телеграма који је примио од свог представника на Цетињу. Сви окупљени делегати су поздравили одлуку краља Николе да се повинује вољи Европе. Преостајало је једино, закључили су амбасадори, да Црна Гора

¹⁰²⁷ А. П. Јовићевић, *нав. дело*, 93-94.

¹⁰²⁸ *Le Petit Journal, supplément illustré*, № 1172, le 4 mai 1913, 3.

наредних недеља испуни дато обећање и повуче своје трупе из Скадра и околине.¹⁰²⁹ Евакуација црногорских трупа из Скадра текла је доста споро. Повлачење није било окончано ни до краја маја, а према договору са представницима великих сила, црногорски војници су требали да се до почетка јуна евакуишу и са Тарабоша. Према споразуму о предаји града, краљ Никола је обећао британском адмиралу Бурнеју да ће до 7. јуна црногорски војници бити на 10 км изван Скадра.¹⁰³⁰

Након предаје Скадра и започете евакуације црногорске војске настављени су преговори између великих сила да се Црној Гори одобри зајам за опоравак земље. Уз потпоре француске и италијанске владе, црногорска делегација је почетком јуна склопила споразум са француско-италијанским конзорцијумом који су чинили *La banque de Paris et de Pays-Bas* и *La Société Commerciale d'Orient* о добијању зајма. Међутим, ускоро је дошло до потешкоћа јер црногорска влада није прихватала услов да представници банака врше контролу државних трошкова и да имају искључиво право да у име Црне Горе преговарају о великом међународном зајму вредном 30 милиона. На крају, банке су одустале од овог услова и прихватиле предлог црногорске владе да ову контролу врше посланици Француске и Италије на Цетињу. Упркос постигнутом споразуму, због немира у Албанији и сталног подозрења француске владе да ће краљ Никола искористити новац за неки нови рат, врло брзо се зајам претворио у средство притиска и уцене на краља Николу. У новембру 1913. године је исплаћен аванс од 6 милиона, у мају наредне године још један аванс од 3 милиона, али обећани зајам од 30 (негде се спомиње 40 милиона франака) до почетка Првог светског рата никада није био формално закључен.¹⁰³¹

Последице Скадарске кризе биле се погубне по унутрашњу ситуацију у Црној Гори, али и по црногорско-руске односе. У први мах последице су се манифестовале кроз разочарење краља Николе политиком Русије према Црној Гори. Убрзо након окончања кризе краљ је почео да спроводи антируску кампању која је наликовала прогону свега што је руско из Црне Горе, а уз све то је кокетирао са Аустроугарском. Својим „осионим” понашањем учинио је немогућим рад руског посланика Александра Гирса кога је почетком јуна 1913. године приморао да узме дужи одмор. Затворио је девојачки завод на Цетињу који је био под заштитом руске царице Марије Фјодоровне, мајке цара Николаја II. Истовремено, углед краља и династије био је на најнижој тачки

¹⁰²⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 295, № 74-78, Londres, le 5 mai 1913.

¹⁰³⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 270, № 56, Scutari d'Albanie, le 26 mai 1913.

¹⁰³¹ Д. Вујовић, *нав. дело*, 405-406.

од доласка на престо. Осим губитка Скадра, становништво је земерало свом суверену јер је дозволио Есад-паши да из града понесе и сву храну, а чак му је дао и један део црногорских залиха које су биле добијене из Русије.¹⁰³² Губитак Скадра значио је за Црну Гору много више од губитка једног утврђеног града. Био је то главни циљ и тежиште њених ратних циљева. И великим силама је било јасно да ће Црној Гори требати много времена да преболи овај пораз.

Француски интелектуалац и публициста Шарл Лоазо, током своје посете Црној Гори у јесен 1913. године, саставио је извештај намењен Министарству спољних послова о утисцима о Црној Гори након балканских ратова. Као близак пријатељ краљевског дома Петровића и породице Војновић, Лоазо је био добро упознат са ситуацијом у Црној Гори. Према његовој оцени Црна Гора је ушла у Први балкански рат „лоше припремљена, и као таква лоше је водила рат”. Лоазо је сматрао да је Црна Гора пребрзо ушла у рат. Током већег дела је оскудевала у муницији, са разнородном артиљеријом и без икакве организоване медицинске службе за рањенике. Такође, велики део кривице Лоазо је пребацивао на генерала Попатова који је предводио руску војну мисију у Црној Гори која, по његовом мишљењу, није испунила свој задатак. Црногорска војска је била неистренирана и неорганизована, како је истакао Лоазо. Таква војска није била спремна да се бори око добро утврђеног града какав је био Скадар. Ипак, рат је показао и неке добре стране. Ратовање са српском војском, која је била организованија и дисциплинована, много је више допринело консолидацији црногорске војске и њеном успешном ратовању него сва претходна обука спроведена од стране руске војне мисије, сматрао је Лоазо. Осим тога, борба српске и црногорске војске против заједничког непријатеља допринела је разбуктавању националних осећања „код два народа који су делили исту традицију и исти језик“, оцењивао је Лоазо, и закључио да „током векова Црна Гора није познавала другог заштитника до Русије, у рату је стекла новог протектора, суседа и сестринску државу Србију којој је она с правом поклонила своје повеће”. Управо је приближавање две државе, толико очигледно за Лоазоа, било најзначајнији исход рата против Османског царства. Имајући у виду спољнополитички, унутрашњополитички и економски положај обе државе ништа није изгледало рационални-

¹⁰³² *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 327, 422-423.

је Лоазоу, од тога да се у блиској будућности Србија и Црна Гора уједине у једну државу.¹⁰³³

Колико је будућност Црне Горе видео у уједињењу са Србијом, Лоазо је исто тако предвиђао даље унапређење француско-црногорских односа. Сумирајући позицију сваке од шест великих сила пре и након балканских ратова, Шарл Лоазо је октобра 1913. године закључио да је у Црна Гора, превентивно њена јавност од свих сила највише симпатија показивала према Француској. Углед Русије знатно је опао након губитка Скадра, док је Француска и поред тога што је узела учешће у поморској демонстрацији против Црне Горе захваљујући својој „промишљеној политици” успела не само да очува, већ и додатно ојача свој положај у овој „српској држави”.¹⁰³⁴

3.5. Лондонски мировни уговор

Из угла великих сила решење Скадарске кризе значило је да ће убрзо доћи до потписивања мировног уговора између балканских држава и Османског царства, чији су се делегати вратили у Лондон и наставили преговоре. За разлику од претходне фазе, сада се разговор у палати Сент Џејмс водио под будним оком великих сила. Уз њихов надзор, нацрт мировног уговора био је готов до почетка маја. Амбасадори су 3. маја прегледали нацрт и унели мање корекције у текст.¹⁰³⁵ Преостајало је једино да представници зараћених страна ставе своје потписе на споразум и започну разоружавање својих трупа. Међутим, међусобно неповерење дојучерашњих непријатеља, али и савезника, одложило је потписивање споразума за крај маја.

Велики везир Махмуд Шефкет-паша је 7. маја саопштио француском амбасадору Бомпару да је Османско царство спремно да повуче своју војску са Чаталце истога тренутка када прелиминарни мировни споразум буде потписан, али га је истовремено мучило питање шта ће након потписивања мира учинити балканске државе. Услед несугласица које су се појавиле између балканских савезника, везир је упитао Бомпара „да ли и он има утисак да овај мир није у ствари мир, већ само предах?” Истакао је да

¹⁰³³ АСАНУ, Заоставштина Шарла Лоазоа и Луја Војновића, 14427-III-202, „Rapport au Département du 18 octobre 1913 sur la situation au Montenegro”.

¹⁰³⁴ АСАНУ, Заоставштина Шарла Лоазоа и Луја Војновића, 14427-III-202, „Rapport au Département du 18 octobre 1913 sur la situation au Montenegro”.

¹⁰³⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 268, № 120-125, Londres, le 3 mai 1913.

се Османско царство не осећа сигурно и да је забринуто због новоуспостављене границе, јер ако се балканске државе не демилитаризују, онда ни за Османско царство није безбедно да повуче војску у Анадолију, а границе у европском делу остави незаштићене.¹⁰³⁶

Осим бојазни везира Шефкет-паше, било је и других препрека које су стално одлагале потписивање уговора. За велике силе је главни проблем био тај да је свака од заинтересованих страна желела да унесе измене у садржај уговора. Бугарска је највише инсистирала на изменама разне врсте, а посебно је захтевала већу прецизност у одредбама уговора, очекујући да мировни уговор уреди њене послератне односе не само са Османским царством, већ и са Србијом и Грчком.¹⁰³⁷ Иако је од свих балканских држава имала највише примедби на нацрт мировног уговора, Бугарска је истовремено била и најнестрпљивија да се мир што пре потпише. Данев је средином маја рекао Панафијеу да, уколико се уговор не потпише у најкраћем временском периоду, Бугарска ће склопити сепаратни мир са Османским царством. Бугарска је пожуривала склапање мира, али не због страха да би Порта могла да обнови непријатељства у Тракији, већ да би окончала рат на источним и започела пребацивање трупа ка западним границама.¹⁰³⁸ Како је Данев нагласио Панафијеу, Бугарска мора завршити прегруписавање своје војске пре него Србија и Грчка доврше своје преговоре. Сматрао је да, уколико између њих буде склопљен савез, он ће бити уперен искључиво против Бугарске.¹⁰³⁹ Неугласице између Бугарске и њених савезника бринуле су и велике силе. Њима је, као и Бугарској, било у интересу да се уговор потпише пре него што дође до све извеснијег распада Балканског савеза. Наиме, сви европски листови су од марта, а нарочито током априла отворено писали о размимоилажењима између балканских савезника уз констатације да се њихове несугласице могу само ратом разрешити.

Осим прегруписавања армија, још један од показатеља интензивних припрема за наставак рата на Балкану била је потражња нових кредита у европским престоницама. Османска влада је средином маја добила информацију да је *Banque de Paris* одобрила кредит бугарској влади, против чега је Рифат-паша протествовао 22. маја у Министарству спољних послова. Амбасадор и његова влада су се прибојавали да ће Бугарска

¹⁰³⁶ Isto, № 233, Péra, le 7 mai 1913.

¹⁰³⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 153-155, Sofia, le 18 mai 1913.

¹⁰³⁸ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 400.

¹⁰³⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 195, Sofia, le 20 mai 1913.

искористити добијени зајам за наставак рата против Османског царства.¹⁰⁴⁰ Министар спољних послова Стефан Пишон је настојао да умири Рифат-пашу речима да нема разлога за бригу јер, како је објаснио, није био у питању нов зајам, већ само једна транша зајма од 180 милиона франака који је Бугарској одобрен јуна 1912. године.¹⁰⁴¹ При том, у уговору је постојала клаузула да Бугарска може добити обећану исплату тек пошто мировни споразум буде потписан.¹⁰⁴²

Да би зауставиле даљу трку у зајмовима и кредитима, велике силе су се, уместо дипломатског убеђивања, окренуле притисцима и претњама, а све у циљу да балканске државе и Османско царство натерају да потпишу већ готов текст мировног уговора. Конференција амбасадора је на седници од 26. маја донела одлуку да се уговор потпише онакав какав јесте, без икаквих измена.¹⁰⁴³ На саветовању са делегатима балканских држава 27. и 28. маја лорд Греј их је упознао са одлуком Амбасадорске конференције и додао да „нема сврхе даље одуговлачити са потписивањем мира, и да они делегати који не желе да потпишу припремљен текст слободни су да напусте Лондон”.¹⁰⁴⁴ Све делегације зараћених страна невољно су 30. маја ставиле свој потпис на прелиминарни мировни уговор чиме је Први балкански рат званично био окончан.¹⁰⁴⁵

Осим тачака које су уређивале односе између балканских држава и Османског царства, у анексу мировног уговора нашла се и одреба која се односила на Аустроугарску. Ова додатна тачка уговора односила се на судбину дунавског острва Ада Кале. Острво се налазило недалеко од града Оршаве, на приближно истој удаљености од Србије, Румуније и Мађарске. Кроз своју дугу историју често је мењало владаре, а од средине XVIII века било је под османском влашћу са малом муслиманском заједницом од око 400 становника. Током Првог балканског рата острво није било предмет претензија Србије нити место било каквих операција, али Порта није хтела да острво припадне Србији, па га се одрекла у корист Мађарске. Гест је био симболичан, јер је још чланом 3 Берлинског мировног уговора (1878) османски гарнизон био повучен са острва, а острво стављено под провизорну аустроугарску окупацију. Уступањем Аде Кале Аус-

¹⁰⁴⁰ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1241, Paris, le 22 mai 1913, 152.

¹⁰⁴¹ С. Дамянов, *нав. дело*, 343-344.

¹⁰⁴² *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1241, Paris, le 22 mai 1913, 152.

¹⁰⁴³ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 401.

¹⁰⁴⁴ VD, IX/II, № 1002, Foreign Office, May 26, 1913, 814-816.

¹⁰⁴⁵ Уговор је имао 8. тачака. Тачка број 2. је одређивала линију Енос на Егејском до Мидије на Црном мору као нову линију разграничења између Османског царства и Бугарске. Тачка број 3. се односила на Албанију, њоме су потписници уговора признавали право великим силама да одреде границе и сва остала питања која се тичу Албаније, итд (Министарство иностраних дела, *Уговор о миру од 17/30. маја 1913*, Београд 1914, 15-18).

троугарској само је озваничено фактичко стање јер је анексија острва већ била спроведена 12. маја.¹⁰⁴⁶

Слика 9: Потписници Лондонског мира (Дигитална збирка фотографија Народне библиотеке Србије)

Натеравши балканске делегате да потпишу мировни уговор, лорд Греј им је дозволио да питања која су остала нерасправљена и која нису ушла у његов текст уврсте у посебан протокол. Протокол се састојао од пет тачака и делегати су га предали лорду Греју 1. јуна. Овај документ је обухватао различита питања као што су проблем ратних заробљеника, вакуфи на територији која је припала савезницима, трговински односи, одрицање и прихватање поданства, питања својине (међу којима је био српски захтев за повраћајем топова које су османске власти заплениле у Солуну на почетку рата). У састав ових пет тачака нису ушла питања финансијске природе, која су стављена у посебан анекс и прослеђена у Париз где су предата у надлежност комисије за финансијска питања која је била у припреми.¹⁰⁴⁷ Примивши протокол, лорд Греј је за

¹⁰⁴⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 134-135, Vienne, le 16 mai 1913. Након Првог светског рата острво је припало Румунији, а након Другог светског рата Ада Кале је потопљена због изградње Хидроелектране *Вердан*.

¹⁰⁴⁷ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 310, 409-410.

сутрадан заказао расправу о евентуалним анексима мировног уговора.¹⁰⁴⁸ Балкански делегати су тражили усвајање анекса који би у потпуности регулисали односе балканских држава и Османског царства. На овај начин чланице Балканског савеза су желеле да заштите своја права пред очима великих сила, јер су знале да их у сепаратним преговорима са Портом очекује мукотрпан и неизвестан посао у коме неће имати заштиту сила, коју су имале у Лондону. Нажалост, никави анекси Лондонског мировног уговора нису усвојени. Пол Камбон је сматрао да су главни кривци за то делегати балканских држава који су се током преговора више занимали за поделу територија и своје међусобне несугласице, него за овакве проблеме који су, време ће показати, били врло озбиљни. Камбон је сматрао да је Османско царство наслутило нејединство у редовима Балканског савеза, и да су османски делегати искористили ту околност да низ важних питања оставе нерешеним.¹⁰⁴⁹

Бугарски делегат Данев је инсистирао да се закључни члан о размени ратификација укине, те да потписани уговор одмах постане правоснажан. Србија, Грчка и Црна Гора нису прихватиле предлог бугарске делегације. Протокол о изостанку ратификација осим Бугара потписао је једино делегат Османског царства Низами-паша јер „су и једни и други журили да међу њима што пре настане редовно стање.”¹⁰⁵⁰ Потписивање уговора није изазвало никакве реакције у балканским престоницама. У Софији су размењени уздржани телеграми честитања између краља, председника владе и генерала Савова. Атмосфера у граду могла се назвати врло хладном, у поређењу са одушевљењем и ентузијазмом које је владало у Бугарској и другим балканским државама на почетку кампање против Османског царства, извештавао је француски посланик из Софије. Званични орган Гешовљеве владе лист *Мирь* са сетом је констатовао да су „након болних преговора, који су трајали седам пута дуже од ратних операција, балкански савезници натерани да потпишу мировни уговор”.¹⁰⁵¹

Недељу дана касније Конференција у палати Сент Џејмс окончана је у „нереду”, како је Камбон известио Министарство спољних послова.¹⁰⁵² Начин на који је конференција окончана, и још више одлазак делегата балканских држава, указивао је дубину јаза међу чланицама Балканског савеза. Главни бугарски представник Стојан Данев

¹⁰⁴⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 233-234, Londres, le 31 mai 1913.

¹⁰⁴⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 187-189, Londres, le 9 juin 1913.

¹⁰⁵⁰ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 303, 397-398.

¹⁰⁵¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 238-241, Sofia, le 31 mai 1913.

¹⁰⁵² AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 187-189, Londres, le 9 juin 1913.

отпутовао је из Лондона већ 1. јуна, а српски и црногорски делегати десетак дана касније. Камбон је извештај о мировној конференцији закључио констатацијом да се може рећи да је „нажалост конференција била неуспешна због дипломатске неумешности преговарача из балканских држава”.¹⁰⁵³ Камбон се надао да ће Амбасадорска конференција, која је наставила са радом и након 30. маја, исправити пропусте Лондонског мировног уговора. Међутим, пред Амбасадорском конференцијом је било мноштво нерешених питања и препрека да се за све нађе адекватно решење. Због тога је било немогуће да се рад амбасадора обустави током лета. Греј је тражио подршку Камбона да се интензивира рад Конференције и да се разреше горућа питања, пре него што амбасадори оду на летњу паузу.

Пред амбасадорима се налазило неколико крупних проблема. Неки су произашли из Лондонског мировног уговора, као што је био случај са повлачењем нове линије разграничења у Тракији између Османског царства и Бугарске. Мировни уговор је предвиђао да линија разграничења буде дијагонала Енос-Мидија, али су амбасадори добили надлежност да одреде комисију која би на терену утврдила детаљну трасу границе. На предлог Министарства војног, Француска је за делегата у комисији већ почетком јуна именовала капетана Рантија, припадника 11. пешадијског пука.¹⁰⁵⁴ Капетан Ранти је био добро упућен у опсег дужности који је чекао комисију на терену, будући да је у периоду од октобра 1912. до априла 1913. године обављао дужност привременог војног аташеа у Османском царству, одмеђујући пуковника Мукора који је на терену пратио војне операције османске војске.¹⁰⁵⁵ Током тих неколико месеци, амбасадор Блондел је похвално писао Министарству спољних послова о капетану Рантију, у извештајима је посебно хвалио његове добре односе са војним и политичким круговима, као и да је задобио поверење османских официра.¹⁰⁵⁶

Међутим, за разлику од ажурности Француске, остале државе нису журиле са именовањем својих делегата. Тако је бугарска влада, са месец дана закашњења, за овај посао именовала некадашњег посланика у Цариграду Георгија Начовича, генерал-пуковника Михаила Савова и бишег опуномоћеног посланика у Београду Андреја Тошева, који је у том тренутку био нераспоређен јер је опозван из Београда због сукоба

¹⁰⁵³ Isto, № 187-189, Londres, le 9 juin 1913.

¹⁰⁵⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 185, Paris, le 9 juin 1913.

¹⁰⁵⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 60, Péra, le 3 décembre 1912; Isto, № 336, Péra, le 22 avril 1913.

¹⁰⁵⁶ Isto, № 719, Thérapia, le 6 octobre 1913.

Србије и Бугарске.¹⁰⁵⁷ Сукоб између бивших балканских савезника није само омео именоване чланова комисије већ је одложио њен почетак рада. Не знамо прецизно када је комисија отпочела рад, али, према извештају француске делегације, њен рад је трајао четири месеца и био је окончан 7. октобра 1913. године.¹⁰⁵⁸

Именоване делегата у комисију за разграничења није спадало у надлежност Амбасадорске конференције, али су велике силе сматрале да је она најпозванија да о томе одлучује. Питања оваквог и сличног карактера појављивала су се свакодневно након што је балканска конференција окончала рад и тиме проширила надлежност Амбасадорске конференције. Међутим, за разлику од својих влада, амбасадори су сматрали да их оваква питања само одвлаче од решавања озбиљних проблема због којих су се и окупили у Лондону. Стога је лорд Греј изнео предлог да Амбасадорска конференција ограничи рад и своје надлежности са циљем да се проблеми не би нагомилавали и да би се повећала ефикасност у раду. Предлог је прихваћен на састанку који је одржан 30. маја када су амбасадори једногласно усвојили закључак да неће прихватати нова питања и да убудуће неће дозвољавати појединим великим силама да опструирају рад Конференције нити да усмеравају ток преговора у правцу који оне желе. Ова фуснота у закључку се понајвише односила на Аустроугарску која је због Скадарског питања блокирала рад Конференције током већег дела марта и априла. Такође, ова одлука је значила да амбасадори неће проширивати своје ингеренције на евентуалне несугласице балканских држава око поделе добијених територија. На истом састанку истакнута су три кључна проблема којима су амбасадори намеравали да се баве до краја заседања. На првом месту било је питање организације албанске државе. Учесници Конференције су истакли да се од њих не може очекивати да до најситнијих детаља уреде организацију албанске државе, већ су се сагласили да треба усвојити протокол који би био основа за обликовање аутономне власти у Албанији. Са овим у вези био је други задатак, а то је утврђивање коначне трасе јужне, југоисточне и северне албанске границе. И, на крају као трећи важнији задатак амбасадори су истакли решење статуса острва у Егејском мору.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁷ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1454, л-14, Sofia, le 24 juin/7 juillet 1913. Андреј Тошев, бугарски дипломата. Био је генерални конзул Бугарске у Србији од марта 1908. до јула 1909. када је наименован за опуномоћеног посланика. Пре службе у Београду службовао је у Атини и на Цетињу. Ралф Пецет га је описивао као „способног и образованог човека који одлично познаје ситуацију на Балкану и ужива велико поверење краља Фердинанда и бугарске владе” (АС, GB, MF 220, № 31, Belgrade, May 9, 1913).

¹⁰⁵⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 719, Thérapia, le 6 octobre 1913.

¹⁰⁵⁹ BD, IX/II, № 1019, Foreign Office, May 30, 1913, 825-826.

У очима свих делегата проблем Егејских острва био је уједно и најкомплекснији, будући да су у њега били уплетени интереси Италије која је на све начине опструирала и одлагала решење овог питања. Иницијални проблем био је тај да је Италија и даље одбијала да евакуише спорна острва. Амбасадори су се, безуспешно, позивали на одредбе мира из Лозане, али је италијанска влада и даље на сваки захтев великих сила одговарала да острва може вратити само Османском царству, а не предати Грчкој.¹⁰⁶⁰ Против оваквог, ригидног става италијанске владе протествовао је чак и немачки амбасадор принц Лихновски. Немачка је сматрала да је бесмислено да Италија врати острва у посед султана, јер када се она поново нађу под влашћу Царства, Порта може да одбије да их преда Грчкој или их користи као средство уцене за остварење других интереса.¹⁰⁶¹ У циљу решења тог проблема, лорд Греј је 11. јуна доставио свом колеги Стефану Пишону ноту која се односила на будући статус острва у Егејском мору. Предлагао је удружени притисак пет сила против Италије. Греј је са сигурношћу истакао да су Аустроугарска и Немачка спремна да попусте и да се приклоне ставу Велике Британије, Француске и Русије. Лорд Греј је уверавао Пишона да је и Немачка попустила јер јој није пошло за руком да сва спорна острва буду неутрализована и стављена под заједничку заштиту великих сила. Лорд Греј је сматрао да пет великих сила могу присилити Италију да одступи.¹⁰⁶²

Удружени притисак Амбасадорске конференције на маркиза Империјалија и Италију трајао је до краја заседања Конференције 11. августа, али је жељени резултат изостао. Амбасадорима није преостало ништа друго осим да на свом последњем сасланку формално објаве један протокол који је сва острва на којима су Грци били већинско становништво предавао Грчкој. Од ове одлуке били су изузети Тенедос, Имброс и Тасос који су, због своје стратешке позиције, остављени под султановом влашћу. Италијански амбасадор маркиз Империјали је поводом овог протокола истакао да Италија остаје при одлуци да ће евакуисати и вратити острва само султану и то тек када Османско царство испоштује другу тачку уговора у Лозани и повуче војску из дела Киренаике који је остао под османском влашћу.¹⁰⁶³ Велике силе, пре свих Француска, нису оду-

¹⁰⁶⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 149-153, Londres, le 11 juin 1913.

¹⁰⁶¹ Isto, № 223-227, Londres, le 1er août 1913.

¹⁰⁶² AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 24-25, Paris, le 11 juin 1913; AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 120-122, Londres, le 30 mai 1913.

¹⁰⁶³ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 223-227, Londres, le 1er août 1913. Одредба број 2. Лозанског мировног уговора дала је Италији право да на простору Триполитаније и Киренаике оснује своју колонију Либију (S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 146).

стајале од овог питања ни након разлаза амбасадора. Током 1914. године међу великим силама се разговарало о томе да се питање егејских острва препусти арбитражи Међународног суда у Хагу, заједно са питањем црноморских мореуза. Ово питање било је на дневном реду разговора француског и руског државног врха у јулу 1914. године, али је почетак аустроугарско-српског, а убрзо и Првог светског рата омео силе да разреше овај проблем.¹⁰⁶⁴

Друго, подједнако важно питање на дневном реду Амбасадорске конференције било је питање албанских граница. Од формулације коју су амбасадори усвојили на првом састанку 17. децембра 1912. године да ће се албанска држава на северу граничити са Црном Гором, а на југу са Грчком, наредних месеци слабо се напредовало у коначном одређивању трасе. Напредак у преговорима наступио је у пролеће 1913. године када је коначно разрешена Скадарска криза и када је Аустроугарска у марту објавила да одустаје од захтева да се Дебар и Ђаковица нађу у оквиру Албаније.¹⁰⁶⁵

Према признању лорда Греја, одређивање граница Албаније било је најтеже и најопасније питање са којим су се амбасадори суочили у свом раду.¹⁰⁶⁶ Међутим, убрзо након што су донели одлуку о траси северне и североисточне границе Албаније на састанку од 10. априла, појавиле су се критике и примедбе на њен правац, а које су понајвише долазиле из Србије. Свој став о овом питању српска влада је углавном износила кроз штампу. Понајвише се овим питањем занимао радикалски полузванични лист *Самоуправа*. Највише замерки Србија је имала на преблизу повучену границу код Призрена и Ђаковице и на уступање области Љуме Албанији. Србија се прибојавала одметника који су лако могли продирати на српску територију и узнемиравати локално становништво.¹⁰⁶⁷

Са друге стране, Грчка је имала мноштво замерки на трасу јужне границе која је утврђена на истом састанку. Протести Грчке толико су били жустри да су амбасадори на кратко разматрали идеју да се блокада и поморска демонстрација силе која се спроводила у црногорским водама прошири и на грчку обалу и тиме Грчка примора да прихвати донету одлуку. Велика Британија, Француска, Русија и Немачка су гласале против репресивних мера и заложиле се да се Грчкој понуди бољи програм разграничења. Сматрали су да је криза око Скадра већ довољно опасна и да је не треба додатно ком-

¹⁰⁶⁴ DDF, tome X, № 502, Note du Directeur des Affaires politiques, sans date, 725-726.

¹⁰⁶⁵ DDF, 3e série, t. VI, № 256, 312.

¹⁰⁶⁶ Viscount Grey of Fallodon, *nav. delo*, 256.

¹⁰⁶⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 313-315, Belgrade, le 30 avril 1913.

пликовати интервенцијом против Грчке.¹⁰⁶⁸ Иако одлука о проширењу демонстрације није прихваћена, лорд Греј је страховао да и у овом питању врло лако може доћи до конфронтације са Аустроугарском, као што је било у случају Скадра. Стога је сматрао важним да Велика Британија, Француска и Русија усвоје једно мишљење које би заједнички браниле на Конференцији пред Аустроугарском и Италијом које су имале разлога да ослабе позицију Грчке на копну и на мору.¹⁰⁶⁹

Да би одобровољио Италију и Аустроугарску, Пол Камбон је током маја сепаратно преговарао са маркизом Империјалијем и грофом Мендорсфом да се Рим и Беч неprotиве одлуци да планински масив Пинда, насељен претежно цинцарским становништом, буде у саставу грчке, а не албанске државе.¹⁰⁷⁰ Аустроугарска је у овом питању понудила компромисно решење да Румунија, као заштитник Цинцара, буде арбитар и да она донесе коначну одлуку коме ће припасти област Пинда. Француска и остале силе нису прихватиле тај предлог.¹⁰⁷¹ Истовремено док су силе Тројног споразума збијале редове у питању албанских граница, то исто су радиле Аустроугарска и Италија. На ову тему две силе су одржале неколико тајних састанака са којих је као резултат произашао споразум о интересним сферама потписан 8. маја 1913. године. Споразум је предвиђао заједничко учествовање у изградњи албанске државе на пријатељској основи и уз уважавање њихових различитих интереса. У случају да и друге велике силе желе да се непосредно мешају у послове Албаније, склопљени аустроугарско-италијански споразум би добијао карактер одбрамбеног савеза. У случају активације одбрамбеног савеза две силе су договориле и поделу Албаније на две једнаке сфере у којима је свака требало да има своју војску и представнике административне управе.¹⁰⁷²

За разлику од Аустроугарске, која се више бринула за копнену границу, Италија је већу пажњу поклањала обалском делу Албаније. У том погледу настојала је да придобије подршку Француске у питању острва Крф и Крфског залива.¹⁰⁷³ Наиме, Италија се залагала да и острво и залив буду неутрализовани и да би постигла да се та клаузула унесе у завршни мировни уговор балканских држава и Османског царства затражила је подршку Француске. Покушала је да убеди Француску да ће, уколико Грчка оствари

¹⁰⁶⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 19, Londres, le 10 avril 1913.

¹⁰⁶⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 24-25, Paris, le 11 juin 1913.

¹⁰⁷⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 120-122, Londres, le 30 mai 1913.

¹⁰⁷¹ Isto, № 184-193, Londres, le 7 juillet 1913.

¹⁰⁷² AMAE, NS, Turquie, doss. 274, № 58-62, Paris, le 2 juillet 1913.

¹⁰⁷³ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 86, Paris, le 17 avril 1913.

власт у Јонском мору, та околност наштетити позицији Француске у читавом источном Медитерану. Такође, Италија је покушала да придобије сагласност Француске да и Крит остане неутрализован јер би Грчка могла да наруши доминацију Француске у Тиренском мору, као и да омета њену комуникацију са поседима у Африци. Француски званичници, као и јавност, одбацили су овакве сугестије као потпуно неосноване и приписали их параноји италијанских државника. Француски листови су писали да нико здравог разума не може ни помислити да би, због грчке власти над Крфом или Критом, Француска била приморана да напусти Бизерту или да би та околност угрозила њену комуникацију са Напуљом и северном Африком.¹⁰⁷⁴ До истог закључка дошли су и депутати француске Народне скупштине који су о овом питању расправљали средином маја 1913. године. Већина посланика била је сложна у оцени да су италијанске пројекције нереалне. У одбрану хеленских права над Крфом и острвима говорио је и француски Министар спољних послова Стефан Пишон, као и бројни други депутати. Овај гест једног министра велике силе није прошао незапажено у грчкој штампи која је са великом хвалом писала о министру Пишону и великој помоћи коју је Француска давала у остварењу грчких националних претензија.¹⁰⁷⁵ Међутим, упркос жељи Француске да помогне Грчкој у ојачању њене позиције у Јонском мору, када је на дневни ред Конференције стигло питање коначне трасе јужне границе, пред италијанским притиском прихватила је компромисно решење. Према одлуци од 2. августа спорни град Корица, рт Стилос и острво Сасено ушли су у састав Албаније. Крф је припао Грчкој, али је Крфски канал проглашен неутралним. Коначну одлуку и прецизан правац трасе за јужну, као и за северну границу, требало је да донесу специјализоване комисије формиране за ту намену.¹⁰⁷⁶

У вези са одређивањем граница стајало је питање уређења Албаније и доношења Статута који је требало да буде основа за изградњу нове државе. Француску је унутрашња организација државе више занимала од питања њених граница, а пре свега се старала да нова држава не потпадне под аустроугарско-италијански кондоминијум. Стога је Пол Камбон од свих представника великих сила који су у Лондону решавали албанско питање био најзаинтересованији да амбасадори током заседања реше ово питање у целости. Потпуним решењем овог питања, сматрао је Камбон, смањивао се простор за манипулацију и слободно тумачење донетих одредби од стране Аустроугар-

¹⁰⁷⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 269, № 181, „Echo de Paris”, le 19 mai 1913.

¹⁰⁷⁵ Isto, № 281-282, Athènes, le 23 mai 1913.

¹⁰⁷⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 223-227, Londres, le 1er août 1913.

ске, након што амбасадори закључе свој рад. При том, истицао је да је најважнији сегмент који су амбасадори требали да уреде било административно уређење новостворене албанске државе.¹⁰⁷⁷

Са ставом свог амбасадора био је сагласан и Поенкаре, који је Камбону пренео инструкције да никако не пристаје на „просту” аутономију Албаније, већ да осигура да нова држава буде неутрална и под колективном контролом свих великих сила.¹⁰⁷⁸ У име Француске Пол Камбон је 20. маја 1913. године изнео пројекат организације и уређења албанске државе. Према том предлогу независност Албаније је требало да се развија по етапама и под строгим надзором великих сила, а последњи корак у том процесу требало је да буде избор принца за албански престо. Образлажући свој предлог Камбон се запитао пред амбасадорима: „Шта да ради један страни принц у земљи која још увек нема ни владу, ни уређење ни материјална средства?” До стварања услова за избор владара самосталне Албаније, њену независност је требало да контролише једна међународна комисија, а уместо суверена земљом би управљао „високи комесар” чији би основни задатак био да у периоду 3–5 година створи и оспособи државни апарат за нормално функционисање.¹⁰⁷⁹

Руски амбасадор Бекендорф је добио одобрење Сазонова да подржи у целости предлог француског колеге. Сазонов је предлагао да се личност комесара изабере из реда високих функционера Османског царства, уколико је могуће албанског порекла. Истакао је да би Турхан-паша одговарао наведеним критеријумима.¹⁰⁸⁰ Међутим, Пол Камбон се противио идеји да комесар буде из реда османских великодостојника, чак иако би био албанског порекла. Сматрао је да таква личност треба да буде неутрална и непристрасна према свим верским групацијама које живе у Албанији.¹⁰⁸¹

За разлику од Русије, две најзаинтересованије силе за Албанију – Аустроугарска и Италија нису олако пристајале на решења француског амбасадора, настојећи да великим силама наметну своја решења. Велики проблем амбасадорима при покушају да створе основе за нормално функционисање албанске државе представљала је стална подозривост аустроугарске владе. Аустроугарска је увек, према оцени Пола Камбона, имала „најцрње слутње” да остале велике силе, нарочито Француска, Русија и Велика

¹⁰⁷⁷ P. Cambon, *Un diplomate*, 259.

¹⁰⁷⁸ *Documents diplomatiques. Les affaires balkaniques (1912–1914)*, t. II, Paris 1922, № 15, 10-13.

¹⁰⁷⁹ A. Puto, *nav. delo*, 233.

¹⁰⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 59, Paris, le 26 mai 1913.

¹⁰⁸¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 76, Paris, le 13 juin 1913.

Британија, настоје да „уређење Албаније саботирају како би стварањем анархије омогућили Србији и Грчкој да остваре своје амбиције у Албанији”. Камбон је у више наврата указивао грофу Менсдорфу да је новостворена држава већ у „стању анархије” и да постоје делови Албаније до којих османска власт никада није ни допрла.¹⁰⁸²

У заједничким нацртима које су Аустроугарска и Италија подносиле амбасадорима истицало се неколико захтева, које су Камбон и Француска по сваку цену настојали да обеснаже. На првом месту, Француска је Аустроугарској и Италији оспоравала право да су оне најпозваније да одаберу принца за албански престо. Према предлогу Аустроугарске и Италије будући суверен би требало да буде „увезен” са неког од малих немачких дворова. Потицао би из мале немачке породице, без знатнијих финансијских средстава и политичког угледа, те би уместо гаранција новој држави само наметнуо себе као нову финансијску обавезу, како је оштро оценио Камбон. Осим тога, сматрао је да таква личност без ауторитета „не би издржала више од неколико месеци, и врло вероватно би страдала насилном смрћу”. Такође, уместо Камбоновог предлога да се оформи комисија, Аустроугарска и Италија су се залагале за две. Прву би чинили страни делегати а друга би била састављена од албанских првака, који би се бирали из круга особа блиских Исмаил Кемал-бегу, односно међу министрима његове привремене владе. Камбон је овакав предлог сматрао мањкавим јер би постојање две комисије неодређених надлежности само увећало широко распрострањену анархију у Албанији. Исто тако, предлог о укључивању чланова валонске владе у састав комисије Камбон је назвао још једним покушајем Аустроугарске да дâ легитимитет својој „закулисној политици коју је од почетка Првог балканског рата спроводила у Албанији”. Пребацивао је грофу Менсдорфу да његова држава не брине о добробити албанског народа већ само о својим интересима.¹⁰⁸³ Такав приступ се најбоље видео у случају Исмаил Кемал-бега кога је Беч стално истицао у први план.¹⁰⁸⁴ Камбон га је сматрао непоузданом личношћу која је у прошлости радила као грчки, османски и на крају као аустроугарски шпијун. Камбон је сматрао да би особа такве репутације више радила за интересе Аустроугарске, која га је довела у Албанију и која га је плаћала, него за интересе албанског народа.

И, на крају, супротно Камбоновом предлогу о заокруженој аутономији нове државе, амбасадори Менсдорф и Империјали су се залагали да се између Албаније и

¹⁰⁸² AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 184-191, Londres, le 7 juillet 1913.

¹⁰⁸³ Isto, № 79-85, Londres, le 9 mai 1913.

¹⁰⁸⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 280, № 104-105, Jassy, le 4 août 1913.

Османског царства не кидају све везе, већ да албанска аутономија буде под „номиналним султановим сизеренством” како је предвиђала одлука амбасадора од 17. децембра. Међутим, Камбон је истицао драстично промењену политичку ситуацију од децембра 1912. до лета 1913. године. Сматрао је да, уколико су остали бивши поседи Царства покидали своје везе са Цариградом, онда то треба учинити и у случају Албаније. Ако велике силе намеравају прогласити Албанију неутралном државом, у рангу Белгије или Швајцарске, сматрао је да сизеренство може бити компликација и препрека нормалном развоју албанске државотворности. Такође је указивао да хришћани у Албанији могу бити против одржавања било какве формалне везе са бившом државом.¹⁰⁸⁵

Месеци преговора међу амбасадорима који су се махом водили између Француске с једне и Аустроугарске и Италије са друге стране коначно су довели до усвајања Статута албанске државе 29. јула. Статут је садржао свега десет одредби које су представљале полазну основу за уређење албанске државе. Њиме је Албанија била призната као „аутономна кнежевина, којом ће владати принц изабран од стране великих сила”. Свих шест великих сила означене су као заштитници и гаранти албанске независности. Све сизиренске везе између султана и Албаније биле су прекинуте. Будућег суверена Албанија велике силе су се обавезале да ће изабрати у року од шест месеци, а до његовог избора функционисање државе надгледаће једна, за ту намену специјално оформљана, међународна комисија у сарадњи да владом у Валони. Међународна контролна комисија би наставила да ради као саветодавно тело и након доласка принца на албански престо, јер је она замишљена као надзорни орган великих сила. Период рада ове комисије првобитно је био лимитиран на пет година, али су амбасадори, уз консултације са својим владама, продужили њен мандат на десет година, уз могућност да настави са радом и после десет година, уколико за тим буде било потребе. У рукама ове седмочлане комисије била би административна и финансијска контрола државе. О безбедности у држави, према Статуту, бринуо би у ту сврху специјално формиран међународни жандармеријски одред. Припадници жандармерије били би бирани искључиво из редова неутралних држава попут Белгије, Швајцарске, Шведске, Холандије итд. Овом одредбом искључена је могућност да у жандармерију или неко друго тело које би управљало државом буде примљен неко из шест великих сила или неко од поданика суседних балканских држава.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 79-85, Londres, le 9 mai 1913; Isto, № 137-140, Londres, le 5 juin 1913.

¹⁰⁸⁶ Isto, № 197-205, Londres, le 15 juillet 1913; Isto, *Organisation de l'Albanie*, № 221-222.

Након што је усвојен Статут за Албанију, интерес Француске се у односу на најмлађу балканску државу са сфере политике пребацио на сферу економије. Француска, као лидер у области финансијског капитала, видела је у Албанији ново тржиште за ширење свог утицаја. Иако се у том науму суочавала са претензијама Аустроугарске и Италије, Француска је у односу на њих имала једну предност –либерално и развијено финансијско тржиште. Та оклност чинила је од Француске пожељног финансијског партнера у очима и Аустроугарске и Италије. Аустроугарска је, још пре усвајања Статута и одређивања граница, покушала да се удружи са француским финансијерима и да искористи француски капитал и симпатије које су Албанци гајили према Француској и тако додатно учврсти своје позиције у Албанији. Прве потезе у том правцу начинио је аустроугарски конзул у Драчу још у пролеће 1913. године, када је ступио у контакт са једном француском индустријском фирмом и понудио јој да заједнички створе француско-аустроугарски конзорцијум. Међутим, Француска је одбила аустроугарску понуду јер, како је навела у објашњењу, „француска политика на Оријенту, као и њени интереси на простору Албаније и Балкана у потпуној су супротности са политичким плановима и интересима Аустроугарске”.¹⁰⁸⁷

Италија, као друга највише заинтересована велика сила за албанску државу, суочавала се са истим проблемом као и Аустроугарска – недостатком капитала за самосталне финансијске подухвате. Ипак, за разлику од Аустроугарске, Италија је била прихватљивији партнер за Француску. Овога пута је први потез начинила француска влада, која је у априлу 1913. године дала предлог да се оснује француско-италијански конзорцијум спајањем две или три велике француске банке са исто толико италијанских банака. Дат је предлог да би се друштво могло регистровати као *Société commerciale et industrielle de l'Adriatique*.¹⁰⁸⁸

Премда је сама француска држава показивала интерес да финансијски стекне исте позиције у Албанији које је имала у суседним балканским државама, није желела да улази у ризичне послове док се не оконча рат и не разреше сва питања произашла из њега. С тим у вези, блокирала је покушај привремене албанске владе да штампа свој властити новац јула 1913. године. Валонска влада је, без сагласности великих сила и Османског царства, прогласила османски новац неважећим и почела штампу сопственог, али је Централна управа дугова Османског царства о овоме одмах обавестила

¹⁰⁸⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 213-216, Paris, le 5 mai 1913.

¹⁰⁸⁸ Isto, № 213-216, Paris, le 5 mai 1913.

Париз и владе осталих великих сила. Велике силе су овај потез албанских власти окарактерисале као грубо кршење европских гаранција за независну Албанију јер, формално, Албанија још није имала статут државе, као ни друге институције власти.¹⁰⁸⁹

Након што је усвојен Статут и одређене границе Албаније, амбасадорима је преостајало да формирају контролну и комисије за разграничење које су њихове одлуке требало да спроведу у пракси.¹⁰⁹⁰ Најважније је било одабрати делегате за међународну контролну комисију јер је она била замишљена као саветодавно тело, које би наредних десет година управљало албанском кнежевином, заједно са принцем. Француска је у овом наименовању предњачила, те је Пол Камбон на последњем састанку амбасадора први од својих колега предложио да представник Француске у међународној комисији за контролу и управљање буде француски конзул у Скадру Леон Алфонс Крајевски. Према мишљењу Камбона, Крајевског је за ово наименовање кандидовало добро познавање прилика у Скадру и остатку Албаније, искуство у дипломатској служби, али и добра сарадња са осталим дипломатским представницима, као и са локалним властима.¹⁰⁹¹

Друге две комисије имале су технички карактер и лимитиран период рада. Због дужине границе, замишљено је да буду организоване две комисије за разграничење, једна која би била задужена за северну и североисточну границу и друга за јужну границу. Њихов једини задатак био је да на лицу места одреде прецизан правац линије разграничења Албаније са њеним суседима. Оне нису имале право да доносе уредбе и мењају већ донете одлуке у Лондону. Међутим, и у овом питању Аустроугарска је инсистирала на извесним допунама. На седници од 8. августа гроф Менсдорф је предложио да комисије задужене за трасирање граница не буду стриктно техничког карактера, већ да имају овлашћења да, на основу етничке структуре становништва на терену, коригују одлуке амбасадора. Ова одредба није била усвојена од стране осталих амбасадора, али је као забелешка ушла у записник, што је касније довело до низа неслагања између делегата комисије и влада великих сила. Иако није формално усвојена, постојање овакве примедбе давало је слободу делегатима комисија да, у неколико случаја, одступе од свог техничког карактера, као што је био случај са мањом корекцијом гра-

¹⁰⁸⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 280, № 115, Constantinople, le 12 juillet 1913.

¹⁰⁹⁰ Б. Стојић, „Француска и стварање албанске државе (1912–1914)”, у: *Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства* (у штампани).

¹⁰⁹¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 295, № 197-205, Londres, le 15 juillet 1913; Isto, *Organisation de l'Albanie*, № 221-222.

нице код Ђирокастра у корист Грчке, или мања исправка у корист Црне Горе у области око реке Бојане и у близини Скадарског језера.¹⁰⁹² Међутим, сви захтеви Србије да и она добије исправку границе у области Призрена и Дебра били су одбијени.¹⁰⁹³

Аустроугарска је инсистирала да Конференција амбасадора одреди тачан датум почетка рада комисија за разграничење, као и да се одреди коначан рок до када комисије треба да окончају свој посао. Амбасадори су одредили да почетак рада комисија буде 1. септембар, а рок за окончање задатог посла 30. новембар 1913. године. Пре почетка рада комисија велике силе су договориле да владама у Атини, Валони, Цетињу и Београду ставе до знања да морају евакуисати оне територије које су припале другој држави, како својим присуством не би ометале и утицале на рад комисија за разграничење.¹⁰⁹⁴ У последњим изменама ове одредбе 11. августа евакуација трупа била је одложена на месец дана након што комисије закључе свој посао на терену, односно до краја децембра 1913. године.

Француско Министарство спољних послова је за свог главног делегата у утврђивању северне и североисточне албанске границе именовало потпуковника Пјера Виктора Фурнијеа, тадашњег војног аташеа за Србију, Црну Гору и Румунију.¹⁰⁹⁵ Остали чланови Комисије били су британски војни аташе у Риму пуковник Гранет, пуковник Марафини био је представник Италије, пуковник Мицл је заступао интересе Аустроугарске и мајор фон Лаферт Немачке.¹⁰⁹⁶ Председник ове комисије био је руски генерал Николај Михаилович Потапов, вођа руске војне мисије у Црној Гори. За свог главног делегата у комисији за јужну границу Француска је одредила потпуковника Пјера, припадника 17. артиљеријског пука из Фера у Пикардији и начелника тзв. Балканске секције при Министарству спољних послова. Остали чланови комисије били су аустроугарски генерални конзул Билински, италијански конзул Лабија, руски пуковник

¹⁰⁹² *Документи о спољној политици Краљевине Србије (1903–1914)*, књ. VII, св. 2, (прир. В. Дедијер и Ж. Анић), Београд 1980, № 127, 254-256; *Документи о спољној политици Краљевине Србије (1903–1914)*, књ. VI, св. 3, (прир. К. Џамбазовски), Београд 1983, № 249, 302-303.

¹⁰⁹³ *Документи о спољној политици*, књ. VII, св. 2, № 13- 14, 138-142, 145-146.

¹⁰⁹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 295, № 230-234, Londres, le 5 août 1913.

¹⁰⁹⁵ Пјер Виктор Фурније (Pierre-Victor Fournier, 1867-1945) дипломата и официр. Школовао се у Политехничкој школи у Паризу. У чину капетана био је при француском посланству у Мексику, а за војног аташеа при посланствима у Румунији, Србији и Црној Гори је именован 22. јуна 1912. За време Првог балканског рата седиште му је било у Београду, где је децембра 1912. унапређен у чин потпуковника, а убрзо и пуковника. Припадао је Другом обавештајном бироу француског Генералштаба. Умро је у Паризу 7. марта 1945. године (К. Спасић, „Дневник потпуковника П. В. Фурнијеа, француског војног аташеа за Србију и Црну Гору, о борбама за Битољ 1912. године“, *Мешовита грађа*, књ. XV/1986, 137-152).

¹⁰⁹⁶ АМАЕ, NS, Albanie, doss. 23, № 10, Prizrend, le 1er décembre 1913; Isto, № 2, Scutari d'Albania, le 23 septembre 1913.

Левкович, британски потпуковник Доти Вили и немачки мајор Тијери који је уједно био и председник комисије.¹⁰⁹⁷

Првобитни план о почетку и дужини рада комисија није могао бити остварен због одуговлачења Аустроугарске и Италије да именују своје представнике. Осим изговора да им је потребно више времена да нађу подобне кандидате, Аустроугарска и Италија су се противиле и месту окупљања делегата задужених за одређивање северне границе. Уместо Скадра, који је био изабран од стране осталих великих сила, Аустроугарска и Италија су инсистирале да то буде Валона.¹⁰⁹⁸ У дипломатском надмудривању великих сила ипак је на крају превагнуо француско-руски предлог да Скадар буде место окупљања свих делегата комисије за северну границу. Потпуковник Фурније је стигао у Скадар 20. септембра, а комисија је први прелиминарни састанак одржала три дана касније.¹⁰⁹⁹ Од окупљања свих делегата до дана почетка њиховог рада на терену прошао је читав месец. Делегати су тек 24. октобра 1913. године из Охрида започели утврђивање североисточне границе Албаније према Србији.¹¹⁰⁰ Чланови комисије за јужну границу су се окупили у Битољу 4. а са радом отпочели 14. октобра 1913. године.¹¹⁰¹

Кашњење са почетком рада није био једини проблем са којим су се комисије суочавале. Неслагања међу делегатима била су редовна појава. Током рада комисије су се, у првом реду, ослањале на договор постигнут између амбасадора у Лондону, али и на топографске карте, углавном аустроугарске, и административне документе Османског царства. Упркос доступној документацији, комисије често нису успевале да расположиве информације примене на терену и помире супротстављена мишљења делегата. Комисије су рад прекинуле у децембру, а дотадашње резултате су објавиле у протоколу који је потписан у Фиренци 17. децембра 1913. године.¹¹⁰² Обе комисије су рад наставиле у пролеће 1914. године, али посао нису окончале до почетка Првог светског рата.

Састанак на коме су именовани делегати за комисије за разграничење одржан 11. августа био је уједно и последњи сусрет амбасадора. Након тог састанка учесници

¹⁰⁹⁷ AMAE, NS, Albanie, MF PO8615, № 2770, Paris, le 22 août 1913; AMAE, NS, Albanie, MF PO8615, *Procès-verbaux de la Commission Internationale pour la délimitation de la Frontière Méridionale Albanaise*.

¹⁰⁹⁸ A. Puto, *nav. delo*, 309-315.

¹⁰⁹⁹ AMAE, NS, Albanie, doss. 23, № 2, Scutari d'Albania, le 23 septembre 1913.

¹¹⁰⁰ Isto, № 5, Lin, le 23 octobre 1913.

¹¹⁰¹ E. P. Stickney, *Southern Albania or Northern Epirus in European international affairs 1912–1923*, Stanford 1926, 36-37.

¹¹⁰² *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 157, 159, 404-405, 406-408.

су отишли на летњи одмор са намером да се на јесен поново окупе. Међутим, амбасадори нису наставили заседање од јесени, тако да конференција амбасадора никада није била ни званично закључена. Како је у својим успоменама записао лорд Греј „само смо престали да се окупљамо, није било опроштајних нити говора захвалности, чак се нисмо ни фотографисали заједно”. Говорећи о својој улози у раду конференције, лорд Греј ју је описао „досадном и једноличном”, јер витални интереси Велике Британије нису били угрожени каква год била судбина Ђаковице или Скадра. Велика Британија и он као њен представник „служили су као стрпљиви посредници између Русије и Аустрије да нађу тачку помирења”.¹¹⁰³ У организацији и вођењу Конференције лорд Греј је као нарочито драгоцену и значајну истицао помоћ Пола Камбона. Његова мудрост и искуство били су врло корисни у свим дискусијама, сматрао је лорд Греј. Ипак, имао је утисак да Камбон није увек био задовољан његовим начином вођења дискусије и „највише се прибојавао да Русија не претрпи нови удар на свој престиж, сличан ономе из Анексионе кризе, што би се неповољно одразило по француско-руско савезништво”. Кад год би наслућивао да би се то могло десити „напуштао је неутралност и партнерство са мном” [Е. Грејем, прим. Б. С.] да би заштитио интересе тог савезништва.¹¹⁰⁴

Сумирајући значај Амбасадорске конференције, лорд Греј је истакао да Амбасадори нису до краја разрешили ниједно питање, чак ни оно о албанским границама, али је њен највећи допринос био тај да је све велике силе држала у пријатељском и директном контакту током више од осам месеци заседања. Састанци су били некаква баријера против рата. Пријатељским приступом проблемима амбасадори су их онеспособљавали и елиминисали потенцијалне претње општем миру, записао је лорд Греј у својим сећањима.¹¹⁰⁵ Такав приступ европски државници су требали да имају у јулу 1914. године, али нажалост нису. Сви учесници Амбасадорске конференције били су живи и на истим позицијама 1914. године, али лорду Греју се чинило да се у Берлину и Бечу нико није сећао са каквим успехом је ова Конференција спречила рат. Била су потребна само два довољно мудра човека, један из Беча, а други из Петрограда, да предложе окупљање нове Лондонске конференције која би, да је установљена као стално тело, могла једном за свагда да реши свађе европских сила. Али у лето 1914. године није било таквих државника ни у Бечу, ни у Петрограду. Конференција 1912. године била је сидро које је задржало Европу и спречило њен улазак у рат. Међутим, 1914.

¹¹⁰³ Viscount Grey of Fallodon, *nav. delo*, 263.

¹¹⁰⁴ Исто, 264.

¹¹⁰⁵ Исто, 262.

године тог сидра није било „и сви смо заједно упловили у ратни рукавац”, са жаљењем је констатовао лорд Едвард Греј.¹¹⁰⁶

3.6. Финансијска комисија у Паризу

Након потписаног мировног уговора у Лондону финансијска питања су остала у корпусу неразрешених проблема. И пре почетка мировне конференције велике силе су указивале на важност и озбиљност питања финансијског карактера која су захтевала темељно и стручно разматрање. Већ на почетку мировних преговора Амбасадорска конференција се прогласила ненадлежном да расправља о захтевима о ратној одштети које су подносиле балканске савезнице или о државном дугу Османског царства. Уместо тога, амбасадори су сугерисали да се оваква питања расправљају одвојено, на засебној конференцији. Све велике силе су се сагласиле са предлогом амбасадора, али да би се о финансијским проблемима уопште расправљало било је потребно да се закључи мир између Османског царства и Балканског савеза, утврди висина дуга и величина територије коју је Османско царство губило. С овим у вези, услови да се отвори ово поглавље источног питања стекло се тек након 30. маја.

Француска је имала највећи удео у државном дугу Османског царства и разним другим инвестицијама у подручју које је било ратом захваћено, стога не изненађује да је управо она предузела иницијативу у циљу разрешења проблема финансијске природе. У јеку Првог балканског рата средином новембра Француска је у оквиру Министарства спољних послова формирала комисију са задатком да направи план заштите француског капитала и инвестиција уложених у Османско царство. На чело комисије постављени су двојица подсекретара Министарства Жан Гу и Пјер де Маржери,¹¹⁰⁷ који

¹¹⁰⁶ Viscount Grey of Fallodon, *nav. delo*, 266-267. Са овом оценом лорда Греја слажу се и многи данашњи историчари, међу њима и Чарлс Емерсон који сматра да би Амбасадорска конференција била примењив модел решавања конфликта и у Јулској кризи 1914. (Ch. Emmerson, *1913: In Search of the World before the Great War*, New York 2013).

¹¹⁰⁷ Пјер де Маржери је именован за заменика директора Политичког одељења на почетку Поенкареовог мандата као министра спољних послова. Та функција је била уведена специјално за њега. Опозван је из Кине и наименован на тај положај јаким притиском браће Камбон који су желели да имају свог човека од поверења близу Поенкареа (М. В. Наупе, *nav. delo*, 230).

је важио за Поенкареовог човека од поверења.¹¹⁰⁸ Жан Гу је био задужен за комуникацију са амбасадама великих сила које су показале интерес за финансијска питања. Стварањем ове комисије Француска је истакла амбицију да, када тренутак за то дође, окупи у Паризу делегате свих великих сила који ће усвојити заједнички програм мера о заштити права и интереса европских држава на Истоку.¹¹⁰⁹ Није јој пошло за руком да под својим окриљем организује мировну конференцију, али је зато била мотивисана и одлучна да се конференција о финансијским питањима одржи на територији Француске.

Интерна комисија под председништвом Маржерија и Гуа је вредно радила тако да је већ почетком децембра Француска могла да проследи Русији закључке до којих је комисија дошла. На основу њих, две државе су почеле да праве програм мера о заштити својих финансијских интереса у Османском царству. Разговори између Париза и Петрограда у овој фази имали су чисто теоријски карактер, пошто је тада рат био у пуном јеку и није се знало колика територија ће бити отцепљена од Царства у корист балканских држава, нити да ли ће бити репарација између зараћених страна.¹¹¹⁰

Закључци до којих су дошле Француска и Русија прослеђени су током децембра немачкој влади у Берлин, будући да је Немачка, после Француске, имала највећи удео у државном дугу Османског царства. Премда су у балканском рату заступале супротне интересе, Француска је у питањима финансијског карактера рачунала на немачку подршку. Ноту коју је доставила Берлину Француска је проследила и владама осталих великих сила. Аустроугарска је одговорила да ће следити Немачку и њене потезе. Италија и Велика Британија на ноту и предлоге нису ни одговориле, нити су у првом тренутку показале било какав интерес за решење финансијских проблема.¹¹¹¹

У одговору на прослеђену ноту Немачка је поздравила иницијативу Француске да се оформи специјална комисија која би разговарала о заштити права поверилаца Османског царства, али је нагласила да се морају утврдити чвршће клаузуле и гаранције од оних које су биле предвиђене Берлинским мировним уговором будући да, према тим клаузулама, Србија, као ни Бугарска и Грчка, никада нису платили свој део дуга за територијално проширење које су тада оствариле.¹¹¹²

¹¹⁰⁸ AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, 1912–1914, № 236-238, Commission financière des affaires balkaniques.

¹¹⁰⁹ DDF, 3e série, t. V, № 192, Paris, le 8 janvier 1913, 236-238.

¹¹¹⁰ Isto, № 10, Paris, le 6 décembre 1912, 9-13, Annexe I et II, Paris, 3 décembre 1912, 14-18.

¹¹¹¹ Isto, № 192, Paris, le 8 janvier 1913, 236-238.

¹¹¹² DDF, 3e série, t. V, № 18, Paris, 7 décembre 1912, 27-29.

Од свих питања која су јој предочена француско-руским предлогом Немачка је највећи интерес показала за питања која су се односила на железничке концесије и с тим у вези је барон Ланкен, саветник за финансије при немачкој амбасади у Паризу, 15. децембра одржао састанак са представницима интерне француске финансијске комисије. Немачка је сматрала, како је истакао барон Ланкен, да је то питање лако решиво. Потребно је било да балканске државе преузму на себе важеће уговоре и концесије Османског царства, а када они истекну оне би стекле право да преговарају са великим силама о изменама уговора под истим условима које је имала Porta. Истовремено, прихватање обавеза Османског царства значило је да би балканске државе морале водити рачуна да сви новодонети прописи и уредбе буду у складу са важећим уговорима, као и са повластицама које су поједине силе уживале у Османском царству.¹¹¹³

Француска није била противна оваквом решењу, али је била сигурна да је оно неприхватљиво за суверене и независне балканске државе. Заиста, негативне реакције из балканских престоница убрзо су стигле. За чланице Балканског савеза нарочито је била неприхватљива одредба о давању повластица при увозу и извозу иностране робе и давању монопола великим силама у трговини одређеним прозводима. Проширењем власти на бивше поседе Османског царства, све балканске државе су аутоматски прекидале праксу одрицања од такси и намета у корист поверилаца Османског царства. Porta се тог права одрекла 1881. године у тзв. Мухарем-декрету. Та одлука је потврђена 1903. године када је усвојен анекс истог декрета. Одричући право великим силама да наставе да убирају таксе и царинске намете балканске државе су тражиле поништење старих и склапање нових уговора са новим властима. Власти балканских држава су биле уверене да се новац прикупљен на тај начин слива у државну касу Османског царства. Велике силе су кроз неколико демарша које су упутиле у Београд, Софију, Атину и Цетиње безуспешно покушавале да објасне балканским владама да је Управа османског дуга која је убирала намете приватна институција коју контролишу велике силе, а не Османско царство.¹¹¹⁴ Међутим, упркос свим демаршима и притисцима балканске државе нису попустиле. Проблем наплате такси остао је неразрешен све до почетка Првог светског рата.¹¹¹⁵

¹¹¹³ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 187-205, Paris, 1er mars 1913.

¹¹¹⁴ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 220-222, Paris, le 15 mars 1913.

¹¹¹⁵ Isto, № 302-306, Vienne, le 26 novembre 1913. (Судећи према само једном извештају директора француске компаније *Société du Chemin de fer Ottoman Salonique-Monastir* штета коју су стране фирме трпеле била је огромна. Ово предузеће није претрпело штету само због неприкуљених дажбина, већ и због реквизиције локомотива и другог материјала коју су балканске државе спроводиле током Првог и

Упркос незаинтересованости појединих држава, француска интерна комисија је наставила са радом, те је до 10. јануара израдила нацрт у којем је предложила које мере и клаузуле велике силе требају да предузму у питањима финансијског карактера. Немачка и аустроугарска влада су одобриле предложени нацрт и дале сагласност да Пол Камбон упозна амбасадоре у Лондону са његовом садржином.¹¹¹⁶ Пол Камбон је амбасадорима предочио нацрт на састанку од 22. јануара. Том приликом је усвојена формулација о заштити финансијских интереса Француске, али и осталих великих сила, на делу отцепљене османске територије. Амбасадори су одлучили да на отцепљеним територијама не престају да важе обавезе које је Османско царство преузело у финансијским аранжманима са великим силама. У скаладу са тим, пропорционално територијалном проширењу балканске државе би преузеле на себе отплату једног дела државног дуга Османског царства, а висину рате одредиле би велике силе када се за то буду стекли услови.¹¹¹⁷

Одлука коју су усвојили амбасадори прослеђена је владама балканских држава. Поводом донете одлуке француски посланик Панафије је средином фебруара разговарао са председником бугарске владе Иваном Гешовим. Панафије је том приликом предао Гешову један експозе сугеришући бугарској влади да не потражује никакву ратну одштету од Цариграда, јер ће задобијена територија бити довољно велика награда за Бугарску и њене савезнице. Исти савет француски посланици предочили су владама Србије, Грчке и Црне Горе.¹¹¹⁸

Против исплате ратне одштете балканским државама била је и европска јавност. Против одштете устао је чак и француски лист *Le Temps* који је иначе био на страни балканских држава, али је у овом случају сматрао да, уколико се ратна одштета исплаћује, балканске државе треба да је плате Османском царству, никако обрнуто. Аргументи *Le Temps* и других европских листова били су да су балканске државе иницирале рат као и да су оне у том рату оствариле територијално проширење и знатну економску добит. Наведени аргументи су били валидни до 23. јануара и преврата у Цариграду, а од тренутка када је Царство одлучило да се повуче из дипломатских преговора и наста-

Другог балканског рата. Приложене цифре указивале су да је само *Société du Chemin de fer Ottoman Salonique-Monastir* од Бугарске потраживало одштету у висини од око 90.000 франака, док је процењена штета коју су јој нанеле грчке и српске снаге премашивала 3.000.000 франака).

¹¹¹⁶ DDF, 3e série, t. V, № 272, Paris, le 27 janvier 1913, 344-346.

¹¹¹⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 294, № 32-38, Londres, le 22 janvier 1913; AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 122-124, Paris, le 15 janvier 1913.

¹¹¹⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 258, MF PO 8623, № 74-76, Sofia, février 1913.

ви рат изгубило је сав кредибилитет код великих сила и европске јавности. Након преврата, лист *Le Temps* се вратио подршци балканских држава, а француски посланик Панафије отворено је истицао да балканске државе више не сносе никакву одговорност за лошу финансијску ситуацију Османског царства и самим тим нису дужне ни да јој плате ратну одштету.¹¹¹⁹

Француско Министарство спољних послова је примило к знању примедбе посланика из Софије и натписе домаћих и европских листова о овом питању, али је сматрало да коначну одлуку о одштини и другим финансијским проблемима треба да донесу заједнички све велике силе. За организацију састанка на коме ће се о питањима финансијског карактера разговарати Француска је имала здушну подршку Немачке, те су се током зиме 1913. године све консултације углавном одвијале на релацији Париз-Берлин. Немачка је, колико и Француска, показивала нестрпљење да се састанак што пре закаже и предложила је Париз као место окупљања. Будући да је Амбасадорска конференција у Лондону функционисала као легитимно тело европског концерта великих сила, Немачка је њој упутила захтев да одреди датум почетка финансијске конференције.¹¹²⁰

Амбасадори су прихватили захтев Немачке и 17. априла одредили Париз за место окупљања. Није одређен тачан датум састанка јер је због Скадарске кризе још увек било неизвесно окончање Првог балканског рата, али је оквирно наведено да ће преговори почети у мају.¹¹²¹ Нови француски министар спољних послова Стефан Пишон је 19. априла предложио великим силама дневни ред од четири тачке. На првом месту задатак састанка био би утврђивање тачне висине османског државног дуга. Према добијеној цифри велике силе би одредиле удео дуга који би балканске државе преузеле на себе и платиле сразмерно величини територије коју су анектирале од Османског царства. Управо због ове одредбе било је немогуће да велике сила започену састанак у Паризу док се не потпише мировни уговор између Османског царства и балканских држава, који је требало да утврди нове границе на Балкану. Након што би се утврдила висина преузетих дугова за четири балканске државе, дужност представника великих сила била би да утврде услове као и динамику отплате дуга. Због бројних захтева које су балканске државе подносиле великим силама за време преговора у Лондону у којима су захтевале да добију ратну одштету од Османског царства, један од задатка пари-

¹¹¹⁹ Isto.

¹¹²⁰ DDF, 3e série, t. V, № 337, Note du Département, le 7 février 1913, 419-420.

¹¹²¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 87, Paris, le 17 avril 1913.

ског састанка био би и да размотри и евентуално одобри висину компензације за сваку појединачну државу.¹¹²² У овој фази припреме за састанак, Пишон није одредио форму састанка, односно да ли ће делегати заседати као некакава специјализована финансијска комисија или ће састанак бити у форми конференције. Стога у овом нацрту од четири тачке и свим осталим документима за припрему састанка наизменично се смењују термини „комисија” и „конференција”. Нацрт од четири тачке министар Пишон је проследио владама великих сила, које су га прихватиле за свој радни програм.¹¹²³ Пошто је било договорено да састанак буде одржан у Паризу, председник владе Луј Барту и министар Пишон сматрали су да је пригодно да Леон Буржоа њиме председава, сматрајући да је он био најбоље упознат са свим финансијским питањима у Османској банци и Османском царству.¹¹²⁴

Главни предуслов за почетак састанка у Паризу испуњен је потписивањем мировног уговору у Лондону 30. маја. Рад на његовој припреми је интензивирао, а велике силе су донеле одлуку да ће оне имати прву и последњу реч у решавању свих задатака, док ће зарађене стране имати само саветодавну улогу. Против овакве одлуке протествовале су све заинтересоване државе. Амбасадор Османског царства у Паризу Рифат-паша је скренуо пажњу министру Пишону да балканске државе имају четири гласа, док Османско царство има само један. Такав однос снага може бити неправедан по Османско царство, уколико се одлуке буду донесиле гласањем. Стога је Рифат-паша предложио да четири балканске државе имају један глас. Министар Пишон је истакао да би наметање таквог правила донело нове невоље њему и великим силама, које се ионако суочавају са доста потешкоћа у организовању састанка. Сматрао је да је боље да остане принцип да свака држава вреди један глас. Саветовао је Рифат-паши да се Порта поузда у праведност великих сила при одлучивању.¹¹²⁵ И отправник послова при српском Посланству у Паризу Стеван Павловић протествовао је 21. маја код министра Пишона против ове одлуке. Министар му је саопштио да је одлука донета на захтев Аустроугарске и Немачке, а Русија ју је прихватила без противљења. Такође, Павловић је имао приговор на утврђени дневни ред састанка изразивши забринутост да ће Србија и остале балканске државе бити оштећене, јер ће велике силе више штити интересе

¹¹²² *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1125, Paris, le 29 avril 1913, 104; AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 27, Note, sans date.

¹¹²³ AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 260, Programme des travaux, le 19 avril 1913.

¹¹²⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 87, Paris, le 17 avril 1913.

¹¹²⁵ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1253, Paris, le 29 mai 1913, 158-159.

Османског царства. Пишон је нагласио да нема места за бригу јер ће се увек наћи „једна или две велике силе које неће дати свој пристанак за решења која ће штетити интересима балканских држава”.¹¹²⁶

У склопу припрема за састанак, током маја су одржани и прелиминарни разговори будућих делегата Француске, Велике Британије и Немачке. Пошто мир још увек није био потписан, а да не би губили драгоцену време, ове три силе које су имале највише финансијских интереса у Османском царству настојале су да прикупе што је више могуће информација пред предстојећи састанак. Најважнија информација без које састанак није био могућан била је тачна висина државног дуга Османског царства.¹¹²⁷ Састанци представника Француске, Велике Британије и Немачке показали су се плодотворним, те су три силе дошле до податка да је државни дуг Османског царства на почетку рата са Балканским савезом износио 2.800.000.000 франака. На крају Првог балканског рата Царство је изгубило територију која је попуњавала 19,5% буџета Османског царства. У складу са овим подацима, француско-британско-немачка делегација је грубо израчунала да четири балканске државе треба да отплате укупно 546.000.000 франака на име османског јавног дуга. Овај податак је заједно са свим осталим који су били прикупљени уврштен у радни материјал предстојећег састанка.¹¹²⁸

Такође, као део припрема Француска је у договору са финансијским делегатима осталих великих сила током маја одлучила да се на Балкан пошаље комисија која би проучила финансијске прилике у балканским државама. Не знамо тачно када је ова комисија упућена на Балкан, нити ко ју је чинио али је сигурно да је у тренутку почетка састанка у Паризу она још увек била на терену. Боравак ове комисије привукао је пажњу француске и европске јавности. Комисија је, још док је била на терену, упутила допис агенцији *Хавас* у коме је похваљена предусретљивост Срба који су члановима комисије отворено показали своје државне резерве у трезорима *Народне банке* у Београду. Бугарске финансије су оцењене као лошије него оне у Србији, при том истакнуто је да Бугари нису били у потпуности искрени према комисији јер им није био доз-

¹¹²⁶ АС, МИД-ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива из 1913., Бр. 143, Париз, 8/21. мај 1913.

¹¹²⁷ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 260-265, Réunions préliminaires des délégués d'Allemagne, de France et de Grande-Bretagne, séances des 3,5 et 6 mai; Исто, № 268-269, Séance du 14 mai 1913; *Самоуправа*, № 122, „У финансијској комисији”, 29. мај/11. јун 1913, 1.

¹¹²⁸ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 2-19, Note de la Commerce et d'Industrie française en Empire Ottoman.

вољен комплетан увид у финансије и резерве којима је Бугарска располагала.¹¹²⁹ О искуствима комисије из Грчке и Црне Горе немамо података.

Састанак у Паризу је отпочео 4. јуна 1913. године, а одлучено је да ће радити у форми специјализоване комисије.¹¹³⁰ Док се чекало на извештај комисије са терена, документација француске интерене комисије, као и закључци разговора који су вођени између Француске, Велике Британије и Немачке послужили су као радни материјал делегатима Финансијске комисије.¹¹³¹ Почетак рада био је уприличен у свечаној сали Министарства спољних послова у Паризу. Министар Пишон је одржао поздравни говор и почасно је председавао првим састанком док је за председавајућег свим осталим сесијама, на предлог првог немачког делегата барона Ланкен-Вакеница, изабран заменик у француском Министарству спољних послова Пјер де Маржери.¹¹³²

Интересе Османског царства у Паризу заступао је сенатор Наил-бег и бивши министар финансија Цавид-бег заједно са финансијским саветницима и представницима банака. Бугарска је пријавила учешће министра финансија Теодора Теодорова, а осим њега састанцима су присуствовали посланик у Паризу Дмитар Станчов и двојица финансијских саветника. Грчку и Србију су заступали посланици у Паризу Романос и Веснић. Посланици су формално били означени као главни делегати, док су у име обе државе иступали специјално наименовани финансијски саветници. У име Србије иступао је Војислав Маринковић, један од најугледнијих финансијских стручњака у земљи који је докторат из правних и финансијских наука одбранио у Француској 1901.¹¹³³ Првобитни предлог посланика Веснића био је да Србију представља министар финансија Коста Стојановић, али пошто је он био спречен избор је пао на Маринковића.¹¹³⁴ У име Црне Горе говорио је бивши председник владе Лазар Мијушковић.¹¹³⁵

Прва радна седница одржана је 9. јуна и том приликом је одлучено да ће Комисија радити кроз четири одбора: Одбор за дуг; Одбор који ће се бавити гаранцијама за отплату дела дуга; Одбор задужен за концесије и уговоре и Одбор који ће расправљати

¹¹²⁹ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 349, 438.

¹¹³⁰ АС, МИД-ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива из 1913., Бр 270, Париз, 22. мај/4. јун 1913; Исто, Бр. 284, Communication de S. Pichon à Ministre de Serbie M. Vesnitch, Paris le 8 juin 1913; *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1279, Paris, le 5 juin 1913, 168.

¹¹³¹ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 236-238, sans date.

¹¹³² АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 270-273, Séance d'ouverture, le 4 juin 1913.

¹¹³³ S. Vitanović, „Cent-cinquants ans d'influence française sur la culture serbe”, у: *Југословенско-француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србију (Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie)*, 358-374.

¹¹³⁴ АС, Лични фонд Никола Пашић, кут. бр. 3, арх.јед. 89, Париз, 17. април 1913.

¹¹³⁵ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 236-238, sans date.

о међусобним новчаним потраживањима зараћених страна. Сви делегати су могли да присуствују заседањима одбора, али право да дебатују имали су само представници делегирани за тај одбор. Сваки одбор је бирао свог вице-председника који је водио заседања у одсуству Маржерија. Такође, сваки одбор је именовао по једног известиоца тј. секретара који је припремао материјал и координирао рад Комисије са радом по одборима. Одбори су имали слободу да се договоре око учесталости састанка, али два одбора нису могла заседати истовремено.¹¹³⁶

Одбор који је био задужен за уговоре и концесије Османског царства радио је до 18. јула. У његовом раду није било већих потешкоћа. Делегати у том одбору одлучили су да се као стално тело оснује посебан одбор који би почео да ради након окончања заседања Финансијске комисије, а његов задатак би био да надзире спровођење концесија и уговора у анектираним подручјима. Одбор је требало да функционише као међународно и арбитражно тело.¹¹³⁷ Суштински је одлучено да компаније и друштва која су пословала на анектираној територији у тренутку избијања рата настављају и даље да послују на тој територији уз обновљене уговоре који ће бити прилагођени државном систему и правним нормама нових држава.

Из угла свих учесника комисије рад одбора који је требало да одреди удео сваке појединачне државе у државном дугу Османског царства сматран је најважнијим. За потпредседника овог одбора изабран је члан немачке делегације Херфрик, директор *Deutsche Bank*. Одмах на почетку рада тај одбор се суочио са великом дилемом који систем обрачуна треба да примени у одређивању висине удела четири балканске државе у османском државном дугу. Делегатима су на располагању биле две могућности: систем пропорционалности и тзв. специјализовани систем отплате прецизно одређених дугова. Пропорционални систем је подразумевао удео у дугу сразмено величини територије коју је одређена држава анектирала. Тај новац би се користио за отплату укупног дуга повериоцима Османског царства.¹¹³⁸ Са друге стране, при примени специјализованог система теже је било одредити висину удела јер би он подразумевао да балканске државе учествују у отплати само оног дела дуга који се односио на европски део Царства. Овај систем је био мач са две оштрице за балканске државе јер би израчунавање приноса могло да покаже да је Царство већинске приходе убирало из европског

¹¹³⁶ Isto, № 21-28, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers commités.

¹¹³⁷ Isto, № 57-62, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers commités.

¹¹³⁸ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 269-315, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers commités.

дела, а са друге стране могао је балканским државама да одреди незнатан удео у отплати. Османском царству је било у интересу да избегне примену овог система, подучено горким искуством погодбе са Италијом у Триполису. Наиме, при закључењу рата између Италије и Османског царства две комисије су направиле прорачун да Италија исплати накнаду у висини три годишња прихода Триполиса и Киренаике. Договорена сума је била 2.000.000 италијанских лира. Османско царство је било незадовољно предложеном сумом, али времена за погодбу није било због почетка рата са Балканским савезом.

Током разговора искрсао је нови систем који су заједнички предложиле балканске државе који је представљао комбинацију два поменута система. У комбинованом систему балканске државе су дале примедбу да не желе да учествују у отплати оног дела дуга где је директни дужник било Османско царство. Балканске државе су сматрале да је боље да њихов новац иде директно иностраним повериоцима, него да државна каса Османског царства буде посредник. Једногласно су изражавали забринутост да би Порта тај новац могла да усмери негде другде, уместо да га искористи за отплату државног дуга. Било је оправданог основа за примену оваког система, јер је Управа државног дуга Османског царства функционисала као засебна, приватна институција контролисана од стране поверилаца—великих сила.¹¹³⁹

Узевши у обзир све аргументе који су били изнети током расправа, одбор је направио прорачуне према сва три понуђена система и предао детаљан извештај комисији 30. јула на којој је било да донесе коначну одлуку о обрачунском систему који би се применио, висини и динамици отплате дуга. Сажетак извештаја био је упућен свим делегатима и њиховим владама. Маринковић је 29. августа у одговору на добијени резиме истакао да се слаже са одлуком одбора да је Финансијска комисија једина позвана и компетентна да донесе одлуку о овом проблему. Међутим, настао је нови проблем јер се, док се чекало на одговоре влада о достављеном резимеу, комисија разишла, а делегати отишли на одморе. Било је предвиђено да се поново састану на јесен и доврше започети посао.¹¹⁴⁰

Истог тренутка када су се чланови Финансијске комисије разишли, европска штампа је отпочела са спекулацијама да се комисија више неће састајати јер је дошло до бројних неспоразума који су били непремостива препрека за споразум. Италијански

¹¹³⁹ Isto, № 269-315, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers commités.

¹¹⁴⁰ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 333-342, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers commiés.

лист *Corriere della Sera* је крајем августа објавио вест да ће балканске државе и Османско царство сами наставити билатералне преговоре о питањима финансијског карактера.¹¹⁴¹ Спекулације су се показале веродостојним, јер се Финансијска комисија више никада није састала. Такође, није нам познато да ли су балканске државе и Османско царство до почетка Великог рата разговарали о отплати дуга Османског царства, а ако и јесу никакав напредак није постигнут јер се ово питање појавило на листи нерешених на Мировној конференцији у Паризу 1919. године.¹¹⁴² И тада, као и шест година раније Французи су имали највећи удео у дугу, и настојали су да се питање отплате дуга Османског царства реши једном за свагда. Настојали су да наметну решење да Србија, односно тада Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца отплати свој удео дуга из времена балканских ратова збирно са задужењима из Првог светског рата. Мировна конференција у Паризу као ни Финансијска комисија није успела да разреши питање које је постало једна од главних тачки неспоразума у француско-југословнским односима у међуратном периоду.¹¹⁴³ Први крупан проблем настао је 1920. године у тренутку закључења мировног уговора са Османским царством у Севру. Влада Краљевине СХС је одбила да потпише уговор и тиме да сагласност да прихвата отплату османског дуга заједно са дугом из Првог светског рата. Уместо захтеване отплате затражила је ревизију дугова, нарочито оних предратних произашлих из државног дуга Османског царства, сматрајући да је њен удео у њему превисок.¹¹⁴⁴

Преговори су наредних година текли врло споро, а највише помака учињено је 1927. године када је Војислав Маринковић био председник владе. У преговорима са француским банкарима он је истицао да се Финансијска комисија „разишла услед избијања Другог балканског рата незавршеног посла” и да делегати тада нису потписали никакву сагласност о отплати дела османског држаног дуга. Сматрао је да је „неморално нити има било каквог правног основа” да Француска у послератном периоду

¹¹⁴¹ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 10, мај-август 1913, преглед штампе за 22. август/4. септембар.

¹¹⁴² D. Milić, „Economic Consequences of the Balkan Wars”, u: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. V. Király, D. Đorđević), New York 1987, 371-386; D. Milić, „Serbia’s Economic Relations with European Countries until World War I”, u: *Европа и Србија* (ур. С. Терзић), Београд 1996, 405-409.

¹¹⁴³ У том периоду у Југославији су се овим проблемом највише бавили бивши делегат на Финансијској конференцији Војислав Маринковић и тадашњи југословенски посланик у Паризу Мирослав Спалајковић. Њих двојица су о овом проблему разменили низ писама, у којима су са великом горчином говорили о „директно непријатељском понашању” дојучерашње ратне савезнице Француске (АСАНУ, Заоставштина Војислава Маринковића, бр. 14439/501, В. Маринковић-М. Спалајковићу, Београд, 26. мај 1930; Исто, 14439/539, руком писан концепт В. Маринковића, недатиран).

¹¹⁴⁴ S. Sretenović, „Reparacija pobedenih, dugovi pobednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije”, u: *Filozofija i društvo*, br. 1/2009, 223-245.

потражује од Краљевине СХС исплату овог наводног дуга.¹¹⁴⁵ Овај проблем је 1927. године изнет на арбитражу Међународном суду у Хагу. Одлука је донета јула 1929. године, а Суд је донео одлуку да Краљевини Југославији припада 5% ратних репарација, односно 88 милиона златних марака годишње. Заузврат, она је требало да ликвидира дуг Краљевине Србије у року од 37 година плаћањем годишњих рата у висини од око 3,5 милиона златних марака. Изван овога, остајала је наплата дуга Краљевине Србије пре 1914. године, односно дуга који није био везан за заједничку борбу у рату. Након дуготрајних преговора у априлу 1930. године дошло је до потписивања споразума између Краљевине Југославије, Француске и доносиоца меница о динамици отплате за наредне 42 године (до 1972). Међутим, Краљевина Југославија је прекинула исплату већ 1932. године под изговором да исплата рата у златним францима слаби националну валуту. Преговори о новим начинима отплате дуга вођени су све до избијања Другог светског рата, али без икаквог успеха.¹¹⁴⁶

3.7. Конференција у Петрограду

Прекид рада Финансијске комисије у Паризу, као и све видљивији наговештаји да односи унутар Балканског савеза нису више добри као што су били у претходној години, били су јасан показатељ Француској да рат на Балкану није завршен потписивањем мира у Лондону. Из угла Француске појавила су се два жаришта из којих је рат поново могао букнути. Прво потенцијално критично подручје била је Македонија око чије поделе су се спорили Срби, Бугари и Грци. Друго спорно подручје је била Јужна Добруца око чије поделе од почетка рата на Балкану нису успевале да се договоре Бугарска и Румунија.

Након потписаног тзв. Лондонског протокола 29. јануара који је решавао школску и верску аутономију цинцарске мањине, даљи преговори између румунске и бугарске владе у погледу исправке границе у Добруци наставили су се у Софији као билатерални преговори без страних посредника, али не за дуго. Румунију је представљао посланик у Софији принц Деметар Гика (Démètre Ghica), а Бугарску Стојан Данев и бивши

¹¹⁴⁵ АСАНУ, Заоставштина Војислава Маринковића, бр. 14439/501, В. Маринковић-М. Спалајковићу, Београд, 26. мај 1930; Исто, 14439/539, руком писан концепт В. Маринковића, недатиран.

¹¹⁴⁶ S. Sretenović, „Репарација побеђених, дугови победника”, 223-245.

бугарски посланик у Букурешту Михаил Сарафов.¹¹⁴⁷ Први званични састанак одржан је 12. фебруара. Принц Гика је на том састанку поновио стари захтев своје владе за присаједињењем територије од 3.200 км² која се простирала од тврђаве Силистрија до Балчика на Црном мору.¹¹⁴⁸

Захтев је био идентичан ономе из Лондона и било је јасно да Румунија неће одступити у погледу величине територије коју потражује од Бугарске, с том разликом што је већ губила стрпљење, притиснута од стране своје ратоборне јавности и екстремне националне струје, па је сада, уз захтев, одредила и временски рок колико ће чекати на бугарски одговор. Иако су биле сагласне да ће преговоре водити без уплитања великих сила, Бугарска је на првом кораку схватила озбиљност ситуације те је одмах затражила интервенцију руске владе. Са друге стране, ни Русија није желела да сама преузме одговорност, те је позвала своју француску савезницу да се заједнички укључе у процес посредовања између Бугарске и Румуније.

Француска је прихватила позив јер је, у складу са политиком „европског арбитра“, и сама намеравала да се укључи у процес измирења између Бугарске и Румуније. Француска је и даље била уверена да је румунско-бугарски проблем лако решив уз мало добре воље са обе стране. Према инструкцијама добијеним од новог министра спољних послова Шарла Селистена Жонара, посланик у Софији Панафије је предочио председнику бугарске владе Гешову да је измирење између Бугарске и Румуније сасвим извесно, уколико би се Бугарска одрекла града Мецидије у Добруци и дела црноморске обале између Мангалије и Калиакре. Била је то мала цена за добросуседске односе са Румунијом, истицао је Панафије аргументе у циљу омекшавања ставова бугарске владе, нарочито имајући у виду територијално проширење које је чекало Бугарску након потписивања мира са Османским царством. Гешов је уверавао Панафијеа да је бугарска држава дала свој пристанак на отцепљење Мецидије још 14. јануара и да је прихватала и да се одрекне траженог дела обале, под условом да се граница успостави северно од Калиакре. У знак добре воље, Гешов је исту понуду поновио принцу Гики 15. фебруара. Након тог разговора Француска је очекивала скори позитиван одговор букурешке владе који би ставио тачку на тај спор.¹¹⁴⁹ Истоветан савет Бугарска је добила и од Русије. Током посете министра финансија Теодора Теодорова Петрограду почетком фебруара Сазонов је истакао да, уколико Бугарска прихвати отцепљење

¹¹⁴⁷ A. Rossos, *nav. delo*, 354.

¹¹⁴⁸ Isti, 358.

¹¹⁴⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 258, MF PO 8623, № 20, Paris, le 18 février 1913.

територије од Силистрије до Калиакре у корист Румуније, може рачунати на помоћ Русије у случају нових румунских захтева.¹¹⁵⁰

Но, уместо разрешења напетости дошло је до новог заоштравања односа између Софије и Букурешта. Из угла Румуније боравак Теодорова у Русији само је још више продубио њено неповерење према Бугарској. Румунска јавност је сумњала у искреност обе државе, подозревајући да ће се њих две удружити против Румуније. Јавност је била преплављена страхом од новог таласа панславизма. Румунија није заборавила да је Русија током Берлинског конгреса жртвовала румунске интересе у Бесарабији и Силистрији, и све је упућивало да је таква судбина поново чека. Уместо позитивног одговора и пристанка на анексију територије Мецидија-Табија коју је захтевала, влада Титу Мајорескуа је тражила да се Русија искључи из даљих бугарско-румунских преговора. Мајореску је запретио да ће, уколико се Русија не повуче из преговора, спор изнети на арбитражу свих великих сила. Сазонову је било јасно да би, у том случају, Аустроугарска и Немачка заузеле румунску страну и додатно закомпликовале читаву ситуацију.¹¹⁵¹ Зазирући од славнофилских осећања Русије, Румунија је настојала да на своју страну придобије подршку Француске, апелујући на заједничко (латинско) порекло француског и румунског народа. Међутим, у томе није постигла значајнији напредак па су се преговори крајем фебруара вратили на почетак.

Фебруар је донео дуго припреману промену у француској амбасади у Петрограду. Први потез који је Поенкаре предузео као председник Републике 19. фебруара био је опозив Жоржа Луја са места амбасадора у Русији. Српски посланик у Петрограду Поповић је у својим мемоарима записао да је то био дуго очекивани потез будући да је Луј „био болешљив и није одржавао тешње везе са званичним круговима. Био је у лошим односима са Сазоновим и ван свих токова руског политичког живота.”¹¹⁵² Осим са Сазоновим, француски амбасадор је био у врло лошим односима и са Извољским, руским амбасадором у Паризу, који је у више наврата сугерисао руском Министарству спољних послова да је Луј некомпетентан да обавља тако одговорну дужност. Извољски је још у мају 1912. године приватно писао Сазонову о инциденту који је имао са Лујем и сугерисао му да дипломатски наговести Поенкареу да би за добробит савезни-

¹¹⁵⁰ BD, IX/II, № 514, Sofia, January 16, 1913, 416-417.

¹¹⁵¹ A. Rossos, *nav. delo*, 349-350.

¹¹⁵² BD, IX/II, № 636, Foreign Office, February 20, 1913, 515; Д. Поповић, *нав. дело*, 192-193.

чких односа било боље уколико би Луј био опозван. Сазонов се у овоме слагао са Извољским и несумњиво да је то сугерисао француском руководству.¹¹⁵³

Жеља руских државника за опозивом Луја поклапала се са Поенкареовом. Он је имао намеру да опозове Луја из Петрограда од почетка мандата министра спољних послова, али како је било речи о политичару великог угледа на служби у Русији од 1908/1909. године, за то није имао оправдан разлог.¹¹⁵⁴ Повод за то је дошао почетком Првог балканског рата када је Лујова неспособност да обавља амбасадорске дужности дошла до пуног изражаја. Било је више него јасно да његова активност наноси више штете него користи односима две државе. При том, имајући за руског репрезента у Паризу Извољског, човека са „макијавелистичким карактером”, Поенкаре се до новембра 1912. године осећао потпуно изолован од своје савезнице, без иједног начина да утиче на њене политичке потезе у балканској кризи.¹¹⁵⁵ Поред бројних здравствених проблема, Луј је у децембру у јеку припрема за мировну конференцију у Лондону изгубио и вид због чега је у потпуности био онемогућен да обавља своју дужност, али упркос томе није хтео својевољно да напусти Петроград. У складу са политиком учвршћења веза са Русијом, Поенкаре је, у сарадњи са својим шефом Политичког одељења, за Лујевог наследника у Петрограду одабрао никог другог до свог „политичког учитеља” Теофила Делкасеа, бившег председника Француске и „оца Срдачне Антанте” како су га често називали.¹¹⁵⁶ Колики је био Делкасеов утицај на политичко стасовање Поенкареа и Палеолога најбоље показује чињеница да је Палеолог водио посебан досије о њему који је насловио са „Енигма звана Делкасе”.¹¹⁵⁷

Највише због инсистирања својих пријатеља Делкасе је прихватио службу у Петрограду, али им је ставио да знања да ће се повући чим се оконча балканска криза. Тако је и учинио и већ почетком 1914. године иступио је из службе и инсистирао да га

¹¹⁵³ *Un livre noir. Diplomatie d'avant guerre d'après les documents des archives Russes, novembre 1910–juillet 1914*, tome I (1910–1912), (ed. R. Marchand), Paris 1923, № 73, Paris, le 4/17 mai 1912, 250-252; МО, Серия вторая 1900–1913, часты I (14 мая–13 августа 1912 г.), № 16-18, Париж, 17/4 мая 1912 г., 13-15; S. Sazonov, *nav. delo*, 60.

¹¹⁵⁴ Жорж Луј (Georges Louis, 1847–1917), дипломата. Представљао Француску у комисији за египатски дуг (1893–1903). Године 1904. је именован за шефа Политичког одељења при Министарству спољних послова да би 1907. године постао директор читавог департамана за политику и трговинске односе у истом Министарству. На месту амбасадора у Петрограду сменио је Мориса Бомпара који је премештен у Цариград. Након смене повукао се из дипломатије и посветио личној борби против Поенкареа и његове политике (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1913*, t. XXXI, 246-247).

¹¹⁵⁵ J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 96-102.

¹¹⁵⁶ Исто, 24, 93; J. Chastenot, *nav. delo*, 126.

¹¹⁵⁷ Досије се налази у личном фонду М. Палеолога у Дипломатском архиву у Паризу (АМАЕ, FN, PA-AP 133, Maurice Paléologue).

на тој дужности наследи Морис Палеолог.¹¹⁵⁸ Одабир Делкасеа није био случајан. Он је био познат као велики присталица савеза са Русијом, чак заговорник јачања савезничких веза. Са друге стране, отворено се декларисао као противник Немачке и Аустроугарске, у толикој мери да је сматран германофобом. Најбољи показатељ његове „германофобије” била је ситуација из јануара 1913. године када је на путу до Петрограда застао у Берлину да би поздравио свог пријатеља Жила Камбона, али је на железничкој станици одбио да напусти вагон (француску територију) и ступи ногом на тле Немачке.¹¹⁵⁹

Петроградска штампа, као и сва руска јавност су са великим одушевљењем поздравили наименовање Делкасеа за француског амбасадора, назвавши га „амбасадором са мандатом привременог министра спољних послова”. Његов одлазак у Петроград многи су схватили као мисију да убеди руске политичке кругове да је Немачка главни непријатељ и Русије и Француске.¹¹⁶⁰ Неподељено задовољство због наименовања Делкасеа за новог амбасадора Француске у Русији делиле су и Србија и њене балканске савезнице. Његово постављење за амбасадора у Русији у Србији је тумачено као још један у низу врло позитивних потеза Француске који су били показатељи новог правца у француској политици наклоњеног Србији и осталим балканским државама много више него икада раније. У корист тог „новог курса” у француској политици београдски листови су истицали и хвалили „просрпски став” у писању париског дневног листа *Le Temps*, Поенкареове ватрене говоре у Скупштини и Сенату у корист балканских савезника итд.¹¹⁶¹ Очекивано, вест о Делкасеовом наименовању са неодобравањем је дочекана у Аустроугарској и Немачкој. Бечка дипломатија је до краја рата на Балкану за сваки неповољан развој догађаја, нарочито у бугарско-румунском спору, кривицу бацала на Делкасеа оптужујући га да води „сплеткарошку дипломатију”.

Са Делкасеом на челу петроградске амбасаде, тада за Француску најважнијег дипломатског представништва, Поенкаре је могао да отпочне да води одлучнију политику у односу на балканске догађаје, а први изазов било је мирно разрешење спора Бугарске и Румуније. Пошто је Румунија подозревала од њених намера, Русија је уз одобрење Француске средином фебруара изнела предлог владама Бугарске и Румуније да све велике силе колективно посредују у њиховом спору. Свих шест великих сила су

¹¹⁵⁸ AMAE, FN, PA-AP 133, M. Paléologue, vol. 7, № /, Paris, le 21 octobre et le 26 décembre 1913.

¹¹⁵⁹ M. V. Hayne, *nav. delo*, 266.

¹¹⁶⁰ *Un livre noir*, Préface 15.

¹¹⁶¹ AMAE, NS, Russie, MF P 10934, doss. 42, № 18, Belgrade, le 22 février 1913.

дале сагласност, али су заузврат од Софије и Букурешта тражиле обећање да ће прихватити одлуку великих сила ма каква она била. Бугарска је предлог одмах прихватила, док је Румунија поново оклевала. Била су потребна три демарша великих сила (16, 17. и 19. фебруара) да убеди владу Титу Мајорескуа на пристанак. Коначно, 22. фебруара Мајореску је одговорио да и Румунија даје пристанак да се спор са Бугарском изнесе на медијацију великим силама.¹¹⁶²

Како дипломатско посредовање на нивоу дипломатских представништава није уродило плодом, великим силама се као једино решење наметала медијаторска конференција која би се искључиво бавила румунско-бугарским спором. Сазонов је, првобитно, имао намеру да се такав разговор одржи у Лондону, паралелно са Амбасадорском конференцијом, али је прихватио предлог бугарског председника владе Гешова да се, уместо у Лондону, састанак одржи у Петрограду.¹¹⁶³ Избор Петрограда за овакав састанак ишао је у корист свима. Русија је организацијом конференције скретала пажњу јавности са Скадарске кризе која је улазила у акутну фазу, а друге силе су биле недовољно заинтересоване за бугарско-румунски спор због чега нису намеравале да се дубље укључе у његово разрешење. С обзиром да је у Петрограду имала представника од пуног поверења и кредибилитета конференција у Петрограду била је идеално решење и за Француску. Делкасе је крајем марта добио инструкције од Министарства да на предстојећем састанку подупире ставове Русије и нарочито брине о њеним интересима. Такође, нови министар спољних послова Стефан Пишон га је обавестио да је из поузданих извора сазнао да Немачка и Аустроугарска имају намеру да баце кривицу на Русију и Француску уколико Румунија не добије тражену територију у јужној Добруци, и да због тога треба бити посебно обазрив током трајања конференције.¹¹⁶⁴

Међутим, од скривених намера Беча и Берлина за Француску је већи проблем био да сама Русија није имала јасно дефинисану политику коју би заступала на конференцији. Сазонов је имао намеру да игра улогу објективног арбитра, не заузимајући ниједну страну, али му то у пракси није много полазило за руком. На заседањима је често долазило до размимоилажења у ставовима између њега и Делкасеа, што је био

¹¹⁶² *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове, № 377, Communication Roumaine faite par écrit le 9 (22) Février 1913 à Bucarest par Mr. Maioresco au Ministre de Russie, 247-248.*

¹¹⁶³ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1365, л- 229, Петербургъ, 12 /24 февруари 1913.

¹¹⁶⁴ DDF, 3e série, t. VI, № 55, Paris, le 24 mars 1913, 78.

разлог да се, након закључења конференције, Сазонов пожали на Делкасеово понашање и примети како није увек следио његове идеје и подржавао руске ставове.¹¹⁶⁵

Осим Сазонова и Делкасеа, у рад конференције су били укључени амбасадори Аустроугарске (гроф Даглас фон Турн), Немачке (гроф Фридрих фон Пурталес), Велике Британије (сер Џорџ Бјукенен), и у име Италије Андреа Карлоти, који је средином фебруара сменио Ђулија Малегарија. Делегатима Румуније и Бугарске је било дозвољено да присуствују само пленарним, али не и затвореним седницама где су велике силе тајно већале и доносиле одлуке. Сазонов је замолио бугарску и румунску владу да не шаљу своје специјалне делегате како би се отклонила могућност да они врше притисак на учеснике конференције или спекулишу кроз штампу.¹¹⁶⁶ Због тога су румунска и бугарска влада дале овлашћења за учешће у раду конференције редовним посланицима у Петрограду Фредерику Нану и Стефану Бобчеву.

Конференција је почела са заседањем 31. марта. На првој седници руски министар спољних послова Сергеј Сазонов позвао је учеснике да изнесу своје виђење румунско-бугарског спора. Немачки амбасадор гроф Пурталес је одмах устао у заштититу своје савезнице и истакао да је Румунија једина од свих балканских држава испоштовала препоруку великих сила и није ниједним својим гестом прекршила status quo утврђен Берлинским мировним уговором. Уколико би Европа одбила да испуни румунске захтеве изгледало би да је тиме кажњава због њене лојалности, како је нагласио немачки амбасадор. Пурталес је истакао да је став Немачке да се Румунији дају тражене територије, укључујући град Силистрију који је за Румунију важан из стратешких разлога. Амбасадори Аустроугарске и Италије изнели су идентичне ставове као гроф Пурталес, чиме је Тројни савез демонстрирао јединство. Амбасадор сер Џорџ Бјукенен је у образлагању британског става стао на страну Бугарске. Истакао је да је граница Румуније и Бугарске повучена на Конгресу у Берлину 1878. године, а да Румунија само из љубоморе због успеха Бугарске и њених савезника користи постојећу ситуацију да би остварила личну корист. Нова проширења своје територије Бугарска је, нагласио је Бјукенен, „платила својом крвљу” и она јој се не могу оспорити. Сазонов се сложио са ставом амбасадора Бјукенена. Истакао је да су са његове тачке гледишта захтеви Румуније неприхватљиви, али да велике силе морају да сагледају материјалну и практичну страну проблема и да пронађу задовољавајуће решење по обе стране које

¹¹⁶⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 177, Bucarest, le 20 avril 1913.

¹¹⁶⁶ A. Rossos, *nav. delo*, 363.

би спречило избијање још једног рата на Балкану. Делкасе је, у име Француске, заузео помирљив став без опредељивања за једну или другу страну.¹¹⁶⁷ У мемоару који је поднела учесницима конференције Бугарска је написала да је спремна на уступке „зарад очувања пријатељства са Румунијом.” Њена једина молба била је да велике силе имају обзира према „поносу бугарског народа, који је у рату са Османским царством већ довољно пропатио”. У складу са реченим, Делкасе је сматрао да је на великим силама да праведно одреде „колику жртву треба Бугарска да поднесе” да би избегла рат са Румунијом. Донета одлука требало је, сматрао је Делкасе, да изглади односе двеју држава, али и да допринесе миру и стабилности на Балканском полуострву по окончању постојећег рата између Балканског савеза и Османског царства.¹¹⁶⁸

За разлику од Бугарске и Румуније које су на решење спора гледале као на суштинску ствар за свој национални опстанак, велике силе нису имале много проблема у раду, те су начелни текст будућег споразума усвојиле већ на седници одржаној 4. априла. Према нацрту споразума, нова румунско-бугарска граница ишла би током Дунава 3 км источно на периферији града Силистрије, затим би пресецала пут за Марцијанопол, заобилазила Варну на око 3 км ободом града и даље настављала старом границом до Црног мора. Дуж црноморске обале граница би била исправљена у дужини од 5-6 км, чиме би Румунија добила проширење до града Сабле.¹¹⁶⁹ Мешовита бугарско-румунска комисија би у року од три месеца утврдила детаљну трасу границе. У тој комисији би били експерти, а уз представнике Румуније и Бугарске свака велика сила би делегирала по једног представника.¹¹⁷⁰ У надлежности мешовите комисије било је одређивање висине одштете коју је Румунија дужна да исплати бугарским држављанима који би у року од шест месеци изразили жељу да напусте своја огњишта на отцепљеној територији. Једна од одредби нагодбе подразумевала је да Бугарска не би смела да гради никаква утврђења дуж новоутврђене граничне линије, а постојећа да поруши.¹¹⁷¹

Међутим, на наредној седници од 11. априла амбасадори Немачке, Аустроугарске и Италије су изнели приговор на усвојени текст, сматрајући да Румунији треба дати већу територију око луке Мангалије због њеног стратешког значаја. Такође, предложи-

¹¹⁶⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 139-141, Saint-Petersbourg, le 3 avril 1913.

¹¹⁶⁸ Isto.

¹¹⁶⁹ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 24/1913, № 1-16, Bucarest, le 15/28 février 1913.

¹¹⁷⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 9, Saint-Petersbourg, le 15 avril 1913; BD, IX/II, № 856, Saint Petersburg, April 17, 1913, 697.

¹¹⁷¹ Окупљени делегати у Петрограду сложили су се да у румунско-бугарску нагодбу треба да уђе и Протокол усвојен у Лондону 29. јануара (AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 10, Saint-Petersbourg, le 15 avril 1913).

ли су да се, уз ратификацију границе, одреди једна новчана сума коју ће Бугарска исплатити Румунији. У погледу надокнаде за изгубљену територију на северу тројица амбасадора Тројног савеза су предложила да Бугарска добије острво Суматраку. Предложеним изменама успротивили су се француски амбасадор и руски министар спољних послова који су истакли да конференција у Петрограду није надлежна да одлучује о судбини острва, јер је таква одлука већ стављена у надлежност Амбасадорске конференције у Лондону. Осим тога, истакли су да би одштета у новцу била екстреман захтев који би трајно пореметио односе две државе.¹¹⁷²

Осим два поменута предлога, који нису усвојени, остале силе нису имале примедбе на предложени текст од 4. априла, те је на седници од 17. априла усвојен текст нацрта као коначан. Ова седница била је, уједно, и последња. Споразум познат као Петроградски протокол формално је потписан од стране шест великих сила 8. маја, а сутрадан су то, упркос многобројним критикама и замеркама, у име својих влада учинили румунски посланик Нану и бугарски Бобчев.¹¹⁷³

Укупно је одржано пет седница, од којих је на две утврђен договор о спорним питањима Бугарске и Румуније, док су преостале три утрошене на уобличавање споразума. Делкасе је у извештају Министарству закључио да је Конференција испунила свој задатак, а у први мах му се чинило да су Бугарска и Румунија задовољне постигнутим договором. Осим повређеног националног поноса, Делкасе је сматрао да и Бугарска треба бити задовољна споразумом јер је „поднела велику жртву, али је то учинила зарад мира”.¹¹⁷⁴ Његов колега, британски амбасадор Џорџ Бјукенен није био толико оптимистичан у погледу постигнутог споразума. Сматрао је да је Петроградски протокол успех Тројног савеза, будући да су њиме испуњени сви захтеви Румуније као чланице Тројног савеза и да су након ове конференције Русија и њен протеже Бугарска изашле „са великим ожиљцима на свом угледу”.¹¹⁷⁵

Време је убрзо показало да је сер Бјукенен био у праву. Готово истог тренутка чим се сазнало за детаље споразума, румунска јавност је почела са протестима против владе јер је дозволила потписивање таквог разочаравајућег договора. Осим према влади Титу Мајорескуа напади јавности били су усмерени и према Делкасеу и ставовима

¹¹⁷² BD, IX/II, Enclosure in № 853, Quatrième séance 28 mars-11 avril, 694.

¹¹⁷³ *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 382, Protocole de St. Pétersbourg du 26 Avril (9 Mai) 1913, 250-251.

¹¹⁷⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 139-140, Saint-Pétersbourg, le 18 avril 1913.

¹¹⁷⁵ *Mémoires de Sir George Buchanan, Ancien ambassadeur d'Angleterre en Russie (1910-1917)*, (tr. par M. Thiébaud), Paris 1925, 14.

које је износио на конференцији. Румунска штампа га је отворено оптуживала да је заступао бугарску страну и да је Делкасе главни кривац зашто Румунија није добила већу територију.¹¹⁷⁶ Назадовољство су најгласније изражавали опозициони лидери, вођа Конзервативне партије Петру Карп и вођа Либералне партије Јон Братијану. Њих двојица су покренули кампању у румунском Парламенту против ратификације споразума из Петрограда. Сматрали су да је Румунија могла добити више од самог града Силистрије и, како су са омаловажавањем говорили, свега 3 км земљишта око њега. Корекцијом границе каква је била предвиђена Петроградским споразумом стратешка одбрана границе није ништа боља него што је била пре извршене ревизије, истицано је у парламентарним дебатама.¹¹⁷⁷

Међутим, иако је у Румунији оптуживан да је заступао бугарску страну, Делкасе након конференције није био омиљена личност бугарске јавности. Са огорчењем се говорило да је управо Делкасе био тај који је највише радио на елиминисању Бугарске из Балканског савеза јер ју је он, као осведочени германофоб, због блискости са Аустроугарском сматрао „слабом и непоузданом кариком коју треба заменити поузданијом–Румунијом.”¹¹⁷⁸ Због незадовољства Делкасеовом улогом у раду Конференције, опао је и углед посланика Панафијеа који је до тада био високо уважаван у бугарским политичким круговима. Међутим, тренутна непопуларност није га омела да настави да ради у правцу смирења ситуације и прихватања Петроградског протокола као свршеног чина. И сам је био затечен „неразумним понашањем” Румуније током и након конференције. У извештајима Министарству није скривао сумњу да конференција у Петрограду заиста може отклонити узроке бугарско-румунског спора, а реакције обе државе на потписани проткол доказивале су да су његове сумње биле оправдане.

Резимирајући рад конференције, Панафије је приметио да су Румунији понуђена два предлога за решење спора са Бугарском, али је она, према суду француског посланика, изабрала „лошије решење, које је више ласкало њеној сујети неголи истинским интересима румунске државе”. Сматрао је да ће присаједињење Силистрије несумњиво донети сатисфакцију румунском јавном мњењу и омогућити Конзервативној партији да остане на власти, али би се са тим ситиним политичким поеном завршила сва добит Румуније! Током више од четири месеца сва потраживања Румуније могла су се свести само на једну реч – Силистрија! Та је реч ујединила румунски народ и све партије. Због

¹¹⁷⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 177, Bucarest, le 20 avril 1913.

¹¹⁷⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 269, № 23-24, Bucarest, le 12 mai 1913.

¹¹⁷⁸ С. Дамянов, *нав. дело*, 362.

тог „скоро откривеног јединства Румунија је свој опстанак и сав свој политички прес-тиж везала за судбину овог једног градића без будућности и просперитета”, истакао је Панафије у једном од извештаја министру Пишону. Панафије није оптуживао владу Мајорескуа да је у овом питању нерационално следила вољу јавног мњења, већ је сма-трао да је Мајореску народну вољу искористио да учврсти своју и власт своје партије. Власт над Силистријом, сматрао је Панафије, никада није имала стратешки карактер, ма колико Румунија настојала то да прикаже, већ је продукт „румунског самољубља (l'amour propre) и повређеног поноса због одлуке Берлинског конгреса да се град и област уступе тада младој бугарској држави”. Да је прихватила другу понуду и приса-јединила обалски део Црног мора који јој је Бугарска нудила још у фебруару, Румунија би добила економски развијенији регион, много повољнији за стварање одбрамбене линије, а од Мангалије је могла да створи јаку војну базу на црноморској обали.¹¹⁷⁹

Са друге стране, Панафије је сматрао да колико год да је Силистрија представ-љала симбол самољубља за Румуне, исто толико је значила и Бугарима. Објективно посматрајући, Панафије је сматрао да ни за Бугарску област Силистрије није имала претерани економски ни стратешки значај, али се, ипак, њен губитак у бугарској јавно-сти представљао као „национална пропаст”. Без обзира на потписани протокол, Пана-фије је био уверен да су изгледи да се створи пријатељски савез између две државе неповратно уништени. Бугарска је тренутно била заузета озбиљнијом ситуацијом на још увек отвореном тракијском и македонском фронту, али то не значи да се заувек одрекла претензија над Силистријом. Панафије је био уверен да ће Бугарска у року од неколико месеци или година покушати оружаном да поврати изгубљено и да ће „тада Европа која је кумовала румунско-бугарском споразуму зажалити због својих лоших процена”.¹¹⁸⁰

Упркос критикама опозиције и великог дела јавног мњења, Протокол из Петро-града о присаједињењу Силистрије изнет је пред румунску Скупштину 28. маја. Прото-кол је усвојен већином гласова и није изазвао никакве нередне и протесте на улицама Букурешта, како су најављивали опозициони лидери Братијану и Карп.¹¹⁸¹ Сутрадан је Протокол са већином од 77 гласова изгласан и у Сенату.¹¹⁸² Усвајањем Протокола у румунском Парламенту нису отклоњене све стрепње великих сила јер је преостајало да

¹¹⁷⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 178-179, Sofia, le 20 avril 1913.

¹¹⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 178-179, Sofia, le 20 avril 1913.

¹¹⁸¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 131-132, Bucarest, le 28 mai 1913.

¹¹⁸² Isto, № 135, Bucarest, le 29 mai 1913.

Бугарска ратификује споразум. Протокол је предвиђао да се у року од три месеца успостави нова линија разграничења, а био је потребан цео месец само да једна страна ратификује договорено.¹¹⁸³ Петроградски Протокол је предвиђао да Румунија и Бугарска, након ратификације споразума, формирају три комисије које би на терену утврдиле прецизну трасу нове линије разграничења. Блондел је 9. јуна обавестио своје Министарство да му је румунска влада доставила списак са именима својих представника у комисијама.¹¹⁸⁴

Међутим, док је формално бирала делегате за разграничење, Румунија је помније пратила ток догађаја у Македонији. У време потписивања Протокола раскол унутар Балканског савеза био је све очигледнији и извеснији. Румунија је била уверена да, у случају новог рата на Балкану, неће поступити на исти начин као октобра 1912. године. Време је било на њеној страни. Преостајало јој је да буде стрпљива и да сачека расплет догађаја и да их искористи на најбољи начин.

¹¹⁸³ Isto, № 227, Paris, le 31 mai 1913.

¹¹⁸⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 186, Bucarest, le 9 juin 1913.

4. ФРАНЦУСКА И ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ

4.1. Рад француске дипломатије на одржању Балканског савеза

Од тренутка када је (неочекивани) успех балканских држава преокренуо држање европских државника и јавности, велике силе су почеле да размишљају о Балканском савезу изван оквира Балканског полуострва. Од јесени 1912. године савез малих балканских држава превазишао је свој циљ у географском, политичком и војном погледу и као такав ушао у планове геостратешких аналитичара који су разматрали његову улогу у систему европских савеза. Тројни савез и Антанта су пажљиво посматрали односе између балканских савезника, њихов политички и војни потенцијал, и разматрали опције како да Балкански савез вежу за свој блок. Наравно, такве опције су долазиле у обзир уколико се савез одржи као целина. Међутим, врло брзо се показало да је рат ставио на искушење колико војничку способност балканских држава, толико и њихову оданост заједничком циљу и Савезу у којем су били. Та чињеница није промакла ни будном оку страних дипломата од који су многи били уверени да је савез балканских држава сувише лабав и да ће се распасти чим на дневни ред дође „питање поделе пле-на”.¹¹⁸⁵

Да је било извесне истине у овом становишту показало се већ током новембра и децембра 1912. године. Грчка је прва поставила питање поделе ослобођене територије, захтевајући од великих сила у јеку припрема за конференцију у Лондону да прво изврше разграничење између ње и Бугарске и пресуде коме припада Солун. Међутим, европски државници су сматрали да питање поделе територија и граница није примарно, те су саветовали балканским државама да буду стрпљиве и да о томе разговарају тек пошто потпишу мир са Османским царством. Тек тада, уколико буде потребно, спорне делове граница треба подвргнути арбитражи, сматрали су организатори конференције.¹¹⁸⁶

Међутим, стрпљење није било јача страна чланица Балканског савеза. Највише забринутости у Француској и осталим европским силама изазивали су односи између

¹¹⁸⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 155-158, Sofia, le 8 novembre 1912.

¹¹⁸⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 13, Belgrade, le 9 décembre 1912.

Бугарске и Србије, две највеће и, како је рат показао, војнички најспособније чланице Балканског савеза. На могуће несугласице у српско-бугарским односима Декоа је још крајем новембра упозорио аустроугарски амбасадор у Србији Стефан фон Угрон. Угрон је изнео тврдњу да је Бугарска најнезадовољнија чланица Савеза. Бугарска је била разочарана држањем Русије која ју је зауздала у продору ка Цариграду, док је истовремено подржала претензије Румуније за отцепљењем дела бугарске територије у јужној Добруци. Додатно разочарење је изазивало присуство Грка у Солуну и Срба у Битољу. Угрон је додао да он лично „полаже врло мало наде у могућност да се у будућности оствари идеја балканске конфедерације коју прижељкују велике силе”.¹¹⁸⁷

Осим упозорења које је добио од аустроугарског посланика, Деко је и сам био упознат да је Србија у јесен 1912. године иницирала разговор о ревизији савезничког уговора од 13. марта, али су разговори били посредни и више су се водили у потаји.¹¹⁸⁸ Идеја о неопходности ревизије савезничког српско-бугарског уговора потекла је од престолонаследника Александра. Делујући по његовим инструкцијама, престолонаследников секретар Ђурђе Јеленић се 11. новембра обратио Пашићу са предлогом да будућа граница са Бугарском буде повучена реком Брегалницом и да Кратово остане Србији јер је без њега Скопље војнички незаштићено. Као компензацију, престолонаследник је предлагао део јадранске обале са Валоном. У складу са престолонаследников сугестијом, Пашић је 15. новембра предлог о компензацији проследио бугарској влади преко посланика у Софији Мирослава Спалајковића. Међутим, преговори започети у Лондону одложили су разговор о разграничењу, а одлука о стварању албанске државе повукла је са стола предлог о могућој компензацији на Јадрану.

Нова прилика да се покрене питање ревизије савезничког уговора указала се у фебруару 1913. године, након што је рат настављен. Бугарска је од Србије затражила додатну артиљерију као помоћ у опсади Једрена. Србија је помоћ послала, али је Бугарска инсистирала да се унапред договоре око компензације, алудирајући да би за уступљену помоћ платила Србији обештећење у новцу. Понуда новчане надокнаде натерала је Николу Пашића да бугарској влади пошаље писмо у врло оштром тону којим је поручио својој савезници да „српска војска није најамничка”. Пашић је нагласио да је Србија намеравала да питање одштете са Бугарском расправи тек по окончању војних операција, али да је због притиска бугарске владе и њеног посланика у Бео-

¹¹⁸⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 246, № 101, Belgrade, le 23 novembre 1912.

¹¹⁸⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 261, MF PO 8626, № 121-124, Belgrade, le 18 mars 1913; *Документи о спољној политици*, књ. V, св. 3, № 165, 290-291; Исто, № 358, 360-361.

граду Тошева, покренула то питање у датом тренутку. Пашић је наложио Спалајковићу да саопшти председнику владе Гешову да Србија сматра да је адекватна награда за „њену својевољно пружену помоћ исправка границе у Македонији”. Још је истакао да је српско-бугарски савезнички уговор био праведно склопљен на основу војних процена две државе у марту 1912. године, али да је „стварност показала да су те претпоставке биле неосноване, и да се, стога, уговор мора мењати и прилагођавати стварним приликама. Та стварност је поставила Србији и већи терет и веће жртве него што је по уговору она била обавезна да дâ.” Пашић је још нагласио да је „при грађењу уговора замишљена војна снага Србије много ниже, а војна снага Бугарске много више, него што је у ствари била. Према томе је и разграничење српско-бугарско у Македонији вршено на основу претпоставки о међусобној војној снази, а које су се показале као нетачне.” На крају, Пашић је истакао да овај став није новина за бугарску владу, будући да је о овоме у више наврата разговарао са послаником у Београду Тошевим и да је овај, засигурно, његове речи пренео Гешову и влади у Софији.¹¹⁸⁹

Бугарски посланик у Београду Андреј Тошев записао је у својим сећањима да је до пролећа 1913. године питање ревизије савезничког уговора постало главна тема свих престоничких званичних, али и кафанских разговора у толикој мери да је „читава Србија била као под хипнозом желећи да види државу у границама Душановог царства”. Српска јавност је у толикој мери била преокупирана овим проблемом да су се, чак, и деца по београдским улицама играла узвикујући „јуриш на Бугаре”, записао је Тошев.¹¹⁹⁰ Између дојучерашњих савезника већ се водио рат, али у потаји и то углавном на страницама штампе.¹¹⁹¹

Честе оптужбе које су стизале из балканских престоница, као и полемика на страницама иностране штампе, изазивали су забринутост у Француској. У Паризу и осталим европским престоницама преовладало је уверење да ће, након завршетка балканско-турског рата, на Балкану доћи до избијања новог рата. Настојећи да схвате

¹¹⁸⁹ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1365, л-182-186, Београд, 9/21. фебруар 1913; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 134, Софији, 28 Феврала/13 Марта 1913, 95.

¹¹⁹⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 261, MF PO 8626, № 121-124, Belgrade, le 18 mars 1913; А. Тошев, *Балканските войни (5/18 октомври 1912 год. – 16/29 септември 1913 год.)*, Пловдив-Софија, 1931, 218.

¹¹⁹¹ Ј. Томић, *Рат у Македонији и Бугарској 1913. године*, Нови Сад 1914, 77; А Белић, *Срби и Бугари у Балканском савезу и међусобном рату*, Београд 1913. (Ово дело је прво штампано на руском језику, а проширено издање на српском се појавио у јулу 1913. када је рат између Србије и Бугарске већ био почео); *Самоуправа*, № 121, „Нови испади”, „Спор балканских савезника”, 28. мај/10. јун 1913, 1-2; *Самоуправа*, № 123, „Још један доказ”, „Бугари су погазили уговор”, „Бугарско-српски спор”, 30. мај/12. јун 1913, 1-2; *Самоуправа*, № 127, „Мегаломаније бугарске”, 7/20. јун 1913, 1.

суштину незадовољства сваке од чланица Балканског савеза, француске дипломате су разговарале са личностима из политичког живота Србије, Бугарске и Грчке, настојећи да посредују међу њима и спрече избијање сукоба, а самим тим и распад Балканског савеза. Истовремено са посредовањем, француско Министарство спољних послова тражило је од својих дипломата да изнесу свој суд о томе како Француска треба да се односи према размирицама унутар Балканског савеза, да ли треба да се ангажује у циљу одржања савеза, или треба да остане доследна политици неутралности. Издвојила су се два опречна становишта.

Француски амбасадор у Бечу Алфред Димен сматрао је да Француска треба да брине о својим интересима. Попут већине политичара у Аустроугарској, Димен је од априла 1913. године био убеђен да ће до распада Балканског савеза доћи чим се потпише мировни уговор са Османским царством. Сматрао је да ће ривалитет који је вековима постојао између балканских држава и који је накратко био потиснут ради обрачуна са заједничким непријатељем, по окончању рата избити несмањеном жестином и „данашње савезнике претворити у сутрашње противнике”. Димен је сматрао да ће, због своје „урођене мегаломаније”, при распаду Балканског савеза, Бугарска остати најмање верна „словенској ствари” и потражити савезнике међу великим силама у нади да ће јој помоћи да осигура доминантну позицију на Балкану. Тај „природни” савезник за Бугарску може бити само Аустроугарска, сматрао је Димен, која је након балканских победа 1912. године очајнички тражила начин да очува, макар привид, своје премоћи на Балкану и престижа велике силе. Још једна битна околност, према мишљењу Димена, чинила је Бугарску и Аустроугарску „идеалним савезницима” у балканским оквирима, а то је да једино ове две државе немају супротстављене националне интересе.¹¹⁹²

Са друге стране, савезништво Бугарске и Аустроугарске начинило би од Србије и Грчке природне савезнике сила Тројног споразума. Управо у савезу Србије и Грчке Димен је у будућности видео простор за ширење утицаја Француске на Балкану. Везивањем ове две државе за себе Француска би створила противтежу аустроугарском и утицају Тројног савеза даље ка Истоку, био је уверен Димен. Продубљивање сарадње са овим двема балканским државама за француску дипломатију није представљало

¹¹⁹² Оваквом уверењу Димена и других дипломата у великој мери допринеле су непромишљене изјаве бугарских посланика у европским престоницама. Тако је бугарски посланик у Лондону Мацаров самоуверено истакао у једном од разговора са лордом Грејом да се „Бугарска не плаши Србије, ни Грчке, већ да ове државе, нарочито Србија треба да буду те које морају бити на опрезу јер супротстављањем Бугарској супротстављају се и једној великој сили – Аустроугарској” (BD, IX/II, № 905, Foreign Office, April 29, 1913, 734-735).

велики проблем, будући да су и Србија и Грчка биле под јаким финансијским и ителектуалним утицајем Француске, наглашавао је Димен. Овај нови облик политике који је Француска требало да развије на Балкану Димен је означио као „политику протектората”.¹¹⁹³

Француски посланик у Софији Андре Панафије није делио мишљење свог колеге у Бечу. Значај Балканског савеза био је неупитан и за Панафијеа. Пре рата, балканске државе сматране су државама трећег или чак четвртог реда. Насупрот њима, Османско царство је и даље било уважавано као држава на коју су се велике силе могле ослонити. Након низа пораза Османско царство је престало бити иоле значајан чинилац у европској политици, док су балканске државе победама показале западноевропским силама сву своју снагу и војнички потенцијал. Услед нових околности, Француска и остале велике силе почеле су да се надмећу у наклоности према балканским државама. Према мишљењу Панафијеа то се најбоље видело на примеру Бугарске коју су и Тројни савез и Антанта сматрали лидером држава Балкана. Док постоји Балкански савез Бугарска на челу са Даневим увек би пре послушала савет Петрограда него Беча, оцењивао је Панафије. Русија је подстицала и притискала Бугарску да попусти у спору са Румунијом и да јој тражено задовољење, нудећи јој заузврат награду на другој страни, у поступку поделе територија са Србијом и Грчком. Панафије је сматрао да је руска дипломатија убедила Бугарску да јој може обезбедити Солун и територије у Македонији из уговора са Србијом, те ју је због тога саветовала да се олако одрекне Јужне Добруце у корист Румуније. Међутим, Панафије је страховао да Русија неће успети да одржи дато обећање, због чега би се Бугарска лако могла окренути ка Аустроугарској, у чему се слагао са Дименовом проценом. Проаустријска политика Бугарске неминовно би довела до смене власти у држави, али и распада Балканског савеза, сматрао је

¹¹⁹³ Не знамо да ли је био информисан од српског посланика Јовановића или другим путем, али је Димен био јако добро упознат са детаљима уговора између Србије и Бугарске. Према том договору, бугарски Генералштаб је требало да на македонско ратиште упути 200.000 војника који би ратовали заједно са 150.000 српских војника. Бугарска није испоштовала овај договор и то је чињеница која је могла бити од пресудне важности за разрешење српско-бугарског спора, а до тада је занемаривана, писао је Димен средином априла. Са друге стране, Србија није уговором била у обавези да упути своје снаге под зидине Једрена, али је то ипак учинила. Војска од 50.000 људи под командом генерала Степе Степановића значајно је допринела стављању овог града под власт Бугарске, сматрао је француски амбасадор. Због тих околности Србија је, по њему, полагала право на добијање веће територије од оне на коју је пристала уговором о савезу марта 1912. Међутим, када се радило о питањима која су се односила на етничку припадност, Димен је сматрао да је становништво Битоља или Прилепа колико бугарског толико и српског порекла, и да се у том питању ниједном народу не може дати предност. Оба народа подједнако су учествовала у стварању народа који је насељавао простор Македоније (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 301-304, Péra, le 7 avril 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 43-46, Vienne, le 23 avril 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 32-34, Vienne, le 1er juin 1913).

француски посланик. Ипак, и у случају оваквог сценарија неповољног по силе Антанте, политика „протекционизма” над Србијом и Грчком, коју је предлагао амбасадор у Бечу Димен, Панафијеу се чинила сувише ризикантном по француске интересе и њен положај на Истоку. Посланик Панафије је истицао да, уколико би Француска одлучила да фаворизује ове две државе, то би значило да треба да прекине добре односе са осталим државама – ривалима Србије и Грчке. А управо таква политика била би у супротности са политиком немешања у међудржавне односе коју је француска држава дуго градила на Истоку, и од које, сматрао је Панафије, не треба да одступи ни по коју цену.¹¹⁹⁴ Са Панафијеовим ставом слагао се амбасадор у Цариграду Морис Бомпар, који је био оптимистичнији од својих колега, јер је сматрао да су балканске државе превазишле све своје супротности 1912. године стварањем Балканског савеза, због чега их подела ослобођених територија ни у ком случају није могла разјединити. Али све и да то није случај, Француска треба да остане верна политици неутралности и да пусти догађаје да се одвијају својим током.¹¹⁹⁵

Дилема како се односити према све очигледнијем спорењу међу балканским савезницима није мучила само Француску. Неслагања међу балканским савезницима бринула су и Берлин и немачко јавно мњење. Немачка дипломатија је била уверена да су размимоилажења унутар Балканског савеза увод у нову кризу на Истоку.¹¹⁹⁶ Немачки лист *Reichspost* је средином јуна објавио чланак са тврдњама да је француски посланик у Београду Деко саопштио српској влади да „Србија неће добити ниједне паре из Француске ако и даље буде хтела водити рат”. Ова изјава је, према писању овог берлинског листа, деловала на Пашићеву владу као „хладан туш”. Немачка се надала да ће ова и сличне претње које су долазиле из Европе одвратити Србију и њене савезнике од „непромишљеног” уласка у нови рат.¹¹⁹⁷

На сличан начин – претњама и саветима, и Велика Британија је покушавала да „унесе разум” у балканске државнике. Пред крај мировних преговора у Лондону чланови британске владе су у више наврата упозоравали балканске представнике да би рат унутар Балканског савеза био „монструозан злочин”. Лорд Асквит је на пријему код краља 8. јуна рекао Новаковићу да би „била велика штета, па и срамота ако се, после тако сјајних успеха заједнички постигнутих, савезници потуку због поделе”. Још је

¹¹⁹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss, 267, № 153-157, Sofia, le 26 avril 1913.

¹¹⁹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 301-304, Péra, le 7 avril 1913.

¹¹⁹⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 93, Berlin, l 17 avril 1913.

¹¹⁹⁷ АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 10, мај-август 1913, преглед штампе за 15/28. јун.

додао да Велика Британија жели одржање Балканског савеза и да ће „јаче жалити ако се савез раскине.”¹¹⁹⁸ Односе са Бугарском требало је мирним путем разрешити по сваку цену, били су одлучни британски државници. Међутим, једно је било заједничко свим силама: највише се очекивало од Русије. Руска царевина је била патрон савеза, а руски цар одређен за врховног арбитра у спорним ситуацијама. Сходно томе, преостале силе, првенствено Француска и Велика Британија, очекивале су да се Русија највише заложи у циљу измирењу балканских савезника, што је она, како ћемо видети у наредном поглављу, и учинила.

Напетост у односима између чланица Балканског савеза постепено се преносила и на односе између великих сила. Свака од сила је настојала да пронађе најбоље решење које би успоставило мир на Балкану, а да притом не наруше добре односе између себе.¹¹⁹⁹ Прећутни став је био да је за добробит односа великих сила најбоље не упливати се у спор, а нарочито фаворизовањем једне од сукобљених страна. Упркос свим настојањима да се држе по страни, то им није полазило за руком, понајвише јер су балканске државе покушавале да увуку стране дипломате у међусавезничке размирице.

Притисци на стране дипломате долазили су са све три стране, а од почетка маја 1913. године су били све отворенији. Француски амбасадор у Бечу Димен се у таквој ситуацији нашао 6. маја, када је тамошњи бугарски посланик Салабачев отворено затражио од да се Француска заложи у корист интереса Бугарске у спору са Србијом. Димен је стекао утисак да је Салабачев мало наде полагао у успех преговора које су представници две државе започели и да је Бугарска спремна да оружјем разреши несугласице са својом савезницом. Бугарски посланик је био додатно испровоциран Пашићевом изјавом да је „Битољ српски град и да ће српски и остати”.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁸ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 372, 457-459.

¹¹⁹⁹ Решење за „балкански проблем” нису тражиле само државе већ и појединци. Један од таквих био је етнограф и инжењер Франсоа Ксавијер Бјанкони који је од почетка рата у својству етногеографског стручњака активно сарађивао са француском штампом и посланствима балканских држава у Француској. Бјанкони се крајем маја приватно обратио Пишону, нудећи му своја сазнања о српско-бугарским несугласицама. Он није могао да предвиди да ли ће спор двеју држава прерасти у рат и какав ће исход донети, али је био уверен да Француска, у својству арбитра, има кључну улогу у успостављању реда на Балкану. Бјанкони је средином јуна објавио чланак у листу *Le Temps*, за шта је био ангажован од стране српског посланства у Паризу. Објављивање овог чланка довело је до свађе између Гргура Јакшића и Миленка Веснића јер је Јакшић тврдио да је Бјанкони објавио његов чланак под својим именом. Чланак није имао већег утицаја на јавно мњење Француске, али је илустративан пример како су Србија и Бугарска покушавале да обликују мишљење француске јавности и да га преокрену у своју корист (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 270, № 129-130, Paris, le 28 mai 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 171, Paris, le 26 juin 1913).

¹²⁰⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 268, № 223-225, Vienne, le 6 mai 1913.

Сличан захтев је пред Мориса Палеолога изнео бугарски посланик у Паризу Дмитар Станчов. Бугарско посланство у Француској је осећало посебну наклоност према шефу Политичког одељења због његове пређашње службе у Бугарској, стога се посланик Станчов није устручавао да пред Палеолога износи најразноврсније захтеве. Међутим, наклоност никако није била обострана, па је Палеолог на сваки захтев Станчова да се Француска умеша и својим угледом, који су поштовали сви балкански народи, спаси Балкански савез, одговорао увек исто: „да је начело Француске одувек било немешање у односе балканских сила, и да Француска од тог начела неће одступити ни у будућности”.¹²⁰¹ У једном од разговора са бугарским послаником, на његове „нове доказе” да Срби и Грци отворено разговарају о заједничком нападу на Бугарску и да су Румуни спремни да „нам ударе с леђа”, Палеолог је отишао тако далеко да је оштро рекао Станчову да му не може дати други савет осим да се „Бугарска понаша мало мање амбициозно и арогантно”.¹²⁰²

Притисака није био поштеђен ни француски посланик у Београду Леон Деко, који је у пролеће 1913. године редовно извештавао о ратоборности српске штампе која је свакодневно писала о насиљу бугарске војке и кршењу савезничког уговора. Главни заговорници рата били су војни кругови.¹²⁰³ Слушајући о свим аргументима за ревизију савезничког уговора са Бугарском које му је српска влада износила до детаља, Деко је 20. маја закључио да ти аргументи „нису необориви”, већ да су као и читав савезнички уговор из марта 1912. године „неодређени и недоречени” и да обе стране приступају проблему „више сентиментално, него рационално”.¹²⁰⁴

¹²⁰¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 85, Paris, le 17 avril 1913.

¹²⁰² М. Paléologue, *nav. delo*, 98-99. Одбијање француских државника да се јасно декларишу за једну страну, а понајвише исход Другог балканског рата утицали су да модерна бугарска историографија у извесном смислу некритички оцењује улогу Француске пре и током српско-бугарског рата. Историчар Симеон Дамјанов сматрао је да Француска није задржала прокламовану неутралност, већ да је подржавала Србију и „директно радила против националних интереса бугарског народа”. Против Бугарске је била и у спору око Јужне Добруце јер је „кокетирањем” са Румунијом, хтела да је одвоји од Тројног савеза (С. Дамянов, *нав. дело*, 357, 361).

¹²⁰³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 209-212, Belgrade, le 20 mai 1913.

¹²⁰⁴ Исто, № 213-214, Belgrade, le 20 mai 1913; АЈ, збирка Ј.Ј. Пижона, фас. 5, арх. јед. 310-317, српско гледиште спора са Бугарском, без датума.

4.2. Неуспех руске арбитраже и распад Балканског савеза

Иако је мировни уговор који је 30. маја потписан у Лондону поздрављен као велики успех европске дипломатије, било је јасно да он неће допринети смањењу напетости између балканских савезника, већ да ће убрзати њихове припреме за међусобни обрачун. Тога су били свесни и балкански потписници уговора и европске дипломате које су својим потписима гарантовале „устостављање трајног мира на Балканском полуострву”. Развој догађаја је показао да је уговор ставио тачку на Први балкански рат, а отворио врата за нови, крвавији сукоб унутар Балканског савеза. Почетком јуна у европским престоницама још увек је тињала слабашна нада да се сукоб између балканских држава може избећи и да кључну улогу у томе треба да одигра Русија. Руски цар је у српско-бугарском уговору означен као врховни арбитар у свим споровима, те су у његову дипломатску вештину посредовања полагане све наде. Но, ни сва дипломатска вештина руских дипломата и царског двора није била довољна да балканске савезнике одржи на окупу.

Значај Русије није био потцењен ни од стране балканских држава које су током пролећа 1913. године отпочеле отворено да се надмећу у придобијању руске наклоности. Свака страна је чинила све да убеди министра Сазонова и царску владу да се истински залаже за мирно разрешење спора, пружајући јој доказе своје мирољубивости. Србија је још 3. маја званично обавестила руску владу да при будућој ревизији савезничког уговора из 1912. године жели арбитражу Русије.¹²⁰⁵ На упућени јој апел царска влада је 22. маја обавестила Србију, Бугарску и Грчку да прихвата улогу медијатора у њиховим споровима око разграничења и поделе територија.¹²⁰⁶

Међутим, иако су се начелно сагласиле да прихватају руску медијацију то обећање балканске државе никако није спречило да наставе тајне припреме за случај да дипломатска иницијатива не успе. Вративши се почетком јуна са одмора из Београда српски посланик Јовановић је саопштио Димену да му се чини да се рат са Бугарском не може никако избећи јер Србија не може допустити бугарску хегемонију над Балкан-

¹²⁰⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 268, № 100, Belgrade, le 3 mai 1913.

¹²⁰⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 239-241, Sofia, le 10 juin 1913.

ским полуострвом.¹²⁰⁷ Војска је и даље држана у стању високе приправности и, још важније, државе су склапале нове савезе уперене једне против других.

Француско Министарство спољних послова је о склопљеном савезу и војној конвенцији између Србије и Грчке сазнало 1. јуна, тј. истог дана када су уговори били закључени.¹²⁰⁸ Две државе су детаље савеза утврдиле протоколом који је потписан 5. маја. Тај протокол је, уз мање измене, постао основа савеза од 1. јуна.¹²⁰⁹ Склопљени српско-грчки савез предвиђао је да будућа српско-грчка граница буде на десној обали Вардара и да иде од Охридског језера до Ђевђелије. Такође, потписнице су се сагласиле да ће разграничење са Бугарском обавити на основу принципа међусобне равнотеже у датом тренутку. Шеста тачка савеза била је тајна и односила се на Албанију. Обе државе су начелно признавале њену аутономију проистеклу из одлуке великих сила, али у случају да која трећа сила интервенише, Србија и Грчка су се споразумеле о подели интересних сфера. Линија разграничења према том споразуму пружала се правцем запад-исток од ушћа реке Семени у море до границе на јужној обали Охридског језера. Простор северно од ове линије разграничења био је дефинисан као српска сфера интереса, а јужно као грчка.¹²¹⁰

Иако су склопиле савез који је, без сваке сумње, био уперен против Бугарске, Србија и Грчка нису одбацивале могућност мирне нагодбе са бугарском владом. Уз посредовање руске владе бугарски и српски председници влада Гешов и Пашић срели су се 1. јуна у Цариброду. Двојица државника су разговарала о предлогу грчког премијера Венизелоса о одржавању заједничког састанка четворице балканских премијера у Солуну. Тема састанка била би расподела ослобођених територија и утврђивање нових граница, а уколико им не би пошло за руком да проблеме реше на том састанку, онда би разговоре наставили у Петрограду под будним оком министра Сазонова.¹²¹¹

Српска влада је дала свој пристанак састанак у Солуну, а током разговора у Цариброду присуство је најавио и бугарски председник владе. Дајући сагласност за

¹²⁰⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 43, Vienne, le 2 juin 1913; СКГ, књ. XXX, св. 7, „Политички преглед”, Београд, 1/14. април 1913, 542-545.

¹²⁰⁸ *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 136, 137, 138, 348-356; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 19-20.

¹²⁰⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 1-6, Athènes, le 1er juin 1913; *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 308-309, 401-409.

¹²¹⁰ *The Greek White Book, Diplomatic documents 1913-1917*, Oxford University Press 1918, № 1-3, 20-35. The Greco-Serbian Treaty of Alliance, April 22 / My 5 1913 (са изузетком тајног члана бр. 6 који овде није објављен); Military convention between the Kingdom of Greece and the Kingdom of Serbia, May 19/June 1 1913.

¹²¹¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 227, Athènes, le 10 juin 1913; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I, 212-213.

организацију састанка у Солуну, Гешов је показао далеко већу попустљивост него што су у Атини и Београду очекивали, али га је показана мирољубивост у Бугарској кошта-ла губитка власти.¹²¹² Под притиском јавности и ратне странке, кабинет Ивана Гешова поднео је оставку 7. јуна. Дужност председника владе 14. јуна је преузео дотадашњи председник Народне скупштине Стојан Данев који је на тој дужности остао до 17. јула. Србија је у смени власти у Бугарској видела лош предзнак. Пашић и политички кругови у Србији су били уверени да је Гешовљев одлазак са власти знак да су порушени сви мостови за мирољубиво решење српско-бугарског спора и да је отворен пут ка рату.¹²¹³

Долазак ратног кабинета на власт у Бугарској, подстакао је Србију да се интензивније ангажује у јачању своје позиције на Балкану. Најбољи пут водио је преко приближавања, или у најбољем случају савеза са Румунијом. До почетка јуна било је сасвим јасно да се Румунија није задовољила обећаним добицима у Петроградском протоколу, стога су чланице Балканског савеза чиниле покушаје да придобију њену наклоност у случају новог рата. У поређењу са осталим балканским државама које су биле исцрпљене вишемесечним ратовањем и заразним болестима, румунска војска је била одморна и добро наоружана, због чега су је све државе желеле за савезника у случају рата. Српски посланик у Букурешту Михаило Ристић је током јуна у више наврата разговарао са Мајорескуом и члановима његове владе о могућности стварања савеза између Србије и Румуније. Мајореску није био вољан да улази у савез који би био директно уперен против Бугарске из, како је објаснио, обзира према Аустроугарској, али и да би својој држави сачувао слободу избора да ли ће суделовати у евентуалном међусавезничком обрачуна или ће остати неутрална као током Првог балканског рата. Међутим, ни у Румунији, као ни у остатку Европе, нико није веровао да ће у случају новог рата на Балкану Румунија остати по страни. Њена „квази-неутралност” током Првог балканског рата била је често на мети критика свих европских сила.¹²¹⁴ Француска је била уверена да је у претходном рату Румунија остала изван сукоба само из разлога јер је процењивала да ће тако више наплатити своју „неутралност”. Међутим, како није била задовољна резултатима дипломатске активности, било је јасно да ће у новом

¹²¹² Пристанак Гешова на састанак у Солуну био је велико изненађење и за бугарског посланика Тошева који је допутовао из Београда у Цариград заједно са Пашићем. Описујући заједнички пут из Београда Тошев је забележио да је пут био мучан и да су њих двојица једва разменили неколико речи и да је све изгледало „као да путујемо на сахрану Балканског савеза” (Z. Bajin, „We'll Break Your Teeth or The Splendours and Miseries of the Balkan League: Miroslav Spalajković at the Peace Conference of Bucharest”, u: *Balkan entanglements—Peace of Bucharest* (у штампи)).

¹²¹³ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I, 215.

¹²¹⁴ СКГ, књ. XXX, св. 5, „Политички преглед”, 1/14. март 1913, 385-388.

рату силом покушати да себи обезбеди веће добитке. За разлику од других балканских држава које су штитиле своје националне интересе и крваво плаћене победе, уверење великих сила било је да је Румунија настојала да искористи нестабилну политичку ситуацију у региону и прошири своју територију. Та чињеница је њену политику чинила непредвидивом. Над главом балканских и европских сила висило је питање која страна ће више платити Букурешту цену савезништва.

Румунија је сматрала да је од стварања савезништава на Балкану важније било припремити европску јавност на могућност рата са Бугарском. С тим у вези, румунски посланик у Лондону Мишу предао је 10. јуна британској влади ноту у којој је наглашено да „у случају српско-бугарског рата Румунија не може остати равнодушна”.¹²¹⁵ Исто саопштење добио је и француски посланик у Букурешту Камил Блондел. Блондел је био добро упућен у политику и ставове румунских државника и у извештајима Министарству увек је истицао чињеницу да су и током Првог балканског рата очекивања Румуније била много већа од добијене скромне исправке границе у Јужној Добруци. Сада су очекивања, надахнута ратоборношћу јавног мњења, још више порасла и то је најбоље потврдио разговор Блондела са председником владе и краљем. Наиме, једном приликом Мајореску је рекао Блонделу да ће Румунија, у случају рата, „окупирати линију Туртукаја-Балчик и ту се зауставити”. Међутим, краљ Карол је био одлучнији те је Блонделу, након што му је пренео Мајорескуове речи, изјавио да је „други део те изјаве сувишан, јер ни он ни његова влада неће унапред давати гаранције о намерама Румуније”. Сасвим је извесно, истакао је краљ, да се румунска војска неће зауставити све док не добије неопходне гаранције од бугарске владе. Румунија може и да прошири ратне операције да би помогла Србији, нагласио је, јер „он ни у ком случају не може допустити да Србија буде прегажена”.¹²¹⁶

Своје намере Румунија је обелоданила крајем јуна и пред руском владом и француским амбасадором у Русији Теофилом Делкасеом. Румунски посланик у Петрограду Нано је 26. јуна рекао Делкасеу да ће, у случају рата, Румунија штитити само своје интересе, због чега не би смела да начини исту грешку као осам месеци раније када је остала само посматрач догађаја. Још даље од овог питања, Нано је нагласио да су скорашњи догађаји на Балкану навели Румунију да почне да преиспитује целокупну политику коју је водила последњих 35 година. Чак је и вођа Конзервативне партије

¹²¹⁵ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 413, 487.

¹²¹⁶ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 36/1913, № 1-7, Bucarest, le 20 juin 1913.

Петре Карп, који је био познат као највећи присталица савеза са Аустроугарском и Немачком, почео да усваја мишљење својих политичких противника да Румунија мора да промени правац спољне политике. Нано је признао да румунско јавно мњење традиционално гаји непријатељски однос према Русији, али је склоније сарадњи са Русијом од када је она у истом табору са Француском.¹²¹⁷

Ако је пред великим силама Румунија тврдила да је неизбежно да се и она умеша у међусавезнички сукоб, пред српским и грчким властима није пружала никакве гаранције. Ни сва уверавања Блондела нису била довољна да умире Ристића који је страховао коме ће се, у случају рата Србије и Бугарске, приклонити Румунија.¹²¹⁸ Осим заједничког незадовољства Бугарском, Србија није имала много шта да понуди Румунији, стога је почетком јуна била врло узнемирена вестима да је Бугарска понудила Румунији савез у замену за знатне територијалне измене у Добруци.¹²¹⁹ Страховање Србије није било без основа јер је Аустроугарска упорно настојала да придобије Румунију за бугарску страну или да је неутрализује. Вести су се убрзо показале лажним, али су за Србију биле опомена да Румунија држи све карте отвореним. Ристић је сматрао да су румунски државници „јаки” само на речима, а када треба да се отворено изјасне о својим намерама „поплаше се своје куражне политике”. Уместо конкретних обећања, Ристић је од Мајорескуа и осталих чланова владе добијао савете да би било боље по положај Румуније уколико би Србија била нападнута од стране Бугарске, него да буде обрнуто. У том случају Румунија би се могла умешати у сукоб под оправдањем заштите свог суседа од агресора.¹²²⁰ Румунија је још 5. јуна обавестила владу у Софији да ће задржати право слободног деловања у случају рата Бугарске и њених савезника. Исту изјаву посланик Гика поновио је и непосредно пред почетак рата 28. јуна.¹²²¹

Попут Румуније и Османско царство је са великом будношћу пратило ток догађаја на Балкану. Слутећи скори разлаз међу балканским државама, Османско царство је, за разлику од јесени 1912. године, настојало да држи корак са ситуацијом, па је чак чинило и покушаје приближавања Србији и Румунији. Пашић је 5. јуна обавестио српског посланика у Букурешту да ће га кроз неколико дана посетити специјални османски изасланик ради преговора о склапању дефанзивног савеза између Србије, Румуније

¹²¹⁷ АМАЕ, PA 211, Papiers Delcassé (Ambassade de Saint-Petersbourg), vol. 20, № 128, le 26 juin 1913.

¹²¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 230-231, Bucarest, le 10 juin 1913.

¹²¹⁹ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 353, 440-441.

¹²²⁰ *Исто*, № 557, 592.

¹²²¹ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1371, л-141, Sofia, le 20 juin/3 juillet 1913; *Самоуправа*, № 137, „Држање Румуније”, 17/30. јун 1913, 2.

и Османског царства. Циљ савеза би била „међусобна одбрана од бугарске агресије”. Пашић је скренуо пажњу Ристићу да преговори морају остати тајни и да се воде у Букурешту како не би изазвали подозривост Бугарске.¹²²² Заиста, наредних дана је у Букурешт стигао специјални изасланик Мехмед Шукри-бег, члан Комитета за уједињење и напредак који је послат лично од стране султана. Међутим, Ристић је захтеве и предлоге овог изасланика оценио као неозбиљне, будући да је, између осталог, Шукри-бег тражио помоћ српске војске да се цео Једренски вилајет у његовим предратним границама врати у оквире Османског царства, као и помоћ за повраћај већине острва у Егејском мору. Да би поколебао Ристића, Шукри-бег му је нагласио да су Бугари већ нудили помоћ од 100.000 војника у борби против Грчке, са могућношћу да та војска ратује и против Србије.¹²²³ Ристић је о детаљима вођених разговора обавестио Пашића који је османском изасланику понудио одговор у стилу његове препознатљиве недоречености. Чини се да је и он, попут Ристића, понуду Шукри-бега сматрао неприхватљивом, али није желео да децидираним одбијањем гурне Османско царство у споразум са Бугарском, стога је османском изасланику поручио следеће: „из дефанзивног се лако прелази у офанзивни савез”, као и то „да се Србија не противи да Османско царство поврати Једрене, али да ће тачне границе бити одређене тек по окончању рата”. У односу на егејска острва Пашић је одговорио да то питање није у надлежности Србије и балканских држава, нити се оно може истргнути из надлежности великих сила које још нису донеле коначну одлуку о њиховом статусу.¹²²⁴ Да је Османско царство било на прагу новог преокрета убрзо је показао инцидент на улицама Цариграда. Наиме, 11. јуна на улици је од непознатих починиоца извршен атентат на великог везира Махмуда Шефкет-пашу. Махмуд Шефкет-паша је доживео исту судбину свог претходника Низами-паше који је убијен у јануарском преврату. Та вест је примљена са великом забринутошћу у француском Министарству спољних послова. Одмах пошто је вест била потврђена Поенкаре и Палеолог су одржали састанак на тему могућих последица овог трагичног догађаја. Обојица су се прибојавала да је овај атентат увод у већу клинцу на Истоку.¹²²⁵

До средине јуна, стрпљење је већ било напустило балканске државе. Српска и грчка влада су одлучиле да предузму заједнички корак ка разрешењу постојеће напете

¹²²² *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 341, 433-434.

¹²²³ *Исто*, № 365, 451-452.

¹²²⁴ *Исто*, № 369, 454-455.

¹²²⁵ M. Paléologue, *nav. delo*, 153.

ситуације. Србија је 12. јуна упутила ноту Бугарској тражећи од ње да смањи активне снаге на четвртину постојећег броја и повуче војску из Македоније. Два дана касније, Грчка је бугарском Министарству спољних послова предала ноту идентичног садржаја. Бугарска је на српску ноту одговорила 17, а на грчку 20. јуна. Уместо смањења броја војника, Бугарска је затражила да њена војска бројчано буде једнака српским и грчким трупама у Македонији док се процес арбитраже у Петрограду не оконча. Спалајковић је сутрадан одговорио да Србија не прихвата предлог бугарске владе.¹²²⁶ До половине јуна Србија је довршила концентрацију и реорганизацију трупа према бугарској граници која ја отпочела још 13. априла након Пашићевог упозорења да распоред војске хитно треба подесити за сузбијање бугарског напада.¹²²⁷ Србија је опозвала све војне снаге стациониране на простору Старе Рашке, која је, заједно са северозападном албанском границом, била предата на чување црногорској војсци.¹²²⁸ Пред крај размештаја српске војске у околину Скопља је из правца Пећи и Митровице стигло 25.000 војника које је Црна Гора упутила као помоћ Србији. Њихов задатак је био да се концентришу заједно са српском војском на граници према Бугарској и чекају почетак рата.¹²²⁹ Грчка је, након пада Јањине, издала наредбу да се изврши форсирана концентрација и реорганизација војске у источној Македонији, као предострожност од оружаног напада Бугарске. Прегрупација трупа била је довршена до 13. јуна.¹²³⁰ У војним припремама ни Бугарска није заостајала за Србијом и Грчком. Почев од 2. јуна српска влада је располагала информацијама да се бугарска војска већ десетак дана тајно упућује ка граници са Србијом и да је њена концентрација већ при крају.¹²³¹

Иако узнемирена вестима о концентрацији балканских армија, Француска је још увек веровала да Русија може спречити ново крвопролиће захваљујући свом угледу међу балканским Словенима. Руски цар Николај II се 11. јуна обратио владарима Србије и Бугарске отвореним писмом и поздравио њихову добру вољу да се окупе у Солуну и разговором разреше међусобне несугласице.¹²³² Уколико разговор у Солуну не успе,

¹²²⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 75-76, Sofia, le 23 juin 1913.

¹²²⁷ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I, 339.

¹²²⁸ ВД, IX/II, № 1079, Sofia, June 23, 1913, 862.

¹²²⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 94, Skopje, le 24 juin 1913.

¹²³⁰ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I, 359-362.

¹²³¹ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 317, 413-414.

¹²³² Након Гешовљеве оставке Солун више није фигурирао као место састанка балканских лидера.

позвао их је да преговоре наставе у Петрограду под његовим патронатом.¹²³³ Француски председник Поенкаре је поздравио иницијативу руског цара и понудио помоћ позвавши балканске суверене да, уколико желе, састанак одрже и у Паризу.¹²³⁴

На понуђену помоћ цара Николаја први је 13. јуна одговорио бугарски краљ Фердинанд прихвативши руску арбитражу, а убрзо за њим и краљ Петар је дао пристајанак на то. Међутим, пристајанак Србије није био безуслован. У одговору који је доставила цару Србија је изразила наду да ће сачувати територије које је њена војска ослободила, односно да се нада да ће се преговори у Петрограду водити на темељу тражене ревизије уговора са Бугарском из марта 1912. године.¹²³⁵ Новаковић је копију телеграма који је упућен руском цару предао и француском посланику Декоу. Том приликом му је појаснио да Србија страхује од „руског бугарофилства” и да је због тога истакла услове под којима прихвата арбитражу руског цара.¹²³⁶

Ипак, Француска је сумњала да се иза захтева Србије да добије гаранције пре преговора налазило неко друго објашњење. Сумњу је унео француски посланик у Софији Панафије који је скренуо пажњу свом Министарству да Србија има самопоуздања да брани своје ставове и супротставља се арбитражној пресуди руског цара једино ако је осигурала неутралност Аустроугарске. Догађаји у Анексионој кризи и повлачење руске царевине у питању српске луке на Јадрану још су били свежи у свести српског народа и можда су, спекулисао је Панафије, навели Србију да излаз из тренутне кризе потражи у сарадњи са Аустроугарском, уместо да све наде положи у несигурну Русију и ризикује још један Санстефански мир.¹²³⁷

Међутим, убрзо се испоставило да није само Србија имала резерве према преговорима у Петрограду. Према сазнањима британског амбасадора у Бечу Ферфакса Картрајта ни Бугарска није желела састанак у Петрограду без претходне гаранције да ће одлука руског цара бити донета у њену корист. Колико је Србија подозревала од „руске бугарофилије” толико је Бугарска била уверена да ће Русија стати на страну Србије. Њихово међусобно неповерење је одгађало почетак преговора. Говорећи о становишту Беча, Картрајт је истицао да је аустроугарско Министарство спољних послова подржа-

¹²³³ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 57, Paris, le 11 juin 1913; AMAE, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 30, le 9 juin 1913; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 209, Москва, 26 Мая 1913, 144-145.

¹²³⁴ AMAE, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 5, le 3 juin 1913.

¹²³⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 68, Saint-Petersbourg, le 13 juin 1913.

¹²³⁶ Isto, № 97, Belgrade, le 14 juin 1913.

¹²³⁷ Isto, № 108-110, Sofia, le 14 juin 1913.

вало идеју о преговорима у Петрограду, те да је подстицало Софију да не одуговлачи већ да разговор одмах отпочне. Наиме, Аустроугарска је оправдано била забринута да ће краљ Фердинанд, који је био наклоњен ратној струји, и влада Стојана Данева подлећи притиску ратне струје и упустити се у рат у неповољном тренутку.¹²³⁸

Посао Русије у процесу медијације је био отежан не само због неодлучности и условљавања од стране Србије и Бугарске већ и због сопствених непослушних дипломата. За разлику од претходног рата када је Хартвиг водио личну дипломатију, сада је „лидерство” преузео Некљудов који се претворио у адвоката бугарске државе.¹²³⁹ Панафије је извештавао да су краљ и влада беспоговорно следили његове савете, не преиспитујући да ли они одражавају истинску вољу руског Министарства спољних послова. Према поверљивим информацијама француског посланика Некљудов је „још почетком априла обећао Бугарској пуну моралну подршку Русије у њеном спору са Србијом”. На темељу тог обећања Гешов је одмах по потписивању уговора у Лондону обавестио Петроград да више нема ни формалних разлога да се одлаже уступање области које је држала српска војска, а које су по уговору требало да припадну Бугарској.¹²⁴⁰ У супротном, уколико Србија не би препустила те области Бугарској, Гешов је упозорио царску владу да ће се „Бугарска сама постарати да заштити оно што је неопходан услов њеног политичког постојања”.¹²⁴¹

До привидног помака у односима између Србије и Бугарске дошло је 18. јуна када је бугарски посланик у Београду Тошев, у име своје владе, поднео предлог о разграничењу две државе у Македонији. Предлог је био компромисан и састојао се само од две тачке. У првој тачки Бугарска се сагласила да смањи број својих активних трупа, односно прихватила је захтев Србије од 12. јуна, али под условом да спорна територија у Македонији буде под кондоминијумом и српске и бугарске војске до окончања арбитраже. Пошто су обе државе прихватиле предлог руског цара да он буде врховни арбитар у њиховом спору, Бугарска је у другој тачки предложила да две стране у року од једне недеље отпочну преговоре у Петрограду.¹²⁴² Пре доласка у Петроград, Данев је

¹²³⁸ BD, IX/II, № 1066, Vienna, June 18, 1913, 853-854.

¹²³⁹ AMAE, Bulgarie, doss. 9, № 153-154, Sofia, le 9 février 1914.

¹²⁴⁰ Резимирајући улогу посланика Некљудова и политику коју је његово посланство водило током ратова на Балкану, Панафије је делио мишљење већег дела бугарске јавности да је Некљудов, заједно са владама Гешова и Данева, одговоран, ако не и главни кривац, за пораз Бугарске у Другом балканском рату (AMAE, NS, Turquie, doss. 268, № 32, Sofia, le 1er mai 1913; AMAE, Bulgarie, doss. 9, № 150-152, Sofia, le 12 janvier 1914).

¹²⁴¹ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I, 212.

¹²⁴² AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 185, Sofia, le 18 juin 1913.

тражио од Пашића гаранције да ће Србија безусловно прихватити арбитражу руског цара.¹²⁴³

Француско Министарство спољних послова је, на основу информација које је имало, сумњало у искрене намере Србије и Бугарске да желе мирним путем да разреше спор. Француска је била уверена да је рат Србије и Бугарске на прагу. Панафије је 21. јуна телеграфисао да, уколико се у Петрограду не нађе решење за спор, рат ће избити за неколико дана.¹²⁴⁴ Исте вести слично је јављао и француски војни аташе у Софији Матарел. Концентрација бугарске војске завршена је до 17. јуна. Целокупна бугарска војска била је подељена на пет армија, а Генералштаб, на челу са генералом Савовим, је већ био стациониран у Самокову.¹²⁴⁵ Морал бугарске војске је био на виском нивоу, те је у бугарском државном врху владало опште уверење да је бугарска војска способна и довољно снажна да победи уједињене српске и грчке трупе.¹²⁴⁶ Исто уверење делиле су стране дипломате у Софији. Пашић је посредством Хартвига обавестио министра Сазонова да се не противи арбитражи Русије, након чега је 22. јуна Сазонов позвао обе државе да у року од четири дана упуте своје заступнике у Петроград да би отпочели преговоре.¹²⁴⁷ Лорд Греј је посредством својих посланика у Београду и Софији у име британске владе изразио наду да ће Србија и Бугарска без икаквих резерви прихватити арбитражу Русије и избећи оружани сукоб.¹²⁴⁸

Безусловно прихватање арбитраже и преговора у Петрограду изазвало је кризу унутар Пашићевог кабинета и поделило чланове српске владе на помирљиве и оне који су по сваку цену захтевали „правду”. Српска јавност била је уверена да је Русија, поново, жртвовала њене интересе зарад интереса Бугарске. Београдска штампа је, готово без изузетка, писала да „Русија заједно са Аустроугарском игра двоструку игру против Србије”. Најгласнији у изрицању оптужби били су завереници из 1903. године окупљени у организацији „Уједињење или смрт”. Завереници су заступали агресивно решење, сматрајући да не треба чекати на одлуку руског цара о спорној зони, него оружјем решавати спор са Бугарима. На њиховој страни био је и престолонаследник Александар, који је 11. јуна бечком листу *Zeit* дао изјаву да „он никада неће ступити на престо

¹²⁴³ AMAE, NS, Turquie, doss. 273, № 5, Saint-Petersbourg, le 21 juin 1913.

¹²⁴⁴ Isto, Sofia, le 21 juin 1913.

¹²⁴⁵ Isto, № 22-25, Sofia, le 17 juin 1913.

¹²⁴⁶ AMAE, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 50, le 11 juin 1913.

¹²⁴⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 273, № 39, Saint-Petersbourg, le 22 juin 1913.

¹²⁴⁸ BD, IX/II, № 1075, Foreign Office, June 21, 1913, 859.

ако Србија уступи Бугарској ма и једну стопу земље коју је српска војска освојила”.¹²⁴⁹ Пред притиском војске и јавности, Пашић је понудио оставку, али ју је краљ одбио.¹²⁵⁰

У тренуцима заоштравања ситуације на Балкану, сви детаљи савезничког српско-бугарског уговора публиковани су 21. јуна у француском листу *Le Temps*. Објављивање одредби уговора, чак и оних из тајног додатка, дело је Гргура Јакшића који је од почетка Првог балканског рата боравио у Паризу и помагао „српску ствар” у француском јавном мњењу. Јакшић је овај корак предузео уз сагласност српске владе и француска јавност је врло позитивно реаговала показујући наклоност ка српској страни у актуелном спору. Ипак, нису сви српски посланици одобравали публикавање тајних одреби савезничког уговора. Међу њима, најгласнији у критикама таквог потеза био је Јован Јовановић Пижон, посланик у Бечу. Јовановић је сматрао „да је опасно публиковати уговоре чију ревизију тражимо”. Дугорочно посматрано истакао је да оваква индискреција може нанети велику штету угледу српске дипломатије и државе.¹²⁵¹

Криза је захватила и бугарски политички и војни врх. Британски посланик у Софији је 23. јуна од бугарског Министарства спољних послова био информисан да ће Бугарска рат против Србије и Грчке отпочети убрзо, најкасније до 26. јуна. Ратна прокламација је већ била одштампана и спремна за објаву чим влада нареди почетак сукоба.¹²⁵² Последњи потез у корист мира начинио је Сазонов, који је, иако врло болестан и званично одустан из јавности, 26. јуна најодречније рекао бугарском посланику Бобчеву да, уколико Бугарска иницира рат „он ће је сматрати издајником словенске ствари и сматрати да се поништава уговор из 1902. године којим је Русија обећала заштиту Бугарској у случају да је нападне Румунија”.¹²⁵³ Тих дана су дуж српско-бугарске границе од ушћа Тимока у Дунав до Ђевђелије у пуној борбеној готовости биле груписане бугарске четири и српске три армије и Тимочка војска.¹²⁵⁴ Пред зору 30. јуна уз звуке химне *Шуми Марица*, без претходне објаве рата, јединице бугарске Четврте армије отпочеле су напад јуришом преко Брегалнице.¹²⁵⁵

¹²⁴⁹ В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966, 652-653.

¹²⁵⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 109-110, Belgrade, le 24 juin 1913.

¹²⁵¹ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 489, 539-540.

¹²⁵² BD, IX/II, № 1080, Sofia, June 23, 1913, 862.

¹²⁵³ Isto, № 1089, Saint Petersburg, June 26, 1913, 870-871.

¹²⁵⁴ С. Скоко, *Други балкански рат 1913: Ток и завршетак рата*, II, Београд 1975, 15.

¹²⁵⁵ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 20.

4.3. Међусавезнички рат

Сукоб започет на Брегалници у ноћи 29/30. јуна који се узима за почетак Другог балканског рата није био и први окршај између бивших савезника.¹²⁵⁶ Бугарска војска је од почетка јуна у више наврата нападала мање одреде српске и грчке војске, настојећи да их испровоцира. Овакви мањи напади били су успешно одбијани. Најозбиљнији је био напад извршен у ноћи 24/25. јуна од стране једног одреда од око 600 људи, махом бугарских комита, који су напали српску војску стационарану у близини Кратова и Злетовске реке. Нападанута је Дунавска дивизија 1. позива и Моравска дивизија 2. позива, које су енергично одговориле на напад и потиснуле Бугаре на почетни положај.¹²⁵⁷ Напад који је уследио три дана касније разликовао се од овог и претходних јер је Бугарска истовремено и офанзивно напала српску војску код Ретке Букве, Злетова, Штипа, Брегалнице и Вардара што је Србији био доказ да је Бугарска отпочела рат без претходне објаве и упркос обећању да ће присуствовати састанку у Петрограду.¹²⁵⁸ Паралелно са нападима на српску војску, Бугарска је исте ноћи напала и грчке трупе код Ђевђелије и прама линији Орфано-Правиште, након којих се очекивао напад и у правцу Солуна.¹²⁵⁹ Бугарски посланик Бобчев је 30. јуна саопштио Сазонову да што се тиче његове владе кривица за почетак рата је на Србији и Грчкој и још једном покушао да издејствује активацију руско-бугарског споразума из 1902. године. Сазонов је остао при пређашњем ставу и поновио да Бугарска не треба да рачуна на њену помоћ јер Русија тај уговор сматра застарелим.¹²⁶⁰

Покушај бугарског посланика у Русији да кривицу за почетак рата пребаци на Србију и Грчку није био усамљен. Наредних дана се између бивших савезника развила жива полемика о томе ко стоји иза напада на Брегалници, да ли је то бугарска влада, део бугарске војске на челу са генералом Савовим, или је пак кривица на страни Србије и Грчке. Бугарска влада је негирила умешаност и сву кривицу бацала на генерала Савова и ратну струју у војсци. Краљ Фердинанд је 3. јула уклонио генерала Савова са положаја свог помоћника да би створио уверење да је он самовољно наредио напад на

¹²⁵⁶ Детаљеније о војним операцијама Другог балканског рата С. Скоко, *Други балкански рат*, књ. I-II, Београд 1968–1975; 173. R. C. Hall, *nav. delo*, 107–127.

¹²⁵⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 130, Uskub, le 25 juin 1913.

¹²⁵⁸ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 549, 588.

¹²⁵⁹ *Исто*, № 553, 590.

¹²⁶⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 135, Saint-Petersbourg, le 25 juin 1913.

српску и грчку војску. На његово место поставио је бившег команданта 3. армије генерала Радка Димитријева.¹²⁶¹ Такође, бугарска влада је износила тврдње да су у ноћи 30. јуна српске и грчке трупе прве напале бугарску војску. Са друге стране, Србија и Грчка су износиле доказе да је напад, као и сам рат, био брижљиво планиран од стране врха бугарске државе као и да је бугарска војска прва извршила напад.

Ово питање није било без значаја, о чему најбоље сведочи чињеница да се полемика о одговорности за избијање рата из балканских убрзо пренела у све европске престонице. Поједини европски државници су сматрали да треба да буду суздржани и не изражавају гласно свој став, док су други, попут подсекретара британског Форин Офиса Николсона, сматрали да је потребно да се изјасне. Николсон је изнео уверење да ни бугарска влада ни краљ немају удела у избијању рата, већ да је кривица искључиво на делу војске и генералу Савову.¹²⁶² За разлику од Николсона, главни Поенкареов политички опонент Жорж Клемансо сматрао је да је кривица за почетак рата, изван сваке сумње, на страни Бугарске. Он се није упуштао у разматрање да ли је наређење за напад 30. јуна издао краљ и влада или је оно потекло од котерије у војсци, сматрао је да какво год било објашњење напад на Србе и Грке без претходне објаве рата велика је срамота за Бугаре. Исто се може рећи и за злочине и масакре о којима бруји сва европска јавност, писао је Клемансо 16. јула у листу *L'Homme libre*.¹²⁶³

На сличан начин је реаговала и европска јавност која је до јуче хвалила и славила победе уједињених балканских држава, док је сада најједном била приморана да се декларише за једну или другу страну. У јеку међусавезничког рата јавност европских земаља се нашла пред дилемом на чијој страни се налази истина. Контрадикторне и непроверене вести које су долазиле са Балкана само су отежавале јасно сагледавање читаве ситуације. Такав је био случај и са јавним мњењем у Француској. Док је један део јавности одлучио да буде суздржан и да се отворено не приклања ниједној страни, интелектуалци попут Емила Омана сматрали су да је неопходно да заузму став и страну. Оман се приклонио Србији и њеним интересима. У писму које је 15. јула послао Стојану Новаковићу честитао му је на победама српске војске „које је доживео као да су победе његовог народа”.¹²⁶⁴

¹²⁶¹ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 301.

¹²⁶² BD, IX/II, № 1112, Athens, Minutes, July 10, 1913, 885-887.

¹²⁶³ *Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé*, Belgrade 1913, 63.

¹²⁶⁴ АС, лични фонд Стојана Новаковића, арх. јед. 1904, Paris, le 15 juillet 1913.

Док се европска јавност занимала утврђивањем кривице и преиспитивањем одговорности свих зараћених страна, великим силама је било важније да свим могућим средствима минимализују ратну штету и спрече друге заинтересоване државе, првенствено Румунију, да узму учешћа у сукобу. Држање Румуније је била главна брига политичких кругова читаве Европе, а понајвише је бринула државнике у Бечу. Евентуално уплитање Румуније у рат против Бугарске значило би, на изврстан начин, уплитање читавог Тројног савеза, сматрало се у Бечу. У односу на овај проблем државници Аустроугарске су се поделили на две струје. Са једне стране, сумњало се у искреност изјава које је Румунија давала о томе како само жели да одржи равнотежу међу балканским државама, и сматрало да се иза њих крије неки нови територијални захтев. Ова струја је процењивала да, уколико Румунија има план да се територијално прошири све до Балчика, међусавезнички рат јој је олакшавао да тај план реализује и сигурно је да не би остала неутрална. Друга струја је сматрала да су Румуни „практични као политичари” и да неће тражити веће проширење од територије која јој је била загарантована Петроградским протоколом. Но, ова струја је сматрала да Румунија има право да страхује од превеликог јачања Бугарске „чија је насртљивост позната”, стога Тројни савез треба да подржи настојање Румуније да стратешки ојача свој положај према Бугарској када је она ослабљена.¹²⁶⁵

Краљ и јавност су нагињали уласку у рат, али за такав потез Румунији је био потребан оправдан разлог. Околност да и након неколико дана трајања борби и даље није било формално објављеног ратног стања између Србије, Грчке и Бугарске збуњивала је Румунију и отежавала јој доношење одлуке. Из тога разлога је румунско Министарство спољних послова 2. јула дало инструкције посланицима у Софији, Београду и Атини да владама код којих су акредитовани поставе следеће питање: „Да ли се ваша земља налази у ратном стању?” Од добијеног одговора, како је Мајореску рекао Блонделу, зависила је одлука Румуније да ли ће се укључити у рат или не.¹²⁶⁶ Но, очигледно да је овај потез био формалне природе јер је, не чекајући одговор, Румунија сутрадан 3. јула издала наређење за почетак хитне мобилизације румунске војске.¹²⁶⁷ Мајореску је претходног дана тај потез већ најавио бугарском посланику Калинкову. Том приликом

¹²⁶⁵ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 565, 597-598.

¹²⁶⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 274, № 36, Bucarest, le 2 juillet 1913.

¹²⁶⁷ Isto, № 88, Bucarest, le 3 juillet 1913.

му је нагласио да Румунија нема никакав савез ни договор са Србијом и Грчком и да у рат улази ради заштите сопствених интереса.¹²⁶⁸

Декрет о мобилизацији пратио је проглас румунском народу краља Карола. Наредба о мобилизацији и краљев проглас дочекани су са великим одушевљењем у румунској јавности. Међутим, предстојећи рат за румунски народ био је много више од пограничног сукоба са Бугарском, како је приметио и Блондел. Рат је више посматран као „збацивање аустроугарског јарма који је предуго спречавао остварење националних аспирација румунског народа”.¹²⁶⁹ Неко ко није знао прави разлог мобилизације румунске војске лако је могао помислити да се Румунија спрема за рат против Аустроугарске, описивао је Блондел узаврелу атмосферу у румунској јавности. Спонтано су се организовала окупљања на улицама Букурешта и других румунских градова на којима су грађани узвикивали пароле попут: „Доле Бугарска!”, „Доле тиранска Аустроугарска!” и „Живела Србија и рат!”¹²⁷⁰ Присутне су биле и пароле уперене против краља Карола уз позиве на абдикацију јер је краљ сматран симболом пријатељства са Аустроугарском и главном спрегом која је Румунију везивала за Тројни савез.¹²⁷¹

Румунску мобилизацију Блондел је, на неки начин, сматрао наградом за године свог дипломатског службовања у Румунији. Сматрао је да је тај тренутак психолошки и историјски био врло значајан како за Румунију, тако и за Француску. Румунија је у рат на Балкану улазила без подршке и одобрења од стране Беча, на страни Србије и Грчке, које су, опште је познато истицао је Блондел, биле под француско-руском заштитом.¹²⁷² Иако врло млад, са свега 26 година Блондел је успео да развије велики утицај у румунским политичким круговима. Неколико деценија старији и искуснији државници радо су долазили по његов савет, вођа Либералне странке Јон Братијану сматрао га је својим личним пријатељем. Упркос свему тврдњу румунског историчара Васила Мацијуа да је управо Блондел почев од 27. јуна био главни заговорник рата против Бугарске не можемо узети као веродостојну.¹²⁷³ У дипломатској преписци са Министарством спољних послова не постоји никакав траг који би потрекепио ову Мацијуову тврдњу, мада не искомучујемо могућност да је Блондел деловао самоиницијативно без званичних инструкција Париза.

¹²⁶⁸ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1371, л-151, Букурешцъ, 20 јуниј/2 јули 1913.

¹²⁶⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 274, № 89, Saint Pétersbourg, le 3 juillet 1913.

¹²⁷⁰ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1371, л-151, Букурешцъ, 20 јуниј/2 јули 1913.

¹²⁷¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 274, № 135-137, Bucarest, le 4 juillet 1913; V. Vesa, *nav. delo*, 54.

¹²⁷² V. Vesa, *nav. delo*, 56.

¹²⁷³ V. Maciu, „La Roumanie et la politique des grandes puissances à l'égard de la Serbie”, 265-283.

Ако и не можемо са сигурношћу говорити о ставу званичног Париза, о суду француске јавности свакако можемо. Проглас мобилизације румунске војске и најаву уласка у рат гласно је хваљена у већини француских дневних листова. То су били они исти листови који су на почетку конференције у Лондону оптуживали Румунију за неосноване територијалне претензије у Добруци којима је тада угрожавала општи мир. Сада се став француског јавног мњења из основа променио, те је најављена интервенција румунске војске означавана као „праведна и добродошла у име очување европског мира”.¹²⁷⁴

Осим у Француској, Румунија је имала тиху подршку и руског министра спољних послова Сазонова. Прорумунски ставови који су се могли чути од Сазонова почетком јула били су више условљени његовим личним незадовољством поступцима Бугарске. Судаћи према извештајима Џорџа Бјукенена, британског амбасадора у Русији, Сазонов и Русија нису намеравали да одговоре на апеле бугарске владе која је молила за посредовање у циљу склапања мира након све извеснијег пораза. Сазонов је у једном од разговора са Бјукененом истакао да „Русија неће ни прстом мрднути да помогне Бугарској која се оглушила о све њене савете”. Назвао је Бугарску „незахвалном према Русији”, напоменувши да ју је „њена незасита похлепа за територијом” довела у ситуацију у којој се налази. Такође, Сазонов је наглашавао да превелико јачање Бугарске није никада било у интересу Русије, стога она не мари колико ће територије Бугарска морати да се одрекне у корист Србије и Румуније.¹²⁷⁵

Како није било изгледа да ће добити помоћ од Русије, Бугарска се окренула Аустроугарској тражећи од ње помоћ и савет за излаз из тешке ситуације у којој се налазила. Аустроугарска је саветовала Бугарску да по сваку цену склопи споразум са Румунијом и избегне да буде нападнута и са треће стране. Споразумом са Румунијом Бугарска је могла да добије слободу акције против Србије и Грчке, како су је саветовали из Беча.¹²⁷⁶ Међутим, Данев се одлучио на дупли маневар. Покушао је да склопи примирје са Србијом и Грчком, а да одврати Румунију од уласка у рат понудама о компензацији. О бугарској понуди да нова линија разграничења буде Туртукаја-Балчик влада Титу Мајорескуа је 2. јула разговарала са краљем Каролом. Мајореску је понајвише од свих министара био рад да прихвати ову понуду, али због ратоборности јавног мњења и

¹²⁷⁴ V. Vesa, *nav. delo*, 57-58.

¹²⁷⁵ BD, IX/II, № 1127, Saint Petersburg, July 9, 1913, 897-899.

¹²⁷⁶ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1371, л-233, Берлин, 24 јуни/6 јули 1913.

критике опозиционих странака није се усуђивао на такав корак.¹²⁷⁷ Сутрадан је Данев ступио у контакт са Пашићем и Венизелосом нудећи им да сва тројица нареде својим војскама прекид борби. Бугарска није имала никакве шансе да победи удружене снаге Србије, Грчке и Румуније и хтела је хитним примирјем да спаси што се спасити могло. Венизелос је одговорио да ће послати наређење за обуставу сукоба тек онда када се Бугари повуку на позиције од пре 29. јуна.¹²⁷⁸ Оба Даневљева покушаја завршена су неуспехом.

Румунски посланик у Софији гроф Димитар Гика је 9. јула нотом обавестио бугарску владу да ће у најкраћем року, заједно са особљем посланства, напустити бугарску престоницу.¹²⁷⁹ Истовремено је гроф Гика обавестио бугарско Министарство спољних послова да је италијанском посланству поверио надзор над румунским становиштвом у Бугарској, архивом и зградом румунског посланства.¹²⁸⁰ Одговарајући на уручену му ноту Стојан Данев је обавестио посланика Гику да му бугарска влада ставља на располагање специјалан воз који ће њега и све чланове румунског посланства у Софији превести од Софије до Рушчука на Дунаву сутрадан (10. јула) у 7.30 часова.¹²⁸¹ Румунска влада је о својој одлуци да опозове принца Гику из Софије обавестила и бугарског посланика у Букурешту Калинкова, који је затражио инструкције од своје владе да ли и он треба да напусти румунску престоницу и коме да повери надзор над бугарским поданицима у Румунији.¹²⁸² Гроф Гика је непосредно пред одлазак из Софије, у име своје владе, предао ратну прокламацију Бугарској којом ју је обавестио да румунска влада сматра да је, почев од 10. јула, у стању рата са Бугарском.¹²⁸³ На уручену ноту, министар Генацијев је саопштио да Бугарска неће пружати отпор румунској војсци, а посланик у Букурешту је обавештен да не напушта румунску престоницу.

Након уручене ноте, румунска војска је добила наређење да крене у покрет преко границе, о чему је одмах известио Блондел. Међутим, убрзо се показало да су слутње великих сила биле оправдане. Након што је војно осигурала Силистрију, румунска

¹²⁷⁷ *Документи о спољној политици*, књ. VI, св. 2, № 587, 611-612.

¹²⁷⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 274, № 89, Saint Pétersbourg, le 3 juillet 1913.

¹²⁷⁹ У првом тренутку Панафије је погрешно известио Министарство спољних послова да је Румунија напала Бугарску без претходне објаве рата. Према том извештају, румунска војска је 10. јула без претходне објаве рата прешла Дунав и окупирали пограничне области што није било тачно. Већ сутрадан Панафије је демантовао ову вест (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 8, Sofia, le 11 juillet 1913).

¹²⁸⁰ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1371, л-302, Sofia, le 27 juin/9 juillet 1913.

¹²⁸¹ Исто, л-314, Sofia, le 27 juin/9 juillet 1913.

¹²⁸² Исто, л-317, Букурешт, 27 јуниј/9 јули 1913.

¹²⁸³ Исто, л-306, Sofia, le 28 juin/10 juillet 1913; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 142, „Rumunska objava rata Bugarskoj, 10. jul 1913”, 362-263.

војска се ту није зауставила већ је наставила даљи марш у правцу Туртукаје, Добрича и Балчика. Овај даљи продор румунска влада је великим силама објаснила речима да „жели не само да осигура своју стратешку позицију према свом суседу, већ да војним путем поново успостави нарушену равнотежу снага на Балкану”.¹²⁸⁴ Мајореску је уверавао Русију да румунска војска неће наставити даљи продор од линије Туртукаја-Балчик, коју је сматрао стратешком границом.¹²⁸⁵ Бугарска није веровала обећањима румунских државника, стога је на све начине настојала да убеди велике силе да интервенишу у Букурешту и зауставе румунску инвазију. Највише притисака Бугарска је вршила на Русију и министра Сазонова. Бугарски посланик у Петрограду Стефан Бобчев је свакодневно посећивао Сазонова и настојао да од њега добије обећање да ће се румунски продор зауставити након што Румунија осигура територију добијену Петроградским протоколом. Међутим, Сазонов није показивао веће интересовање за недаће Бугарске. Једино што је рекао Бобчеву било је да је лично уверен да Румунија неће даље напредовати од линије Туртукаја-Балчик.¹²⁸⁶

Упркос опасности да буде прегажена, Бугарска је остала доследна, није пружала отпор продору румунских снага на својој територији, нити је опозвала посланика Калинкова. Одлуком да се војно не супротставља Румунији, Бугарска је препустила своје цивилно становништво на милост и немилост нападачу. Пред румунским продором бугарско становништво се склањало ка југу. Хиљаде избеглица су преплавиле Софију, а са њима се ширила и паника. До 16. јула румунска војска је стигла до Враце која је на свега три сата железницом удаљена од Софије.¹²⁸⁷ У наредна 24 сата под контролом Румуније нашла се читава десна обала Дунава и изгледало је да се румунски продор неће ни ту зауставити.¹²⁸⁸

Пораз на свим фронтовима, а понајвише страх да ће румунска војска сваког тренутка умарширати у Софију, изазвали су политичку кризу и пад владе Стојана Данева. Краљ Фердинанд је одлучио да се дистанцира од свог дотадашњег првог сарадника, те је формирање нове владе 17. јула препустио вођи Либералне партије аустрофилу Васили Радославову. Радославов је имао задатак да формира владу националног спаса. Формирана је коалициона влада од три партије: Либералне, Народнолибералне и Мла-

¹²⁸⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 137-138, Bucarest, le 14 juillet 1913.

¹²⁸⁵ АМАЕ, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 214, le 12 juillet 1913.

¹²⁸⁶ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1371, л-344, Петербургъ, 28 юний/11 јули 1913.

¹²⁸⁷ ВД, IX/II, № 1149, Sofia, July 16, 1913, 914.

¹²⁸⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 78, Bucarest, le 17 juillet 1913.

долибералне, док су преостале странке које нису ушле у власт обећале подршку новој влади.¹²⁸⁹ Ресор Министарства спољних послова добио је Никола ГенADIJEВ. Француска и Русија су биле незадовољне сменом власти у Софији, тим пре јер су Радославов и ГенADIJEВ важили за највеће заговорнике тешње сарадње са Аустроугарском и отворено истицали да је једини спас за Бугарску савез са Аустроугарском.¹²⁹⁰

Брз и лак успех Румуније навели су Османско царство да почне да преиспитује своју позицију у актуелном рату. Наслућујући да и поражена држава Првог балканског рата може пасти у искушење да се укључи у рат бивших савезника француски амбасадор Бомпар и представници других великих сила у Цариграду улагали су знатан напор да обуздају Османско царство. Међутим, вести или гласине о злочинима над муслиманским становништвом на Балкану изазивале су узнемиреност широм Османског царства. Јавност је вршила притисак на владу да предузме мере у циљу заштите муслиманског живља, док су османски амбасадори ургирали код европских дипломата да интервенишу код зараћених страна. Једну од таквих вести, о масакру над муслиманским становништвом у Македонији који су починиле бугарске трупе заједно са коми-тама, Рифат-паша је саопштио 10. јула француском Министарству спољних послова. Инсистирао је да добије обећање да ће Француска интервенисати поводом овог случаја код бугарске владе. Но, како такво обећање није могао добити, Рифат-паша је сугери-сао својој влади да самоиницијативно предузме енергичне мере против Бугарске у Тракији јер се на „хуманост великих сила не вреди ослањати“.¹²⁹¹ Француска није била спремна да пружи било какве гаранције, верујући да Порта овакве непроверене вести више користи као изговор за почетак већ припремљене војне акције дуж линије Енос-Мидија, него што су оне осликавале право стање на ратном попришту. Намере Османског царства показала је дипломатска акција амбасадора Муктар-паше у Петрограду, који је средином јула разговарао са руским државницима желећи да се увери да се Русија неће умешати у рат да заштити Бугарску. Узалуд је Сазонов говорио да би мешање Османског царства, као поражене стране из Првог балканског рата, поништило све што је између делегата било договорено у Лондону, спомињао је могућност дипломатског демарша или чак поморске демонстрације. Муктар-паша је средином јула са сигурношћу јавио Порти „да иако се противи уплитању још једне државе у рат,

¹²⁸⁹ И. Илчев, *България и Антантата през Първата световна война*, София 1990, 26.

¹²⁹⁰ В. Ћоровић, *Наше победе*, 80.

¹²⁹¹ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1365, Paris, le 10 juillet 1913, 199-200.

Русија неће ратовати уколико османске трупе не прекораче линију Енос-Мидија”.¹²⁹² Пут ка рату био је отворен. Пред опасношћу да буде нападнута и од стране Османског царства, Бугарска је послала проглас великим силама да се, као и у случају Румуније, неће бранити ни од османске војске. Амбасадори великих сила у Софији били су у стању панике. Панафије је слао свакодневне апеле да Европа мора зауставити Румунију и Османско царство и спасити Бугарску од потпуног уништења.¹²⁹³

Но, средином јула још једна брига морила је бугарске државнике. У Софији се страховало не само да ће се Османско царство окористити тешком ситуацијом у којој се нашла Бугарска, већ да управо Француска подржава и подстиче Османско царство на тај потез. Овакве гласине су стигле из бугарских посланстава у Бечу и Берлину, те је Данев од Станчева тражио хитну потврду дојављених гласина.¹²⁹⁴ Потврду ових вести Станчев је затражио и од министра Пишона који је у одговору био врло оштар и категорички истакао да Француска ни на који начин не подстиче Порту на рат, већ да је она, заједно са осталим силама, у више наврата саветовала Царству да никако не прелази линију Енос-Мидија. Од тог става неће одступити ни у ком случају, гласио је одговор Стефана Пишона на ноту бугарског посланика.¹²⁹⁵

Осим притиска бугарске владе, Француска је готово током читавог јула месеца трпела притисак и од стране османског посланства у Паризу. Сви напори министра спољних послова и шефа Политичког одељења да саветима убеди амбасадора Рифат-пашу и османску владу да Османско царство треба да сачува неутралност у односу на међусавезнички рат били су безуспешни. Разговори без пуно успеха наводили су их на закључак да „последњи балкански догађаји не остављају никакву наду да ће мир на Балкану икада бити успостављен”. Но, много више од савета, Рифат-паша је желело да чује да Француска, заједно са осталим великим силама, намерава да казни балканске државе за прокоцкано поверење које им је указано захваљујући војничким победама у претходном рату и да би Османско царство, у случају неутралности, било на неки начин награђено, на пример реституцијом егејских острва. Француски политичари су отворено саопштили Рифат-паши да сумњају да је могуће да се острва у Егејском мору поново врате под власт султана.¹²⁹⁶ Уместо награде, стране дипломате су настојале да

¹²⁹² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 157, Paris, le 18 juillet 1913; *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1376, Constantinople, le 13 juillet, № 1377, Berlin, le 13 juillet 1913, 204-205.

¹²⁹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 110, Sofia, le 14 juillet 1913.

¹²⁹⁴ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1371, л-274, Софија, 26 јуниј/9 јули 1913.

¹²⁹⁵ Исто, л-323, Париж, 27 јуниј/10 јули 1913. сл.392

¹²⁹⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1338, Paris, le 3 juillet 1913, 188-189.

претњама суздрже Царство од уласка у рат. Порти је у више наврата саопштавано да неће добити никакву помоћ од Европе, као и да уплитањем у рат ризикује да поништи гаранције које су Царству обећане у Лондону ако и само један султанов војник прекорачи преко линије Енос-Мидија.

Неспремност великих сила да преговарају са Портом око компензација за неутралност, утицала је да Османско царство све озбиљније разматра ратну опцију. Упркос свим претњама из Европе, Царство је од средине јула издало наређење војсци да буде приправна, али да не прелази линију разграничења Енос-Мидија, која је повучена Лондонским мировним уговором.¹²⁹⁷ Упркос оштром тону и претњама европских сила Порта је 20. јула скупила довољно храбрости да ризикује и путем колективне ноте обавестила силе да нема вере у споразум склопљен у Лондону, као ни да ће Бугарска испоштовати договорено, стога ће до коначног мира османска војска окупирати оне делове територије у Тракији које сматра спорним.¹²⁹⁸ Одмах је било јасно да Царство претендује да поврати Једрене под своју власт.

Истога дана увече османска војска је без отпора умарширала у Једрене, а већ сутрадан 21. јула под своју контролу ставила је и околину града. Убрзо потом, Порта је обавестила велике силе да „је њен задатак да осигура линију разграничења која ће штити Цариград испуњен”.¹²⁹⁹ Османско царство је у овај подухват послало армију састављену махом од башибозука и заробљеника недавно ослобођених из грчких и црногорских затвора. На њихов упад малобројно хришћанско становништво, које се вратило након пада Једрена, разбежало се због страха од одмазде.¹³⁰⁰ Упркос уверавањима османског посланика у Петрограду, Русија је прва од свих великих сила протествовала против заузимања Једрена и преласка линије Енос-Мидија. Сазонов и руски амбасадор у Лондону Бекендорф затражили су подршку за организацију поморске демонстрације против Османског царства. Амбасадори у Лондону су о овом захтеву руске владе дискутовали 21. јула, али лорд Греј, као и већина амбасадора, нису били присталице још једне демонстрације моћи, већ су предложили дипломатски притисак уз финансијске рестрикције. Једини који је подржао Бекендорфов предлог био је француски амбасадор Камбон који је истакао да се османска влада неће много уплашити обичним претњама. У претходном рату се показало да неколико великих сила, међу

¹²⁹⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 277, № 146, Constantinople, le 18 juillet 1913.

¹²⁹⁸ Isto, № 240-241, Paris, le 20 juillet 1913; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 144, 364-365.

¹²⁹⁹ AMAE, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 274, le 21 juillet 1913.

¹³⁰⁰ DDF, 3e série, VII, № 456, Sofia, le 24 juillet 1913, 493-494.

којима су Велика Британија и Француска, имају исувише велике интересе у Османском царству, због којих не би допустили његову финансијску пропаст. Порта је то добро знала и рачунала на ту карту, како је закључио Камбон.¹³⁰¹

Међутим, упркос разумним аргументима Бекендорфа и Камбона, остале силе су до 23. јула одбациле идеју поморске демонстрације у мореузима јер су процениле да би такав потез општој ситуацији донео више штете него користи. Ипак, лорд Греј и Камбон су се слагали да је неке мере потребно предузети и то најхитније. Амбасадор Камбон је највише страховао због евентуалних потеза које би Русија могла предузети јер је била под јаким притиском, како због чињенице да је османска војска преотела Једрене, тако и због свеprisутне опасности да би Срби и Грци сваког часа могли умарширати у Софију. Камбон је сматрао да је најбољи начин да се спречи самостална акција Русије, да велике силе предузму некакав заједнички потез који би демонстрирао њихово јединство.¹³⁰² Једина мера око које су се сложиле све велике силе било је уручивање заједничког дипломатског демарша Порти, која је опоменута да се врати на границу Енос-Мидија.¹³⁰³ Као и толико других демарша уручених током трајања Првог балканског рата и овај је остао без икаквог ефекта.

До краја јула, осим битака и делова територије, Бугарска је једнаком брзином губила и дипломатску подршку великих сила. Француски амбасадор Димен је врло хладно примио бугарског посланика у Бечу Салабачева пред којим се није трудио да прикрије своје симпатије према Србима и Грцима. Димен је истакао да бугарска војска није дала велики допринос у поразу Османског царства у Првом балканском рату и да због својих ратних заслуга Србија има морално право да тражи већу територију у Македонији. Такође, он је истакао да је Француска подржала захтев Грчке да добије Кавалу и Солун и од тог става неће одступити, јер је њен интерес да од Грчке створи поморску силу која би у балканским размерама могла парирати Аустроугарској и Италији. А што се тиче Бугарске, Димен је хладно одговорио Салабачеву да је сама одговорна за тешку ситуацију у којој се наша!¹³⁰⁴

¹³⁰¹ BD, IX/II, № 1165, Foreign Office, July 21, 1913, 925-926.

¹³⁰² Isto, № 1174, Foreign Office, July 23, 1913, 932.

¹³⁰³ Isto, № 1175, Foreign Office, July 24, 1913, 933-934.

¹³⁰⁴ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1371, л-120, Виена, 19 јуни/1 јули 1913.

4.4. Француска и Мировна конференција у Букурешту

За разлику од Првог балканског рата који се водио неколико месеци, Други балкански рат је био краткотрајан. Паралелно са борбама зараћене стране су размењивале ноте о условима за успостављање примирја. Тада, као и у Првом балканском рату, велике силе су имале улогу посредника, али њихов утицај није био снажан као у време склапања примирја на Чаталци. Сви контакти су се одвијали непосредно између зараћених држава, док су велике силе, углавном, имале саветодавну улогу. У том погледу, упознат са превеликим потраживањима Грчке, Сазонов је 13. јула тражио од француске и британске владе да изврше притисак на Атину да умањи своја потраживања од Софије. Сазонов није одобравао претензије Грчке над читавим током реке Струме, као и над Кавалом и Драмом.¹³⁰⁵

Са друге стране, Русија није имала ништа против да Серес остане у оквиру Грчке, као и да Србија и Грчка успоставе заједничку границу код Ђевђелије. У односу на бугарско-српску границу Русија се залагала да она буде на источној обали Вардара, као и да Штип припадне Србији.¹³⁰⁶ И у интересу Француске било је да се непријатељства између баланских држава што пре окончају, због чега је министар Пишон, посредством посланика Декоа у Београду и Девила у Атини, саветовао српску и грчку владу да отпочну мировне преговоре што је пре могуће. Србија је желела исто, њен посланик у Паризу Веснић је шефу Политичког одељења Палеологу саопштио да је „Србија уморна од ратовања и вољна да склопи мир”. Палеолог и Пишон су били задовољни речима српског посланика, али Србија је била тек једна од држава у рату. Највише су подозревали од намера Грчке и Румуније. Последње вести које су стигле до Француске говориле су да су Грци преотели Кавалу од бугарске војске и да се неће ту зауставити. У случају Румуније, Пишон је гајио сумњу да се иза румунског упада у Бугарску налазила амбиција да, уз територију која јој је била загарантована Петроградским протоколом, добије и велику ратну одштету.¹³⁰⁷

У односу на Бугарску, ни Француска ни Русија нису имале ни најмању сумњу да она жели што скорије окончање рата. С обзиром да је била притиснута са три стра-

¹³⁰⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 86, Paris, le 13 juillet 1913.

¹³⁰⁶ Исто, № 85, Paris, le 13 juillet 1913.

¹³⁰⁷ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1371, л-328, Парижъ, 28 юний/11 јули 1913

не, за њу је мир постао питање опстанка. Према претходном договору са руском владом, бугарско посланство у Паризу је 14. јула пред француско Министарство спољних послова изнело предлог о прекиду сукоба. У име своје владе бугарски посланик Димитар Станчев је прихватио посредовање Русије у сукобу, као и то да Петроград или неки други град буду одређени за место одржавања мировних преговора. Према том предлогу, ратна дејства би била одмах обустављена, а армије би остале на тренутним позицијама све до коначног постизања мира. Бугарска се сагласила да при расподели ослобођених територија арбитражу обави цар Николај II, као и да се каснија демобилизација трупа спроведе, такође, уз надзор Русије.¹³⁰⁸ Док је Француска разматрала бугарски предлог, Русија је извршила дипломатски притисак на Београд и Атину да прихвате те услове као основ за закључење мира. Сазонов је двема владама ставио до знања да треба да прихвате бугарски програм и руско посредовање и арбитражу, јер чак и ако би успеле да склопе сепаратни мир са Бугарском, којим би оствариле све своје територијалне претензије, требало је да рачунају на могућност да Европа тај уговор поништи и састави нови који би био мање понижавајући за побеђену Бугарску.¹³⁰⁹ Без сумње, Бугарска је била поражена, али европске силе нису хтеле да допусте да она буде распарчана ради задовољења апетита њених суседа, био је закључак Сазоновљевог саопштења.

Након интервенције министра Сазонова, српски и грчки председници влада Пашић и Венизелос састали су се 19. јула у Скопљу како би разговарали о заједничким потраживањима од Бугарске. Пашић се у овом разговору понео далеко рационалније од свог грчког колеге. Предложио је да се склопи примирје и отпочну мировни преговори под руским покровитељством, док је Венизелос инсистирао на тражењу ратне одштете и да се са примирјем причека све док Грчка не стави и Дедеагач под своју власт. Пашић га је упозорио да Европа неће прихватити да Бугарска исплаћује ратну одштету, као што је одбацила такав захтев у случају Османског царства. Венизелос се истога дана вратио у Атину, а између двојице државнике није постигнут конкретан договор, осим начелног споразума да наредних дана Грчка, Румунија, Црна Гора, Србија и нова бугарска влада Васила Радославова упуте своје представнике у Ниш и тамо разговарају о условима за склапање примирја. Амбасадор Француске у Русији Делкасе, који је о детаљима разговора у Скопљу дознао од министра Сазонова, истакао је да сматра да се

¹³⁰⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 276, № 129, Paris, le 14 juillet 1913.

¹³⁰⁹ Isto, № 190, Paris, le 15 juillet 1913.

иза ових претераних захтева Грчке налазила „превелика сујета” грчког краља Константина.¹³¹⁰ Иначе, силе Антанте нису благонаклоно дочекале вест о крунисању Константинова грчког краља, након што је његов отац краљ Ђорђе страдао у Солуну 18. марта као жртва атентата. Многи су веровали, између осталих и Пол Камбон, да је једино краљ Ђорђе имао довољно ауторитета и воље да изглади неспоразуме са Бугарима око територија и да до рата сигурно не би ни дошло да је он остао на челу Грчке. За разлику од њега, Константин се није слагао са премијером Венизелосом, нити је одобравао његову политику превеликог ослоњања на Француску и њене савезнике.¹³¹¹

Поучене негативним искуством преговора вођених у Лондону, балканске државе су чиниле све да искључе велике силе из мировних преговора и да саме, без туђег уплитања, успоставе мир између себе. Упркос размимоилажењу Пашића и Венизелоса до 17. јула све зарађене стране су прихватиле предлог српског председника владе да пошаљу по једног делегата у Ниш и тамо отпочну разговоре о примирју.¹³¹² У тој фази преговора иницијатива је била на страни Србије, која је инсистирала да се у Нишу воде преговори о демаркационим линијама, а негде другде се одржи мировна конференција. Међутим, како су остале стране, пре свега Грчка, биле против вођења преговора на два места Пашић је престао да инсистира и предложио да се делегати у Нишу начелно договоре око услова примирја и места одржавања конференције.¹³¹³

У први мах, Бугарска је била подозрива и нерадо је прихватала да без надзора великих сила започиње преговоре са својим непријатељима, препуштена њиховој вољи на милост и немилост. Али, након што је румунски председник владе Мајореску охоло одбацио понуду сепаратног мира и на личну ноту краља Фердинанда одговорио „да се даљи марш румунске војске може зауставити једино склапањем примирја, које свих пет страна морају потписати истовремено”, Бугарска је попустила и обећала да ће учествовати на разговорима у Нишу.¹³¹⁴ Бугарски краљ Фердинанд је у више наврата личним писмима уверавао румунског краља Карола да он и његова влада имају искрену жељу да што пре потпишу примирје са Румунијом, као и са Србијом и Грчком. Након што је влада потврдила учешће бугарских делегата на састанку у Нишу, краљ Фердинанд је упутио лично писмо румунском суверену и замолио га да и он упути

¹³¹⁰ DDF, 3e série, t. VII, Paris 1934, № 420, Saint-Pétersbourg, le 19 juillet 1913, 455.

¹³¹¹ AMAE, Grèce, vol.7, MF P18566, № 274-275, Vienne, le 19 mars 1913; P. Cambon, *Correspondance*, 44-46.

¹³¹² AMAE, NS, Turquie, doss. 277, № 92, Saint-Pétersbourg, le 17 juillet 1913.

¹³¹³ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 316.

¹³¹⁴ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 39/1913, № 1, Sofia, le 4/17 juillet 1913.

румунске делегате на преговоре. На тај начин, „гестовима добре воље свих зараћених страна окончале би се непријатне околности у којима се Бугарска нашла”, навео је бугарски краљ у свом обраћању.¹³¹⁵ Но, услед премало времена и не сматрајући разговоре у Нишу превише важним, Румунија и Грчка нису тамо упутиле своје делегате, већ су овластиле Србију да преговара и у њихово име.

Бугарска је, уместо министра финансија Теодора Теодорова којег су Сазонов и Делкасе предложили као најподеснијег делегата, послала у Ниш генерала Паприкова и Саву Иванчева, који је касније био и део бугарске делегације у Букурешту. Њих двојицу је 21. јула до места састанка допратио руски војни аташе Романовски, који се, након обављеног задатка, одмах вратио у Софију.¹³¹⁶ Несумњиво да је Русија овим потезом желела да пошаље поруку Србији, Грчкој и Румунији да стоји као „невидљиви посредник” између њих и Бугарске. Током разговора који су вођени у Нишу, генерал Паприков је био у сталној телефонској вези са руским послаником у Београду Николајем Хартвигом, који се понудио да посредује између Бугарске са једне, и Србије, Румуније и Грчке са друге стране, у циљу што бржег постизања примирја.¹³¹⁷ Упркос Хартвигом залагању и великом утицају који је имао на Пашића и српску владу, генерал Паприков се 26. јула жалио Министарству спољних послова да преговори који су се водили пуних пет дана нису дали никакав резултат. Извештавао је Генадијева да подозрева да је Бугарска само намамљена на преговоре у Ниш, док њени противници и даље напредују на бојном пољу.¹³¹⁸ Бугарски министар спољних послова Генадијев је током преговора највише сумњао у намере Србије. Сматрао је да она разговоре у Нишу користи само као параван док, уз подршку Румуније, припрема војни препад на Видин.¹³¹⁹ За шест дана преговора вођених у Нишу српски и бугарски делегати су постигли само усмени договор да ће се мировна конференција одржати у Букурешту. Грчка и Румунија су потврдиле сагласност са потигнутим споразумом. Бугарска је била незадовољна колико исходом, толико и брзином преговора.¹³²⁰

Осим Бугарске своје незадовољство „самовољном” политиком балканских држава, које су одлучиле да воде преговоре без надзора великих сила, није скривала ни

¹³¹⁵ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 40/1913, № 4, Bucarest, le 4/17 juillet 1913.

¹³¹⁶ DDF, 3e série, t. VII, № 428, Sofia, le 20 juillet 1913, 463.

¹³¹⁷ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1373, л-308, Нишњ, 13/26 јули 1913.

¹³¹⁸ Исто, л-309, Нишњ, 13/26 јули 1913.

¹³¹⁹ Исто, л-20, Букурешњ, 14/27 јули 1913.

¹³²⁰ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1373, л-325, Нишњ, 13/26 јули 1913; СКГ, књ. XXXI, св. 3, „Политички преглед”, Београд, 1/14. август 1913, 229-233.

Аустроугарска. Она је током Другог балканског рата оштрицу свог незадовољства окренула према француском амбасадору у Русији Теофилу Делкасеу. Аустријска јавност оптуживала је Делкасеа да је „својим дипломатским сплеткарењем” за само три месеца, колико је боравио на месту амбасадора у Русији, успео да поремети деценијама одржавану аустроугарско-руску равнотежу на Балкану. Успео је да окрене читав Балкан против Аустроугарске, па чак и аустроугарску савезницу Румунију, а последице тог нарушеног „природног поретка” биће видљиве у скорој будућности, писали су током јула 1913. године провладини бечки листови.¹³²¹

Иако не толико незадовољне колико Аустроугарска, ни остале велике силе нису биле спремне да у потпуности препусте балканским државама самостално разрешавање постојеће кризе. Разбуктавање новог рата на Балкану није прекинуло рад Амбасадорске конференције у Лондону, али ни амбасадори нису остали имуни на нови сукоб који им је доносио нове проблеме, а да ни оне из претходног рата нису разрешили. Министри спољних послова Русије и Француске Сергеј Сазонов и Стефан Пишон су до 5. јула ускладили ставове у односу на Други балкански рат и о томе обавестили амбасадоре у Лондону. Њихов заједнички предлог представили су Бекендорф и Камбон на седници одржаној 7. јула. Предложили су да се формира „савез шест великих сила”. Тај савез би се, као и током Првог балканског рата, заснивао на принципу немешања у сукоб и локализовања рата на простор Балканског полуострва.¹³²² На седници од 15. јула лорд Греј је још једном позвао амбасадоре да све владе званично објаве прокламације о немешању у нови рат на Балканском полуострву. Гроф Менсдорф је одмах истакао да његова влада не може дати такве стриктне гаранције и да ће она, као и у претходном рату, задржати право да заштити своје интересе ако се они нађу пред ударом новог ратног вихора. Лорд Греј је саопштење аустроугарског амбасадора оценио као „бескорисно”, након чега је одустао од захтева да се свака држава појединачно огласи прокламацијом о неутралности и позвао амбасадоре да наставе са већ започетим пословима на Конференцији.¹³²³

Међусавезнички рат је поново био тема Конференције 19. јула. Руски амбасадор је предложио да се у Паризу одржи мировна конференција која би окупила све зарађене стране. Са друге стране, министар Пишон је предлагао Лондон, односно да се дневном реду Амбасадорске конференције додају питања из Другог балканског

¹³²¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 277, № 112, Budapest, le 17 juillet 1913.

¹³²² AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 184-193, Londres, le 7 juillet 1913.

¹³²³ AMAE, FN, Paul Cambon, vol. 50, № 124-130, Londres, le 15 juillet 1913.

рата.¹³²⁴ За разлику од новембра и децембра 1912. године, када се свих шест великих сила између себе такмичило за престиж да под својом ингеренцијом организују мировну конференцију, јула 1913. године тај ентузијазам је потпуно нестао. Проблеми из Првог балканског рата за које су европске државе преузеле одговорност да разреше били су одвећ тешки и сложени. Чак и после неколико месеци рада, амбасадори су били далеко од завршетка посла и нису са одобравањем гледали на предлог да им се на разрешење додају и проблеми Другог балканског рата.¹³²⁵ Са своје стране, ни балканске државе нису биле претерано одушевљене идејом да се поново окупљају у Лондону и да тамо, под патронатом великих сила, разговарају о условима мира, већ су предложиле да место нове мировне конференције буде на Балкану и то у румунској престоници. Такав предлог изнела је Румунија и он је одмах био прихваћен од стране осталих зараћених страна, а нису му биле противне ни велике силе. Очекивано, Италија и Аустроугарска су прве саопштиле осталим великим силама да немају ништа против да се конференција одржи у Букурешту.¹³²⁶ За њима, сагласност су дале и преостале силе, уз захтев да њихови посланици акредитовани у Букурешту присуствују седницама.

Било је неопходно организовати конференцију што пре, будући да у Нишу није постигнут никакав конкретан договор нити потписан било какав обавезујући документ. Одмах пошто је постигнут договор да се преговори воде у Букурешту, зараћене стране су на зборно место упутиле своје делегације.¹³²⁷ Српску делегацију је предводио Никола Пашић. Поред њега, делегацију су чинили и Михаило Ристић, посланик у Букурешту, Мирослав Спалајковић, посланик у Софији,¹³²⁸ пуковник Коста Смиљанић и потпуковник Данило Калафатовић. Пут српске делегације до румунске престонице био је дуготрајан и тежак. Прво се путовало Дунавом до Турну Северина, а одатле до Букурешта друмским превозом.¹³²⁹ Црна Гора, иако званично није учествовала у рату, осим као испомоћ српској војсци, узела је учешће у преговорима и као делегате послала

¹³²⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 277, № 212-213, Londres, le 19 juillet 1913.

¹³²⁵ AMAE, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 235, le 16 juillet 1913.

¹³²⁶ DDF, 3e série, t. VII, № 424, Rome, le 20 juillet 1913, 459.

¹³²⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 279, № 8, Sofia, le 26 juillet 1913.

¹³²⁸ Спалајковић је, према оцени других учесника Конференције, најмање доприносио помирењу са Бугарском. Чак је у више наврата распламсавао непријатељство осталих делегата према делегацији Бугарске. Генерал бугарске војске и учесник конференције у Букурешту Иван Фичев, у то време у чину мајора, описао је неколико таквих ситуација у којима су Спалајковићева „злоба” и непријатељство према Бугарској дошли до изражаја. Већина учесника га је описивала као умоболну и поремећену особу (Ив. Фичев, *Балканската война 1912–1913: преживелици, бележки и документи*, Софија 1940, 447-473; Z. Bajin, „*We'll Break Your Teeth or The Splendours and Miseries of the Balkan League*”, (у штампи)).

¹³²⁹ АС, МИД-ПО, ролна 411, № 4-10.

председника владе сердара Јанка Вукотић и Јована Матановића, отправника послова у Цариграду.

У име Грчке као шеф делегације дошао је Елефтеријос Венизелос, који је учешће пријавио у последњем тренутку.¹³³⁰ Осим њега, у Букурешт су допутовали и начелник у Министарству спољних послова Николаос Политис, Венизелосов близак сарадник, Димитрос Панос, бивши посланик у Софији, и капетан Константин Пали, као стручњак за војна питања. Једина од свих учесница која за шефа делегације није послала председника владе била је Бугарска. Њену државну делегацију је предводио министар финансија Димитар Тончев, а чинили су је још и мајор Иван Фичев, Сава Иванчев, начелник Генералштаба, Симеон Радев, доктор права и некадашњи потпредседник Народне скупштине, и потпуковник Константин Станчов, бивши војни аташе у Букурешту.¹³³¹ Румунску делегацију су чинили председник владе Титу Мајореску, министар финансија Александар Маргиломан, министар унутрашњих послова Таке Јонеску, министар просвете Константин Дисеску и, као војни експерти, генерал Коанда и потпуковник Христеску.¹³³² Сви делегати, осим председника грчке владе Венизелоса, стигли су у Букурешт до 28. јула. Пошто се очекивало да Венизелос као последњи пријављени делегат стигне сутрадан, почетак конференције је био одређен за 30. јул.¹³³³

Мировна конференција у Букурешту отпочела је рад како је било и планирано 30. јула. Уз представнике Србије, Грчке, Румунује, Црне Горе и Бугарске, седницама су присуствовали и посланици великих сила који су службовали у Букурешту.¹³³⁴ Конференцијом је председавао њен домаћин Титу Ливије Мајореску. Након уводне речи, Мајореску је окупљеним делегатима предложио да се непријатељства обуставе на пет дана. Предлог је био једногласно усвојен, а ступио је на снагу сутрадан, 31. јула у 12

¹³³⁰ DDF, 3e série, t. VII, № 473, Bucarest, le 26 juillet 1913, 514.

¹³³¹ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1454, л-30, Sofia, le 12 juillet 1913; ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1373, л-282, Софија, 13/26 јули 1913; Ив. Фичев, *нав. дело*, 450.

¹³³² С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 317.

¹³³³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 279, № 166, Bucarest, le 28 juillet 1913.

¹³³⁴ Османско царство није било позвано да узме учешћа у раду Конференције. Између њега и Бугарске формално ратно стање није ни постојало и сматрало се да питање Једрена потпада под ингеренцију великих сила и да је у њиховој надлежности да оправоснаже Лондонски мировни уговор. Током припрема за Конференцију европске силе су се изјашњавале за поштовање Лондонског мировног уговора који је Једрене доделио Бугарској, те су вршиле притисак на Порту да евакуише град и врати га Бугарској. Уместо повлачења, Порта је 31. јула одлучила да у Лондон, Париз и Берлин упути Осман Низами-пашу који би тим владама представио разлоге зашто град треба да остане у оквиру Османског царства. Као свој најјачи аргумент Низами-паша је истицао бројне злочине бугарске војске које је она починила након преузимања власти над Једреном и околином у марту 1913. (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 279, № 273-274, Paris, le 31 juillet 1913; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 316).

часова.¹³³⁵ Конференција је радила у пленарним седницама и посебним седницама војних делегација. Такође, по потреби су одржавани састанци између појединих делегација и специјалних комисија које су током заседања биле оформљене за одређена питања.¹³³⁶

За разлику од преговора у Лондону, сада су инструкције за француског амбасадора биле битно другачије. Уместо активног учешћа у расправама, Пишон је саветовао Блонделу да се отворено не експонира, односно „да Француска у односу на сукобљене стране остане строго неутрална и суздржана”.¹³³⁷ У складу са добијеним инструкцијама, Блондел се током рада Конференције понашао резервисано и суздржано.¹³³⁸ Учешће у расправама је, како је сам истицао у извештајима, ограничавао на добронамерне савете, без давања потпоре аргументима иједне стране.¹³³⁹ За разлику од њега, остали страни посланици нису били тако суздржани. Блондел је у више наврата скретао пажњу свом руском колеги да ни он не би требало отворено да подржава Бугарску, јер тиме Русија ризикује да изгуби поверење Србије и Црне Горе. Но, Николај Николајевич Шебеко је уверавао Блондела „да Србија има безгранично поверење у Русију и да га руска подршка Бугарској неће нарушити. Петроград мора сачувати поверење Бугарске, због чега њој не сме ускратити своју подршку на конференцији”.¹³⁴⁰

Страну Бугарске држао је и аустроугарски посланик принц Фирстемберг, али, иако су декларативно и Аустроугарска и Русија штитиле Бугарску, то их није спречило да се на седницама константно надмећу, што је отежавало нормалан рад Конференције. Осим протекције Бугарске, Аустроугарска је имала још један, чини се, важнији циљ који је обелодањен у написима званичних и полузваничних листова, међу којима је предњачио *Neue Freie Presse*. У низу текстова које су овај, али и други бечки листови објавили током јула месеца, као главна тема наметнула се наводна криза у односима између Румуније и њених нових савезника Србије и Грчке. Наиме, аустроугарска политика није одустајала од става да је румунско удруживање са Србијом краткотрајно и да ће, када послужи сврси, бити окончано, а Румунија наставити путем приближавања Бугарској. Блондел је принца Фирстемберга описивао као „интриганта и сплеткароша”

¹³³⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 280, № 316-318, Protocole № 1, Bucarest, le 30 juillet 1913.

¹³³⁶ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 317.

¹³³⁷ DDF, 3e série, t. VII, № 492, Paris, le 29 juillet 1913, 532.

¹³³⁸ BD, IX/II, № 1225, Bucharest, August 8, 1913, 970-975.

¹³³⁹ DDF, 3e série, VII, № 503, Paris, le 31 juillet 1913, 543-545.

¹³⁴⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 283, № 287, Bucarest, le 31 juillet 1913.

и истицао да је, као такав, он изузетно умешно спроводио политику Беча и током Конференције отворено радио на удаљавању Румуније од Србије.¹³⁴¹

Са друге стране, крута политика коју је Русија водила на почетку Конференције у Букурешту покушавајући да заштити Бугарску од њених бивших савезница, олакшавала је проходност оваквих аустријских ставова у једном делу румунске јавности. Највише спорења између руског и аустроугарског посланика било је око поделе Македоније између Србије, Грчке и Бугарске. Већ на првој седници Шебеко и Фирстемберг су истакли по један пројекат поделе. Русија је желела да се између бивших савезника закључи такав мир који не би у потпуности затворио врата поновној обнови Балканског савеза, па је предлагала да српско-бугарска граница буде повучена вододелницом Струме и Вардара, при чему би Штип припао Србији, а Струмица и Кочани Бугарској. У погледу бугарско-грчке границе, према руском пројекту, она би ишла од Ђевђелије на исток, кроз долину Струме до Дrame, остављајући Дramу и Серес Грчкој, док би даље од Дrame границу повукле велике силе. Са друге стране, желећи да унесе потпун раздор међу дојучерашње савезнике, Аустроугарска је предложила пројекат разграничења који је у потпуности заузео бугарску страну. Према њему, српско-бугарска граница би ишла долином Вардара али тако да десна обала припадне Србији, док би лева са целом долином Брегалнице, Штипом и Кочанима припала Бугарској. Бугарско-грчка граница, према програму који је изнео принц Фирстемберг, била би таква да би Бугарска добила доњи ток Струме и морску обалу од Кавале до Еноса.¹³⁴²

Као победница, Србија је у Букурешт дошла са великим очекивањима, али ни руски ни аустроугарски програм разграничења није одговарао тим очекивањима. Пред опасношћу да својим претераним захтевима изазове, не само Русију и Аустроугарску већ и остале силе да изврше ревизију мировног уговора, постепено је одустајала од својих захтева. Тако је до 5. августа одустала од захтева за исплатом ратне одштете и пристала да долина реке Струмице, са истоименом вароши, припадне Бугарској. Иако није била претерано задовољна постигнутим договором, Бугарска је дала сагласност и према 9. члану Букурешког мировног уговора нова српско-бугарска граница полазила је од врха Патарице старом бугарско-османском границом и вододелницом између Струме и Вардара, изузимајући горњи ток струмичке долине који је остао Србији, даље излазила на планину Беласицу, где се спајала са бугарско-грчком границом. Детаљну

¹³⁴¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 283, № 287, Bucarest, le 31 juillet 1913.

¹³⁴² С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 321.

трасу границе требало је да одреди једна мешовита српско-бугарска комисија која би отпочела са радом 15 дана након потписивања уговора.¹³⁴³

Осим разграничења Србије и Бугарске у Македонији, највише потешкоћа у преговорима задавало је разграничење Бугарске и Грчке, нарочито питање Кавале, које је Грчка претворила у главни проблем Конференције. Ово питање је поделило велике силе на оне које су подржавале Грчку и оне које су држале страну Бугарској. Грчка је у решавању овог питања у своју корист понајвише рачунала на подршку Француске, која јој је била највећи ослонац у питању егејских острва.¹³⁴⁴ Са друге стране, француска савезница Русија је подржавала Бугарску и наставила то да чини и након што су грчки делегати истакли да неће потписати ниједан мировни уговор који не буде ставио Кавалу у оквире грчке државе. Иако су заузеле другачије ставове, супротно спекулацијама европске јавности, између Русије и Француске није било никаквих напетости које би поквариле међусавезничке односе. Уместо код своје савезнице, Русија је у овом питању подршку нашла у Италији, која је, познато је, била главни противник јачања позиције Грчке у Источном Медитерану. Ни Бугарска није губила време те је тако преговарала са Србијом и Румунијом да би обезбедила и њихову подршку у спорном питању Кавале.¹³⁴⁵ Симеон Радев је у више наврата о Кавали разговарао са румунским министром унутрашњих послова Таке Јонескуом, настојећи да га убеди да подржи бугарску страну.¹³⁴⁶ У замену за веће територијалне уступке у Добруци, Бугарска је тражила подршку Румуније да питање Кавале преда на разматрање великим силама.

За исту идеју бугарски посланици су настојали да придобију и европске државнике. Иако је много изгубила од свог војног и политичког угледа који је стекла током Првог балканског рата, Бугарска није одустајала те је још увек покушавала да пробуди емпатију код европских државника и придобије њихову дипломатску подршку током заседања у Букурешту. У више наврата бугарски посланик у Паризу Станчев се обраћао Министарству спољних послова и министру Пишону за помоћ и подршку. Истицао је „да би било неправедно да се суди Бугарима само на основу последњег рата”. Прем-

¹³⁴³ Исти, 322-323.

¹³⁴⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 279, № 247-148, Bucarest, le 30 juillet 1913. Француска генерално јесте подржавала грчку страну, али не онако жустро као што је то чинила у питању егејских острва. Бугарска је из поверљивих извора дознала да се председник Републике Поенкаре противи да Кавала припадне Грцима. Судаће према том извору, подршка Грчкој у овом питању долазила је од стране министра Пишона и људи блиских њему. Стога је краљ Фердинанд упутио лично писмо председнику Поенкареу у коме је истакао да, уколико Кавала припадне Грчкој, Бугарској ће бити одузете и последње могућности да осигура миран развитак своје државе (R. Poincaré, *Au service de la France*, III, 228-230).

¹³⁴⁵ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1373, л-245-246, Софија, 18/30 јули 1913. сл. 341

¹³⁴⁶ Исто, л-346, Букурешт, 18 јули/1 август 1913. сл. 423

да Бугарску није више посматрао истим очима и са једнаким респектом, Пишон се сла-гао са Станчевим у оцени да Конференција у Букурешту не одлучује само о судбини Бугарске, већ и о будућој равнотежи снага на Балкану. Ако у Букурешту буду створене велика Грчка или велика Србија на рачун Бугарске, та равнотежа би била неповратно нарушена, сматрао је Пишон. С тим у вези, обратио се министрима великих сила нотом у којој их је подсетио да, уколико европске силе рачунају да поново успоставе мир на Балканском полуострву, то неће бити могуће уколико Бугарска буде распарчана и понижена. Неправедно би било, нагласио је Пишон, да се народу који је „толико допринео потискивању Турака из Македоније и са Балкана ускрате сви плодови остваре-них победа”.¹³⁴⁷ Није познато какав је одјек имала Пишонова нота на министре осталих европских држава. Упркос француској ноти и свим дипломатским напорима које је Бугарска уложила, Кавала је, на крају, ипак припала Грчкој. Тако је нова бугарско-грчка граница полазила од новоуспостављене линије разграничења између Србије и Бугарске према гребену Беласица и излазила на Егејско море код Месте.¹³⁴⁸ Други бал-кански рат, а нарочито Конференција у Букурешту, у потпуности су избрисали велико самопоуздање бугарских политичара и обезвредили све њихове снове о Бугарској као балканској Прусској. Сећајући се тих дана „препуних несреће и неправде” по бугарски народ, Иван Гешов је у својим мемоарима са сетом забележио да „несрећна Бугарска није имала ни толико права да од стране својих опонената буде третирана непристрас-но и као њима једнака”.¹³⁴⁹

За разлику од Гешова и других бугарских државника који су ламентирали над судбином своје државе, француски посланик у Софији Панафије је сматрао да су за ту „несрећну судбину” Бугари сами најодговорнији. Према његовом мишљењу, бугарске дипломате су од новембра 1912. године правиле грешку за грешком и својом лошом политиком умањиле значај сјајних војних победа извојеваних над османском војском. Велику одговорност за лоше потезе бугарске државе, према мишљењу Панафијеа, имао је Стојан Данев, који је више од годину дана сам креирао спољну и унутрашњу поли-тику Бугарске. Иако Данев као председник Народне скупштине није формално био део владе, он је, према Панафијеу, био „истински владар Бугарске”. Странка Цанкиста, на чијем челу је био Данев, дала је више од половине чланова Гешовљеве владе. Уз прев-ласт у Народној скупштини, такав политички однос омогућио је Даневу да усмерава

¹³⁴⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 280, № 99-103, Paris, le 4 août 1913.

¹³⁴⁸ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 326.

¹³⁴⁹ Iv. E. Guéchoff, *nav.delo*, 19.

политику Бугарске како је хтео. Задовољан постигнутим победама у рату против Османског царства, краљ Фердинанд је влади препустио власт у потпуности, а њу је у целости контролисао Данев заједно са генералом Савовим. Тај „мали бугарски Бизмарк”,¹³⁵⁰ како су га присталице називале, искорачио је из „сенке” крајем новембра када је у име бугарске владе на Чаталци преговарао о условима примирја са османским министром војним Назимом-пашом. Склопљено примирје Данев је сматрао великим личним успехом који је био потврђен у Лондону где је именован за шефа бугарске делегације. Његовој сујети тада није било краја. Даневљева сујета била је, према Панафијеу, најодговорнија за пропале преговоре у Лондону, за продужење рата, као и за пораз у Другом балканском рату јер је тврдоглаво одбијао да се споразуме са Србијом, Грчком и Румунијом које су у више наврата пружале руку помирења. Врхунац његовог и политичког дебакла Бугарске било је управљање владом након Гешовљеве оставке. За непуних месец дана на власти Данев и његова влада увели су земљу у праву националну катастрофу. Ипак, упркос свим погрешкама Данева и осталих политичара, Панафије је сматрао да Бугарска не треба да буде кажњена због једног неуспешног рата. Био је сигуран да би, да је бугарска војска имала неколико месеци предах, исход Другог балканског рата био сасвим другачији.¹³⁵¹

Насупрот пораженој Бугарској, била је победничка Румунија. Организација мировне конференције била је врхунац њеног политичког и војничког залагања у протеклој години. Њен престиж у балканским и европским оквирима драстично је порастао, преко ноћи је израсла у државу на коју се могло ослонити у будућности. Но, ни сав новоизграђени престиж није био довољан да француске дипломате одбаце сумње и подозрења према новој балканској сили. Све док је Румунија била ван балканског сукоба Француска је имала разумевања за њене захтеве и бранила њене интересе пред осталим великим силама. Међутим, када је, упркос саветима великих сила, а пре свега саветима сила Антанте, заратила са Бугарском у Другом балканском рату, Француска је настојала да се, што је више могуће, дистанцира од ње. На Конференцији у Букурешту показивала је више разумевања за положај Бугарске и била је спремнија да је узме у заштиту од напада како Румуније, тако и њених дојучерашњих савезника из Балканског савеза, неголи своју „латинску сестру” Румунију. Жил Камбон се, непосредно пред Конференцију у Букурешту, присетио суздражних ставова Румуније и њеног пос-

¹³⁵⁰ Г. Н. Трубецки, *нав. дело*, 33.

¹³⁵¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 280, № 208-212, Sofia, le 6 août 1913.

ланика у Берлину Балдимана свега неколико месеци раније у јеку Првог балканског рата и ставова које је могао чути од Балдимана у лето 1913. године. Тадашња скромност Балдимана и осталих румунских политичара у потпуној је несразмери са „хвалисавом” политиком Румуније из Другог балканског рата, истицао је Камбон. У истом контексту Жил Камбон је посматрао „оправданост” уласка Румуније у Други балкански рат, сматрајући да је калкулисала великим силама од првог тренутка. Румунску обману најбоље је показивала њена изјава да захтева „проширење до Туртукаја-Балчик линије и неколико километара иза ње”, што је могло значити десетину или стотину километара бугарске територије у зависности од успеха војне операције.¹³⁵² На исти начин је наставила да се понаша и током мировних преговора. Но, упркос свим резервама Француске, Конференција у Букурешту, као и мир који је са ње произашао, промовисао је Румунију као нову силу међу балканским народима, која је, са становишта војне снаге, постала најугицајнија држава Балканског полуострва.¹³⁵³

Дипломатски утицај Румуније био је уочљив током заседања Конференције захваљујући деловању председавајућег Конференције Мајорескуа. Остали учесници су његово председавање оцењивали као изузетно умешно, што је резултирало да је фактички текст мировног уговора био готов до 7. августа.¹³⁵⁴ Са изузетком грчке и, делимично, бугарске делегације, код свих осталих учесника у преговорима Блондел је уочавао искрену жељу да склопе коначан уговор који би донео преко потребан мир свим државама Балкана. Грчка је, сматрао је Блондел, начелно хтела мир, али је свеједно мировне преговоре користила да би „отела” што више територије од Бугарске. Суштински, она није ни прекинула војне операције које су трајале готово до пред само потписивање коначног мировног уговора. Са друге стране, Бугари су се потајно надали да ће конференција у Букурешту претрпети неуспех, да би се организовао европски конгрес. Сматрали су да би им конгрес, организован и вођен од стране великих сила, пружио више гаранција за очување њихових националних интереса него конференција састављена од непријатеља Бугарске.¹³⁵⁵

Иако је Бугарска имала све разлоге да буде озлојеђена, ипак је на крају више отпора у потписивању коначног мира показала Грчка. Грчка делегација је тврдоглаво одбијала да прихвати састављени текст. Од победника на бојном пољу, Грчка се према

¹³⁵² BD, IX/II, № 1171, Berlin, July 22, 1913, 930-931.

¹³⁵³ Ф. Успенски, *Источно питање*, Београд 2013, 195.

¹³⁵⁴ Ив. Фичевъ, *нав. дело*, 458-459.

¹³⁵⁵ DDF, 3e série, t. VII, № 503, Paris, le 31 juillet 1913, 543-545.

оцени осталих учесника, претворила у „црну овцу” Конференције.¹³⁵⁶ Но, главни проблем није био у делегацији већ је краљ Константин био тај који је учрпао прецизне границе нове Грчке од којих није хтео да одступи. Због тврдоглавости свог суверена, Венизелос се нашао у врло непријатној ситуацији пред осталим делегатима који су вршили притисак на њега да због неколико километара не поништава већ готов нацрт уговора. Након сусрета са Блонделом и осталим представницима великих сила и консултација са краљем 7. августа поподне, Венизелос је обећао да ће и Грчка ставити свој потпис на текст мировног уговора.¹³⁵⁷ Као знак добре воље и истинске жеље да се успостави мир на Балкану, Бугарска је 8. августа обавестила све представнике великих сила да је наредила демобилизацију војске.¹³⁵⁸ Румунска штампа је поздравила овај гест добре воље, а на насловним странама свих листова са одушевљењем се писало о скором закључењу мира. Букурешки мировни уговор је потписан два дана касније, 10. августа, а за 25. август је била заказана размена уговора који је, до тада, требало да буде ратификован од стране свих потписника.¹³⁵⁹

Осим Бугарске, све друге балканске државе су имале довољно разлога да буду задовољне миром склопљеним у Букурешту који је поништио одредбе Лондонског уговора. Њиме је успостављен нов територијални и политички поредак на Балкану који нису створиле велике силе, већ искључиво државе Балканског полуострва.¹³⁶⁰ Можда из разлога што нису више учествовале у обликовању новог мира, тек, велике силе су биле скептичне према Букурешком уговору. За дугорочни мир на Балкану, било је потребно да се велике силе умешају и прекроје Букурешки уговор тако да он задовољи све стране, изрекао је лорд Греј своје мишљење поводом потисаног мира у Букурешту. Уместо да покажу одлучност, силе су још једном изабрале несигурни мир који није био резултат праведности, већ силе.¹³⁶¹

Границом која је утврђена Букурешким миром Србија је остварила проширење у области Косова, дела Метохије (Пећ и Ђаковица су припали Црној Гори), северном делу Рашке области и у Вардарској Макеоднији, која је била потпуно стратешки осигурана. Увећана је за 39.000 км² и за 1.290.000 становника. Одмах по повратку њене деле-

¹³⁵⁶ Н. Е. Пападакис, *нав. дело*, 75.

¹³⁵⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 280, № 230-232, Bucarest, le 7 août 1913.

¹³⁵⁸ Isto, № 261-262, Sofia, le 8 août 1913.

¹³⁵⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 281, № 19, Paris, le 10 août 1913; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 149, 371-375; Договоръ за Миръ между България, Гърция, Черна-Гора, Ромѝния и Събия/Traité de Paix entre la Bulgarie, La Grèce, Le Monténégro, La Roumanie et la Serbie, София-Sofia 1913.

¹³⁶⁰ А. Barby, *Brégalnitsa: la guerre serbo-bulgare*, Paris 1914, 330-331.

¹³⁶¹ Viscount Grey of Fallodon, *нав. дело*, 254.

гације из Букурешта 16. августа, разрешени су и детаљи разгреничења са Грчком у Београду.¹³⁶² Грчка је са територијом добијеном у Букурешту изашла као највећи победник оба Балканска рата. Грци су успели да остваре све своје ратне циљеве због којих су и заратили са Османским царством. Процентуално су остварили највеће територијално проширење и, што је још важније, иако је грчка флота била невелика успела је да оствари надмоћ у Егејском и Јонском мору. Француз Габријел Аното је записао августа 1913. године да „ако је икада филхеленизам био надамак остварења сна, то је било сада”.¹³⁶³ Грчка је добила потврду суверенитета над Критом, док је територија континенталног дела државе била проширена готово за 70%. Добила је Јужну Македонију, део Западне Тракије, власт над полуострвом Халкидик са Солуном и залеђем. Њена територија је била повећана за 51.300 км² и 1.624.000 становника.¹³⁶⁴

Други победник Конференције у Букурешту, према мишљењу Анотоа, били су Румуни који су на копну, иако су освојили невелику територију, успели да остваре исту превласт какву су Грци остварили на мору.¹³⁶⁵ Нова граница Бугарске и Румуније у Јужној Добруци је полазила 12 км јужно од Балчика на Црном мору, одатле линијом ка Добричу, 10 км јужно ка Туртукаји на Дунаву. Добијена територија износила је око 8.000 км² и била је насељена са око 250.000 становника.¹³⁶⁶ Црној Гори су у Букурешту потврђени добици из претходног рата, а то је територија Васојевића, највећи део Метохије и део некадашњег Новопазарског санџака, где је граница са Србијом требало накнадно да се утврди.¹³⁶⁷ Њено повећање је износило 7.000 км² са 260.000 становника. Најзад, Бугарска је добила Пиринску Македонију, Струмицу са околином и део запад-

¹³⁶² С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 2, 327; А. Фишер, *нав. дело*, 12; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 21 (Приликом утврђивања линије разграничења две државе су још једном потврдиле пуноважност потписаног уговора о савезу од 1. јуна, али је Грчка имала другачије тумачење уговора. Наиме, према мишљењу Грчке, њен савез са Србијом првенствено се односио на ратне операције Другог балканског рата и као такав је није обавезивао да заједно са њом у будућности ратује и против Аустроугарске. Грчка се још крајем јула изјаснила за стриктну неутралност у случају евентуалног аустроугарско-српског сукоба и од тог става није одступила ни у јулу 1914. када се Србија, пред опасношћу да буде нападнута од стране Аустроугарске, позвала на одредбе уговора (ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1373, л-286, Атина, 13 /26 јули 1913).

¹³⁶³ G. Hanotaux, *nav. delo*, 365-371.

¹³⁶⁴ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 327; Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000, 85; С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004, 276-277.

¹³⁶⁵ G. Hanotaux, *nav. delo*, 365-371.

¹³⁶⁶ Договоръ за Миръ между България, Гърция, Черна-Гора, Ромжния и Събия/Traité de Paix entre la Bulgarie, La Grèce, Le Monténégro, La Roumanie et la Serbie, София-Sofia 1913, Article II; СКГ, књ. XXXI, св. 3, „Политички преглед”, Београд, 1/14. август 1913, 229-233.

¹³⁶⁷ Споразум о разграничењу Србије и Црне Горе начелно је био постигнут уочи Другог балканског рата, али је уговор о томе потписан је месец дана након рата, 30. октобра 1913. (*Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 153, 391-393).

не и источне Тракије. Њено увећење је износило 21.000 км² са око 600.000 нових поданика.¹³⁶⁸

Одмах пошто су сви делегати ставили потписе на мировни уговор, румунски краљ Карол је обавестио немачког цара Вилхелма II да је мир између зараћених страна закључен и, симболично, поверио заштиту мира Немачкој царевини.¹³⁶⁹ Цар Вилхелм је честитао краљу Каролу на склопљеном миру и својим прихватањем да буде заштитник мира ставио је тачку на све спекулације које су долазиле из Беча да ће европске силе ревидирати тек закључени уговор. Жил Камбон је ову позитивну реакцију из Берлина пропратио речима: „Немачка воли успехе! Њене симпатије су увек на страни победника”. Са своје стране и берлинска штампа је била препуна хвале за Румунију, величајући њен удео у закључењу мира. Осим Румуније, берлинска јавност је похвално писала и о Грчкој. Посебно су се истицали чланци који су наглашавали традиционално немачко филхеленство. У част победника цар Вилхелм је грчком краљу Константину, свом зету, доделио титулу фелд-маршала и одликовао га Великим крстом црвеног орла. Исто одликовање добио је и председник румунске владе Титу Ливију Мајореску.¹³⁷⁰ Француска је ова два догађаја, који су према њеном суду најављивали нове политичке турбуленције на Балкану у блиској будућности сматрала, називала „занимљивом коинциденцијом”.¹³⁷¹ Истовремено, румунски краљ Карол је одликовао француског председника Поенкареа Орденом великог крста у знак захвалности за исказану подршку и жеље да у будућности односи између две државе буду срдачнији и бољи него до тада.¹³⁷² У дељењу ордена ни Србија није заостајала. По повратку у Србију, краљ Петар је првом делегату у Букурешту и председнику владе Николи Пашићу честитао на успешно склопљеном миру и одликовао га Орденом белог орла.¹³⁷³

Међу најодлучнијима да склопљени мир у Букурешту буде дефинитиван била је Немачка. Ипак, одлучност Немачке није зауставила аустроугарску дипломатију да нас-

¹³⁶⁸ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 327.

¹³⁶⁹ У исто време када и цара Вилхелма краљ Карол је о склопљеном миру између Румуније и Бугарске обавестио и бугарског владара Фердинанда I, са жељом да постигнути мир буде дуговечан и да представља залог за будуће добре односе између две државе (ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 40/1913, № 18, № 25, telegrama, Corabia).

¹³⁷⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 281, № 25, Berlin, le 10 août 1913; Isto, № 105-106, Bucarest, le 11 août 1913.

¹³⁷¹ R. Poincaré, *L'Europe sous les armes*, III, 216.

¹³⁷² V. Vesa, *nav. delo*, 59. Крајем фебруара 1913. Поенкаре је примио још једано одликовање, Орден светог Андреје које му је, у име цара Николаја II, у Паризу предао амбасадор Извољски. Повод је био Поенкареово преузимање дужности председника Републике (*Journal des débats*, № 56 „La Collation des insignes de Saint-André à M. Raymond Poincaré”, le 26 février 1913, 4; *Самоуправа*, № 38, „Руски цар и Поенкаре”, 14/27. фебруар 1913, 2).

¹³⁷³ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, 14924/149, краљ Петар-Н. Пашићу, 1/14. август 1913.

тави да тражи друге савезнике који би јој помогли да се изврши ревизија склопљеног уговора. Нашла их је у Русији и Италији које су, свака из својих разлога, желеле пре-крајање Букурешког мира. Залагање Русије да се Букурешки мир ревидира било је упитно, јер је цар Николај II међу првима упутио честитке краљу Каролу и румунској влади на успешно окончаном рату и склопљеном миру. Цар је, уз честитке, константовао да је мир „закључен захваљујући мудрој вођењу преговора од стране краља Карола и његових министара”.¹³⁷⁴ Челни људи Аустроугарске се још дуго по закључењу Конференције нису могли отети утиску да је Монархија поражена и да ју је пораз балканске политике коштао губитка престижа велике силе у европским оквирима.¹³⁷⁵

Француска и Велика Британија су биле против екстремних, опасних потеза који су могли угрозити општи мир, а у такве потезе је спадала ревизија тек склопљеног мира. Обе државе су биле сложне у оцени да Букурешки мир није идеалан, али да би његова ревизија била још опаснија јер би отворила врата новим немирима на Балкану. Помирљивост Француске и Велике Британије још више је раздраживала аустроугарску штампу која је оштрицу напада усмерила ка Француској, оптужујући је да је све време водила лицемерну политику. Провладини аустроугарски листови су писали да је Француска званично подржавала балканске државе, укључујући и Бугарску, док је иза њихових леђа и читаве Европе „новцем француских банака помогла Турцима да поврате Једрене”.¹³⁷⁶ У оптужбама против Француске аустроугарска штампа је настојала да искористи чињеницу да су Француска и Русија током заседања у Букурешту заузеле супротне ставове у питању Кавале. Аустроугарска штампа је настојала да створи јаз међу савезницама ширећи гласине да је блок сила Антанте пред распадом. Оптужбе које су биле изречене против ње нису биле олако схваћене у Француској, јер је Пишон сматрао за сходно да циркуларном депешом француским посланицима скрене пажњу на њих. Француска и руска дипломатија се јесу разилазиле у мишљењима по питању Кавале, објашњавао је Пишон, али ни једна ни друга нису у овом ни другим питањима тражиле искључиву подршку своје савезнице. Француска је била добро упозната са залагањем Русија да обезбеди Бугарској једну луку на Егејском мору, а Русија, са друге стране, разумела је потребу Француске да ојача своје позиције у Источном Средоземљу. Никакве неслоге због овог, или било ког другог питања, између Француске и Руси-

¹³⁷⁴ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 40/1913, № 16, Palatul Regal, București, 10/23 septembrie 1913.

¹³⁷⁵ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 147-148.

¹³⁷⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 281, № 92, Saint-Petersbourg, le 11 août 1913.

је није могло бити, децидиран је био Пишон у циркуларној депеши упућеној француским посланицима у иностранству.¹³⁷⁷

Упркос свему наведеном, судећи на основу ноте министра Пишона, случај Кавале није руске-француске односе оставио потпуно ненарушеним. Ако ништа друго, случај Кавале разоткрио је руско субвенционисање француске штампе. Да би променио став заничника Француске и у Европи створио утисак да Француска подржава руски став у питању Кавале, Сазонов је, непосредно пред почетак Конференције у Букурешту, исплатио руској амбасади 100.000 франака за субвенционисање француских листова, посебно листа *Le libre Parole*, са циљем да заступају проруски став у овом питању. Због уплива овог новца дошло је до колизије у ставовима француске званичне политике и штампе по први пут током трајања Балканских ратова. Овај потез Сазонова и Извољског, за ког се веровало да је идејни творац замисли, оцењен је као неморалан и наишао је на осуду целокупног француског друштва.¹³⁷⁸

Размимоилажење ставова француске јавности и званичника, као и гласине о затегнутим односима између Париза и Петрограда, нису прошли непримећено ни од стране Рифат-паше, представника Османског царства у Паризу. Он је 9. августа известио министра Саида Халим-пашу да су односи између Француске и Русије „врло деликатни” и да се тренутно води полемика између руске и француске штампе. Да ли ће се несугласице из штампе пренети на званични ниво, остаје да се види, закључио је у извештају Рифат-паша.¹³⁷⁹ За Османско царство оваква вест, макар и непотврђена, била је од великог значаја, јер јој је нејединство сила пружало извесне гаранције да јој неће одузети Једрене и вратити га Бугарској. Наиме, питање Једрена није званично разматрано у Букурешту, јер османским делегатима није било дозвољено учешће на Конференцији. Питање је остало у корпусу неразрешених проблема, који је требало да разреши велике силе или да Бугарска и Османско царство о томе директно преговарају. Лорд Греј је у више наврата саветовао османског амбасадора у Лондону Тефик-пашу

¹³⁷⁷ Isto, № 113, Paris, le 12 août 1913.

¹³⁷⁸ Овакав начин утицаја на креирање јавног мњења није био непознат у Француској. Русија је до 1907. имала посебан фонд који је био намењен искључиво субвенционисању француске штампе. На почетку Првог балканског рата Извољски је затражио од своје владе да се тај фонд обнови, што је и учињено. Фондом је располагао саветник за финансије при руској амбасади у Паризу Артур Рафаилович. Осим листа *Le libre Parole*, као проруски листови најчешће су помињани *Le Temps*, *Journal des Débats* и *L'Echo de Paris* (R. Poincaré, *L'Europe sous les armes*, III, 100-105; J-B. Duroselle, *La France de la „Belle époque“*, Paris 1992, 117; E. Malcolm Carroll, *nav. delo*, 268-274; S. V. Fay, *nav. delo*, 410-417; Б. Стојић, „Први балкански рат у очима француске јавности”, у: *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, Ниш 2013, 341-355).

¹³⁷⁹ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1548, Paris, le 9 août 1913, 290-291.

да би његова влада требало да прихвати његову и сугестију Француске и напусти Једрене у замену за стратешки боље одређену границу са Бугарском. Упркос свим саветима и притисцима, Тефик-паша је био уверен да ниједна европска држава неће употребити силу да би протерали Царство из Једрена, те је он својој влади саветовао да истраје у својој политици и не напушта Једрене.¹³⁸⁰ Такође, један од главних аргумената Порте иза ког се заклањала пред великим сила био је тај да она више не контролише војску Енвер-бега и да није у њеној моћи да евакуише град како силе захтевају.¹³⁸¹

Но, све и да нису желеле силом да одузимају Једрене од Царства, бројне гласине о злочинима које су јединице башибозука чиниле широм Тракије представљале су потешкоћу великим силама у прихватању османске власти над Једреном као свршене чињенице. Уз то, с времена на време, на западу су се појављивале и вести да је османска војска окупирала и десну обалу реке Марице и извршила упад у Гумулцински санџак.¹³⁸² На такве вести Порта је одговарала демантијима, али су се бојазан и неповерење код европских дипломата тешко искорењивали.¹³⁸³ Овакве и сличне гласине махом је ширила Бугарска, јер је желела да испровоцира велике силе и изазове их да се умешају и силом врате Једрене у оквире бугарске државе. Знајући да иза свих гласина стоји Бугарска, Османско царство је непрестано стрепело да ће она брзим војним нападом покушати да поврати изгубљени град, док се Бугарска прибојавала да би султанова војска, чија се бројност у Тракији процењивала на око 400.000 војника, могла да настави поход даље од Једрена у покушају да поврати читаву изгубљену Румелију.¹³⁸⁴

Очекујући контранапад, ниједна страна се није усуђивала да распусти војску којој је, након године ратовања, опоравак био преко потребан. Исцрпљеност обе стране била је велики подстицај и Бугарској и Османском царству да ступе у преговоре и коначно ставе тачку на обострана страховања. Билатерални уговор Бугарске и Османског царства, који је окончао једногодишњи рат, потписан је 29. септембра.¹³⁸⁵ Пошто између Бугарске и Османског царства није било размене ратних декларација у Другом балканском рату, формално овај мир је био уговор између две државе које нису ни биле у рату. Још један преседан овог уговора био је тај да је Османско царство после

¹³⁸⁰ *Isto*, № 1156, Londres, le 14 août 1913, 299-300.

¹³⁸¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 281, № 187, Londres, le 14 août 1913.

¹³⁸² Гумулцин (данас Коматин) град у Источној Тракији.

¹³⁸³ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1577, Londres, le 18 août 1913, 308-309.

¹³⁸⁴ *Isto*, № 1580, Paris, le 19 août 1913, 309-310.

¹³⁸⁵ Грчка је свој мировни уговор са Османским царством потписала је 14. новембра, а уговор којим су поново успостављени дипломатски односи између Србије и Османског царства склопљен је 14. марта 1914. (*Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 151, 377-389; *Isto*, № 154, 394-401; *Isto*, № 160, 409-415).

једног века константног губљења поседа на Балкану, овим миром добило, бар у формалном смислу, територијално проширење које му је омогућило да остане на европском континенту. Добијена територија је износила отприлике 12.000 км². Стране дипломате су биле задивљене „практичношћу и рационалношћу” Бугарске и њеном способношћу да прихвати тренутне политичке околности и да се поред изгубљене територије у Македонији одрекне и Једрена за који је дала толике жртве.¹³⁸⁶

Са друге стране, склопљени уговор о миру између Бугарске и Османског царства уливао је наду Француској да ће и остале балканске државе на сличан начин без већих потешкоћа ставити тачку на рат и посветити се санирању последица. Са великим одобравањем поздравила је приближавање Србије и Румуније, започето током конференције у Букурешту. У духу учвршћења новог савеза на Балкану, током Букурешке конференције договорено је неколико видова сарадње између Србије и Румуније. У склопу планова за будућност две владе су биле заинтересоване да реализују даванашњи пројекат изградње моста преко Дунава који би се спојио код Прахова на српској и Турну Северина на румунској страни. Мост је био замишљен као железнички, и првобитно је требало да споји Београд и Крајову. Такође, током заседања мировне конференције председници влада Пашић и Мајореску изразили су заинтересованост да се између две државе успостави неки облик трговинске уније.¹³⁸⁷

Недуго по потписивању мира у Букурешту у Србију је у званичну посету упућен румунски историчар и главни заговорник војне сарадње Србије и Румуније у Другом балканском рату Николаје Јорга. Разлог посете била је предаја једне историјске реликвије краљу Петру, али и разговор о будућој сарадњи две државе.¹³⁸⁸ Током своје посете

¹³⁸⁶ BD, IX/II, № 1259, Constantinople, October 2, 1913, 1002-1004. Показана „практичност” при склапању мира са Османским царством била је пресудна да француске банке одобре Бугарској исплату рату од 15 милиона франака, последње транше зајма који је закључила јуна 1912. Бугарска је тражила исплату новца одмах након потисаног мира у Букурешту, али је тада била одбијена. Услов је био уређење односа Османским царством. Одмах након потписивања уговора од 30. септембра француске банке су исплатиле Бугарској тражени новац (С. Дамянов, *нав. дело*, 370).

¹³⁸⁷ BD, IX/II, № 1245, Belgrade, August 19, 1913, 991. Још у време Царинског рата са Аустроугарском (1906–1911) Србија је тражила пут за очување своје економске стабилности користећи дунавски пловни пут. Како би отворила пут својој трговини Србија је планирала изградњу железничке пруге од Радујевца на Дунаву до обале Јадранског мора (до лука Драч или Бар) и од Кладова, преко Ниша и територије Османског царства до Јадрана. Изградњом пруге требало је дунавски пловни пут повезати са Јадраном, а с обзиром на конвенцију која је потписана у Букурешту 1898. о изградњи моста између Кладова и Турн Северина, ова железница је директно требала да буде везана са румунским железницама (М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944.*, Београд 2014, 191; П. Миленковић, *нав. дело*, 179).

¹³⁸⁸ Две државе су отпочеле преговоре о изградњи моста на Дунаву у октобру 1913. који су 10. децембра довели до потписивања конвенције. Потписаном конвенцијом било је договорена изградња моста између Брзе Паланке и места Циганаша. Потписнице конвенције су до јуна 1914. одредиле инжињере задужене

Јорга је, као заговорник сарадње народа југоисточне Европе, одржао једно предавање у Српској краљевској академији под називом „Узроци пропасти Османског царства”.¹³⁸⁹ У говору пред Народном скупштином који је одржао 29. октобра 1913. године Никола Пашић је односе Србије са Румунијом описао „као врло интимне и пријатељске, који се базирају на истим интересима, истим осећањима и тежњама”.¹³⁹⁰

Сви видови сарадње и дањег учвршћења односа између Србије и Румуније, ишли су на руку Француској јер су доприносили ојачавању њене економске позиције у региону Балкана и Југоисточне Европе. Пре Балканских ратова Француска је имала повлашћен положај у Србији у сфери финансија, тај положај је потврдила кредитом који су француске банке склопиле са Србијом 8. септембра 1913. године. Закључени зајам од 250 милиона франака намењен је ликвидирању ратних трошкова и ради подмирења нових, претежно војних потреба. Рок отплате био је педест година, а конзорцијум који је одобрио зајам био је искључиво састављен од француских банака, на челу са *Француско-српском банком*.¹³⁹¹ Овај последњи предратни закључени зајам учврстио је економску зависност Србије од Француске и њеног капитала. Француска је држала 75% укупног спољног дуга Србије, а већи прилив капитала са собом је донео и појачан политички притисак.¹³⁹²

за проучавање терена и изградњу моста. Делегације инжењера су свој први и једини састанак одржале 29. јуна у Брзој Паланци, али због околности изазваних атентаом у Сарајеву изградња моста који би повезао Србију и Румунују остављена је за неко друго време (М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, 192).

¹³⁸⁹ N. Iorga, *Les causes de la catastrophe de l'Empire Ottoman*, Conférence faite le 11 novembre à Belgrade, Bucarest, 1913; V. Maciu, „La Roumanie et la politique des grandes puissances à l'égard de la Serbie”, 265-283.

¹³⁹⁰ Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, I, Београд 2007, 346-362.

¹³⁹¹ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1448, л-4, Париз, 9/21 август 1913; D. Gnjatović, *Stari državni dugovi 1862–1941.*, Beograd 1991, 106-108.

¹³⁹² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Régime douanier dans les Balkans (territoires annexes), № /, Rapport de M. Albert Hevet, président de la Chambre de Commerce de Bourges, le 4 novembre 1913; R. Poidevin, „Les intérêts financiers français et allemands en Serbie de 1895 à 1914.”, 49-67. Овоме треба додати и сарадњу кроз неколико мешовитих француско-српских предузећа која су основана током 1913. и 1914. У мају 1913. основано је *L'Entreprises industrielles et des Travaux Publics* за изградњу путне мреже у новоприсаједињеним областима. У исто време су отпочели преговори са друштвом *Société Civile d'Etudes des Ports et Chemins de fer Serbes sur l'Adriatique* о давању концесије овом друштву за изградњу пристаништа и железничке пруге до Јадранског мора. Договорено је да Друштво пошаље једну мисију која ће испитати терен. Њен рад је био прекинут избијањем Првог светског рата. У марту наредне 1914. основано је *Société franco-serbe en vue de la construction d'hôtels dans les nouvelles provinces* које је добило концесију за изградњу хотела у Скопљу, Битољу, Штипу, Велесу, Охриду, Приштини и Новом Пазару. И, на крају Француска је у првој половини 1914. имала значајну улогу у решавању питања источних железница које су прешле у руке балканских држава (АС, S/F, MF 61, № 132, Belgrade, le 5 novembre 1913; АС, S/F, MF 62, № 283-307, Interets Français en Serbie, le 30 octobre 1917; Исто, № 133-135, Paris, le 8 novembre 1913; Исто, № 143-145, Belgrade, le 21 novembre 1913; Исто, № 224-225, Belgrade, le 28 mars 1914; АС, S/F, MF 63, № 131, Paris, le 15 mai 1913; АС, МИД-ПО, Посланство у Паризу, фас. 1,

Заједничка оцена француских државника и дипломата на крају ере Балканских ратова била је та да је Француска од свих великих сила извукла највише користи. Позиција Русија на Балкану се вратила на период пре 1912. године, јер је њен пројекат – Балкански савез нестао у вихору Другог балканског рата. Балкански Словени су поново били разједињени, а односи између Србије и Бугарске неповратно нарушени. Ни Аустроугарска као главни руски опонент на Балкану није имала много више разлога да буде задовољна својом балканском позицијом. Залагањем њене дипломатије била је створена независна албанска држава, а Србија одсечена од изласка на море, али је уплитањем осталих сила њен утицај у Албанији био ограничен, а Србија је добила проширење у Македонији. Још већи ударац стигао је у Другом балканском рату када је Бугарска, коју је она отворено подржавала, претрпела пораз, а Румунија стала на страну Србије и Грчке. Узалуд је на измаку лета 1913. године Аустроугарска једина од свих сила готово као мантру понављала да је неопходно ревидирати Букурешки мировни уговор, али више нико није веровао да би са ревидираним миром штета коју је претрпела била ишта мања. Побеђена Бугарска се од склапања Букурешког мира у више наврата нудила Аустроугарској као савезник на Балкану. Аустроугарска је то савезништво желела, зарад њега је и подржавала владу Радославова, али даље од симпатија није отишла јер Немачка није хтела аустро-бугарско приближавање, јер је сматрала да свако приближавање Софији удаљава Беч од Букурешта.¹³⁹³ Уместо успостављања блиских веза са Бугарском, Немачка је упућивала Аустроугарску да поправи своје односе са Румунијом. У јесен 1913. године Аустроугарска је сменила контроверзног принца Емила фон Фирсемберга још контроверзнијим грофом Отокаром фон Чернином који је имао само један задатак – да поправи односе између Беча и Букурешта. Мисија грофа Чернина није успела да врати Румунију у окриље германских сила, убрзо по преузимању дужности гроф Чернин је констатовао да румунски савезнички уговор „мртво слово на папиру”.¹³⁹⁴ Једини присталица савеза остао је краљ Карол који је и сам рапидно губио ослонац у политичким партијама и јавном мњењу. Ратом против Бугарске који је водила противно интересима Тројног савеза, Румунија је јасно ставила до знања

Поверљива архива за 1914., Пов.Бр. 77, Париз, 20. март/2.април 1914; А. Митровић, „Стране банке у Србији 1882–1914”, 7-24; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 800-803).

¹³⁹³ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 168.

¹³⁹⁴ АМАЕ, NS, Roumanie, MF P18711, doss. 5, № 209-211, Bucarest, le 5 janvier 1914; V. Maciu, „La Roumanie et la politique des grandes puissances à l'égard de la Serbie”, 265-283. P. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, 150; F. Constantiniu, „Economic and political interests of the Great Powers in Romania”, 289-294.

својим савезницима да јој је мало стало до веза које су је од 1883. године спајале са Бечом и Берлином.¹³⁹⁵ Тај свој став Румунија је потврдила јануара 1914. године када је уместо Титу Мајорескуа на чело владе дошао франкофилски оријетисан вођа Либералне партије Јон Братијанију. Њега је горф Чернин описивао као као „германофоба у души”, Централним силама је било јасно да ће Румунија свој ослонац тражити у Паризу.¹³⁹⁶

За разлику од Русије и Аустроугарске, које су се највише уплитале у догађаје 1912. и 1913. године, Француска је, захваљујући умереној и политици немешања, учврстила свој утицај и углед на читавом Балкану. Овако је позицију Француске видео Блондел у једном од извештаја с почетка августа 1913. године. Стечени престиж на Балкану, истакао је Блондел, олакшаће Француској економско учвршћивање на балканском тржишту, нарочито када државе-победнице почну да санирају последице два рата.¹³⁹⁷ Конференција у Букурешту посматрана као успех Румуније, Србије, Грчке и Црне Горе успела је да омекша ставове неке од најватренијих критичара рата на Балкану, какав је био вођа социјалиста Жан Жорес. У броју од 7. августа листа *L'Humanité* Жорес је означио „Србе као војнички народ”, који је након пораза код Сливнице који је упоредио са француским поразом код Седана, успео да се издигне и реваншира Бугарској у Другом балканском рату.¹³⁹⁸

Због пораза и „болног” мира који га је пратио, Бугарска, једина од свих балканских држава није гајила превелике симпатије према Француској, нарочито након што је у Букурешту подржала Грчку да добије Кавалу. Критике су биле изношене не толико

¹³⁹⁵ P. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, 150; F. Constantiniu, „Economic and political interests of the Great Powers in Romania”, 289-294.

¹³⁹⁶ L. Albertini, *nav. delo*, 501; Maciu, „La Roumanie et la politique des grandes puissances à l'égard de la Serbie (Octobre 1912–Août 1914)”, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат* (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 265-283. Упркос томе што је одвајање Румуније од Тројног савеза био велики дипломатски успех Француске, француски финансијери су тешко крчили путеве тешкој економској сарадњи две државе. Када су се у јесен 1913. румунски државници обратили француским банкарима за зајам били су одбијени јер је 70 милиона франака зајма требало да покрије исплату претходног зајма који је Румунија узела од немачких банака. Румунском министру финансија Александру Маргиломану је објашњено како је то неприхватљиво за Француску „која не жели да својим новцем подупире и ојачава Тројни савез”. Банке нису ревидирале захтев ни након интервенције Министарства спољних послова. Након што је била одбијена у Паризу, Румунија се, према очекивању окренула немачкој берзи, и почетком октобра је са *Disconto Gesellschaft* склопила уговор о зајму на 175 милиона. Француска јавност је била бесна због овог непромишљеног потеза француских банака, јер је зајам био одлична прилика да Француска материјализује свој политички утицај и да коначно прекине све везе Румуније са силама Тројног савеза (АМАЕ, NS, Roumanie, MF P18711, doss. 5, № 209-211, Bucarest, le 5 janvier 1914; ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1469, л-29, *La libre parole*, „Nous rejetons la Roumanie dans les bras de la Triple”, № 7840, 8 octobre 1913; V. Vesa, *nav. delo*, 18).

¹³⁹⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 280, № 272-273, Bucarest, le 8 août 1913.

¹³⁹⁸ *L'Humanité*, № 3399, le 7 août 1913.

на рачун званичника, колико против француског јавног мњења. Бугарска је била уверена да је француска штампа била најкритичнија према њој од почетка међусавезничког рата и да су такав став од француских преузели остали европски листови. Према оцени посланика Панафијеа, управо је показана пристрасност појединих француских листова изазвала највише јада у Бугарској и наштетила иначе добрим француско-бугарским односима. Све до почетка јула Француска је била високо цењена у политичком и јавном животу Бугарске. За годину дана рата на Балкану то је био једини случај да је Француска, прецизније део њене јавности, искорачила из оквира своје неутралне политике, а штета која је начињена тек ће се утврдити, сматрао је Панафије.¹³⁹⁹

Сагласан у ставу да ће Француска из Балканских ратова извући највише користи и бенефиција био је и Леон Деко. Према његовом суду, Аустроугаска ће увек изазивати неповорење код балканских држава. Русија је у балканским несугласицама, као и много пута раније, настојала да балансира између Бугарске и Србије, због чега никада до краја није задобила поверење ниједне од те две државе. Италија због својих „сплетки” и потајних освајачких претензија није имала добре позиције у балканском јавном мњењу. Велика Британија је увек била на дистанци у односу на дешавања на Балкану, а Немачка, због савезништва са Аустроугарском, „потајно опасна”, писао је Деко средином августа. Судаћи према писању штампе, првенствено српске, Француска једина током ове дуготрајне кризе није водила двоструку политику, нити отворено подржавала једну државу на штету друге. То је била мудра политика француских државника и Деко се надао да ће симпатије српског народа према Француској бити дуготрајне, као и да ће Француска умети да на најбољи начин искористи нове околности и додатно се економски, културно и политички учврсти у Србији и остатку Балкана.¹⁴⁰⁰

4.5. Црвени крст и католичке мисије под француском заштитом у вртлогу ратова

У тренутку повратка делегација са конференције у Букурешту последње стране медицинске и хуманитарне мисије полако су напуштале Балкан. Потписивањем мира

¹³⁹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 283, № 23-27, Sofia, le 22 août 1913.

¹⁴⁰⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 282, № 126-128, Belgrade, le 19 août 1913.

њихова улога у ратовима је била завршена, а даља брига о рањеницима прелазила је на национале здравствене и хуманитарне службе. Најважнији задатак који је чекао цивилне и војне службе балканских држава након два исцрпљујућа рата било је утврђивање размера страдања, пре свега људских губитака.¹⁴⁰¹ Докторима који су боравили на Балкану као део страних мисија преостајало је да сумирају виђено и да искуства стечена на ратиштима Балкана пренесу својим колегама кроз стручне студије и чланке. Требало је да та сазнања послуже модерној медицини као вредне здравствене и људске лекције и наук за неке будуће ратове.

Брига о рањенима и болеснима била је важан сегмент Балканских ратова у којој су учешћа узеле све секције друштава Црвеног крста које су слале помоћ на Балкан током трајања сукоба.¹⁴⁰² Од усвајања прве Женевске декларације о заштити права рањеника и ратних заробљеника 1864. године до почетка Првог балканског рата доста се напредовало у здравственој заштити војника и цивилног становништва и борби за

¹⁴⁰¹ Прецизне бројке о броју погинулих, рањених и умрлих од болести нису утврђене ни у једној држави која је учествовала у Балканским ратовима. У литератури се могу наћи различити подаци, које треба узети са резервом. Према извештају француског посланика на Цетињу Деларош-Вернеа, Црна Гора је 12. августа 1913. године објавила званичне податке о броју рањених и убијених Црногораца током операција Другог балканског рата. Према објављеним подацима погинуло је 150, а рањено 700 црногорских војника. Деларош-Верне није поверовао у истинитост објављених бројки, тим пре јер је од руског војног агента Потапова добио другачије податке. Према наводима генерала Потапова, укупни губици Црне Горе (погинули, нестали, болесни, инвалиди) током Другог балканског рата износили су између 2.000 и 2.500 људи, односно 12.500 за оба рата. За Србију се у погледу губитака у Првом балканском рату најчешће истиче 22.000 погинулих и 21.000 рањених. У Другом је страдало 14.500 људи, док се број рањених процењивао на 30.000. Извештај Карнегијеве комисије се у погледу губитака Србије позвао на саопштење владе дато у Народној скупштини 13. фебруара 1914. Према том саопштењу, губици Србије током рата са Османским царством износили су 5.000 погинулих и 18.000 рањених. За бугарско-српски рат наведено је 7-8.000 погинулих и 30.000 рањених. Од последица болести преминуло је 11-12.000 људи, од тежине рана преминуло је 2.500 војника, од колере 4.300, од којих се 4.000 односило на Други балкански рат. Губици Грчке у Првом балканском рату износили су 5.169 погинулих и 23.502 рањена или болесна војника. У погледу жртава Грчке за Други балкански рат постоје различити подаци. Ричард Хол наводи 2.563 погинула и 19.307 рањених, док за исти рат Саво Скоко наводи цифру од 4.000 погинулих, 4.000 умрлих и 12.000 рањених. У погледу губитака Бугарске у рату са Османским царством наводи се цифра од 14.000 погинулих, 50.000 рањених и 19.000 умрлих од болести. У Другом балканском рату губици Бугарске, према Холу, износили су 18.000 погинулих, 60.000 рањених и 15.000 умрлих од болести (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 281, № 136, Cettigné, le 12 août 1913; А. Фишер, *нав. дело*, 12; Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Washington 1914*, 395; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, II, 337; R. C. Hall, *нав. дело*, 135).

¹⁴⁰² Намера нам је да у кратким цртама дамо преглед медицинских мисија које је на Балкан током 1912. и 1913. послала Француска. Детаљеније о Црвеном крсту и страним медицинским мисијама током Балканских ратова (*Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије. Споменица 1876–1936*, Београд 1936; *Rapport de la Société de la Croix-Rouge Serbe 1912–1920*, Genève 1920; В. Стојановић, *Историја српског војног санитета*, Београд 1925; 108. А. Недок, *Balkanski ratovi 1912–1913: rad srpskog vojnog saniteta*, Београд 2012; *Srpski vojni sanitet u Balkanskim ratovima*, (прir. В. Поповић, V. Todorović), Београд 2012; И. Петровић, *Медицинске мисије на српским ратиштима 1912–1918*, Нови Сад 2008; Г. И. Шевцова, *Руски хуманитарни поход на Балкан (1912–1913)*, Нови Сад 2012; Б. Стојић, „Мисија Црвеног крста у Балканским ратовима 1912-1913. године“, *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура недостаје приређивач или уредник*, Зајечар 2014, 153-164).

„хумани” рат.¹⁴⁰³ Пре званичне објаве рата све будуће учеснице Првог балканског рата знале су да оскудевају у броју лекара, хирурга и болничара који би на првој линији фронта бринули о здрављу сваког борца. Због тога су се обратиле за помоћ националним секцијама Црвеног крста и Црвеног полумесеца. Када ни та помоћ није била довољна, послат је апел Међународном комитету Црвеног крста у Женеви. Грчка секција Црвеног крста прва је затражила помоћ већ 18. октобра. Србија је исти позив упутила пет дана касније, а за њима су стигли и апели од преосталих зараћених држава. Међународни Црвени крст спремно је одговорио на примљене апеле и већ 26. октобра одаслао прогласе свим неутралним државама да у најкраћем временском периоду упуте на Балкан своје медицинске мисије, новац и остала средства од помоћи за збрињавање рањеника. Такође, на истој седници, Црвени крст је усвојио одлуку да се националним секцијама Црвеног крста и Полумесеца зараћених држава упуту једнократна помоћ од по 1.000 франака.¹⁴⁰⁴

Различите хуманитарне и добротворене организације, као и државне институције у Француској, одмах су узеле учешћа у слању помоћи државама које су ратовале.¹⁴⁰⁵ Врло истакнуту улогу у слању помоћи имала је Хенријет Поенкаре, супруга председника владе и министра спољних послова Ремона Поенкареа. Попут многобројних супруга државника и дипломата у Француској и она је била чланица *L'Association des Dames Françaises de la Croix rouge Française* и врло често је лично одговарала на молбе које су стизале на адресу овог удружења. У организацији Удружења француских дама, уз посредовање посланика у Софији Панафијеа, у Бугарску је 25. октобра послата мисија од два доктора, два хирурга и једне медицинске сестре, предвођена грофом Жаном де Кастеланом. Осим помоћи рањеницима, мисија је имала за циљ да се, радећи заједно са бугарским Војним санитетом, упозна са здравственим и хигијенским условима на бугарском делу ратишта.¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰³ А. Динан, *Сећање на Солферино*, Београд 1998, 5-8. Прва Женевска конвенција за побољшање положаја рањених војника у војскама у рату, усвојена је 22. августа 1864. на Дипломатској конференцији на којој су учествовали делегати из 16 земаља. Друга, која је штитила права рањеника, болесника и бродоломника током рата усвојена је 1906, Трећа (усвојена 1929) разматрала је права ратних заробљеника, а Четврта (усвојена на Конференцији 1977), заједно са два Протокола, гарантовала је заштиту грађанских права цивилног становништва током рата. Последњи пут Женевске конвенције допуњене су 2005. године.

¹⁴⁰⁴ *Bulletin International des Sociétés de la Croix-rouge*, № 173, Genève, janvier 1913, 6-8.

¹⁴⁰⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix rouge dans les Guerres balkaniques (1912–1914), № /, Paris, le 17 octobre 1912.

¹⁴⁰⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix rouge, № /, Paris, le 22 octobre 1912. Поред супруге Ремона Поенкареа покровитељи *Удружења француских дама* биле су краљице Бугарске и Црне Горе Елеонора и Даринка, као и принцеза Марија, супруга грчког престолонаследника Константина. Почетком рата у рад

Исто удружење је једну мисију, заједно са значајном количином помоћи, упутило ка Србији 31. октобра. Мисију су чинила два хирурга, два доктора опште медицине и четири болничарке, а предводио ју је генерал Санси де Ролан.¹⁴⁰⁷ Генерал де Ролан је изразио жељу да лично предводи мисију у Србију у знак захвалности за учешће Петра Карађорђевића у Француско-пруском рату.¹⁴⁰⁸ Мисија генерала де Ролана стигла је у Београд 9. новембра и одмах се ставила на расположење српском друштву Црвеног крста. Француски посланик Деко јавио је Поенкареу да је мисија већ сутрадан 10. новембра отпутовала у Скопље где су лекари били потребнији него у позадини.¹⁴⁰⁹ Осим мисије генерала де Ролана широм Балкана је у том истом периоду, према сазнањима Декоа, радило још петнаестак француских доктора-добровољаца, као и изванредан број доктора које је директно ангажовала нека од балканских држава.¹⁴¹⁰

Осим друштва *L'Association des Dames Françaises de la Croix rouge Française*, у помоћ рањенима на Балкану почетком новембра укључила се и француска влада. Председник Поенкаре је, пратећи пример своје супруге, донирао француском Црвеном крсту 15.000 франака намењених болницама и мисијама које су се спремале да крену на балканска ратишта.¹⁴¹¹ У прилозима и донацијама није заостајала ни француска војна фабрика *Шнајдер*, чије наоружање је било општекористићено у рату. Управни одбор ове фабрике је, средином новембра, одбору за прикупљање помоћи у Паризу приложио 5.000 динара и још 20.000 директно донирано Црвеном крсту Србије. Ову донацију је, у име фабрике, предао њен заступник у Србији инжењер Арман Лењел.¹⁴¹² У донацијама нису заостајали ни држављани Француске који су се у току рата задесили у балканским државама. То је случај са госпођом Буњол, чији је муж био члан одбора у Управи

Удружења укључиле су се и супруге посланика балканских држава у Француској (АС, МИД-ПО, ролна 383, Пов.Бр. 403, Париз, 1/14. октобар 1912).

¹⁴⁰⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix rouge, № /, Paris, le 31 octobre 1912.

¹⁴⁰⁸ АС, МИД-ПО, ролна 383, Пов. Бр. 403, Париз, 1/14. октобар 1912

¹⁴⁰⁹ Посланик Деко није био нарочито задовољан дOMETИМА мисије генерала де Ролана, понајпре због инцидента који је изазвао један од четворице младих доктора у саставу мисије. Наиме, један од доктора је, после свега неколико дана, отказао своју помоћ у скопској болници јер је, како је навео претпостављеном, „непрестано био ометан присуством жена у болници“. У војним и цивилним круговима Краљевине Србије овај случај је био оцењен као „скандалозан“ и неправедно је бацио сенку сумње на алтруистичке и хумане намере читаве француске мисије (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix rouge, № 164, Paris, le 10 novembre 1912; АС, МИД-ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива за 1913., Бр. 2714, Београд 10/23. август 1913).

¹⁴¹⁰ АС, МИД-ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива за 1913, Бр. 2714, Београд 10/23. август 1913.

¹⁴¹¹ *Самоуправа*, № 253, „Телеграми“, 22. октобар/4. новембар 1912, 3.

¹⁴¹² *Самоуправа*, № 267, „Богат прилог“, 30. октобар/12. новембар 1912, 3.

фондова, која је, уз помоћ својих веза у Француској, прикупила и предала Колу српских сестара материјалну помоћ у вредности од 20.000 динара.¹⁴¹³

Крајем децембра 1912. године, одобрењем министра спољних послова, у Нансију је основан посебан фонд намењен прикупљању средстава за жртве рата на Балканском полуострву. Фондом је управљао градоначелник Нансија који је већ 22. јануара обавестио Министарство спољних послова да ће Фонд, посредством француских посланстава, донирати Цариграду, Софији, Атини и Београду своту од по 1.400 франака, а влади на Цетињу 800 франака. Намена новца била је помоћ жртвама рата.¹⁴¹⁴

Потписивањем примирја највећи број страних медицинских мисија је опозван са Балкана, али се већина њих вратила на почетку новог рата јула 1913. године.¹⁴¹⁵ Други балкански рат је поново ставио на искушење достигнућа модерне медицине и хуманост европских секција Црвеног крста. Потреба за медицинском помоћи, лековима, а нарочито за специјализованим медицинским кадром, попут бактериолога, била је већа него током рата са Османским царством који је исцрпео већину медицинских залиха.

Српско друштво Црвеног крста је 2. јула 1913. године Међународном Црвеном крсту у Женеви упутило нову молбу за хитном помоћи у хирурзима и медикаментима. Исти апел је 9. јула стигао и од стране бугарског Црвеног крста.¹⁴¹⁶ Пристигле апеле Међународно друштво Црвеног крста у Женеви проследило је појединачним европским секцијама. Међутим, француска, као ни друге европске секције, није била приправна да на пристигле захтеве српског и бугарског Црвеног крста одговори истог тренутка, јер их је нови рат изненадио, колико брзином којом се разбуктавао, толико и вестима о катастрофалној медицинској и хигијенској ситуацији на ратиштима. Да би убрзао слање преко потребне помоћи, француски посланик у Београду Деко ? је почетком јула, готово у стању панике, затражио од министра Пишона да интервенише код Црвеног крста и других хуманитарних удружења и да се најхитније пут Србије и Балкана упути помоћ у лековима и људству. Истовремено, Деко је телеграфисао Димену у Беч тражећи од њега да се ангажује код аустријске секције Црвеног крста јер, како је навео, само се у београдским болницама налазило око 3.000 рањеника којима је недостајао основни медицински материјал и особље које би о њима бирнуло.¹⁴¹⁷

¹⁴¹³ *Самоуправа*, № 255, „Једна племенита Францускиња”, 23. октобар/5. новембар 1912, 3.

¹⁴¹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix rouge, № /, Nancy, le 7 janvier 1913.

¹⁴¹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 17, Sofia, le 16 décembre 1912.

¹⁴¹⁶ *Bulletin International des Sociétés de la Croix-rouge*, № 175, Genève, juillet 1913, 195-196.

¹⁴¹⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 275, № 12, Vienne, le 6 juillet 1913.

Деко је нагласио да су Србији поред хирурга и доктора опште медицине, најпотребнији били бактериолози са искуством у лечењу колере.¹⁴¹⁸ Колеру су у Македонију донели бугарски војници са тракијског ратишта и болест је почела да се шири већ са битком на Брегалници да би за неколико дана достигла ниво епидемије.¹⁴¹⁹ Нажалост, француско Друштво Црвеног крста није могло да услиши молбу посланика Декоа и српског Друштва Црвеног крста за бактериолозима, али је аустроугарска секција изашла у сусрет и послала своја два бактериолога који су, током Другог балканског рата и по његовом окончању, радили у Србији на сузбијању колере. Једна бактериолошка лабораторија аустријског Црвеног крста била је смештена у Чачку.¹⁴²⁰

Не само да француско Друштво Црвеног крста није било у могућности да пошаље бактериологе, већ је убрзо саопштило да, из финансијских разлога, неће моћи да организује и пошаље тражену медицинску мисију у Србију. Ту је у помоћ притекло српско посланство у Паризу на челу са послаником Миленком Веснићем. Посланство је преузело обавезу да финансијски помогне организовање две мисије. Једну је предводио др Ревершон, а другу др Паскал. Шесточлана мисија доктора Реверсона стигла је у Београд 5. јула, одакле је упућена у Скопље, где је радила у војној болници. Мисија др Реверсона је Скопље напустила 13. августа, након потписаног мира у Букурешту.¹⁴²¹ За разлику од ове, друга мисија предвођена др Паскалом била је оцењена као несупешна јер је четворочлана екипа др Паскала провела свега петнаестак дана у једној од београдских болница, а онда су др Паскал и његове колеге прекинули службу на сопствени захтев због, како су навели, неадекватних услова рада.¹⁴²² Овај догађај, заједно са инцидентом који је изазвао доктор из мисије генерала де Ролана, нанео је штете угледу Француске у Србији, сматрао је Деко. Ипак, упркос инцидентима и скромном доприносу који је, наспрам осталих држава, Француска дала у области медицине и хуманости,

¹⁴¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix rouge, №/, Paris, le 19 juillet 1913.

¹⁴¹⁹ А. Барби, *Брегалница: српско-бугарски рат 1913*, 83-84.

¹⁴²⁰ *Споменица 1876–1936*, 98.

¹⁴²¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix rouge, №75, Uskub, le 15 août 1913; А. Барби, *Брегалница: српско-бугарски рат 1913*, 185-192.

¹⁴²² АС, МИД-ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива за 1913, Бр. 2714, Београд 10/23. август 1913. Пододбор француског Црвеног крста у Савоји покушао је помоћи на други начин. Посланик Веснић је у јуну 1913. обавестио Министарство да је у Савоји, Екс Ле Бену, организован један одбор *Comité de Réception et de Secours aux blessés des Etats Balkaniques* са циљем да укаже помоћ и негу свим рањеницима из рата на Балкану. Овај одбор је балканским државама нудио бесплатно лечење у локалној војној болници са 110 кревета и бенефициране цене смештаја. Акцији се прикључила железничка компанија *Paris-Lion-Méditerranée* која је обећала да ће издавати снижене цене карата за све болеснике који се лече у Екс Ле Бену. Лечење би понајпре обухватило официре и подофицире (АС, МИД-ПО, ролна 407, Пов. Бр. 2288, Париз 11/24. јун 1913).

Србија је осећала велику захвалност. Присуство француских доктора током Балканских ратова није остало непримећено у српском јавном мњењу и штампи.¹⁴²³

Стечена медицинска искуства из два балканска рата нису била занемарљива ни за француске докторе. Такав пример је случај контесе Де Кастелан којој је медицинска пракса српског Војног санитета примењивана у санирања рана и пружању прве помоћи привукла знатну пажњу. Наиме, контеса се маја 1913. године обратила српском посланству у Паризу са молбом да добије један пакет ручног завоја који је сваки српски војник носио ушивен у шињел као део прве помоћи. Контеса је о употреби завоја чула најбоље похвале и њена је намера била да тај исти завој уведе у употребу у француској војсци.¹⁴²⁴

Осим случаја госпође де Кастелан још очигледнији пример великог значаја медицинске праксе Балканских ратова био је случај др Шарла Жилбера који је око себе окупио групу ентузијаста са намером да у Србији отвори француску медицинску школу. Др Жилбер је предлог српској влади проследио јуна 1913. године посредством француског посланства у Београду, затраживши од Декоа да посредује код српских власти и помогне реализацију пројекта. Замисао др Жилбера била је да, уколико медицинска школа буде успешно радила, прерасте у Медицински факултет. Отварањем француске медицинске школе др Жилбер је желео да заинтересује више младих доктора у Србији, који су се до тада махом школовали у Аустроугарској и Немачкој, да се убудуће усавршавају у складу са праксом француске медицине. Др Жилбер је желео да достигнућа француске медицине буду присутнија у Србији, као и да више младих српских студената одлази на специјализације у Француску, да би, по повратку у земљу, примењивали достигнућа француске медицине. Међутим, пројекат др Жилбера остао је на нивоу идеје.¹⁴²⁵

Сумирајући значај Француске у области хуманости и пружања неге Деко, као и остали француски посланици, нису занемаривали удео који су имале мисије организоване од стране католичких конгрегација под француском заштитом. У једном од извештаја у августу 1913. године, Деко је написао следеће: „Да није било католичких конгрегација које су се заједно са Друштвима Црвеног крста и Полумесеца укључиле и

¹⁴²³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix rouge, №157, Belgrade, le 25 août 1913.

¹⁴²⁴ АС, МИД-ПО, ролна 386, Пов. Бр. 3719, Париз, 1/14. мај 1913.

¹⁴²⁵ АС, S/F, MF 83, № 292-294, Belgrade, le 7 février 1914.

пружиле изузетан допринос у бризи рањених и болесних током балканских ратова значај Француске би у овом сегменту остао потпуно занемарљив“.¹⁴²⁶

Декоов коментар се пре свега односио на католичке конгрегације које су постојале на територији европског дела Османског царства и које су се током Првог балканског рата нашле у средишту ратног вихора. Њихов положај као и благостање били су брига свих католичких држава које су се сматрале заштитницима католичанства на Истоку. И Француска се убрајала у традиционалне заштитнике католичке цркве и њене мисионарске делатности у Османском царству, стога не изненађује да је француска јавност од првог тренутка када је почео рат Балканског савеза и Османског царства покренула питање заштите духовних и моралних интереса које је Француска имала на Оријенту. Француској влади се пребацивало да више брине о одржању општег мира, него о сопственим интересима који су били угрожени ратним пожаром. Јавност је с времена на време подсећала владу да има обавезу према бројним верским и образовним институцијама које су биле расуте широм Османског царства. За време османске власти ове институције су уживале повластице, а настало ратно стање увукло је и њих у вртлог рата и онемогућило Француску да их на адекватан начин заштити. Једини контакт са њима током већег дела 1912. и 1913. године била су дипломатска представништва која су им у границама својих скромних могућности пружала помоћ и заштити.¹⁴²⁷

Једном покренуто, ово питање није губило на актуелности за све време трајања ратова. Габријел Аното у тексту „*La guerre ou la paix?*“, објављеном средином октобра 1912. године, истакао је непоходност укључивања државе у овој проблем. Аното је апеловао на државу да ни по коју цену не сме дозволити затварање школа и других институција које су биле под француским патронатом, јер би тиме „читаву латинску културу довела у опасност да буде потпуно потиснута са Истока“.¹⁴²⁸ Да би се такав сценарио онемогућио он је сматрао да на „том одговорном задатку треба да се ангажује геније из нашег рода – Поенкаре, који ће у томе засигурно и успети“.¹⁴²⁹ Аното није без разлога од свих државника издвојио управо Поенкареа. Учинио је то јер је било познато да се Поенкаре од почетка мандата министра спољних послова залагао за јаче поду-

¹⁴²⁶ АС, МИД-ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива за 1913, Бр. 2714, Београд 10/23. август 1913.

¹⁴²⁷ АМАЕ, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France (Écoles et missions françaises (1912–1913), vol. 47, № 8-10, Péra, le 15 janvier 1912.

¹⁴²⁸ G. Hanotaux, *nav. delo*, 239-251.

¹⁴²⁹ Isti, 109-121.

пирање културних и верских институција под француском заштитом. Посебно је истицао неопходност веће заштите и подршке конгрегацији Лазариста, чији је ред био основан у другој половини XII века, и који је у Француској, током више векова развоја, стекао национални карактер. У циљу јаче подршке заједно са осталим министрима у марту 1912. године донео је одлуку о повећању новчане помоћи коју је држава уплаћивала институцијама у иностранству.¹⁴³⁰

Конгрегација Лазариста, чији значај је Поенкаре истакао, припадала је монашком реду Светог Винсента де Пола и имала је упоришта широм Османског царства. У европском делу Царства конгрегација је највише радила у сарадњи са Бугарском унијатском црквом.¹⁴³¹ Најважнија институција реда Лазариста на простору Османског царства која је надзирала рад свих осталих установа био је колеџ Сен-Беноа у Цариграду, који је основан у XVI веку у оквиру једног бенедиктинског самостана који је 1783. прешао под ингеренцију Лазариста.¹⁴³² Колеџом је од 1891. до своје смрти 1932. године управљао Франсоа-Ксавијер Лобри.¹⁴³³

Након колеџа Сен-Беноа, друго по важности седиште Лазариста у европском делу Царства био је Зејтинлик код Солуна, активан од 1783. године. При манастиру на Зејтинлику постојали су школа и сиротиште отворени 1863, да би од 1885. године почела са радом и теолошка школа за образовање егзархијских свештеника.¹⁴³⁴ У време Балканских ратова на Зејтинлику је било регистрованих 620 ученика, а у сиротишту је било смештено око 1.800 штићеника.¹⁴³⁵ На простору од Цариграда до Солуна радило је укупно 40 парохијских школа под управом конгрегације Лазариста. У рад школа и сиротишта нису били укључени само Лазаристи, већ и друге конгрегације које су при-

¹⁴³⁰ AMAE, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, vol. 47, № 32-33, Paris, le 5 mars 1912.

¹⁴³¹ Бугарска унијатска црква је основана 1860, а 1883. је подељена на два викаријата – солунски са седиштем у Солуну и тракијски са седиштем у Једрену. Света Столица је 1906. године именовала и трећу апостолску викарију у Цариграду, која је била изнад две првобитно основане. Солунски викаријат је бројао 10.140 унијата, насељених у 27 парохија са 36 свештеника од којих су десеторица били Лазаристи. Викаријат у Једрену је био задужен и за 10 парохија у Бугарској, а имао је знатно мање верника него Солунски – укупно 1.020 (Archives de la Maison-Mère à Paris, „Pour l'Eglise de Macédoine, exposé de la situation religieuse en Macédoine”, *Le Catholicisme en Macédoine*, II, № 34-73).

¹⁴³² Колеџ Сен-Беноа је имао врло важну улогу у оснивању Бугарске унијатске цркве.

¹⁴³³ Отац Лобри је био изузетно значајна личност. Одржавао је врло блиску сарадњу са османским властима као и са француском амбасадом у Цариграду. Током Балканских ратова је у сарадњи са госпођом Бомпар, супругом амбасадора Мориса Бомпара, организовао неколико хуманитарних мисија за помоћ становништву у ратом захваћеном подручју. Иза себе је оставио вишетоман дневник чији су изводи објављени од стране лазаристичке конгрегације која је и данас врло активна (*Temoignages Lazaristes sur la guerre balkanique, Journal de François-Xavier Lobry, prêtre lazariste (octobre 1912-mars 1913)*, (réunis et publiés par R. Marmara), Istanbul 2011, 14-15).

¹⁴³⁴ Друга теолошка школа радила је у Филипопољу (Пловдиву) и покривала је тракијску област.

¹⁴³⁵ AMAE, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, vol. 47, № 227-228, Péra, le 23 janvier 1913.

падале истом верском реду Св. Винсента попут Милосрдних кћери, Сестара Милосрдница, Сестара реда Св. Винсента итд.¹⁴³⁶

Поред Солуна, конгрегација Св. Винсента је имала своје школе и друге институције у ђевђелијском и битољском округу. Према документима Archives de la Maison-Mère број унијатског становништва на простору читаве Македоније је износио између 7.500 и 8.000. У ђевђелијском округу најзначајнија упоришта конгрегације Св. Винсента била су у селима Кукуш, Јениђе, Годорак, Стојаково, Богданци, Мојине, Пирава, као и у селу Паљурци где је 1893. године основан женски манастир којим су руководили Лазаристи.¹⁴³⁷ Село Кукуш је било најактивније средиште, процењивало се да је тамо живело око 4.000 Унијата.¹⁴³⁸ У Кукушу је једна група Сестара Милосрдница водила сиротиште, болницу и школу коју је у тренутку избијања Првог балканског рата похађало око 200 ђака.¹⁴³⁹ Ван Кукуша било је још око 2.500 Унијата. Треће велико упориште Унијата у Македонији био је битољски округ. У самом граду Битољу живело је 200 Унијата, а у околини још око 100.¹⁴⁴⁰

Иако је њихова улога углавном била образовног и мисионарског карактера, када су се већ нашле у средишту ратних збивања, католичке конгрегације су се, заједно са секцијама Црвеног крста и Црвеног полумесеца, укључиле у хуманитарне делатности. Већина њихових институција је током 1912. и 1913. године претворена у болнице и прихватилишта за рањенике и избеглице.¹⁴⁴¹ Прикупљањем помоћи је, заједно са француским амбасадором у Цариграду Бомпаром, координирао Франсоа-Ксавијер Лобри.¹⁴⁴² Заједничким радом са супругом француског посланика Бомпара, Лобри је у Цариграду већ почетком новембра организовао лазарет са 800 постеља који је радио све до маја 1913. године. За све то време сестре из реда Милосрдних кћери су волон-

¹⁴³⁶ Archives de la Maison-Mère à Paris, „Pour l'Eglise de Macédoine, exposé de la situation religieuse en Macédoine”, *Le Catholicisme en Macédoine*, II, № 34-73.

¹⁴³⁷ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. Bulgares 124 I, № 1-3, Paris, le 3 mars 1914.

¹⁴³⁸ Село Кукуш (Килкич), данас град од око 17.000 становника у грчком делу Македоније. Бугарска војска је ослободила село и област 23. октобра и држала га до Другог балканског рата када јој је Грчка преотела читаву област. Букурешким уговором Кукуш и околина остали су Грчкој где се и данас налазе. У Кукушу су рођени бугарски револуционари Гоце Делчев и Дмитар Влахов, лекар и политичар Константин Станишев и многи други.

¹⁴³⁹ Овде изнете цифре о броју католика и унијата треба узети са резервом, јер се подаци у коришћеним документима и доступној литератури драстично разликују (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 194, Salonique, le 9 juin 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 126-128, Cavalla, le 18 novembre 1912; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 281, № 210, Sofia, le 15 août 1913).

¹⁴⁴⁰ Archives de la Maison-Mère à Paris, „Pour l'Eglise de Macédoine, exposé de la situation religieuse en Macédoine”, *Le Catholicisme en Macédoine*, II, № 34-73; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 510.

¹⁴⁴¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242. № 20, Paris, le 1er novembre 1912.

¹⁴⁴² *Journal de François-Xavier Lobry*, 14-15.

терски радиле у лазарету за оболеле од колере и вариоле и других болести који је водио француски доктор Деламар. Истовремено, Милосрдне кћери су у Солуну, Битољу, Кукушу и другим местима где су постојале установе под заштитом реда Св. Винсента, биле врло пожртвоване у пружању уточишта избеглима и неговању болесника. У установима оваког типа углавном су уточиште тражили војници Османског царства и муслиманске избеглице, али је било и бугарских, грчких и српских болесника.¹⁴⁴³

Осим рада у својим средиштима, католичке конгрегације под француском заштитом су прошириле поље хуманитарног деловања на све зараћене стране. Тако су из седишта католичке конгрегације Св. Винсента у Паризу крајем октобра послате две мисије од осам Милосрдних кћери за Београд и Цетиње. Обе групе је пратио по један доктор из француског Црвеног крста и по један лазаристички свештеник чија дужност је била да исповеда рањенике католичке вероисповести.¹⁴⁴⁴ Мисија која је упућена у Србију стигла је у Београд заједно са мисијом генерала де Ролана. Предводио ју је лазаристички свешетеник отац Одре из Лијежа. Отац Одре је, заједно са још пет сестара из реда Милосрдних кћери и са мисијом генерала де Ролана, послат у Скопље. Српска влада је групи оца Одреа уступила на коришћење један вагон где је он организовао прихватилиште за рањенике. У извештају који је написао за лист *Gazette de Liège* отац Одре изразио је дивљење за храброст српских војника о којима се бринуо. Нарочито је био импресиониран одсуством предрасуда према католицизму. Током посете Скопљу, краљ Петар је средином новембра обишао прихватилиште оца Одреа и француску медицинску мисију генерала де Ролана.¹⁴⁴⁵ Обе мисије су остале на Балкану до краја јануара 1913. године.¹⁴⁴⁶ По свему судећи рад обе мисије био је успешан, што можемо закључити на основу молбе коју је крајем јануара 1913. године у име Милосрдних кћери црногорским властима поднео Пјер Морис Тајлан, службеник француског посланства на Цетињу, којом је тражио да се конгрегацији дозволи да организује још једну мисију у Црној Гори.¹⁴⁴⁷

Институције реда Св. Винсента наставиле су да пружају помоћ цивилном становништву и током Другог балканског рата. Међутим, сада су се улога и положај ових

¹⁴⁴³ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, № 6, Copie, Constantinople, le 8 décembre 1913.

¹⁴⁴⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Croix rouge, № /, Paris, le 31 octobre 1912; Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, Paris, № 12 (недатирано).

¹⁴⁴⁵ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, *Gazette de Liège*, „Dans les Balkans: lettre d'un concitoyen“, le 4 décembre 1912.

¹⁴⁴⁶ Isto, № 6, Constantinople, le 8 décembre 1913.

¹⁴⁴⁷ AMAE, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, vol. 47, № 230-231, Cettigné, le 25 janvier 1913.

институција битно изменили. Избијањем рата унијатско становништво, које је махом етнички било бугарско, отворено се ставило на страну Бугарске и самим тим су и институције реда Св. Винсента доспеле у унакрсну ватру бивших савезника. Осим прихватилишта за угорожене и рањене, школе и сиротишта под управом страних конгрегација постали су магацини за складиштење оружја и утичишта за војнике и комите који су их претварали у своја ратна упоришта. Забележен је случај директора француске школе у Битољу Луцијана Проја који се током српско-бугарског рата отворено ставио на страну Бугарске и омогућио да се у просторијама школе скривају бугарске комитске војводе и складишти наоружање. Српске власти су протестовале у француском конзулату у Битољу и тражиле његово уклањање са места директора, али је, на залагање конзулата, Прој на тој позицији остао до августа 1914. године.¹⁴⁴⁸

Случај Луцијана Проја није био усамљен. Слична ситуација је била у селу Кукуш које се до почетка Другог балканског рата налазило под бугарском, а од почетка јула под грчком влашћу. Милосрдне кћери које су управљале школом и сиротиштем жалиле су се надлежним француским конзулатима у Битољу и Солуну на третман грчких власти према њима. У дописима су наводиле да је зграда школе током бомбардовања и примопредаје власти била оштећена, док је село, заједно са још 43 бугарска села у околини, било запаљено.¹⁴⁴⁹ И поред претрпљене штете Сестре су успеле пружити уточиште за 500-600 бугарских избеглица које су, због небриге грчких власти, оскудевале у храни, одећи и свим осталим потрепштинама.¹⁴⁵⁰

На основу информација које је добио од Милосрдних кћери и од надлежног лазаристичког свештеника Ђузепеа Алотија,¹⁴⁵¹ француски конзулат у Солуну је 14. јула о читавој ситуацији у Македонији поднео извештај Министарству спољних послова. У свом извештају конзул је посебно нагласио да су до њега, не само од оца Алотија већ и из других извора, стигле вести да је грчка војска увела праксу да, након што запали село и протера Бугаре, на њихово место доведе грчко становништво. Грчке власти пред страним посланицима нису скривале чињеницу да спроводе расељавање ста-

¹⁴⁴⁸ АС, МПС-п, пов. ф-1, р-39/914, Министарство унутрашњих дела-Министарству просвете и црквених послова, 8/21. август 1914.

¹⁴⁴⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 279, № 108-127, Salonique, le 26 juillet 1913; И. Илчев, „Карнегиевата анкета през 1913 г. обстановка, извршване и меѓународен отзвук”, *Исторически преглед*, № 10/ 1989, 15-28.

¹⁴⁵⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 275, № 211-214, Salonique, le 10 juillet 1913; Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, № 6, Copie, Constantinople, le 8 décembre 1913.

¹⁴⁵¹ <http://cmglobal.org/vincentiana-novus-en/vincentiana-2005-2008/2005-01/giuseppe-alloati-1857-1933-an-apostle-of-eucharistic-worship/> (септембар 2013).

новништва на територији коју запоседну, већ су такве мере објашњавали „стратешким разлозима”. Даље, конзул је навео да су за све време трајања међусавезничког рата грчке власти редовно претресале просторије самостана на Зејтинлику као и све друге установе под управом Лазариста под изговором да траже „сакривене бугарске комите”. У свом извештају, конзул је још додао да се насртаји грчких власти нису односили само на бугарско становништво, већ да је било забележених случајева репресалија и према српском живљу. Грци су били неповерљиви према Србима, без обзира на савезништво и заједничке интересе које су делили јер су „као и Бугари словенског порекла, што значи непријатељи Хеленизма”. Француски конзулат у Солуну био је резигниран оваквим испадима и немоћан да их спречи, стога је затражио интервенцију и заштиту француске државе.¹⁴⁵²

Узбуркана међуверска ситуација се није никако смирила ни након окончања Другог балканског рата. Одлуком мировне конференције у Букурешту битољски и део ђевђелијског округа ушли су оквире Србије, што је значило да су све институције реда Св. Винсента у битољској и ђевђелијској области потпале под ингеренцију српских просветних и верских власти. Србија је признала постојање и делатност страних школа и институција, али јој до избијања Првог светског рата није пошло за руком да њихов рад саобрази својим правним и просветним прописима. У прилог изузетној толерантности српских власти говори чињеница да су све католичке школе на територији под српском управом добиле дозволу да од 1913. године могу наставити рад, док су све друге школе услед ратних околности биле затворене.¹⁴⁵³

Но, упркос доброј вољи и покренутој иницијативи за склапањем Конкордата са Светом столицом, сваки покушај српских просветних власти да изврше увид у рад ових установа приватног карактера био је онемогућен уз аргумент да је њихова делатност изван ингеренције српских власти.¹⁴⁵⁴ Један од многобројних покушаја просветног

¹⁴⁵² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 49-50, Salonique, le 16 juillet 1913.

¹⁴⁵³ АС, Министарство просвете-просветно одељење (МПС-п), пов, ф-1, р-50/915, ПБр. 125, Битољ 22. септембар/5. октобар 1915; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 453-454.

¹⁴⁵⁴ Србија није имала разлога да уређује положај католичке мањине до 1913. године, будући да је пре рата у Србији живело свега неколико хиљада католичких верника. Међутим, са територијалним проширењем број католика се повећао за нових 20.000 који су највећим делом били организовани у оквиру Скопске надбискупије. Резиденција бискупа Лазара Мједије била је у Призрену. Предлог да се уреди положај католичког становништва у новим крајевима потекао је од тадашњег министра просвете и црквених дела Љубомира Јовановића, који га је изнео председнику владе Пашићу почетком децембра 1912. Као главну предност склапања конкордата Јовановић је истакао да би тако католици у Србији добили своју самосталну организацију, која би деловала у складу са државним интересима Краљевине Србије. Српска влада је, на предлог министра Јовановића, почетком фебруара 1913. године оформила комисију од шест чланова са циљем да истражи предности будућег конкордата и истражи проблеме и

инспектора Николе Ракића да новембра 1913. године изврши инспекцију француске женске школе у Битољу био је спречен аргументом управитељке да му то не може допустити „без нарочитог одобрења француског конзула у Битољу”. Министарство просвете је саветовало просветним властима у Битољу и Ђевђелији да у свакој прилици тим установама треба указати законску заштиту и моралну потпору и да „ово нарочито треба чинити, према установама, које су под заштитом Француске и њених држављана”.¹⁴⁵⁵ Упркос свему све до 1915. године када су, услед ратних прилика затворене, Србија је омогућавала рад овим страним школама, иако је неретко њихова активност била отворено антисрпска.

4.6. Француска и питање ратних злочина. Формирање и рад Карнегијеве комисије

Други балкански рат је, за разлику од Првог, био мање обележен војничким подухватима. У већој мери пажња Европе била је усмерена на вести о злочинима над цивилним становништвом које су свакодневно стизале до европских престоница и насловних страна дневних и недељних листова. Проблем злочина није био нов, нити стриктно везан за Други балкански рат. На њега је скренута пажња током Првог балканског рата, понајпре од стране зараћених страна које су разним доказима, петицијама

предложи решења у вези са њим. Влада је, такође, овластила посланика у Паризу Миленка Веснића да разговора о конкордату са представницима француске владе и да покуша да добије подршку Француске током предстојећих разговора са Ватиканом. Подршка Француске била је од велике важности за Србију, пошто је било сасвим извесно да ће Аустроугарска на све начине опструирати питање конкордата. Њој је било у интересу да питање остане нерешено, јер је на тај начин могла да се уплиће у унутрашња питања Србије, под изговором заштите верских права католичког становништва (АМАЕ, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, Dossier général, vol. 36, № 216-217, Correspondance de Rome, 4 février, au „Journal de Genève”; *Balkanicus* (С. Протић), *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска*, Београд 1913, 66; Д. Живојиновић, „Света Столица и односи између Аустро-Угарске и Србије”, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат* (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 233-263; Д. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1995, 13-34; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 453-454, 510-512).

¹⁴⁵⁵ АС, МПС-п, пов., ф-1, р-63/913, ПБр. 5, Извештај среског начелника за битољску област Николе М. Ракића. Према мишљењу Жан-Ноела Гранома Балкански ратови су у великој мери поништили деловање католичких мисија у Македонији и другим деловима Балкана. То посебно важи за део Македоније који је потпао под власт Грчке. Највећи део Унијата-Бугара из дела Македоније који је припао Грчкој под притиском грчке православне цркве да се врате православљу преселили се у Бугарску. Неки су остали одупирући се хеленизму, али утицај њиховог покрета након Балканских и Првог светског рата био је без великог значаја (J-N. Gradhomme, „L’Église catholique Bulgare, point de rencontre entre l’orient et l’occident”, у: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, (ур. С. Терзић), Београд 1998, 229-253).

и меморандумима настојале да пред великим силама окриве супарнике за непоштовање правила ратовања, а онда и од страних дипломатских представника, новинских извештача и хуманитарних мисија које су боравиле на ратиштима Балкана. Француско Министарство спољних послова било је честа адреса за такве врсте оптужби. Грчка влада је француској амбасади у Атини 2. децембра предала протестну ноту у којој је оптужила османску војску да је током рата против грчке војске, противно одредбама међународне конвенције из Петрограда из 1868. и Хашке конвенције из 1899. године, користила дум-дум метке.¹⁴⁵⁶

Почетком јануара 1913. године неколицина бивших великих везира, амбасадора и сенатора Османског царства упутила је владама великих сила ноту којом им је скренула пажњу на злочине над муслиманским становништвом. Потписници ноте навели су да „војске и банде балканских савезника чине масакре над муслиманима у Македонији и другим европским провинцијама и да се не обазире на пол и године жртава”. Овом нотом, која је била адресирана на одлазећег председника Француске Фалијера, утицајне личности Османског царства апеловале су да Француска, заједно са осталим великим силама, изврши притисак на балканске државе да се придржавају универзално прихваћених принципа моралности и хуманости.¹⁴⁵⁷ Тренутак за слање оваквог документа био је пажљиво срачунат, нота је наменски послата на адресе француске и осталих европских влада на почетку рада конференције великих сила у Лондону. Указујући на тежак положај муслиманског становништва Османско царство је овим средством покушало да пробуди емпатију код амбасадора и поврати бар део изгубљених симпатија Европе. Ни балканске државе нису у овом питању заостајале за Царством. Чланице Балканског савеза су на оптужбе османске стране одговарале контраоптужбама. Међутим, тренутак није био добро срачунат, будући да амбасадори нису реаговали, нити су питање непоштовања ратних норми уврстили у дневни ред заседања сматрајући да нису надлежни да о томе расправљају. Упркос почетном неуспеху, размена оптужби између зараћених страна се наставила наредних месеци.

Истовремено, питање злочина на балканским ратиштима отворили су поједини ратни дописници који су боравили на Балкану. Српски лист *Пијемонт* је крајем фебруара 1913. године преузео из британског листа *Times* допис њиховог балканског кореспондента. У овом чланку британски лист је, такође, позвао европске владе да провере

¹⁴⁵⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 96-97, Athènes, le 18 décembre 1912.

¹⁴⁵⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 65-66, Paris, le 9 janvier 1913.

истинитост вести које су стизале са Балкана и да за ту сврху треба да оформе нарочиту комисију која би испитала оптужбе.¹⁴⁵⁸

Исту сугестију да је посредством некакве званичне комисије неопходно извршити провере вести о почињеним злочинима дала је и заједница Јермена у Француској. Јерменска заједница је била врло агилна и од почетка рата на Балкану у свом часопису *Revue arménienne* објављивала чланке који су скретали пажњу француским званичницима на злочине које је Османско царство чинило над јерменским становништвом у Азији. Уредници *Revue arménienne* су се новембра 1912. године директно обратили тадашњем председнику владе Поенкареу са захтевом да Француска, као „заштитница милиона хришћана који живе у оквирима Османског царства”, узме у заштиту и Јермене. Ова ревија је редовно указивала на злочине почињене над Јерменима и другим хришћанима од почетка Балканског рата, нарочито страхујући за судбину и опстанак хришћана када се, након изгубљеног рата, османска војска врати у Малу Азију.¹⁴⁵⁹ Подстакнут апелом јерменске заједнице, али и вестима које су се могле прочитати у многобројним европским листовима, Поенкаре је разговарао са османским амбасадором у Паризу Рифат-пашом. Подсетио га је да Француска, као заштитница хришћана Оријента, неће допустити њихове прогоне и злочине над њима било какве врсте.¹⁴⁶⁰

Осим разговора са османским амбасадором, Поенкаре је наложио француским дипломатским представницима у балканским престоницама да спроведу интерну истрагу и да у оквирима својих могућности испитају истинитост свих дојава које су се односиле на злочине против цивила, муслимана и протежеа француске државе. Истрага је била, највероватније, спроведена током трајања примирја, уз помоћ не само дипломата, већ и новинских дописника и агената француске државе на Балкану. Француски посланик у Србији Леон Деко је истрагу о овом питању спровео већ у децембру 1912. године. У извештају који је проследио Министарству, Деко је истакао да су и до њега из Прилепа и Кратова стизале вести о злочинима. Последње вести које је примио говориле су о масакрираним ратним заробљеницима у Београду и Нишу. У извештају о истрази Деко је истакао да је немогуће доказати истинитост или неистинитост оваквих гласина, али је изнео лично уверење да сматра да су вести лажне или у најмању руку преувеличане. Навео је да се „у Београду и Нишу мржња према Турцима не може ни наслутити, пре свега јер је актуелни рат био више политичког, него етничког каракте-

¹⁴⁵⁸ *Пијемонт*, III/47, „Македонска свирепства”, 16/28. фебруар 1913, 2.

¹⁴⁵⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 125-126, Paris, le 2 novembre 1912.

¹⁴⁶⁰ *Le Temps*, № 18769, „La France et les chrétiens d’Orient”, le 22 novembre 1912, 9.

ра”. Ипак, напоменуо је да је у делу јавности преовладавало уверење да српске власти у Старој Србији врло сурово поступају са Албанцима, пре свега због злочина и терора које су они вековима чинили над хришћанима у овом делу Османског царства.¹⁴⁶¹

Декоов извештај допунио је извештај француског вицеконзула из Битоља Гастона Жуслена. Жуслен је углавном потврдио Декоове речи и додао да је у Битољу и околини од ослобођења града било неколико случајева „употребе прекомерне силе” од стране српских војника, као и пљачки, али ни приближно злочинима које су чиниле грчке и друге банде у јужним деловима некадашњег Битољског вилајета. Захваљујући успостављању административног система и других мера које су предузели Срби, у Битољу није било злочина као у другим крајевима Македоније, нагласио је Жуслен. Бранислав Нушић, именован за управитеља Битоља, преузео је дужност почетком децембра 1912. године.¹⁴⁶²

У прилог ефикасности успостављеног система српских власти похвално је говорио и швајцарски лекар Адолф Фишер који је провео два месеца у Македонији у мисији швајцарског Црвеног крста. Фишер је навео да у градовима као што су Скопље и Битољ он или чланови његове мисије нису видели „неког распуштеног или напитог војника”, као и да је у неколико случајева сведочио да су команданти батаљона спроводили темељну истрагу уколико би неки сељак отпужио војнике за крађу свиња или вина. У таквим случајевима кривци би, наглашавао је Фишер, увек били пронађени и прописно кажњени.¹⁴⁶³ На основу пристиглих извештаја, Министарство спољних послова је свој коначни извештај о спроведеној истрази објавило 8. фебруара 1913. године. У њему је наведено да „против српске војске, у којој влада врло строга дисциплина, није пронађен ниједан озбиљан доказ да је чинила злочине на територији под њеном контролом”. Са друге стране, извештај је показао да је највећи број оптужби изнетих на терет грчке и бугарске војске истинит, а првенствено оне које су се односиле на Солун, Дедеагач и Кавалу. Истрага је показала да су ови злочини, углавном, почињени од стране нерегуларних грчких или бугарских трупа, које су у извештају означене као

¹⁴⁶¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 55, Belgrade, le 2 décembre 1912.

¹⁴⁶² Гастон Жуслен је у својим извештајима често анализирао ситуацију у Битољу. Истицао је да, упркос миру и сигурности у граду, код муслиманског становништва влада велико незадовољство новим властима. Узрок незадовољству био је тај да су угледни муслимани у градским структурама Битоља замењени чиновницима српског порекла и та промена им је тешко падала. Ипак, према Жусленој оцени, признавали су да је српска власт „најмање зло” у поређењу са грчком или бугарском (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 251, № 83-85, Monastir, le 26 décembre 1912; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 330-331, Monastir, le 30 avril 1913; В. Lory, „ Un poste consulaire en Macédoine, Bitola-Monastir, 1851-1912”, *Cahiers balkaniques*, № 38-39/2011, 127-148).

¹⁴⁶³ А. Фишер, *нав. дело*, 61.

„комитађи”.¹⁴⁶⁴ Међутим, ми данас не знамо каква је била даља судбина овог извештаја, да ли је он дат на увид осталим великим силама или је остављен за интерну употребу француског Министарства спољних послова.

Са почетком Другог балканског рата вести о злочинима поново су почеле да се шире, те су убрзо вратиле пажњу европских сила на овај проблем. Сасвим сигурно да су такве вести подстакле и Француску да обрише прашину са свог фебруарског извештаја и посвети већу пажњу догађајима на Балкану иза кулиса званичних вести. Вести о злочинима над цивилним становништвом и непоштовању утврђених норми ратовања биле су редовна појава од избијања Другог балканског рата. Разлога за то је било неколико. Рат се водио између балканских држава, дојучерашњих савезника, што је значило да је сентименталност надјачавала политичке или интересе друге врсте. Анри Барби, дописник француског листа *Le Journal* је приметио да је у Другом балканском рату, за разлику од Првог, артиљеријско наоружање имало мањи значај. Већина борби вођена је сабљама и ножевима, тј. прса у прса, а самим тим су ране задобијене на тај начин биле смртоносније него оне нанете шрапнелима са велике удаљености. Такође, повећаној стопи смртности допринеле су епидемије колере и дизентерије.

Изношење оптужби против супарника није изостало ни током Другог балканског рата, но за разлику од претходног сукоба сада су те међусобне оптужбе послужиле као увод за установљење посебне комисије која ће се искључиво бавити питањем ратних злочина и кршењем правила ратовања. За разлику од Првог балканског рата када велике силе нису обраћале превелику пажњу на међусобне оптужбе зараћених страна, за време трајања међусавезничког рата такве апеле било је немогуће игнорисати. Један проглас бугарског краља Фердинанда привукао је пажњу чак и Амбасадорске конференције у Лондону. Наиме, краљ је 26. јула позвао дипломатске представнике великих сила да их обавести да се османске трупе нису зауставиле код Једрена, како је Порта обавестила силе, већ да су наставиле продор ка Трнову и Филипопољу (Пловдиву) и да су, при надирању, починиле стравичне злочине над бугарским становништвом. На крају ноте краљ Фердинанд је „у име хуманости позвао велике силе да интервенишу”. Прочитана вест је оставила велики утисак на амбасадоре. Окупљени амбасадори су, осим забринутости због цивилних жртава и хиљада избеглица, били забринути и због евентуалне реакције Русије која је, „као првобитни ослободилац Бугарске”, овим вестима могла бити испровоцирана да делује исхитрено и самостално упути део војске у

¹⁴⁶⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 256, MF, PO 8621, № 257, Paris, le 8 février 1913.

помоћ Бугарској или у знак одмазде изврши упад у Јерменију.¹⁴⁶⁵ Међутим, упркос јаком утиску који је на њих оставио апел Бугарске велике силе нису предузеле иницијативу за организовањем комисије која би, са међународним мандатом, истражила ове и све друге вести и гласине које су свакодневно стизале са Балкана. Иницијатива је била приватна.

Догађај размера Балканских ратова привукао је пажњу Карнегијеве комисије за међународни мир (*Carnegie Endowment for International Peace*), младе организације коју је децембра 1910. године основао амерички филантроп пореклом из Шкотске Ендрју Карнеги. Карнеги је био присталица међународног Мировног покрета и учесник на два међународним конференцијама о миру које су 1899. и 1907. године одржане у Хагу. Посредством Мировног покрета, упознао је Николаса Батлера, професора на америчком Колумбија универзитету, и француског дипломату и сенатора Пола-Анрија Естурнел де Констана који су извршили пресудан утицај на њега да оснује фондацију за мир, и који су били кључне особе у комисији која је у јесен 1913. године послата на Балкан да истражи позадину Балканских ратова.¹⁴⁶⁶

Иницијатива да се оваква комисија оснује потекла је од Батлера средином јула 1913. године. Могуће је да је Батлер дошао на такву идеју под утиском вести и гласина које су се о кршењима правила ратовања проносиле европским престоницама, али је врло извесно да је организација каква је била Карнегијева фондација за међународни мир, у Балканским ратовима видела одличну прилику да на лицу места, у стварним околностима, примени доктрину пацифистичког и антиимперијалистичког покрета коју су њени оснивачи заступали дуги низ година и која, до тада, није имала значајнији утицај на ширу јавност. Размере Балканских ратова, преко милион ангажованих војника и операције које су се водиле на простору од Јадранског мора до зидина Цариграда, пружале су челницима Фондације могућност да начела попут „пре рат него ропство“, „пре арбитража него рат“, „пре помирење него арбитража“ (која се спомињу на почетку публикованог извештаја о Балканским ратовима) нађу своју практичну примену, као и да од Балканских ратова начине пример за будуће ратове и зарађене државе.¹⁴⁶⁷ Управо из тог разлога аутори извештаја су значајну пажњу посветили критици великих

¹⁴⁶⁵ BD, IX/II, № 1175, Foreign Office, July 24, 1913, 933-934.

¹⁴⁶⁶ N. Akhund, „An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913“, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 293-310; И. Илчев, „Карнегиевата анкета през 1913 г, 15-28.

¹⁴⁶⁷ Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission*, 1.

сила чија је политика, према њиховом мишљењу, допустила балканским државама да делују самовољно. Извештај се у целости бавио злочинима над цивилним становништвом, а осим ове теме као подједнако важан предмет расправе, који се провлачи кроз читав извештај, је неопходност утврђивања нових спољнополитичких правила и успостављања новог међународног поретка.¹⁴⁶⁸

Идеја професора Батлера о формирању комисије која би испитала злочине на Балкану убрзо је била прихваћена од стране читаве Фондације. За председника будуће комисије Батлер је предложио свог пријатеља барона де Констана. Батлер је сматрао да је де Констан најподеснија личност за тај задатак, будући да је у том тренутку био на челу тзв. Европске секције Каренгијеве фондације са седиштем у Паризу. Комисија је пут Балкана кренула 20. августа, а месец дана касније 28. септембра 1913. године вратила се на своју почетну дестинацију у Париз.¹⁴⁶⁹

Прва станица на њеном путу био је Београд где је почетком септембра комисија допутовала у некомплетном саставу. Два аустроугарска и један немачки делегат су отказали долазак, али су касније у Паризу узели удела у писању извештаја. Комисија је на Балкан стигла у саставу: барон де Констан у својству председника, правник Жистин Годар, други француски члан и уједно секретар комисије, руски историчар и члан Думе Павел Миљуков, британски новинар Хенри Ноел Браилсфорд и Семјуел Дитон, амерички професор права кога је Батлер лично препоручио Карнегију. Од наведених делегата, једино су Годар и Дитон сматрани непристрасним члановима комисија. Де Констан је у Србији и Грчкој сматран бугарофилом, Миљуков је од раније био познат по својој отвореној наклоности према Бугарској, док је Браилсфорд означен као антигрчки оријентисан.¹⁴⁷⁰ По повратку у Париз, комисија је одржала неколико састанака, на којима је одлучено да руски делегат Павел Миљуков напише три поглавља, а Браилсфорд,

¹⁴⁶⁸ N. Akhund, „An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913”, 293-310.

¹⁴⁶⁹ У исто време када је Карнегијева комисија отпочела истраживање злочина на Балкану, руски фотограф Самсон Чернов, који је Балканске ратове провео фотографишући на свим бојиштима српске војске, предузео је иницијативу и широм Француске организовао циклус предавања о бугарским злочинима, које је допуњавао богатим фотографским материјалом. Нешто од својих фотографија чак је предао бироу Карнегијеве комисије у Паризу са намером да се тај материјал објави у извештају. Но, за коришћење материјала комисија је имала услов. Миљуков је Чернову понудио откуп фотографија, а да заузврат Чернов откаже предавања која је одржавао. Чернов је понуду одбио јер је био убеђен да иза Миљукова и предлога стоји Бугарска (С. Ружесковић, „Самсон Чернов и балкански ратови”, *Српске студије*, књ. 3/2012, 83-100).

¹⁴⁷⁰ И. Илчев, „Карнегиевата анкета през 1913 г, 15-28. Посебно Србија није крила незадовољство што је у име Русије именован Павел Миљуков, који је за све време рата 1912. и 1913. кривицу за рат бацао на Србе. Комисија је врло хладно дочекана у Београду, организовано је неколико демонстрација уперених против ње, а посебно против Миљукова. Са њим се једино срео Хартвиг, док су Пашић и остали чланови владе одбили да га приме у аудијенцију (В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 222-223).

Дитон и Годар по једно. Пошто су делегати писали своја поглавља удаљени хиљадама километара један од другог, одмах је било јасно да ће бити проблема у интерпретацији прикљупљених белешки са терена. Такође је било договорено да аутори неће засебно потписивати поглавља, већ да ће читав извештај имати један заједнички потпис – Карнегијеве фондације за међународни мир.¹⁴⁷¹ Осим делегата који учествовали у писању извештаја, комисија је имала и известан број саветника као што је Виктор Берар филолог који је важио за врсног познаваоца прилика на Балкану.¹⁴⁷² Предговор је написао председник комисије барон де Констан, који је направио разлику између Првог и Другог балканског рата. Први је, према њему, био одбрамбени и рат за независност: „узвишени протест против насиља и, уопште узев, протест слабих против јаких ... и због тога је био славан и популаран у целом цивилизованом свету”. За разлику од Првог, Други балкански рат је, према де Констану, био сушта супротност. Био је освајачки рат, у коме су „и победник и поражени изгубили и морално и материјално”.¹⁴⁷³

У интересу Фондације било је да извештај буде што је могуће пре објављен, док су још свежи утисци о ратовима, како би оставио што јачи утисак на европску и светску јавност. Из тог разлога је Батлер вршио притисак на чланове да што пре заврше своја поглавља. Ради већег психолошког ефекта било је планирано да извештај буде истовремено објављен на енглеском и француском језику. Међутим, планирано објављивање извештаја за крај 1913, било је одложено понајвише због Миљукова који је своје последње поглавље завршио тек у априлу 1914. године. При том, међу члановима је било неслагања око интерпретирања и усаглашавања чињеница. Де Констан и Годар су критиковали пристрасно писање Миљукова, али су, ипак, на крају, осим мањих корекција, објавили његове текстове у целости.¹⁴⁷⁴

Од планираног децембра 1913. извештај се у јавности појавио тек у јуну 1914. године, свега неколико дана пред Сарајевски атентат. Објављени текст одмах је потврдио зле слутње балканских држава, пре свих Србије и Грчке, које су од почетка биле против начина на који је читава истрага била спроведена. Бугарска је била задовољна оценама које је комисија о њој изнела. Одмах су предузете мере да се текст преведе на бугарски језик, а посланик у Паризу Станчов је, на захтев председника владе Радосла-

¹⁴⁷¹ N. Akhund, „An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913”, 293-310.

¹⁴⁷² И. Илчев, „Карнегијева анкета през 1913 г, 15-28.

¹⁴⁷³ М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006, 48.

¹⁴⁷⁴ N. Akhund, „An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913”, 293-310.

вова, одмах откупио пет стотина примерака извештаја на француском језику и послао их у Бугарску.¹⁴⁷⁵

Међутим, балканске државе нису спокојно чекале на појављивање извештаја Карнегијеве комисије, већ су самоиницијативно спроводиле интерне истраге чије резултате су објавиле много пре извештаја Карнегијеве фондације. Циљ ових извештаја који су махом штампани на француском језику био је да прикажу другачију слику од слике Балканских ратове виђене оком делегата Карнегијеве комисије. Том задатку су нарочито биле посвећене Србија и Грчка које су месецима уназад предузимале мере да обезвреде или бар ублаже одјек извештаја Карнегијеве комисије када се он појави у јавности. Од тренутка када је сазнало да Карнегијева фондација за међународни мир планира истрагу на Балкану српско Министарство иностраних дела је скренуло пажњу Гргуру Јакшићу да прати њену активност у француском друштву. Сасвим је могуће да је Пашић Јакшићу скренуо пажњу на делатност Миљукова и упозорио га да ће он „покушати да опере Бугаре од срама”. Јакшић је пажљиво мотрио на Миљукова и остале делегате, те је успео да преко својих контаката дође до примерка извештаја пре него је дистрибуиран широј јавности. Одмах је обавестио Пашића и Министарство да су се њихове слутње обистиниле, и да је „цео Извештај срачунат на то да бугарска зверства ублажи на рачун српских, а нарочито грчких трупа”. Упркос томе што је извештај наносио велику штету Србији и њеном угледу у француској и европској јавности, Јакшић је сматрао да је публикација промашила свој циљ, и за ту тврдњу је изнео неколико аргумената: „пацифисти нису ни најмање у моди у Француској, што је публикација исувише тенденциозна и што се јавља овако доцкан, пред сам летњи одмор.” Јакшић је саветовао Министарству и влади да се страсти српске јавности обуздају, и да се са одговором на извештај сачека до јесени, јер „за време летњега одмора нико ништа не чита”.¹⁴⁷⁶

Јакшић је још истакао да, упркос озбиљним оптужбама које је извештај Карнегијеве комисије износио на рачун Србије, у њену корист ишла је чињеница да је она пола године раније објавила свој извештај о злочинима почињеним од стране бугарске војске над српским цивилима током Другог балканског рата. Извештај публикован под називом *Les Atrocité Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé* произашао је из истраге коју је сама Србија иницирала и спровела. Јакшић је сматрао да је овај извештај Србијино

¹⁴⁷⁵ И. Илчев, „Карнегијева анкета през 1913 г, 15-28.

¹⁴⁷⁶ НБС, ПФ, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/653^а, Г. Јакшић-Н. Пашићу, Париз, 25. јун 1914.

најјаче оружје пред оптужбама Карнегијеве комисије, не само из разлога што се појавио раније, већ из разлога што је садржао више аргумента и доказа од извештаја Карнегијеве комисије. Са Јакшићем су се слагали сви виђенији политичари и интелектуалци у Србији и Грчкој, необјективност и непрецизност били су главна замерка извештаја Карнегијеве комисије.¹⁴⁷⁷

Са друге стране брошура *Les Atrocité Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé*, као и грчки извештај *Atrocités Bulgares en Macédoine (faits et documents)* у тренутку када су се појавили, јесен-зима 1913. године, привукли су далеко већу пажњу европске јавности од извештаја Карнегијеве комисије. Српски извештај је произашао из истраге коју је Србија спровела још током трајања операција Другог балканског рата, јула 1913. године. Истрага је била спроведена на простору Источне Србије, од Зајечара на северу до Пирота на југу. Француски посланик Деко је био један од чланова међународне комисије за утврђивање злочина који су бугарске снаге починиле над српским цивилним становништвом. Осим њега, комисију су чинили др Албер Пејерон¹⁴⁷⁸ и новинар Жан Пелисије¹⁴⁷⁹ из Француске, др Лудвиг Шлијерб из Немачке и др Сијерб Молер, припадник норвешке морнарице. Комисија је током истраге посетила Зајечар, Књажевац и друга места Источне Србије где се на лицу места уверила у почињене злочине који су у извештају детаљно описани уз, не ретко, фотографски документовани. Комисија је свој рад окончала крајем јула и о свему што је видела предала извештај српској влади.¹⁴⁸⁰ Посланик Деко је по повратку из Источне Србије сачинио и послао Министарству свој интерни извештај који је био пропраћен и са неколико фотографија почињених злочина. Уз извештај истраге Деко је Министарству проследио и наређење бугарској војсци

¹⁴⁷⁷ Услед избијања Првог светског рата извештај није добио на публицијету каквом су се његови аутори надали. Швајцарски криминолог Арчибалд Рајс је довео у везу извештај Карнегијеве комисије са обликованом сликом Срба као народа убица и са бруталним и масовним злочинима аустроугарске војске над српским становништвом 1914 (М. Ковић, „Историографија о Балканским ратовима”, (у штампи)).

¹⁴⁷⁸ Др Пејерон се за мисију у Србији пријавио посредством српског посланства у Паризу, које му је на име путних трошкова издало признаницу и новац за пут до Београда (АС, МИД-ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива из 1913, Бр. 2960, Београд, 10/23. август 1913).

¹⁴⁷⁹ Жан Пелисије је боравио на Балкану у својству новинара и секретара друштва *L'Union des nationalités*, које је основано у Паризу 1911. Извештаје са балканског ратишта Пелисије је слао у редакције три листа – француског *La Dépêche de Toulouse*, белгијског *L'Indépendance Belge* и британског *The Manchester Guardian*-а. Такође, Пелисије је о Балканским ратовима објављивао чланке и у гласилу *Annales des nationalités* удружења *L'Union des nationalités*. О искуствима са ратишта Балкана 1914. објавио је студију под називом *Десет месеци рата на Балкану (октобар 1912–август 1913)* на француском језику (АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар-април 1913, преглед штампе за 26.април/9.мај; J. Pélissier, *Dix mois de guerre dans les Balkans (octobre 1912–août 1913)*, Paris 1914; D. R. Watson, „Jean Pélissier and the Office Central des Nationalités, 1912–1919”, *The English Historical Review*, vol. 110, № 439/1995, 1191-1206).

¹⁴⁸⁰ *Les Atrocité Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé*, 1913.

од 29. јуна за напад на Србе и Грке код Злетовске реке које је нађено код једног бугарског заробљеника. Наређење је било означено као строга тајна, што је Деко истакао као један од кључних доказа за унапред планирану бугарску агресију против Србије и Грчке.¹⁴⁸¹ Србија је копију извештаја предала француском Министарству спољних послова 2. августа, вероватно и владама преосталих пет великих сила. Након тога, извештај је преведен на француски језик и публикован 1913. године. Осим Декоовог извештаја из Београда, француско Министарство спољних послова добило је и извештај конзула из Скопља Пјера-Леона Карлијеа. Конзул се у злочине бугарске војске лично уверио у војној болници у Скопљу, где је видео српске војнике које су Бугари масакрирали и осакатили током борби на Брегалници. Извештај је био документован фотографијама, три фотографије које је конзул Карлије послао уз извештај објављене су у студији *Брегалница: српско-бугарски рат 1913* дописника листа *Le Journal* Анри Барбија.¹⁴⁸²

Колико спроведена истрага, толико је и тренутак када се пред европском јавношћу појавио извештај *Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé* био од велике важности за Србију. Кључно је било да се извештај појавио пре извештаја Карнегијеве комисије. Осим тога Србија је, да би извештају дала на значају, наложила својим посланицима у иностранству да брошуру дистрибуирају свим важнијим личностима и институцијама у земљама свог службовања. Као пропагандни делатник у Француској Јакшић је примерке брошуре доставио како сам каже у извештају Пашићу „свим важнијим политичким људима, сенаторима, посланицима, свима виђенијим професорима универзитета и средњих школа, свима истакнутим вишим и нижим официрима, свима важнијим библиотекама”, док је новинарима и публицистима уз брошуру, лично пружао и додатна објашњења.¹⁴⁸³

Попут Србије, и Грчка је током Другог балканског рата и непосредно по његовом завршетку спровела истрагу о злочинима које је бугарска војска починила над грчким, српским, муслиманским и осталим небугарским становништвом на простору Македоније под њеном управом. Извештај *Atrocités Bulgares en Macédoine (faits et documents)* се појавио знатно пре извештаја Карнегијеве комисије још на јесен 1913.

¹⁴⁸¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 242-243, Belgrade, le 20 juillet 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 275, № 11, Belgrade, le 6 juillet 1913; АС, МИД-Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 10, мај-август 1913, преглед штампе за 8/21. јул; *Самоуправа*, № 143, „Тошев путује”, 24. јун/7. јул 1913, 3. Поводом злочина почињених над српским становништвом на простору Источне Србије посланик Спалајковић је 6. јула уложио протестну ноту бугарском Министарству спољних послова, а истога дана су прекинути дипломатски односи између Београда и Софије.

¹⁴⁸² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 218-221, Uskub, le 19 juillet 1913.

¹⁴⁸³ НБС, ПФ, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/653^а, Г. Јакшић-Н. Пашићу, Париз, 25. јун 1914.

године. Штампан је, такође, на француском језику и под покровитељством краља Константина. Између осталог, грчким приређивачима су као доказни материјал послужили чланци објављивани за време сукоба у европским листовима. Међу њима, највише је било оних који су преузети из француских дневних и недељних листова.¹⁴⁸⁴

У погледу спроведених истрага и објављених извештаја ни Бугарска није заостала за својим дојучерашњим савезницама. За све време трајања Другог балканског рата бугарски посланици су протествовали због писања појединих европских листова који су објављивали „лажне вести” о злочинима Бугарске над цивилним муслиманским и јеврејским становништвом током Првог, и српским и грчким током Другог балканског рата. Највише протеста Бугарска је уложила критикујући писање француског новинара Лудовика Нодоа из листа *Le Journal*, Луиђија Бранцинија који је писао за италијански лист *Corriere della Serra*, али и против, како је истицала, сензационалистичких вести Жака Перикара, дописника француске новинске агенције *Havas*.¹⁴⁸⁵ Главна бугарска активност у питању злочина започиње након окончања рата и мира склопљеног у Букурешту. Формиране су војне и цивилне комисије које су правиле детаљне извештаје о злочинима српске и грчке војске над бугарским цивилним становништвом током Другог балканског рата. Попут Србије и Грчке и Бугарска је своје извештаје штампала на француском језику, јер су они првенствено били намењени не домаћој већ европској јавности. Посредством мреже дипломатских представништава извештаји су достављани свим европским државама ради њиховог упознавања са околностима рата, а у случају Бугарске требало је и да послуже као аргумент у оспоравању одредби Букурешког мира.¹⁴⁸⁶

Данас су ови балкански извештаји углавном заборављени, али у тренутку када су се појавили посматрано из угла балканских држава, првенствено Србије и Грчке које су у Карнегијевом извештају биле највише окривљене, били су пун погодак. Спроведени сопствене истраге и објављујући своје извештаје балканске државе су успеле да бар мало умање значај и одјек извештај Карнегијеве комисије. Ако ништа друго њихови извештаји су пробудили оправдану сумњу код стручне и шире европске јавности да

¹⁴⁸⁴ *Atrocités Bulgares en Macédoine (faits et documents)*. Exposé de la Commission d'enquête de la l'Association Macédonienne rendue sur les lieux, Athènes 1913.

¹⁴⁸⁵ Исто, оп. 2, а.е. 564, л-39-40, Paris, le 1er septembre 1913; AMAE, NS, Turquie, doss. 288, № 13-14, Sophia, le 17 octobre 1913.

¹⁴⁸⁶ ЦДА, МВРИ, Легација въ Парижъ, ф. 382К, оп. 2, а.е. 564, л-23-24, л-37-38, Sofia, le 14/27 août 1913.

извештај Карнегијеве фондације за међународни мир није једини кредибилан да говори на тему непоштовања норми ратовања и злочина над цивилним становништвом.

У тренутку појављивања извештај Карнегијеве комисије није добио прижељквани публицитет. Пуну пажњу светске јавности извештај ће добити у последњој деценији 20. века за време ратова који су пратили распад Југославије, па је у том периоду доживео реиздања и нове преводе. Још једна индиректна тековина Балканских и Првог светског рата је стварање термина „балканизација” са негативним призвуком.¹⁴⁸⁷ Значење појма балканизација као уситњавања политичких заједница и простора, повратак племенском, заосталом, истакнуто је као сушта супротност свему што чини цивилизовани свет.¹⁴⁸⁸

До ревалоризације појмова Балкан, балканизација, а самим тим и Балканских ратова дошло је и у делу француске историографије. Попут англосаксонске, и француска историографија је при новом сагледавању Балканских ратова фокус ставила на злочине, масакре и прогоне, истргнуте из контекста времена. Знатна пажња се поклања поновном читању чланака ватреног туркофила Пјера Лотија, Жана Жореса, а студија марксисте и револуционара Лава Троцког *Les guerres balkaniques* симболично је преведена на француски језик 2002. године, на деведесету годишњицу Балканских ратова.¹⁴⁸⁹

Историчар Фредерик ле Мол је склон повлачењу паралела између околности у Балканским ратовима и оних у Великом рату, па сматра да је у Првом светском рату примењен истоветан сценарио као у Балканским ратовима. Такође, за разлику од савремених дела која су се упињала да истакну француски допринос у победама балканских држава 1912. године, Ле Мол улогу Француске своди искључиво на савезничку обавезу да Русији пружи дипломатску подршку.¹⁴⁹⁰

Најдаље у ревалоризацији Балканских ратова и термина Балкан отишао је Жан-Жак Бекер који проблеме Европе у освит Великог рата дели на две групе: проблеме Запада и проблеме Истока. Према њему, проблеми Запада били су маргинални и углав-

¹⁴⁸⁷ М. Todorova, *nav. delo*, 244-245.

¹⁴⁸⁸ М. Бјелајац, „Провоцирање „хуманитарне интервенције” против Србије 1913.”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 311-331. Исту паралелу Балкана као оличења примитивизма насупротив цивилизацијском сјају остатка света повукла је Маргарет Макмилан. Према њеном тумачењу, балканске политичаре су 1912. у савез повезали „примамљивост оронолог царства које изумире на њиховом прагу, понос, грамзивост и националне амбиције, као и пример безочне италијанске агресије” (М. MacMillan, *The War that ended peace. The Road to 1914*, New York 2013, 471-472).

¹⁴⁸⁹ L. Trotsky, *Les guerres balkaniques 1912–1913*, Paris 2002; G. Castellan, „Balkans, poudrière du XXe siècle”, *Guerres mondiales et conflits contemporains*, № 217/2005, 5-15.

¹⁴⁹⁰ F. Le Moal, *La Serbie du martyre à la victoire 1914–1918*, Paris 2008, 28.

ном лако дипломатски решиви док су проблеми Истока, укључујући ту и балканско питање, били сложени али олако схваћени од стране западних држава. Као последица занемаривања дошао је Први светски рат у који су цивилизоване државе Запада биле увучене кроз проблеме Истока у чијој основи се налазио агресивни тип национализма.¹⁴⁹¹

¹⁴⁹¹ Према Бекеру постоји пет балканских ратова: Први и Други 1912. и 1913, трећи је био увод у Први светски рат (28. јул-4. август 1914); четврти се сматра делом Другог светског рата (6-17. април 1941) и пети балкански рат обухвата ратове који су пратили распад Југославије 90-их година XX века (J.-J. Becker, „L’ombre du nationalisme serbe”, u: *Vingtième Siècle. Revue d’histoire*, № 69/2001, 7-30; J.-J. Becker, „La guerre dans les Balkans (1912–1919)”, u: *Matériaux pour l’histoire de notre temps*, № 71/2003, 4-17).

ЗАКЉУЧАК

Изучавању Балканских ратова може се приступити са много аспеката. Ми смо се одлучили да у овом раду прикажемо Балканске ратове онако како је кроз њих прошла и како их је видела Француска. Она није спадала у ред најзаинтересованијих сила за простор Балкана, стога се на почетку истраживања наметало питање да ли је оправдано бавити се политиком државе која је „само” посредно била укључена у дешавања на Балкану. Иако активност француске Треће републике није била у толикој мери уочљива као активност Русије или Аустроугарске, сматрали смо да улога Француске у Балканским ратовима ни у којој мери није била занемарљива. Она је била активни учесник свих дипломатских разговора вођених током 1912. и 1913. године, а неретко и њихов иницијатор. Истовремено је, посредством својих дипломатских посланика и других специјалних изасланика, била присутна на балканском театру ратовања од првог до последњег дана сукоба.

Када је у јануару 1912. године дошао на чело владе и Министарства спољних послова, Ремон Поенкаре је желео да оснажи спољнополитичку позицију Француске. Логичан пут усмерио га је на ојачавање савезничких и пријатељских веза које су Француску већ везивале за Русију и Велику Британију. Но, сигурно је да Поенкаре, као ни други француски државници, није ни слутио да пут до јачања спољнополитичког положаја Француске води преко Балкана. Након што је у пролеће и лето 1912. године сазнала за постојање савеза балканских држава који је створен уз подршку Русије, Француска се нашла пред двоструким избором – да се повуче и дистанцира од политике своје савезнице као што је то учинила у Анексионој кризи, или да стане уз њу и суочити се са свим надолазећим искушењима. Зарад политичке амбиције свог премијера, али и услед дубљих политичких промена у француском друштву које су узимале маха последњих година као што је случај са омасовљавањем национализма, тек Француска се определила за другу опцију. Било је то први пут од 1893. године да су Француска и Русија заједнички приступиле решавању једног балканског проблема.

У кризама које су претходиле Балканским ратовима, рачунајући ту кризе у оквиру Источног питања као и кризе које су настајале у колонијама под француским протекторатом, политика Париза и Петрограда увек је била у раскораку. Русија није имала интереса на северу Африке, док је, са друге стране, Француска настојала да се

политички дистанцира од свих источних криза у које је Русија била уплетена. Балкан је за Француску био „нежељени мираз” који је Русија унела у савез. Француска је разумела да је Балканско полуострво традиционална зона утицаја руске царевине и да су везе које су спајале Русију и балканске, пре свега словенске државе, дубоке и врло деликатне. Но, исто тако је сматрала да Русија на Балкану нема животворних интереса попут оних које су њу везивале са Алжиром и Мароком, већ да руско уплитање у балканске послове потиче из потребе да се надмеће са Аустроугарском зарад већег престижа.

Преседан начињен 1912. године отворио је врата већем упливу француског утицаја у политику Русије, али и већем присуству Француске у политици Балкана. Политика Француске била је присутна током Балканских ратова у једнакој мери колико руска или политика које друге велике силе. Њен приступ није био у толикој мери директан као у случају Аустроугарске, из простог разлога јер није имала територијалних претензија, али је њена дипломатска свеприсутност била очигледна у свим фазама Првог и Другог балканског рата, што смо у овом раду и приказали.

Посредством својих дипломатских представника на Балкану и информација добијених од руског амбасадора у Паризу Александра Извољског, Француска је била упућена у саму генезу савеза балканских држава. Када су Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора договориле савезништво, о тим потезима и даљим намерама обавештавале су државе за које су сматрале да су им пријатељски наклоњене. Са становишта све четири чланице Балканског савеза Француска је сматрана пријатељском државом. Била је довољно географски удаљена да их не угрожава својим претензијама, а опет довољно снажна да им, пре свега посредством свог финансијског тржишта, помогне у остварењу циљева ради којих је савез био склопљен. Уз то, не треба заборавити да су сви балкански народи од самог почетка свог националног, политичког и друштвеног развика упирали поглед управо ка Француској, колевци националних идеја, тражећи у њеном политичком, економском и цивилизацијском развиту узоре за обликовање сопствених држава.

У француском дипломатском кору није постојао консензус о томе како Француска треба да се односи према сазнању да се на Балкану стварао национални покрет балканских држава. Један број француских дипломата сматрао је да је постојање савеза малих балканских држава, чак и под патронатом Русије, превише опасно, како по интересе Француске, тако и по општи мир, да Француска своја сазнања треба да подели са осталим силама и да заједно са њима у корену сасече читав подухват. Француска то

ипак није учинила. Када је рат избио у јесен 1912. године чињеница да није покушала да спречи балканске државе у њиховом науму начинила је Француску, у очима балканских држава, вредном поверења. За све време трајања рата балкански политичари су на дневној основи посећивали француска посланства, тражећи од посланика попут Декоа, Панафијеа, Девила и других подршку и савете.

Довољно упућена у дешавања на Балкану, Француска је била приправнија да се суочи са изазовима које је са собом донео рат између Балканског савеза и Османског царства. Без икакве сумње, Француска није желела рат на Балкану 1912. године, нарочито не рат који би се лако могао проширити на читаву Европу или који би у најмању руку угрозио њене огромне финансијске инвестиције у Османском царству и другде широм Балкана. Међутим, иако рат није желела, Француска се спремно ухватила у коштац са њим. Заштита општег мира био је најважнији задатак коме је Француска подредила све своје дипломатске активности током 1912. и 1913. године. Француска је била прва од великих сила која је предложила организовање мировне конференције која би се бавила проблемима произашлим из Првог балканског рата. С тим у вези, прва је истакла неопходност сарадње свих великих сила у циљу заштите општег мира. Став Француске је био да је општи мир заједничка тековина свих великих сила и да се он мора бранити по сваку цену. У том процесу за себе је резервисала улогу арбитра и посредника, како између зараћених страна, тако и међу великим силама.

Међутим, њено дипломатско залагање није одмах било прихваћено од стране свих великих сила. Док је била подржавана од стране Русије и Велике Британије, догле су се силе Тројног савеза трудиле да обезвреде њене напоре или да постигнуте резултате француске дипломатије припишу себи у заслугу. Све до почетка децембра 1912. године окупљање свих великих сила за једним столом била је само идеја коју је подржавало свега неколико европских државника на челу са Поенкареом. Њеној реализацији помогла је чињеница да ниједна велика сила, укључујући и Немачку, те 1912. године није била спремна за тотални обрачун.

Мировна конференција у Лондону остварена је захваљујући великом залагању француског државног врха. Упркос томе што за свој рад Француска није била награђена организацијом конференције под својим окриљем, испоставило се да је Лондон био добро место за организацију дипломатског сусрета. Француску је представљао Пол Камбон, достојан репрезент француске и заједничке политике сила Тројног споразума. Ипак, толико дуго планирана мировна конференција није испунила очекивања учесни-

ца рата као, у коначници, ни великих сила. Резултати рада конференције били су поништени превратом у Цариграду и Другим балканским ратом, док су резултате Амбасадорске конференције обезвредиле саме велике силе. Када су амбасадори у лето 1913. године одржали последњи састанак, питање егејских острва је, због опструкције од стране Италије, остало нерешено, албанско питање решено само половично, а сва питања финансијске природе, као и спор између Бугарске и Румуније, још раније изузети из надлежности амбасадора. Ипак, и таква конференција са свим мањкавостима и slabим резултатима била је недосегнути идеал јула 1914. године.

Гледано из угла Француске, конференција у Лондону није била неуспех. Залагањем Пола Камбона све велике силе су преузеле надзор над новоствореном албанском државом, што ју је изузело из искључиве зоне утицаја Аустроугарске и Италије. Затим, иако одлука није спроведена у живот, сва острва у Егејском и Јонском мору, већински насељена грчким становништвом, додељена су Грчкој, што је за Француску било далеко боље решење од доминације Италије у Источном Медитерану. Такође, на залагање, понајвише Француске донета је одлука да се сва питања финансијске природе одвојено разматрају од свих других питања која су се нашла на дневном реду Амбасадорске конференције. Овога пута Француска је добила част да организује конференцију под својим покровитељством. Организација финансијске конференције, која је на крају радила у својству комисије, био је највећи домет француске дипломатије у Балканским ратовима, али је заседање ове комисије у јуну 1913. године показало и то да Француска и Немачка нису „заклети” непријатељи, већ да су итекако способне за сарадњу када се боре за исти циљ. У овом случају циљ је био заштита новца инвестираног у дуг Османског царства. Нажалост, попут конференције у Лондону, и ова конференција на крају није донела очекиване резултате, колико због избијања Другог балканског рата, толико и из разлога што делегати који су заседали у Паризу нису успели усвојити ефикаснији механизам који би присилио балканске државе на отплату дела османског дуга.

Други балкански рат поново је ставио француску дипломатију пред искушење. Овога пута, пошто је рат избио унутар Балканског савеза, искушење је било веће. Захваљујући својим сјајним војничким победама оствареним над Османским царством балканске државе су преко ноћи задобиле поштовање свих структура француског друштва. Готово да није било државника нити новинског листа, десничарски или леви-чарски орјентисаног, који није поздравео постигнути успех балканских држава. Чињеница да су то учиниле уз помоћ артиљеријског наоружања француских војних фабрика,

чинио је успех већим и вреднијим хвале. Уједињене балканске државе су привукле знатну пажњу француских државника и војних аналитичара који су разматрали могућности како да од заједнице балканских држава начине свог стратешког и политичког партнера у Југоисточној Европи. Но, уместо ојачавања веза са јединственим Балканским савезом, Француска се још једном суочила са опасношћу да се нови рат прошири са Балкана на остатак Европе. Овога пута опасност је била далеко већа јер је ратни пожар прешао Дунав и захватио Румунију, једину балканску државу која је остала изван Првог балканског рата.

Рат између дојучерашњих савезника бацио је сенку на заједничка достигнућа балканских држава у рату са Османским царством. Француске дипломате у балканским престоницама нису криле своје разочарење таквим исходом. Њихова позиција постала је још деликатнија будући да су све стране у рату покушавале да придобију њихову подршку, искушавајући их да заузму страну. Као и у претходном рату, и током Другог балканског рата Француска је настојала да остане доследна ставу да треба да сачува објективност и не заузима стране. Иако се није отворено ставила ни на једну страну, као што су то чиниле друге државе, то није значило да се искључила из догађаја. Њен посланик у Букурешту Камил Блондел био је достојан наследник Пола Камбона у својству делегата на мировној конференцији у Букурешту. Он, као и француско Министарство спољних послова, почео је да увиђа да будућност Балкана не почива на савезу Србије и Бугарске, већ да би по Француску било далеко повољније уколико би се војничка сарадња Србије, Грчке, Црне Горе и Румуније материјализовала у један савез под окриљем, не само Русије већ и Француске. Русија би била политичка компонента протектората, а Француска економска. Супротно владајућем уверењу да је Француска била потпорни зид руске балканске политике, ми сматрамо да је Француска сама изградила свој балкански зид. Њен утицај на Балкану у освит Великог рата био је далеко разгранатији од утицаја који је остваривала Русија. Од јесени 1913. године није било балканске државе која, на овај или онај начин, није била финансирана француским капиталом. Новац је коришћен за санирање последица ратова, економски опоравак, ојачавање политичке и војне структуре, а са капиталом је дошао и јак политички притисак.

Премда није очекивала да ће Балкан и кризе из 1912. и 1913. године допринети јачању њене стратешке позиције на спољнополитичкој сцени, Француска је, на крају два балканска рата, имала доста разлога да буде задовољна постигнутим резултатима.

Индијектно, војни аспект ратова допринео је реформисању француске армије и поди- зању свести француског народа да је Европа увелико закорачила у еру модерног рато- вања и да Француска мора бити спремна за све изазове које јој будућност доноси. Искуство Балканских ратова, али првенствено добри утисци које су војне мисије доне- ле у Француску, помогли су Поенкареу да у августу 1913. године добије подршку Народне скупштине за усвајање закона који је активну војну службу вратио на три године обавезног војног рока. Усвајање тзв. *Закона три године* пратило је усвајање других војних мера. Упркос јакој опозицији у предвечерје Великог рата, више нико није могао оспорити исправност Поенкареове визије с почетка 1912. године да опста- нак Француске зависи од чврстине њеног савеза са Русијом и војне приправности за рат. Грађани су одасвуда дошли да 29. јула 1914. године, када је брод француске деле- гације упловио у луку Денкерк, приреде величанствен дочек „вођи француске нације” Ремону Поенкареу. То је био врхунац Поенкареове државничке каријере, а најважнији степеник у његовом путу ка врху била је политика Француске којом је руководио у Балканским ратовима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Les Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères, Париз

Série: Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série (1896–1918).

- Su-série: Albanie, Bulgarie, Grèce, Monténégro, Roumanie, Russie, Saint-Siège, Serbie, Turquie
- Personnel, dossiers individuels de carrière: Théophile Delcassé, Maurice Paléologue, André de Panafieu, Jules Cambon, Paul Cambon
- Commission financière des affaires balkaniques

Archives de la Maison-Mère, Париз

- Dossier „Bulgares”
- Dossier 126a
- Le Catholicisme en Macédoine

Централен државен архив, Софија

- Министерство на вншните работи и изповеданијата
 - Легација во Париз
 - Легација во Виена

Arhivele Naționale ale României, Букурешт

- Casa Regală

Архив Србије, Београд

- Министарство иностраних дела – Политичко одељење
- Министарство иностраних дела – Пресбиро
- Посланство Француске у Србији
- Посланство Велике Британије у Србији
- Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење

Лични фондови: Стојан Новаковић, Никола Пашић, хартије Милована Миловановића

Архив Српске академије наука и уметности, Београд

- Заоставштина Војислава Маринковића
- Заоставштина Николе Пашића
- Заоставштина Шарла Лоазоа и Луја Војновића

Архив Југославије, Београд

- Збирка Јована Јовановића Пижона

Војни архив, Београд

- Пописник број 2

Народна библиотека Србије, Београд

- Одељење посебних фондова – Хартије Гргура Јакшића

Објављени извори

- *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама (1876–1918)*, I (прир. М. Стојковић), Београд 1998.
- *Балканските војни по страниците на българския печат 1912–1913*, (сборник материали, подбрала П. Кишкилова), Софија 1999.
- *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*, Vol. IX, part I–II, (ed. by G. P. Gooch, H. Temperley), London 1933.
- Д. Вуксан, „Балкански рат”, *Записи*, књ. XIV–XV, Цетиње 1935–1936.
- Договоръ за Миръ между България, Гърция, Черна-Гора, Ромѝния и Сърбия/Traité de Paix entre la Bulgarie, La Grèce, Le Monténégro, La Roumanie et la Serbie, Софија–Софија 1913.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 5. свеска 3 (5/18. октобар–31. децембар/13. јануар 1913), (приредио М. Војводић); књ. 6, св. 1 (1/14. јануар–31. март/13. април 1913), (прир. Д. Лукач); књ. 6, св. 2 (1/14. април–30. јуни/13. јули 1913), (прир. Д. Лукач); књ. 6, св. 3 (1/14 јули–31. децембар 1913./13. јануар 1914.), (прир. К. Џамбазовски), Београд 1981–1986.
- *Documents diplomatiques français (1871–1914), 3e série (1911–1914)*: tome I (6 novembre 1911–7 février 1912); tome II (8 février–10 mai 1912); tome III (11 mai–30 septembre 1912); tome IV (1er octobre–4 décembre 1912); tom V (5 décembre–14 mars

- 1913); tome VI (15 mars–30 mai 1913); tome VII (31 mai–10 août 1913); tome X (17 mars–23 juillet 1914), Paris 1929–1934.
- *Documents diplomatiques. Les affaires balkaniques 1912–1914*, tome II (3 décembre 1912–10 août 1913), Paris 1922.
 - *Documents diplomatiques 1914. La guerre européenne. Pièces relatives aux négociations qui ont précédé les déclarations de guerre de l'Allemagne à la Russie (1er août 1914) et à la France (3 août)*, Paris 1915.
 - *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917. Серия вторая (1900–1913): Т. XX. Ч. I. (14 мая – 13 августа 1912); Т. XX. Ч. II. (14 августа – 17 октября 1912)*, 1939–1940.
 - Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques. Les événements de la péninsule balkaniques. L'action de la Roumanie (septembre 1912–août 1913)*, Bucarest 1913.
 - Ministry of Foreign affairs, *The Bulgarian question and the Balkan states*, Sofia 1919.
 - Министарство иностраних дела, *Уговор о миру од 17/30. маја 1913*, Београд 1914.
 - *Москва-Сербия, Белград-Россия, том 3*, (А. Л. Шемякин, М. Перишић, А. Тимофејев и др), Москва-Белград 2012.
 - *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One; The Balkan Wars 1912–1913*, part I-II, (ed. by S. Kunalalp and G. Tokay), Istanbul 2012.
 - *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове (август 1912-июль 1913)*, Санкт Петербург 1914.
 - *The Greek White Book, Diplomatic documents 1913–1917*, Oxford University Press 1918.
 - *The secret treaties of Austria-Hungary 1879–1914* by A. F. Pribram, (eng. ed. by A. C. Coolidge), Oxford University Press 1920.
 - *Un livre noir. Diplomatie d'avant guerre d'après les documents des archives Russes, novembre 1910–juillet 1914*, tome I (1910–1912), (ed. R. Marchand), Paris 1923.
 - Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington 1914.

Мемоарска литература

- R. d'Alauzier, *Sur les pas des alliés. Andrionople, Thrace, Macédoine*, Paris 1914.

- Alvin (Capitaine), „L’Artillerie de campagne dans les Balkans“, *Journal des sciences militaires*, № 149/1914, 294-318.
- Alvin (Captain), „The Field Artillery in the Balkans“, *The Field Artillery Journal*, vol. IV, October-December 1914, 312-327.
- *Atrocités Bulgares en Macédoine (faits et documents)*. Exposé de la Commission d’enquête de la l’ Association Macédonienne rendue sur les lieux, Athènes 1913.
- *Les Atrocité Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé*, Belgrade (Association de la Presse Serbe), 1913.
- Balkanicus (С. Протић), *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска*, Београд 1913.
- Balkanicus, *Срби и Бугари у Балканском рату*, Београд 1913.
- Varby, *Brégalnitsa: la guerre serbo-bulgare*, Paris 1914/ *Брегалница: српско-бугарски рат 1913*, Београд 1914.
- А. Барби, *Срби под Једреном*, Београд 1913.
- А Белић, *Срби и Бугари у Балканском савезу и међусобном рату*, Београд 1913.
- М. Bogitshevich, *Causes of the War: an examination into the causes of the European War, with special reference to Russia and Serbia*, London 1929.
- Boué, *La Turquie d’Europe*, I–IV, Paris 1940.
- Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-five years 1892–1916*, vol. I, New York 1925.
- Ч. Ц. Вопицка, *Тајне Балкана. Седам година дипломатског службовања у епицентру европске олује*, (превео и прир. О. Потежица), Београд 2009.
- Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. III, Цетиње 1985.
- Ј. Дедијер, *Стара Србија: георграфска и етногеографска слика*, Београд 1912.
- Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913.
- А. Demangeon, „Nécrologie: Gravier (Gaston)“, *Annales de Géographie*, t. 23/1915, 454-458.
- Dumaine, *La dernière ambassade de France en Autriche: notes et souvenirs*, Paris 1921.
- G. Giolitti, *Mémoires de ma vie*, (trad. par J. Carrère), Paris 1923.
- Gauvain, *L’Europe au jour le jour*. t. IV–V, Paris 1918.
- G. Gravier, *Les frontières historiques de la Serbie*, Paris 1915.
- Г. Гравије, *Новопазарски санџак*, Нови Пазар 1977.
- В. Ђорђевић, *Куда си се упутила Аустрија?*, Београд 1913.

- N. Iorga, *Les causes de la catastrophe de l'Empire Ottoman*. Conférence faite le 11 novembre à Belgrade, Bucarest, 1913.
- *Journal de François-Xavier Lobry, prêtre lazarisite (octobre 1912–mars 1913)*, Temoignages Lazaristes sur la guerre balkanique, (réunis et publiés par R. Marmara), Istanbul 2011.
- М. Д. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године*, књ. I, III, Београд 1929–1931.
- Lamouche (Colonel), *Quinze ans d'histoire balkanique (1904–1918)*, Paris 1928.
- P. de Lanux, *La Yougoslavie. La France et les Serbes*, Paris 1916.
- А. П. Јовићевић, *Дневник из балканских ратова*, Београд 1996.
- Зеки-паша, „Моје успомене из Балканског рата 1912. године”, у: *Ратник*, св. VIII–IX, август–септембар 1925.
- Immanuel du Régiment d'Infanterie de Dantzic, *La Guerre des Balkans de 1912*, Paris 1913.
- М. Мартиновић, *Ратне године 1912–1916*, Београд 1996.
- *Mémoires de Sir George Buchanan, Ancien ambassadeur d'Angleterre en Russie (1910–1917)*, (trad. par M. Thiébaud), Paris 1925.
- *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, (прир. В. Ђ. Крестић), Нови Сад 2010.
- *Мемоар принца Лихновског с коментаром Алберта Томе*, (превео са француског Н. П. Петровић), Београд 1918.
- М. Moukhtar Pacha, *La Turquie. l'Allemagne et l'Europe depuis le Traité de Berlin jusqu'à la Guerre Mondiale*, Paris 1924.
- Н. Noradounghian, *Vers la guerre balkanique et vers la Première Guerre mondiale*, Istanbul 1950.
- Ж. Г. Павловић, *Опсада Скадра 1912–1913*, Београд 1926.
- Ж. Г. Павловић, *Удео Србије у балканским ратовима 1912. и 1913. године*, Београд 1935.
- М. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913–1914 (1er Janvier 1913–28 Juin 1914)*, Paris 1947.
- J. Pélissier, *Dix mois de guerre dans les Balkans (octobre 1912–août 1913)*, Paris 1914.

- R. Pinon, „L’Autriche et la guerre balkanique”, *Revue des deux Mondes*, tome III, février 1913, 577-609.
- R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs*, tome II–IV, Paris 1926–1927.
- Д. Поповић, *Балкански ратови 1912–1913*, (прир. Д. Т. Батаковић), Београд 1993.
- Р. Popovitch, *Le Monténégro et la Question de Scutari*, Genève (без датума).
- Н. М. Потапов, руски војни агент у Црној Гори, *Дневник 1906–1907, 1912, 1914–1915. г.*, том II, (редакцијски одбор А. Н. Сахаров, Р. Распоповић), Подгорица-Москва 2003.
- *Rapport de la Société de la Croix-Rouge Serbe 1912–1920*, Genève 1920.
- *La Roumanie et la question balkanique. Opinions nationales-libérales*, Bucarest 1913.
- S. Sazonov, *Les années fatales, Souvenirs des Ancien Ministre des Affaires étrangères de Russie (1910–1916)*, Paris 1927.
- С. Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928.
- Ј. П. Табурно, *О српским биткама: утисци очевидца из српско-турског рата 1912. године*, Београд 1913.
- М. А. Todorovitch, *Salonique et la question balkanique*, Paris 1913.
- Ј. Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913 [Сабрана дела Ј. Томића].
- Ј. Томић, *Рат у Македонији и Бугарској 1913. године*, Нови Сад 1914 [Сабрана дела Ј. Томића].
- А. Тошев, *Балканските војни (5/18 октомври 1912 год. – 16/29 септември 1913 год.)*, Пловдив–Софија, 1931.
- L. Trotsky, *Les guerres balkaniques 1912–1913*, Paris 2002.
- Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994.
- Д. Туцовић, *Србија и Арбанија: један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд 1914.
- *The memoirs of Ismail Kemal Bey* (ed. by Sommerville story), London 1920.
- Ив. Фичевъ, *Балканската војна 1912–1913: преживелици, бележки и документи*, Софија 1940.
- А. Фишер, *На српском фронту 1912*, (прир. М. Јагодић), Београд 2007.

- *Francuzi o Srbima i Srbiji, 1912–1918*. (Izbor, uvodni tekstovi, prevod i komentari M. Pavlović); [*Temoignages Français sur les Serbes et la Serbie, 1912–1918*. Choix de textes, notes de presentation, traduction et commentaires par M. Pavlović], Beograd 1988.
- G. Hanotaux, *La guerre des Balkans et l'Europe 1912–1913*, Paris 1914.
- F. Herr, *La guerre des Balkans. Quelques enseignements sur l'emploi de l'artillerie*, Paris 1913.
- P. Cambon, *Correspondance 1870–1924*, tome troisième (1912–1914), Paris 1946.
- P. Cambon, *Un diplomate*, Paris 1937.
- В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, књ. I, (превео Ј. Качаки), Београд 2009.

Монографије и чланци

- L. Albertini, *The Origins of the War of 1914*, vol. I, (trans. by I. M. Massey), Oxford University Press 1952.
- P. Albert, F. Terrou, *Histoire de la Presse*, Paris 1970.
- Љ. Алексић-Пејковић, „Балкан балканским народима–Између легитимистичког и националног принципа”, у: *Ислам, Балкан и Велике силе (XIV–XX век)*, (ур. С. Терзић), Београд 1997, 139-159.
- Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965.
- Ch. Andrew, *Théophile Delcassé and the making of the Entente Cordiale*, New York 1968.
- Ћ. Antić, *Ralph Paget: A diplomat in Serbia*, Belgrade 2006.
- P. A. Argyropoulo, „La Grèce et la situation internationale du Moyen-Orient”, *Politique étrangère*, № 4/1948, 305-314.
- Д. Арнаутовић, *Историја Српских железница 1850–1918*, Београд 1934.
- Z. Bajin, „We'll Break Your Teeth or The Splendours and Miseries of the Balkan League: Miroslav Spalajković at the Peace Conference of Bucharest”, у: *Balkan entanglements–Peace of Bucharest* (у штампии).
- *Балкански ратови*, Историјска читанка 3, (ур. Д. Стојановић), Београд 2005.
- D. Barjot, J-P. Chaline, A. Encrevé, *La France au XIXe siècle 1814–1914*, Paris 1995.
- W. Baumgart, *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion, 1880–1914*, Oxford University Press 1982.

- R. Barraoux, „Alfred Chilhaud-Dumaine”, *Bibliothèque de l'école des chartes*, № 91/1930, 235-236.
- D. T. Bataković, „Le modèle français en Serbie avant 1914.”, u: *La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. D. T. Bataković), Belgrade 2010, 13-101.
- D. T. Bataković, „Les Français et la Vieille Serbie”, у: *Југословенско-француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie)*, (ур. С. Терзић), Београд 1990, 138-150.
- Д. Т. Батаковић, „Српска влада и Есад-паша Топтани”, у: *Срби и Албанци у XX веку*, књ. 20, Београд 1991, 35-56.
- Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације Паризлија”, *Зборник Матице српске за историју*, № 57/1997, 73-95.
- J.-J. Becker, „La guerre dans les Balkans (1912–1919)”, u: *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, № 71/2003, 4-17.
- J.-J. Becker, „L'ombre du nationalisme serbe”, u: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, № 69/2001, 7-30.
- J-P. Bled, „La France et la Serbie durant la Première Guerre Mondiale (1914–1918)”, у: *Европа и Србији* (ур. С. Терзић), Београд 1996, 441-445.
- М. Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014.
- М. Бјелајац, „Провоцирање „хуманитарне интервенције” против Србије 1913”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 311-331.
- Д. Боаров, *Апостоли српских финансија*, Београд 1997.
- V. Vesa, *Les relations politiques roumano-françaises au début du XXe siècle (1900–1916)*, Bucureşti, 1986.
- Р. Веснић млађи, *Др Миленко Веснић: грансењер српске дипломатије*, Београд 2008.
- S. Vitanović, „Cent-cinquants ans d'influence française sur la culture serbe”, у: *Југословенско–француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans*

- de l'ouverture du premier consulat français en Serbie*), (ур. С. Терзић), Београд 1990, 358-374.
- *Владе Србије 1805–2005*, (прир. Р. Љушић, Љ. Димић и др.), Београд 2005.
 - М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата”, у: *Српско-француски односи 1904–2004*, (ур. М. Павловић и Ј. Новаковић), Београд 2005, 21-31.
 - М. Војводић, „Научници и Први балкански рат”, у: *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987*, (ур. В. Стојанчевић), Београд 1991, 33-53.
 - М. Војводић, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999.
 - М. Војводић, „Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913”, *Историјски часопис*, књ. XXXVI/1989, 404-418.
 - М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1969.
 - М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
 - М. Војводић, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000.
 - Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње 1971.
 - Д. Вуксановић-Анић, „Француске војне мисије у Србији 1853–1886. године и питање народне војске”, у: *Југословенско-француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie)*, (ур. С. Терзић), Београд 1990, 120-130.
 - R. Girault, „Les Balkans dans les relations franco-russes en 1912”, *Revue historiques*, № 513/1975, 155-185.
 - D. Gnjatović, *Stari državni dugovi 1862–1941*, Београд 1991.
 - J-N. Grathomme, „L'Église catholique Bulgare, point de rencontre entre l'orient et l'occident”, у: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, (ур. С. Терзић), Београд 1998, 229-253.
 - Р. Грујић, *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији*, Београд 1989.
 - М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014.

- М. Гулић, „Одјек балканских ратова у Далмацији”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 353-377.
- D. Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki 1966.
- С. Дамянов, *България във френската политика 1878–1918*, София 1985.
- В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966.
- Д. Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913.”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 125-158.
- F. Dessberg, „French historiography and the recent research and debates on the Great War and Alliance between France and Serbia”, у: *Први светски рат и балкански чвор*, (ур. М. Павловић), Београд 2014, 395-410.
- А. Динан, *Сећање на Солферино*, Београд 1998.
- *Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије. Споменица 1876–1936*, Београд 1936.
- О. Думић, „Стање у османској војсци непосредно пред балканске ратове”, у: *Весник*, св. 36/2009, 144-154.
- V. Duclert, *La République imaginée 1870–1914*, Paris 2010.
- J.-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales*, Paris 1964.
- J.-B. Duroselle, *L'Europe: Histoire de ses peuples*, Paris 1990.
- J.-B. Duroselle, *La Grande guerre des Français*, Paris 1994.
- J.-B. Duroselle, *La France de la „Belle époque”*, Paris 1992.
- Н. Ђокић, Р. В. Радовановић, „Наоружање Српске војске пред Први балкански рат”, у: *Записи*, бр. 1/2012, 118-132.
- Д. Ђорђевић, *Издазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912. године*, Београд 1956.
- Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962.
- Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804–1914)*, Београд 1995.
- Д. Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997.
- Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро–Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.
- Д. Ђорђевић, „Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године”, *Историјски часопис*, књ. IX–X/1959, 466-487.

- Д. Ђорђевић, „Аустро–српски сукоб око пројекта новопазарске железнице”, *Историјски часопис*, књ. VII/1957, 213-248.
- Ђ. Ђурић, „Никола Хартвиг–Портрет руског дипломате у Србији 1909–1914”, у: *Први светски рат и балкански чвор*, (ур. М. Павловић), Београд 2014, 267-276.
- М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913*, књ. III, Београд 1960.
- М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд 2010.
- М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
- М. Екмечић, „Француска наука и Срби 1914”, *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5/1997, 665-675.
- Ch. Emmerson, *1913: In Search of the World before the Great War*, New York 2013.
- E. J. Erickson, *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans 1912–1913*, London 2003.
- E. J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, London 2001.
- J. Zametica, „The Macedonian question among British contemporaries: Serbophiles and Bugarophiles (1897–1920)”, у: *Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, (ур. С. Терзић), Београд 2001, 321-337.
- И. Илчев, *България и Антантата през Първата световна война*, София 1990.
- И. Илчев, „Карнегиевата анкета през 1913 г. обстановка, извршване и меѓународен отзвук”, *Исторически преглед*, № 10/ 1989, 15-28.
- A. Iordache, *Criza politică din România și războaiele balcanice (1911–1913)*, București 1998.
- *Историја српског народа*, књ. VI, т. 1, *Од Берлинског конгреса до Уједињења 1878–1918*, Београд 1994.
- М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013.
- М. Јагодић, *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
- М. Јагодић, „Православна црква у Новим крајевима Србије (1912–1915)”, *Српске студије*, књ.3/2012, 101-135.
- Г. Јакшић, „У XIX и XX веку”, у: *Књига о Француској*, Друштво пријатеља Француске, Београд 1940, 159-179.

- В. Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge University Press 1991.
- Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903–1908*, Београд 1938.
- Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990 [репринт издања из 1938. године].
- В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. II, Београд 1990.
- J. F. V. Keiger, *France and the Origins of the First World War*, London 1983.
- J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997.
- Н. Кисинџер, *Дипломатија*, књ. I, Београд 1999.
- Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000.
- А. Karvar, „La formation des élèves Roumains dans les écoles militaires françaises: Un enjeu de politique extérieure dans les Balkans?“, *Anuarul Institutului de Istorie „G. Bariț”*, t. XLV/2006, 71-83.
- М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007.
- М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику” 1901–1914*, Београд 2003 (магистарски рад у рукопису).
- М. Ковић, „Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и *Српски књижевни гласник* 1901–1911”, у: *Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизаторске промене*, (ур. С. Терзић), Београд 2001, 595-625.
- М. Ković, „La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)”, у: *La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. D. T. Bataković), Belgrade 2010, 186-204.
- М. Ковић, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)”, у: *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић и С. Г. Марковић), Београд 2013, 145-159.
- М. Ковић, „Историографија о Балканским ратовима”, у: *Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства* (у штампи).
- А. Kolaković, „L'Élite serbe et le modèle culturel français dans la revue *Delo* (L'Œuvre) de 1894 à 1915)”, у: *La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. D. T. Bataković), Belgrade 2010, 205-216.

- А. Колаковић, „Француски интелектуалци и Балкански ратови (1912–1913)“, у: *Први балкански рат. Друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. I, (ур. А. Раствоић), Ниш 2013, 413-429.
- А. Колаковић, *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)* (докторска теза у изради).
- *La Premiere Guerre mondiale*, vol. I, (sous la dir. de P.-M. de la Groce), Paris 1991.
- D. C. V. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, New York 1983.
- А. Лаиновић, „Богдан Поповић и Гастон Гравје“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XLI, св. 1-2/1975, 108-111.
- В. Lory, „Un poste consulaire en Macédoine, Bitola-Monastir, 1851–1912“, *Cahiers balkaniques*, № 38-39/2011, 127-148.
- S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope: Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat, Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914)*, Beograd 2005.
- С. Живанов, „Русија у међународним кризама (1908–1914)“, *Зборник Матице српске за историју*, св. 73/2006, 89-141.
- Д. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1995.
- Д. Живојиновић, „Света Столица и односи између Аустро-Угарске и Србије“, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 13-34.
- V. Maciu, „La Roumanie et la politique des grandes puissances à l’égard de la Serbie (Octobre 1912–Août 1914)“, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 265-283.
- Ђ. Микић, „The Albanians and Serbia during the Balkan Wars“, у: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. by B. Király, D. Đorđević), New York 1987, 165-197.
- Ђ. Микић, „Албанци и Србија у Балканским ратовима 1912–1913“, *Историјски гласник*, бр. 1-2/1985, 55-80.
- П. Миленковић, *Историја грађења железница и железника политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936.
- D. Milić, „Economic Consequences of the Balkan Wars“, у: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. B. Király, D. Đorđević), New York 1987, 371-386.

- Д. Милић, „Модернизација саобраћаја на Балкану после 1878. године”, у: *Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, (ур. С. Терзић), Београд 2001, 505-518.
- D. Milić, „Serbia’s Economic Relations with European Countries until World War I”, у: *Европа и Србија* (ур. С. Терзић), Београд 1996, 405-409.
- М. Милићевић, *Рат за море, дејства српских трупа у северној Албанији и на приморју од 23. октобра до 30. априла 1913. године*, Београд 2011.
- М. Милићевић, „Српска управа у Северној Албанији и на Приморју током Првог балканског рата”, у: *Баштина*, св. 23/2007, 255-279.
- М. Милићевић, „Транспортовање трупа Приморског кора и прва српска поморска битка 1913. године”, у: *Весник*, св. 36/2009, 39-52.
- М. Milojević, „Milenko Vesnitch et la France intellectuelle”, у: *Југословенско-француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (Rapports franco-yougoslaves, A l’occasion des 150 ans de l’ouverture du premier consulat français en Serbie)*, (ур. С. Терзић), Београд 1990, 244-247.
- А. Mitrović, „Germany’s attitude toward the Balkans 1912–1914”, у: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. В. Király, D. Ђорђевић), New York 1987, 295-316.
- А. Mitrović, „Les intérêts français en Serbie”, у: *La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. D. Т. Bataković), Belgrade 2010, 231-250.
- А. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Београд 1981.
- А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914: политика, прогрес, европски оквири*, Београд 2004.
- А. Митровић, „Стране банке у Србији 1882–1914”, у: *Југословенски историјски часопис*, год. XXX, бр. 1/1997, 7-24.
- F. Le Moal, *La Serbie du martyre à la victoire 1914–1918*, Paris 2008.
- R. Molho, „Salonique après 1912. Les propagandes étrangères et la communauté juive”, *Revue historique*, № 581/1992, 127-141.
- А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Спорезања и сагласности*, (прев. К. Тодоровић), Београд 2013.

- N. Narotchnitzky, „Deux tendances dans l’histoire des relations franco-russes (Bilan des recherches et des problèmes)”, *Revue historique*, № 237/1967, 99-125.
- A. Nedok, *Balkanski ratovi 1912–1913: rad srpskog vojnog saniteta*, Beograd 2012.
- M. Nintchitch, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes*, I, Paris 1937.
- A. Otetea, D. Berindei, E. Campus, N. Fotino, C. Mureşan, „La situation internationale et la politique étrangère de l’Autriche-Hongrie pendant les premières vingt années du XXe siècle”, u: *La désagrégation de la Monarchie Austro-Hongroise 1900–1918*, (dir. C. Daicoviciu et M. Constantinescu), Bucarest 1964, 213-243.
- V. Pavlović, „La Serbie dans le systeme des Alliances Françaises lors des guerres Balkaniques 1912–1913”, u: *Први светски рат и балкански чвор*, (ур. М. Павловић), Београд 2014, 109-142.
- М. Павловић, *У двоструком огледалу француско–српске културне и књижевне везе*, Београд 1996.
- М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци–Нови Сад 1994.
- С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004.
- Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, Београд 2009.
- В. Петковић, „Грчке ратне операције у Првом балканском рату”, u: *Лесковачки зборник*, № 53/2013, 151-169.
- И. Петровић, *Медицинске мисије на српским ратиштима 1912–1918*, Нови Сад 2008.
- С. Петровић, „Пред Ламартиновим спомеником (говор на дан откривања Ламартиновог споменика у Београду, 26. новембар 1933)”, u: *Књига о Француској*, Београд 1940, 263-268.
- J. Piot, *Le Monde des Journaux: tableau de la presses française contemporaine*, Paris 1924.
- R. Poidevin, „Les intérêts financiers français et allemands en Serbie de 1895 à 1914.”, *Revue historique*, № 232/1964, 49-67.
- Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд 2008.
- В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996.
- Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 2007.

- N. Pitsos, „La presse française commente la question macédonienne à l'aube des guerres balkaniques”, *Cahiers balkaniques*, № 38-39/2011, 181-196.
- A. Puto, *L'indépendance albanaise et la diplomatie des Grandes puissances (1912–1914)*, Tirana 1982.
- A. Раденић, „О масонерији и масонима у Србији”, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII/1995–1995, 169-226.
- С. А. Радоева, „Допринос Димитра Ризова заједничкој акцији на Балкану (1904–1913)”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд 2013, 17-30.
- М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.
- М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд 2014.
- С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова–сукобљени светови*, Београд 2011.
- С. Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007.
- С. Рајић, „Краљевина Србија између сопствених и европских противуречности: политички и културни узорци (1882–1903)”, *Београдски историјски гласник/Belgrade Historical Review*, vol. III/2012, 192-220.
- Н. Ракочевећ, „Односи Црне Горе и Србије у периоду 1912–1914”, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 576-586.
- Р. Распоповић, *Црна Гора и Русија. Огледи и есеји*, Београд–Подгорица 2005.
- А. Растовић, „Британска политика према Србији у Првом балканском рату”, у: *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, (ур. А. Растовић), Ниш 2013, 73-86.
- Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, књ. I, Београд 1972.
- Р. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965.
- J. Röhl, „Jetzt oder nie!” Kaiser Wilhelm II and the Resurgence of Serbia, 1912–1914, излагање на Међународном научном скупу *Срби и Први светски рат 1914–1918* (13. 06. 2014).
- Ј. В. Романова, „Балкан у међублоковским противуречностима великих сила”, у: *Први светски рат и балкански чвор*, (ур. М. Павловић), Београд 2014, 71-82.

- A. Rossos, *Russia and the Balkans (1909–1914)*, Stanford University 1971 (manuscript PhD thesis).
- С. Ружесковић, „Самсон Чернов и балкански ратови”, *Српске студије*, књ. 3/2012, 83-100.
- E. Said, *Kultura i imperijalizam*, Београд 2002.
- С. Скоко, *Други балкански рат 1913: Узроци и припреме рата*, књ. I, Београд 1968.
- С. Скоко, *Други балкански рат 1913: Ток и завршетак рата*, књ. II, Београд 1975.
- С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1878–1918*, књ. I, Београд 1984.
- С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. I–II, Београд 1984–1985.
- К. Спасић, „Дневник потпуковника П. В. Фурнијеа, француског војног аташеа за Србију и Црну Гору, о борбама за Битољ 1912. године“, *Мешовита грађа*, књ. XV/1986, 137-152.
- S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Београд 2008.
- S. Sretenović, „Репарација победених, дугови победника: случај Француске и Кралевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије”, у: *Filozofija i društvo*, br. 1/2009, 223-245.
- С. Сретеновић, „Слабост заштитнице, неизвесност штићеника: француско-српски односи, 1918–1940”, у: *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић и С. Г. Марковић), Београд 2013, 209-223.
- *Srpski vojni sanitet u Balkanskim ratovima*, (приг. В. Поповић, V. Todorović), Београд 2012.
- Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, књ. I, Београд 2007.
- Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. I, Београд 1985.
- С. Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928.
- L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Београд 2005.
- D. Stevenson, *Armaments and the coming of War. Europe 1904–1914*, Oxford University Press 2004.
- E. P. Stickney, *Southern Albania or Northern Epirus in European international affairs 1912–1923*, Stanford 1926.

- *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине* (ур. Р. Кузмановић, Д. Живојиновић и Р. Михаљчић), Бања Лука 2009.
- В. Стојановић, *Историја српског војног санитета*, Београд 1925.
- Б. Стојић, „Мисија Црвеног крста у балканским ратовима 1912–1913. године”, *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Зајечар 2014, 153-164.
- Б. Стојић, „Први балкански рат у очима француске јавности”, у: *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, (ур. А. Растовић), Ниш 2013, 341-355.
- Б. Стојић, „Француска и стварање албанске државе (1912–1914)”, у: *Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства* (у штампи).
- Б. Стојић, А. Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској (1912–1913)”, *Мешовита грађа*, књ. XXXIII/2012, 413-432.
- К. Сфорца, *Неимари савремене Европе*, Загреб 1932.
- У. Татић, „Француска у анексионој кризи 1908–1909”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 81/2010, 23-42.
- Дž. Р. Тејлор, *Vorba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Сарајево 1968.
- А. Ц. П. Тејлор, *Хазбуришка Монархија 1809–1918, историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001.
- С. Терзић, „Аустроугарско обликовање албанског националног покрета (1878–1912)”, у: *Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, (ур. С. Терзић), Београд 2001, 247-261.
- С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903) – Борба за Балкан*, Београд 1992.
- С. Терзић, *Стара Србија (19–20. век): драма једне цивилизације*, Нови Сад–Београд 2012.
- С. Терзић, „Пештер и околина у огледалу историјске демографије: истраживачки проблеми“, *Милешевски записи*, бр. 9/2012, 183-199.
- С. Терзић, „Стара Србија–настанак имена и знање о њој до 1912”, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII/1995–1996, 91-110.
- М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Београд 2006.

- С. Todorova, „La politique d'emprunts de la Bulgarie 1911–1912”, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат* (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 371-386.
- Р. Томас, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Београд 1973.
- Љ. Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.
- Дž. Д. Тредвеј, *Soko i orao: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, (пр. С. Глишић), Podgorica 2005.
- А. Troude, „La France et la Serbie 1915–1918: coopération militaire, implantation économique et échanges culturels”, у: *La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Д. Т. Батаковић), Belgrade 2010, 337-360.
- У. Trumpener, „German Military Involvement in the First Balkan War”, у: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. В. Király, Д. Ђорђевић), New York 1987, 346-362.
- *Turkey in the Modern World*, vol. IV, (ed. by R. Kasaba), Cambridge University Press 2008.
- Е. С. Thaden, „Public opinion and Russian foreign policy toward Serbia, 1908–1914”, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат* (ур. В. Чубриловић), Београд 1976, 218-232.
- Е. С. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, Pennsylvania State University 1965.
- А-М. Thiesse, *La création des identités nationales. Europe XVIIIe – XXe siècle*, Paris 2001.
- В. Ђоровић, *Наше победе*, Београд 1929.
- В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936.
- В. Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937.
- Ф. Успенски, *Источно питање*, Београд 2013.
- С. В. Fay, *Les Origines de la Guerre Mondiale*, I, (trad. Ch. Jacob), Paris 1930.
- Ч. Fragistas, „The Balkan Wars. Their meaning in the history of Greece”, *Balkan Studies*, vol. 3/1962, 247-257.
- Р. С. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, London 2000.
- Д. Harvey, *The New Imperialism*, Oxford University Press 2003.

- M. B. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, Oxford University Press 1993.
- E. Ch. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, Oxford University Press 1938.
- E. Malcolm Carroll, *French public opinion and foreign affairs 1870–1914*, London 1931.
- J-C. Caron, M. Vernus, *L'Europe au 19e siècle. Des nations aux nationalismes (1815–1914)*, Paris 2011.
- G. Castellan, *Histoire des Balkans (XIVe–XXe siècle)*, Paris 1991.
- G. Castellan, „Balkans, poudrière du XXe siècle”, *Guerres mondiales et conflits contemporains*, № 217/2005, 5-15.
- F. Constantiniu, „Economic and political interests of the Great Powers in Romania during the Balkan Wars”, u: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. B. Király, D. Đorđević), New York 1987, 289-294.
- F. Crouzet, „Remarques sur l'industrie des armements en France (du milieu du XIXe siècle à 1914)”, *Revue historique*, № 510/1974, 409-422.
- F. Crouzet, „Recherches sur la production d'armements en France (1815–1913)”, *Revue historique*, № 509/1974, 45-84.
- J. Chastenet, *Raymond Poincaré*, Paris 1948.
- Г. И. Шевцова, *Руски хуманитарни поход на Балкан (1912–1913)*, Нови Сад 2012.
- У. Шешум, „Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско–македонско–одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902”, *Српске студије*, књ. 4/2013, 73-105.
- D. R. Watson, „Jean Pélissier and the Office Central des Nationalités, 1912–1919”, *The English Historical Review*, vol. 110, № 439/1995, 1191-1206.
- E. Weber, *The nationalist revival in France, 1905–1914*, Vol. 60, Berkeley and Los Angeles 1959.
- S. R. Williamson Jr., „Military dimensions of Habsburg–Romanov relations during the era of the Balkan Wars”, u: *East central european society and the Balkan Wars*, (ed. B. Király, D. Đorđević), New York 1987, 317-338.

Штампа и периодика

- *Anali*
- *Bulletin International des Sociétés de la Croix-rouge*
- *Journal des débats politiques et littéraires*
- *Journal des sciences militaires*
- *Le Temps*
- *Le Figaro*
- *Le Petit Journal*
- *L'Humanité*
- *Пијемонт*
- *Политика*
- *Revue d'artillerie*
- *Самоуправа*
- *Српски књижевни гласник*

Енциклопедије и лексикони

- *Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1912, 1913 et 1914*, Nouvelle série, t. XXX–XXXII, Paris 1912–1914.
- *Larousse du XXe siècle*, (dir. P. Augé), V, Paris 1932.
- *Српска енциклопедија*, том II, Нови Сад–Београд 2013.

Интернет базе података

<http://www.rusdiplomats.narod.ru/nekludov-av.html>

<http://cmglobal.org/vincentiana-novus-en/vincentiana-2005-2008/2005-01/giuseppe-alloati-1857-1933-an-apostle-of-eucharistic-worship/>

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Биљана Стојић рођена је у Прибоју 1984. године, основну школу и гимназију завршила је у Новој Вароши. Студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду уписала је 2003. године. Дипломирала је октобра 2008. године на катедри за Општу историју новог века код проф. др Милоша Ковића са темом *Француска и Србија у Јулској кризи 1914. године*. Просек оцена током студија је био 9.70. Докторске студије на катедри за Општу историју новог века уписала је децембра 2008. године. Од априла 2009. године као стипендиста Министарства за просвету, науку и технолошки развој укључена је у рад Историјског института, на пројекат *Између европских модела и стереотипа: српска национална интеграција (1804–1918)* под руководством др Славенка Терзића. Тему докторске дисертације под називом *Француска и Балкански ратови (1912–1913)* успешно је одбранила децембра 2010. године. Од јануара 2011. године до данас ангажована је у својству истраживача-сарадника на пројекту Историјског института *Европа и Срби: подстицаји и искушења европске Модерне (1804–1918)*, руководиоца др Славенка Терзића. Наведена докторска дисертација је произашла из рада на поменутом пројекту. Објавила је неколико научних радова и учествовала на више научних конференција и скупова у земљи и иностранству. Бави се дипломатским односима Француске и балканских држава, са посебним освртом на период друге половине XIX и почетка XX века.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Биљана Стојић

број уписа 5И080064

Изјављујем

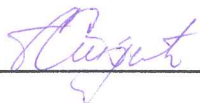
да је докторска дисертација под насловом

Француска и Балкански ратови (1912–1913)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 17. марта 2015.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Биљана Стојић

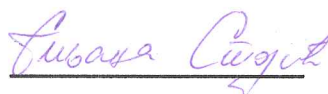
Број уписа 5И080064

Студијски програм Модерна историја

Наслов рада Француска и Балкански ратови (1912–1913)

Ментор проф. др Милош Ковић

Потписани

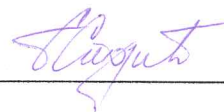
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 17. марта 2015.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Француска и Балкански ратови (1912–1913)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 17. марта 2015.

